

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Јелена Н. Радосављевић

КНЕЖЕВИНА СРБИЈА И БУГАРСКА ЕГЗАРХИЈА
1870–1878.

докторска дисертација

Београд, 2019.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Jelena N. Radosavljević

**The Principality of Serbia and the Bulgarian
Exarchate 1870–1878.**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2019.

Подаци о ментору и члановима комисије:

Ментор:

др Сузана Рајић, редовни професор, Универзитет у Београду,
Филозофски факултет

Чланови комисије:

др Славенко Терзић, научни саветник, дописни члан САНУ

др Милош Јагодић, редовни професор, Универзитет у Београду,
Филозофски факултет

КНЕЖЕВИНА СРБИЈА И БУГАРСКА ЕГЗАРХИЈА 1870–1878.

Сажетак: Тема истраживања су односи Кнежевине Србије са Бугарском егзархијом у формативном периоду њеног постојања. Хронолошки оквир је време од формирања Бугарске егзархије 1870. до завршетка Берлинског конгреса 1878. Објашњено је какве су промене у Православљу наступиле стварањем Бугарске егзархије. Указано је какве су ставове о томе имале помесне цркве. Дати су подаци о органима и мрежи епархија Бугарске егзархије. Указано је на различите видове српске подршке бугарским циљевима. Она је показивана школовањем бугарских богослова и стипендирањем студената, али и неучествовањем Православне цркве у Кнежевини Србији на Сабору 1872, на коме је проглашено да је Егзархија у стању шизме. Од проглашавања шизме односи Кнежевине Србије са Бугарском егзархијом одржавани су преко црквених општина, епархијских митрополита и српског дипломатског агента у Цариграду. Део рада посвећен је дефинисању различитих струја у Бугарској егзархији, и њиховом односу према српским интересима. Закључено је да активност струје окупљене око егзархијског Мешовитог савета због недостатка информација од српске владе није одмах препозната као непријатељска. По окончању Велике источне кризе 1878. део територије Бугарске егзархије ушао у састав Србије. Свештенство и верници приступили су Православној цркви у Кнежевини Србији, и тако изашли из тешког стања шизме. Од 1878, односи два народа настављени су на међудржавном нивоу.

Кључне речи: Православље, Кнежевина Србија, Бугарска егзархија, Срби, Бугари, шизма, дипломатија, рат, разграничење.

Научна област: Историја

Ужа научна област: Историја српског народа у новом веку

УДК: 94(497.11):271.222(497.2)"1870/1878"

THE PRINCIPALITY OF SERBIA AND THE BULGARIAN EXARCHATE

1870–1878.

Abstract: The topic of this research is the relations between the Principality of Serbia and the Bulgarian Exarchate during the formative years of its existence. The chronological framework extends from the institution of the Bulgarian Exarchate in 1870 up to the conclusion of the Congress of Berlin in 1878. An explanation is provided of what changes happened within Orthodoxy with the establishment of the Bulgarian Exarchate, and what was the stance of the local churches to this event. Data is also provided about the administrative organs and networks of eparchies of the Bulgarian Exarchate. Various forms of support provided by Serbia to Bulgarian goals are indicated as well. This support not only took the form of providing education to Bulgarian theologians and providing scholarships to students, but also in the fact that the Orthodox Church in the Principality of Serbia refused to participate in the Council of 1872 which proclaimed that the Exarchate was in schism. Since the proclamation of schism, the relations between the Principality of Serbia and the Bulgarian Exarchate were maintained through ecclesiastical communities, eparchial metropolitans and the Serbian diplomatic agent in Constantinople. Part of the work is dedicated to defining the various currents within the Bulgarian Exarchate, and their stance towards Serbian interests. The conclusion is that the activity of the current gathered around Mixed Council of the Exarchate was not immediately recognized as inimical due to a lack of information on the side of the Serbian government. After the conclusion of the Great Eastern Crisis in 1878, part of the territory of the Bulgarian Exarchate was incorporated into Serbia. The clergy and laity joined the Orthodox Church in the Principality of Serbia, thereby leaving the difficult state of schism. After 1878, the relations of the two peoples were continued on an international level.

Key words: Orthodoxy, Principality of Serbia, Bulgarian Exarchate, Serbs, Bulgarians, schism, diplomacy, war, delimitation.

Scientific field: History

Specialized scientific field: History of the Serbian people in the new age

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	1
КНЕЖЕВИНА СРБИЈА И БУГАРСКИ НАЦИОНАЛНИ ПРЕПОРОД	
Бугари у српским ослободилачким плановима	14
Православна црква у Кнежевини Србији	34
Борба Бугара за црквену самосталност	47
НАСТАНАК БУГАРСКЕ ЕГЗАРХИЈЕ	
Успостављање Бугарске егзархије	65
Неуспех преговора и пут у шизму	91
Улога Србије у решавању бугарског црквеног питања	100
Територија и епархије Бугарске егзархије, митрополити и епископи.....	119
Кнежевина Србија и Бугарска егзархија 1870–1872.	158
Школовање Бугара у Кнежевини Србији	210
У ВРЕМЕНУ ШИЗМЕ	
Ново стање – помесне цркве и бугарска шизма	228
Кнежевина Србија и Бугарска егзархија у новим околностима	238
Бугарска егзархија и српски интереси 1873–1875.	245
Продубљивање разлика	259
Борба за Ниш и Врање	276
ВЕЛИКА ИСТОЧНА КРИЗА И УСПОСТАВЉАЊЕ НОВЕ РЕАЛНОСТИ	
Кнежевина Србија и Бугарска егзархија	
у Великој источној кризи 1876–1878.	288
Успостављање управе Православне цркве у Кнежевини Србији у	
ослобођеним крајевима 1878.	303

ЗАКЉУЧАК	327
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	338
БИОГРАФИЈА АУТОРКЕ	355

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

АС, МИД, ИО – Архив Србије, Министарство иностраних дела, Инострано одељење.

АС, ПО – Архив Србије, Поклони и откупи.

АС, МИД, ПО – Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко одељење.

АС, КСА БУКУРЕШТ – Архив Србије, Књажеско-српска агенција у Букурешту.

АСАНУ, ЈР – Архив САНУ, Историјска збирка, Фонд „Јован Ристић“.

АСАНУ, ПЈГ – Архив САНУ, историјска збирка, Фонд 10.086, „Президијали Јеврема Грујића“.

АСПЦ – Архив Српске православне цркве.

БИА, НБИВ - Български исторически архив, Народна библиотека „Иван Вазов“, Пловдив.

БИА, НБКМ – Български исторически архив, Народна библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“, София.

ЦДА, РМ - Централен държавен архив, София, Фонд 1.281, Рилски манастир.

ЦДА, ПК - Централен държавен архив, Фонд 1.318, Патриарх Кирил.

ЦИАИ – Църковно-научен исторически и архивен институт, София.

ПРЕДГОВОР

Деветнаести век био је време националних препорода балканских народа који су били под непосредном османском влашћу, или под њеним јаким утицајем у вазалним кнежевинама Влашкој и Молдавији. Ти национални препороди нису се одвијали на идентичан начин, али су имали пуно заједничких карактеристика. Грчко друштво, које се развијало у Османском царству, имало је знатно другачију структуру од претежно аграрног друштва балканских Словена, Срба и Бугара, као и романског становништва. Заједничка особина поменутих народа била је та да су у религијском погледу већински припадали православној хришћанској вероисповести, организованој у посебан „милет“ (заједницу истоверних), у складу са османским државним системом. Успостављање потпуне супрематије Васељенске патријаршије међу османским православним поданицима, које је постигнуто укидањем помесних аутокефалија на Балканском полуострву, Пећке патријаршије и Охридске архиепископије 1766. и 1767, допринело је чвршћем повезивању унутар православне заједнице. Међутим, догађаји који су се десили прво на периферији, а потом и у унутрашњости Османског царства, довели су до националних револуција балканских хришћанских народа, чиме је отворено и питање преуређења структуре Православне цркве. Српска револуција, започета Првим српским устанком 1804, довела је до стварања Кнежевине Србије, аутономне државе са пуном унутрашњом самоуправом 1830, док је Грчки устанак резултирао стварањем независне Краљевине Грчке исте године. Интервенција великих сила, пре свега Велике Британије и Француске а потом и Русије, знатно је допринела томе.

Деветнаести век је на Балканском полуострву још увек био „доба вере“ па је самим тим решавање верског питања било значајна компонента решавања државноправног статуса неких народа. Стварање Кнежевине Србије пратило је формирање аутономне Православне цркве у њој, док је у Краљевини Грчкој била створена аутокефална Еладска православна црква. Изван тог процеса остао је бугарски народ у целини, као и део српског народа у Босни, Херцеговини, Старој

Србији и Македонији. Бугарски национални препород каснио је у односу на Србе и Грке, и ишао је другачијим путем, који је подразумевао прво црквену самосталност, а тек потом обнову државности. То је било условљено геополитичким чиниоцима. Бугарске земље су за Османско царство стратешки биле изузетно важне због њихове близине Цариграду. Због тога је бугарски национални препород, у историографији познат као „взраждане“ (поновно рођење), као најважнију компоненту садржао делатност на успостављању самосталне цркве, што је остварено формирањем Бугарске егзархије 1870. На тај начин, бугарски народ признат је као јединствено тело у османском правном систему.

Када је реч о односима српског и бугарског народа, као кључне чиниоце треба узети у обзир Кнежевину Србију, аутономну Православну цркву у њој и Бугарску егзархију. Поред њих, од велике важности били су ставови Порте и утицај дипломатија великих сила, пре свега Русије. Васељенска патријаршија, врховна црквена институција у погледу организовања на нивоу државе за све православне османске поданике, такође је својим деловањем значајно утицала на те односе.

У српској историографији не постоји синтеза чија је примарна тема однос Кнежевине Србије и аутономне Православне цркве у њој на једној, и Бугарске егзархије на другој страни. Појединим питањима из оквира наведене теме у својим делима су се бавили Стојан Новаковић, Владимир Стојанчевић, Ђоко Слијепчевић, Јован Хаџи Васиљевић и Васо Војводић¹. Дела Ђока Слијепчевића имају посебан значај, јер је у појединим поглављима усмеравао пажњу управо на Бугарску егзархију.² Видосава Николић Стојанчевић пажњу је усмерила на пределе око Лесковца ослобођене 1878, укључујући и црквено питање у тој области.³ Сузана Рајић дала је велики допринос разрешавању бројних питања из спољне политике

---

¹ Ст. Новаковић, *Цариградска патријаршија и Православље у европској Турској*, Београд 1896; Исти, *Балканска питања*, Београд 1906; Стојанчевић В., *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*, Београд 1986; Ј. Хаџи Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у 19. в (до српско-турских ратова 1876–78)*, Београд 1928; Исти, *Скопље и његова околина*, Београд 1930; Војводић В., *Školovanje nacionalnih radnika za rad van Srbije 1873–1877 : zavod u Beogradu za školovanje pitomaca iz susednih oblasti Turskog carstva i Сне Gore (1873–1877)*, Beograd 1963.

² Ђ. Слијепчевић, *Михаило, архиепископ Београда и митрополит Србије*, Минхен 1980; Исти, *Историја Српске православне цркве 2*, Београд 1991.

³ В. Стојанчевић Николић, *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877–1878*, Лесковац 1975.

Кнежевине Србије у времену 1868–1878.⁴ Односима Краљевине Грчке са Кнежевином Србијом, као и њеном ставу према Бугарском црквеном питању, бавио се Славенко Терзић. Он је такође додатно расветлио однос спољних чинилаца, међу њима и бугарске пропаганде, према српским интересима у Старој Србији.⁵ Новом геополитичком реалношћу по завршетку Велике источне кризе бавио се Момир Самарцић.⁶ Изузев дела Сузана Рајић, Славенка Терзића и Момира Самарцића, која су заснована на грађи из више страних и домаћих архива, остали аутори су своја истраживања превасходно заснивали на српским изворима, у мањој мери грађи руске провенијенције. Фондови од значаја за наведену тему из бугарских и грчких архива, као и грађа настала деловањем Васељенске патријаршије, у тим делима заступљени су у знатно мањој мери. Питање односа Кнежевине Србије и Бугарске егзархије није заступљено у довољној мери ни у синтезама националне историје. Нешто више података може се наћи у чланцима и расправама у научним часописима, укључујући и оне којима је примарна завичајна историја.

У бугарској историографији је утемељење и развој Бугарске егзархије кључна тема, јер се то сматра најважнијим резултатом националног препорода до 1878. Због тога је она богата научним монографијама, студијама и чланцима, чији аутори су се бавили темама из њене историје. Најзначајније дело о Бугарској егзархији је књига Зине Маркове „Българската екзархија 1870–1879“. Дело које се такође издваја по значају за наведену тему, настало знатно раније, свакако је и монографија Ивана Снегарова, „Отношенията между Българската църква и другите православни църкви след провъзгласяването на схизмата“.⁷ Поменута дела чине основу на коју се ослања низ других књига или зборника радова. Зборници радова у којима је питање Бугарске егзархије посебно обрађивано најчешће су јубиларни, настали у поводу значајних годишњица од њеног оснивања.⁸

---

⁴ С. Рајић, *Спољна политика Србије : између очекивања и реалности (1868–1878)*, Београд 2015.

⁵ С. Терзић, *Србија и Грчка 1856–1903 : Борба за Балкан*, Београд 1992; Исти, *Стара Србија (XIX–XX век) : драма једне цивилизације*, Нови Сад – Београд 2012.

⁶ М. Самарцић, *Европа и обележавање граница Србије 1878–1879*, Нови Сад 2006.

⁷ З. Маркова, *Българската екзархија 1870–1879*, София 1989. И. Снегаров, *Отношенията между Българската църква и другите православни църкви след провъзгласяването на схизмата*, София 1929.

⁸ *100 години от учредяването на Българската екзархия*, София 1971; *Държава и църква – Църква и държава в българска история*, София 2006.

Када је реч о историјским изворима од значаја за нашу тему, извори српске државне и црквене провенијенције су у бугарској историографији заступљени знатно више него бугарски извори у делима српске историографије, али то такође није присутно у довољној мери. Сем тога, у бугарској историографији били су присутни одређени ненаучни императиви (национални, идеолошки), који су знатно утицали на закључке аутора. Важно је, такође, истаћи, да је мањи део радова бугарске историографије посвећен областима Старе Србије или Македоније које су ферманом из 1870. иницијално дате Бугарској егзархији, већ је тежиште усмерено на просторе где су спорови са Васељенском патријаршијом били најинтензивнији, попут Тракије и солунског залеђа.

Циљ нашег истраживања је да се у наведеном хронолошком оквиру, на основу доступних извора и литературе, што потпуније објасне односи између Кнежевине Србије и њених институција, као и Православне цркве у њој на једној, и Бугарске егзархије на другој страни, која је у складу са још увек присутним милетским системом у Османском царству била призната као колективитет који је имао не само духовну, већ и школску, и делом судску власт. Раздобље од 1870. до 1878. је формативни период Бугарске егзархије. Тада се формирају њене институције и постепено успоставља мрежа епархија. Кнежевина Србија сусреће се са новом реалношћу. У наведеном временском оквиру њени контакти са Бугарима значајно се разликују у односу на време пре 1870, али и после 1878, када је успостављена аутономна Кнежевина Бугарска. На основу расположивих извора, великим делом необјављених и непознатих у српској историографији, затим објављених извора првог реда, као и доступне литературе, покушали смо *sine ira et studio* да презентујемо нова сазнања о овој сложеној проблематици, ослобођена стереотипа и ненаучних императива, с намером да допринесемо да нека отворена питања у српској и у бугарској историографији буду разрешена.

У раду је указано и на српско-бугарске односе у времену пре стварања Бугарске егзархије, који су, и поред тога што два народа нису била пропорционално заступљена, јер су Срби имали и аутономну државу и аутономну цркву, а Бугари не, били веома интензивни и свестрано развијани. Затим је објашњен процес формирања Бугарске егзархије, утицај Високе порте и појединих великих сила на то, као и став који је о том питању градила Кнежевина Србија. Могућност њеног

утицаја на православне поданике Османског царства, Србе и Бугаре, не би могла да буде објашњена без јасних података о њеном статусу као вазалне кнежевине у коме се налазила до 1878, чему смо такође посветили пажњу.

У раду је објашњено успостављање епархијске структуре Бугарске егзархије, при чему је посебно указано на то да су се у њеном саставу нашле и епархије бивше Пећке патријаршије, у којима је српско становништво преовладало, као и Васељенске патријаршије, у којима је било заступљено у значајној мери (митрополије Нишка и Нишавска од 1870, Скопска митрополија од 1874). Анализирано је важно питање односа Бугарске егзархије према верницима српске народности. Наглашени су ставови појединих егзархијских органа (Бугарски егзарх, Свети синод, Мешовити савет) према Кнежевини Србији и Православној цркви у њој. У том смислу, указано је на чињеницу да су поједини егзархијски митрополити одржавали чврсте везе са Кнежевином Србијом још пре оснивања Бугарске егзархије.

После руско-османског рата 1877–1878. у појединим епархијама Бугарске егзархије уведена је српска црквена управа, која ће на великом делу њихових територија остати и по завршетку Берлинског конгреса. Тиме је први пут редукована територија Бугарске егзархије, која је даље наставила своје деловање у Кнежевини Бугарској и Источној Румелији, као и на простору који је остао под непосредном османском управом.

Структура рада

Рад се састоји од Садржаја, Предговора, четири целине подељене по поглављима, Закључка и Списка извора и литературе.

Целина рада под насловом *Кнежевина Србија и бугарски национални препород*, састоји се из три поглавља. У првом поглављу, *Бугари у српским ослободилачким плановима*, посебно је разматран њен однос према бугарском народу и помоћ која је указивана бугарској емиграцији, али и питомцима који су се школовали у српским школама и на страним универзитетима. У другом поглављу *Православна црква у Кнежевини Србији* указано је на канонски признат, аутономни положај Православне цркве у Кнежевини Србији, који је она имала од 1831. Треће

поглавље, *Борба Бугара за црквену самосталност*, посвећено је стању бугарског друштва у том периоду, као и условима који су довели до акције за стварање аутокефалне цркве, започете *Великденском акцијом* 1860. Тежња ка стварању самосталне бугарске цркве је од многих Бугара у емиграцији посматрана само као корак ка модерној државности.

Друга целина, *Настанак Бугарске егзархије*, садржи шест поглавља. У првом од њих, под насловом *Успостављање Бугарске егзархије*, анализирани су ферман о њеном оснивању, доношење Органског устава, избор егзархијских тела и начин формирања њених граница, у чији оквир су иницијално ушле митрополије Нишка и Нишавска. Поједине епархије у Македонији нису одмах ушле у њен састав, али је било предвиђено изјашњавање верника о томе да ли желе да се прикључе новооснованој цркви. Указано је на то да је Бугарска егзархија формирана високим указом државне власти, султановим ферманом, што је отворило питање канонске исправности тог чина. У другом поглављу под насловом *Неуспех преговора и пут у шизму* разматран је став Васељенске патријаршије према новопроглашеној цркви и питање њеног канонског статуса. Преговори којима би се превазишли неспоразуми били су неуспешни. На њих је утицало више фактора, укључујући и руског посланика у Цариграду, грофа Игњатијева, као и саму Порту. И ставови Светог синода Московске патријаршије, као и других помесних цркава имали су одређен утицај на развој догађаја. У поглављу *Улога Србије у решавању бугарског црквеног питања* објашњен је став Православне цркве у Кнежевини Србији и српске владе о оснивању Бугарске егзархије. Тај став је током трајања поменутих преговора био званично неутралан. Међутим, у пракси, неки поступци Православне цркве у Кнежевини Србији су значили подршку Бугарима, попут изјава да имају право на своју јерархију и одбијања учешћа на Помесном сабору 1872. на коме је проглашена шизма. Утицај руског посланика у Цариграду, грофа Игњатијева, на српске ставове био је снажан. Подршка српског јавног мњења бугарским тежњама била је видљива и кроз штампу, пре свега у званичном листу, *Српским новинама*. Поглавље *Територија и епархије Бугарске егзархије, митрополити и епископи* говори о настанку и структури најважнијих егзархијских институција (избор егзарха, Свети синод, Мешовити савет), избору митрополита, викарних епископа и помоћника у чину протосинђела. У њима су, поред црквених

лица, значајан утицај имали бугарски световни интелектуалци, попут Стојана Чомакова и Драгана Цанкова. Такође је указано на хетерогеност Бугарске егзархије по ранијим административним поделама (Васељенска патријаршија, затим Пећка патријаршија до 1766, Охридска архиепископија до 1767). Бугарска егзархија била је хетерогена и по етничком саставу верника, што ће временом због израженог етнофилетизма у њој довести до неспоразума са другим помесним црквама и државама, међу њима и са Кнежевинам Србијом. Поглавље *Кнежевина Србија и Бугарска егзархија 1870–1872.* посвећено је односу Србије према Бугарској егзархији у периоду док је она увек формално била под духовном влашћу васељенског патријарха, односно пре проглашења шизме. Кнежевина Србија није имала довољно сазнања о њеном деловању, и тек је почела да прикупља информације о томе. Она је показивала интерес за положај Срба који су се нашли у егзархијским границама. До тада постојећа традиција школовања Бугара у Београдској богословији није нарушена. Српска влада и митрополит Михаило разматрали су чињеницу да су Бугарској егзархији додељене митрополије Нишка и Нишавска, као и могућност о изјашњавању верника у македонским епархијама у циљу приступања тој новој црквеној структури. Ипак, српска влада, под уливом пансловенских кругова, није значајније реаговала по том питању, чак и кад је у питању била стратешки важна област Ниша. Она је преко дипломатског агента у у Цариграду указивала како бугарском егзарху, тако и васељенском патријарху, на положај српског народа на том простору, али није увек располагала са правим информацијама због лимитираних дипломатских могућности. У поглављу *Школовање Бугара у Кнежевини Србији* указано је на начин њиховог доласка на школовање, пријем у школске установе, али и улогу бугарских ученика у друштвеном животу Кнежевине Србије. Пријем бугарских питомаца као пракса постојао је и пре оснивања Бугарске егзархије, а наставио се и после тога.

Целина под насловом *У времену шизме*, подељена је на пет поглавља. У првом од њих, *Ново стање – помесне цркве и бугарска шизма*, детаљно је анализирана ситуација у православном свету по њеном проглашењу. Помесне аутокефалне и аутономне цркве имале су различит став о бугарском питању, и нису увек подржавале Васељенску патријаршију. Поглавље *Кнежевина Србија и Бугарска егзархија у новим околностима*, посвећено је начинима њихове

комуникације од проглашења шизме. Те везе су опстале, што је било посебно значајно за Србе који су били у оквирима Бугарске егзархије. Кнез Милан Обреновић и митрополит Михаило Јовановић су, преко српских представника у Цариграду или преко Бугара који су живели у Београду, били у сталној комуникацији са бугарским егзархом. Школовање Бугара у Србији настављено је, што је за њих било од посебног значаја, с обзиром на то да су им патријаршијске образовне институције биле недоступн. У поглављу *Бугарска егзархија и српски интереси 1873–1875*. објашњени су начини на који је српска влада прикупљала податке о стању сународника у Османском царству, и егзархијском деловању међу њима. Наслеђе Пећке патријаршије било је присутно у егзархијским митрополијама, а у појединим областима и даље су биле снажне културне везе са Кнежевином Србијом. У поглављу *Продубљивање разлика* истакнуто је да су чланови егзархијског Светог синода и Мешовитог савета били су подељени у ставу према српским интересима. Једна струја заступала је асимилаторску политику према другим народима, па и Србима, док је друга била за одржавање блиских веза са Србијом, што је додатно усложњавало и унутрашње односе у Бугарској егзархији, и њене односе са Кнежевином Србијом. Део митрополита уважавао је реалност и успевао да у закључке седница унесе да ће се поштовати неки српски интереси, попут очувања „месног наречја“, и деловања српских учитеља све док се поштује целовитост егзархијске структуре, док је други део инсистирао на томе да се радило о „српској пропаганди“ коју треба спречити. У поглављу *Борба за Ниш и Врање* пажња је усмерена на стање у Нишкој и Нишавској митрополији, као и у Врањској области. Без обзира на присутно мишљење у егзархијским круговима са да је становништво тих области изложено утицају српске пропаганде, нишки митрополит Виктор Чолаков подржавао је своје вернике и чак Светом синоду писао на српском. Већина верника у Нишкој епархији имала је српско етничко осећање, а слична ситуација била је и у Врању, док је у Нишавској митрополији то стање било сложеније услед успеха егзархијске делатности и раније традиције.

У целини *Велика источна криза и успостављање нове реалности*, објашњени су догађаји који су довели до великих геополитичких промена на Балканском полуострву. Поглавље *Кнежевина Србија и Бугарска егзархија у Великој источној кризи* посвећено је променама у погледу положаја Кнежевине

Србије и Бугарске егзархије током поменутог кризе. Док је у том периоду Кнежевина Србија деловала као организована држава, и војно и дипломатски успела да оствари пуну државну независност, Бугарска егзархија стављена је под строг надзор османских власти, свештеници и митрополити су ислеђивани, егзарх је смењен, а становништво је доживело погроме од нередовних османских трупа. У поглављу *Успостављање управе Православне цркве у Кнежевини Србији у ослобођеним крајевима 1878.* дати су подаци о активностима Православне цркве у Кнежевини Србији на просторима које је ослободила српска војска, а били су у саставу Бугарске егзархије. Српска држава и црква су већ имале спремне планове интегрисања ослобођених крајева, а чињеница да још увек није било решено питање коначног разграничења није спречавала њихову реализацију. То питање решено је Берлинским конгресом 1878. Српске државне и црквене власти су се потом повукле из области које су припале Кнежевини Бугарској или су враћене Османском царству. У овом поглављу објашњен је различит однос митрополита нишког Виктора и нишавског Евстатија према увођењу нове црквене власти у њиховим епархијама.

Затим следи *Закључак*, у коме су сумирани резултати истраживања.

На крају је дат списак извора и литературе.

Методолошки поступак

У нашем раду методолошки поступак обухватио је истраживање, прикупљање и критичку анализу историјских извора и релевантне литературе, а затим синтезу резултата и експозицију у форми писаног текста.

Када је реч о историјским изворима, користили смо објављене изворе првог реда, као и наративне изворе, попут дневника, аутобиографија и путописа. У српској историографији нису објављени историјски извори у већем обиму. У бугарској историографији, извори који се примарно односе на Бугарску егзархију објављивани су у бројним издањима и едицијама. Међу објављеним изворима издваја се преписка митрополита Авксентија Велешког, важна за покретање бугарске борбе за црквену самосталност, коју је приредио бугарски патријарх Кирил Марков. Марков је, такође, објавио и драгоцену преписку аустроугарских

конзула у Солуну са владом у Бечу, као и Угарском владом у Пешти.⁹ Христо Темелски приредио је и објавио све записнике Црквено-народног сабора у Цариграду из 1871, на коме су избрани егзархијски органи, сам егзарх и донета правна акта попут предлога Органског устава на којима се заснивао њен каснији рад.¹⁰ Исти аутор приредио је „Дневник“ бугарског егзарха Јосифа I, који хронолошки сеже дубље у прошлост од његовог ступања у службу Егзархије као протосинђела при егзарху Антиму I.¹¹ Детаљни извештаји грофа Игњатијева из периода 1864–1876, када је био руски посланик у Цариграду, преведени су са француског на бугарски језик, приређени и објављени од Илије Тодева.¹² Тодев је, критички објавио грађу из различитих архивских фондова, како бугарских тако и иностраних, који се непосредно односе на Стојана Чомакова, једног од првих људи радикалног бугарског крила, које је преко Мешовитог савета Бугарске егзархије испољавало максималне територијалне и националне захтеве. Међу изворима који се односе на Чомакова су и његова опширна тумачења стања на Балканском полуострву, с посебним освртом на односе са Србима.¹³ Важне изворе из српских и бугарских архива који се односе на делатност једног од српских емисара у Македонији, Стефана Верковића, који је касније постао близак Бугарској егзархији, приредили су и објавили Ана Рајкова, Дарина Велева и Трифон Велев.¹⁴ У едицији „Архивите говорај“ Централног државног архива у Софији, чији је основни циљ објављивање историјских извора, више томова посвећено је управо грађи која се односи на настанак Бугарске егзархије и њен развој. Извори бугарске провенијенције објављивани су и у бројним научним часописима. Сем извора

---

⁹ Кирил (Марков), патриарх бугарски, *Принос към българския църковен вапрос : документи от австрийското консулство в Солун*, София 1961; Исти, *Авксентий Велешки*, Духовна култура XLV, 5–6, София 1965, 1–29.

¹⁰ Хр. Темелски, *Църковно-народният събор 1871. г.*, Архивите говорај 15, София 2001.

¹¹ Бугарски егзарх Јосиф I, *Дневник*, текст, коментар и бележки Х. Темелски, София 1992.

¹² Граф Н. П. Игнатиев, *Дипломатически записки (1864–1874) : Донесения (1865–1871), том първи*, прир. И. Тодев, Архивите говорај 48, София 2008; Граф Н. П. Игнатиев, *Дипломатически записки (1864–1874) : Донесения (1865–1876); Том втори : Записки (1871–1874) – Донесения (1865–1876)*, прир. И. Тодев, София 2009.

¹³ И. Тодев, *Д-р Стоян Чомаков (1819–1893), живот, дело, потомци*, 2, София 2003.

¹⁴ Велева Д., Вълков Т., *Документи за българско възраждане от архива на Стефан И. Веркович, 1860–1893*, София 1969; Райкова А., *Стефан Веркович и българите : доклади до сръбското правителство*, София 1978.

бугарске провенијенције, треба истаћи и важан корпус извора на грчком језику, који је приредио и објавио Мануил Гедеон.¹⁵

У раду не коришћена грађа која се чува у Архиву Србије, Архиву САНУ и Архиву СПЦ. Та грађа позната је и широко коришћена у српској историографији. Од фондова Архива Србије користили смо следеће: Министарство иностраних дела : Политичко одељење, Министарство иностраних дела : Инострано одељење; Поклони и откупи; Књажеско-српска агенција у Букурешту. Из Архива САНУ у Београду коришћени су фондови „Јован Ристић“ и „Президијали Јеврема Грујића“. Када је реч о увођењу српске црквене управе у ослобођеним областима најзначајнија је грађа која се чува у Архиву СПЦ, у фонду „Конзисторија Митрополије београдске“.

Архивски фондови у Републици Бугарској поседују необјављене изворе првог реда који су у српској историографији мало коришћени због некада отежане доступности. Централни државни архив у Софији (Централен државен архив Софија), иако најважнија архивска институција, углавном садржи изворе о деловању Бугарске егзархије после 1878, али су неки фондови важни и за нашу тему.¹⁶ Најзначајније фондове, који су у бугарској историографији коришћени у великој мери, али често селективно, садржи Црквено-научни историјски и архивски институт у Софији (Црквено-научен исторически и архивен институт Софија). Ради се о изворима насталим радом најважнијих тела бугарске егзархије, међу којима се издвајају записници са заседања Светог синода, Мешовитог савета, као и копијални протоколи у којима је садржана њена целокупна преписка.¹⁷ Фонд „Протокол заседања Светог синода Бугарске егзархије“ (*Протоколи на заседания на Св. Синодъ на Българска екзархія 1872–1877.*) садржи записнике са свих заседања тог тела у времену од његовог настанка у привременом саставу 1872, све до 1877. године. Поред тога, сачуван је и фонд „Протоколи Мешовитог савета Бугарске егзархије 1873–1878“ (*Протоколи на Смесененъ съветъ на Българска*

---

¹⁵ Γεδεών Μ., *Εγγραφα Πατριαρχικά Περί Του Βουλγαρικού Ζητήματος (1852-1873)*, Κωνσταντινούπολη 1908.

¹⁶ Фонд 1.281, Рилски манастир; Фонд 1.318, Патриарх Кирил.

¹⁷ ЦИАИ, *Священный кодекс на Българската екзархия 1872–1874*; ЦИАИ, *Протоколи на заседания на Св. Синодъ на Българска екзархія 1874–1877*; ЦИАИ, *Протоколи Мешовитог савета Бугарске егзархије 1873–1878*; ЦИАИ, *Протоколъ на екзархиските писма*; ЦИАИ, *Протоколъ на Екзархиския- Смесененъ съветъ*; ЦИАИ, *Протоколъ на писма-та испроводены отъ Екзархийскиятъ и Смъсенъниятъ Съветъ*.

екзархия 1871–1878.). Од великог значаја су још три фонда из овог архива, „Протоколи Синодских дела (Свештени кодик) Бугарске егзархије 1872–1878 (Протоколи на синодалните деяња (Священный кодикъ) на Българската екзархия 1872–1878), Протоколи Мешовитог савета Бугарске егзархије 1873–1878“ „Протокол егзархијских писама“ (Протоколъ на екзархиските писма) и „Протокол писама Егзархијског-Мешовитог савета“ (Протоколъ на Екзархиския-Смесененъ съветъ). За нашу тему то су кључни архивски фондови. Необјављени извори такође се налазе у Бугарском историјском архиву у Софији Народне библиотеке Св. Кирил и Методиј (Български исторически архив, Народна библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“, София) ¹⁸, и Бугарском историјском архиву Народне библиотеке „Иван Вазов“ у Пловдиву.¹⁹

У раду су, као историјски извори другог реда, који су давали добру слику српске и бугарске јавности, коришћене и новине које су излазиле у времену од 1870. До 1878. Од оних које су излазиле у Кнежевини Србији издвајају се по значају *Српске новине*, званично гласило које је у великој мери одражавало ставове Владе и својим тиражом и учесталости излажења утицало на формирање става о Бугарском питању. Код бугара, који још увек нису имали државу, стање штампе било је разнородно. Престонички листови често су, услед различитих околности, имали резервисан или отворен антисрпски став, док су неки други, штампани у емиграцији, били другачије оријентисани, али су излазили повремено и са дужим прекидима.

У истраживачком поступку извршили смо спољашњу и унутрашњу критику извора, и уверили се у њихову аутентичност и веродостојност. Извршена је и критика расположиве литературе, која је широког спектра, од дела обојених ненаучним императивима до оних који су научно чврсто утемељена. Потом смо приступили синтези резултата истраживања, и на крају експозицији, односно писању текста докторске дисертације. У томе је најпримеренији био хронолошко-тематски приступ, при чему је хронолошка димензија била примарна, а тематска секундарна по значају. Такође смо указали на узрочно-последичну везу између

---

¹⁸ БИА, НБКМ, Фонд 8, Панарет Рашев; БИА, НБКМ, Фонд 87, Панайот Хитов.

¹⁹ БИА, НБИВ, Фонд 71, Ана Евгения Иванова Бояджиева.

појединих догађаја и да објаснимо историјске процесе који су се у том периоду одвијали, уз поштовање свих методолошких начела историјске науке.

Велику захвалност за пружену подршку у изради докторске дисертације дугујемо нашој менторки, проф. др Сузани Рајић. Њен педагошки утицај, драгоцени савети и помоћ били је од великог значаја, и помогли су нам да решимо многа питања која су настала током истраживања.

Захвалност на предусретљивост и помоћ дугујемо господину Радовану Пилиповићу, директору Архива СПЦ, запосленима у Архиву Србије и Архиву САНУ. Госпођи Пламки Бошњаковој, архивском саветнику Централног државног архива у Софији, проф. др Борјани Христовој, директорки народне библиотеке Св. Кирил и Методиј у Софији, госпођи Венети Ганевој, руководиоцу одељења „Посебни фондови“ у Народној библиотеци „Иван Вазов“ у Пловдиву и др Христу Темелском, директору Црквеноисторијског и архивског института у Софији, такође се захваљујемо на пруженој подршци и помоћи приликом истраживања у њиховим угледним установама. Матична институција, Историјски институт, показала је пуно разумевање за истраживачке напоре. директору Института, др Срђану Рудићу, због тога такође дугујемо велику захвалност.

КНЕЖЕВИНА СРБИЈА И БУГАРСКИ НАЦИОНАЛНИ ПРЕПОРОД

Бугари у српским ослободилачким плановима

Постојање озбиљних националних ослободилачких планова који би имали изгледа за успех, подразумевало је неопходне војне, геополитичке, и економски повољне околности за то. Постојање одређеног облика аутономије као језгра будуће потпуно заокружене државности такође је била значајна предност у реализацији тог циља. То је, уједно, био и предуслов да се обрати пажња на то какву би улогу у остваривању планова једног, могао да има неки други народ. У том смислу, од велике важности биле су његове етничке, демографске, социјалне и друге карактеристике, на основу којих би могао бити сматран за савезника у реализовању заједничког циља, или потенцијалног противника, који би борбу за његово остваривање могао да омета, у крајњем случају чак и да спречи. Срби и Бугари, етнички блиски, са територијама једном до друге које су насељавали и прелазним областима између њих, као и идентичним статусом у Османском царству, били су добар пример могуће сарадње ради реализације истог крајњег циља, ослобођења.

Бугарски и српски народ су по османском освајању имали исти правни положај и веома сличан историјски развој, а разлике које су међу њима постојале биле су пре свега резултат привредних и географских околности. Географски положај, који су у позном средњем веку та два блиска словенска народа заузимала, одредио је које ће области бити прве на мети новог освајача, Османског царства. Бугарска средњовековна државност нестала је падом њеног последњег остатка, Видинског царства, 1393. године, док су земље које су биле део српског државног простора пружале отпор знатно дуже. Српска Деспотовина пала је 1459, Босанска краљевина 1463, Херцеговина 1482, а Црна Гора 1499. године. Више до једног века по паду бугарских земаља требало је Османском царству да овлада српским земљама, јер су оне биле географски удаљеније од његовог центра, и наслоњене на хришћанске силе од којих су повремено добијали помоћ (Угарска, Млетачка република). Међутим, по завршетку тог процеса, статус у коме су се два народа нашао није се разликовао. И Срби и Бугари су највећим делом имали статус раје,

заштићених поданика Османског царства. Оба народа су била доминантно православне хришћанске вероисповести, сем њихових исламизованих припадника, који су прихватили и османску државну идеју. У правном смислу, православни Срби или Бугари су појединачно посматрани као зимије (заштићени поданици немуслиманских религија које је ислам имао у својој предисторији – „народи књиге“)²⁰, чија је лична безбедност, безбедност чланова породице и имовине била загарантована све док су се лојално односили према држави и плаћали порезе. У колективном смислу, они су били окупљени у заједнице истоверних, *тајфе* (tayife), из којих се почетком 19. века коначно и у потпуности развио систем *милета*, који је припаднике једне конфесије окупљао на нивоу државе, али је имао и локалне представнике.²¹

Балкански Словени постају поново активни чиниоци на Балканском полуострву устанцима против османске власти. Они су покренути на европској периферији Османског царства, и постепено су се ширили ка његовом центру. На тој европској периферији, од православних Словена су живели превасходно Срби. Њихови устанци почињу крајем 16. века, када се завршава и класичан период у развоју Османског царства.

Банатски устанак Срба на почетку Дуге војне између Хабзбуршке монархије и Османског царства (1593–1606), подигнут 1594. без икаквог изгледа за успех, угушен је суровом одмаздом, окрутном смртном казном за владика Теодора Тиводоровића и спаљивањем моштију Светог Саве на Врачару 27. априла 1594.²² Тај устанак није значајније захватио бугарске земље, које су биле далеко од његовог јачег утицаја. Слично је било и у време Кандијског рата између Млетачке републике и Османског царства (1645–1669), када су, у пограничним окршајима у Далмацији, значајну улогу имали српски ускоци. Ти устанички покрети подржани

---

²⁰ Cl. Cahen, *Dhimma*, Extract of the Encyclopaedia of Islam, CD Rom edition, v. 1.0, 1.

²¹ M.O.H. Ursinus, *Millet*, Extract, from the Encyclopaedia of Islam, CD ROM, edition v. 1.0, 1; Р. Детрез, *Не търсят гърци, а ромеи да бъдат : Православната културна общност в Османската империя*, XV – XIX в., София 2015, 43.

²² Р. Самарџић, *Срби у ратовима Турске до 1683*, Историја српског народа III/1, Београд 1993, 245–246.

су споља, и нису имали изгледа да дају већи допринос ширењу ослободилачког покрета на словенске области Балкана.²³

Када се односи Срба и Бугара у дугом периоду османске власти анализирају, треба истаћи да су неспоразуми и ратови српских и бугарских држава из средњовековног доба увелико били заборављени. Уосталом, то нису били сукоби два народа, већ владајућих елита, на које је утицај зависног сељаштва и других слојева друштва био непостојећи. Исти правни статус у Османском царству, етничка и језичка блискост, условили су да се створи спознаја о томе да се чак радило о једном истом народу, што потврђују и неки од сачуваних записа из 17. века, у којима се помиње „јединородни народ Бугара и Срба“.

То стање почиње да се мења када је неуспех другог османског похода на Беч 1683. отворио широк пут за напредовање хабзбуршке и млетачке војске у дубине Балкана, а самим тим и могућност да и Срби и Бугари покрену устанке у циљу ослобођења од османске власти. У тим устанцима посебно место имали су неки патријарси и епископи Пећке патријаршије, помесне цркве обновљене 1557, која је обухватала највећи део Срба, али и део Бугара. Обновљена Пећка патријаршија, као и Охридска архиепископија, која је била грчка по званичној администрацији, а великим делом словенска по саставу верника и са јаким аутохтоним језгром, чувале су део старе српске и бугарске државне и верске традиције. Разлика између Срба и Бугара је, међутим, постојала баш у црквеноадминистративном погледу. Док је највећи број Срба био окупљен у оквиру Пећке патријаршије, Бугари су били подељени међу више аутокефалних цркава (Охридска архиепископија, Пећка патријаршија, Васељенска патријаршија).²⁴ Али, државотворна традиција оба народа наставила је да живи у свим црквеним структурама и традицијама. Тако је сачувано снажно сећање на Свете Ћирила и Методија, Свете Климента и Наума, цара Симеона, лозе Асена и Немањића, Светог Симеона и Светог Саву. Те спознаје остале су и у делима црквених писаца, попут патријарха Пајсија Јањевца, који је, поред осталог, написао и Житије Св. цара Уроша.²⁵ Државотворна традиција наставила је да живи кроз црквене структуре. Охридска архиепископија је имала

---

²³ Исто, 336–424.

²⁴ О. Тодорова, *Православната црква и българите XV–XVIII век*, Софија 1997, 64–65.

²⁵ Пајсије, српски патријарх, *Сабрани списи*, приредио Т. Јовановић, Београд 1993.

административни апарат који је у великој мери био сличан Васељенској патријаршији, укључујући и титуле које су постојале на царском византијском двору.²⁶

Образовани људи словенског југа, концентрисани углавном у Дубровнику, писали су о српској и бугарској историји. Ту се свакако издваја дело ученог Дубровчанина Мавра Орбина под насловом „Il regno degli Slavi“ (Краљевство Словена), први пут штампано на италијанском језику у Пезару 1601.²⁷ Нису само књижевни радници деловали на том плану. И ердељски митрополит Сава Бранковић, који је путовао у Русију 1668, на руском двору је истакао да Срби, Бугари и Власи чекају прилику да се придруже војсци неке хришћанске силе која би кренула у рат против Османског царства.²⁸ Те идеје прихватио је и афирмисао његов брат, гроф Ђорђе Бранковић, у својим „Хроникама славеносербским“.²⁹ Гроф Ђорђе Бранковић, који се представљао као наследник деспотске породице Бранковића, у том делу је за географске области користио старе, архаичне називе (Илирик, Горња Мезија, Доња Мезија), али је имао несумњиву свест о томе да у њима живе православни хришћани Срби и Бугари, који такође заједно треба да узму учешћа у ослободилачкој активности. Хабзбуршка пропаганда је покушала да га искористи по форсирању Дунава и Саве али је, уверена да је почео да показује опасне амбиције док је корист од њега очигледно била мала, одлучила да буде интерниран и изолован у Хебу.³⁰

На Балканском полуострву велике геополитичке промене изазване су ратом Свете лиге против Османског царства (Велики бечки рат 1683–1699), до кога је дошло по слому друге османске опсаде Беча 1683. године. Расуло је карактерисало слику тадашњег Османског царства, а напредовање хабзбуршке, пољске и млетачке војске, којима се 1686. придружила и Русија, превазишло је и најсмелија њихова очекивања. Од 1688, рат се пренео на простор јужно од Саве и Дунава. Заузети су

---

²⁶ Ив. Снегаров, *История на Охридската архиепископия-патриаршия, том 2 : От падането под турците до нейното унищожение (1394–1767)*, София 1995, 365–421.

²⁷ Орбин М., *Краљевство Словена*, Београд 1968, passim.

²⁸ Р Самарџић, *Српска православна црква у 16. и 17. веку*, Историја српског народа III/2, Београд 1993, 95.

²⁹ Ђ. Бранковић, *Хронике Славеносрпске 1–2*, приредила А. Кречмер, Београд 2008.

³⁰ Гроф Ђорђе Бранковић је 1703. интерниран у Хеб, у коме је умро 1711. Његови посмртни остаци су 1743. пренети у манастир Крушедол. Исто, 9.

Београд, Ужице и Ниш, да би војска коју је водио генерал Силвио Пиколомини 1689. стигла до Скопља, које је због куге спалила. У том кратком времену, дошло је до српских и бугарских устанака, подржаних и од патријарха Арсенија III Црнојевића.³¹ И Бугари око Ћипроваца су 1688. подигли познати Ћипровски устанак, који је угушио Јеген Осман-паша спаливши град³², а у залеђу Скопља је 1689. избио Карпошев устанак.³³ То су били покрети који су допринели да се почне говорити о заједничкој акцији два народа, али и о сеобама у истом правцу, ка Хабзбуршкој монархији, како би била избегнута одмазда по почетку османске противофанзиве, покренуте 1690.

По окончању Великог бечког рата, Карловачким мировним уговором из 1699. године, стабилизовала се нова геополитичка и етничка слика Југоисточне Европе. Велики број Срба, али и Бугара, населио је простор Хабзбуршке монархије, пре свега Јужне Угарске. Срби су били знатно бројнији. По вери готово искључиво православни, они су, заједно са православним Бугарима, обновили свој духовни и економски живот у новим околностима, а њихова нова просветна и научна елита почела је да ради на писању заједничких историја, као и на идејама за ослобођење. Већина пресељених православних Бугара временом је, као малобројнија, примила српско народно осећање, генерацијама не заборављајући своје породично порекло. Породице бугарских римокатолика су, међутим, у једном дужем периоду, успеле да сачувају своју традицију све до модерног доба (*Павлићани*), али је велики број њих мађаризован. И у том процесу верска компонента имала је значајну улогу.³⁴ У хабзбуршко-османском рату 1716–1718. Хабзбуршка монархија је, по слову Пожаревачког мира, добила узан појас уз реку Саву у Босни, Банат и највећи део Смедеревског санцака, који је административно чинио још једну круновину ове државе, „Краљевину Србију“. Тада су се, поред Срба, и Бугари нашли под

---

³¹ Р. Л. Веселиновић, *Срби у Великом рату 1683–1699*, Историја српског народа III/1, 516–518. (471 - 572)

³² М. Дринов, *Български летописен расказот края на XVIII век*, Избрани съчинения, том 2, София 1971, 339–349; С. Катић, *Јеген Осман-паша*, Београд 2001, 157–158.

³³ В. Ћоровић, *Историја Срба 2*, Београд 1989, 204.

³⁴ Бугари римокатолици пореклом из Ћипроваца концентрисани су у банатским селима Бело Блато у Србији и Винга у Румунији. Са старим завичајем и сада одржавају везе, а њихов архаични језик Бугарска академија наука прогласила је другим званичним бугарским језиком, формално изједначеним са модерним бугарским. За наведене податке захвалност дугујем др Анити Комитској, директору Историјског музеја у Ћипровцима.

непосредним и блиским утицајем те државе, што се видело по отпочињању новог рата 1737, који је окончан османском реокупацијом Србије и дела Босне уз реку Саву. Нова сеоба на просторе под Хабзбуршком влашћу, после првих османских победа 1737. године, показала је да су у томе значајну улогу имала духовна лица, Срби и Бугари, који су очигледно развили делатност која је требала да доведе до устанка.³⁵

По смиривању ситуације и учвршћењу граница на Сави и Дунаву, комуникација између Срба у Хабзбуршкој монархији са њиховим сународницима, али и Бугарима у Османском царству, постаје временом све развијенија, а новостворена књижевна елита има у томе значајну улогу. Оба народа су, све до средине тридесетих година, користила један литургијски, самим тим и књижевни језик, чије су се редакције различито називале, и веома мало разликовале (српскословенски, односно старобугарски), а од тада су постепено прихватили нову редакцију приспелу са руским учитељима и руским књигама, рускословенску, односно црквенословенску.³⁶ Чврсте везе два блиска народа видљиве су и у светогорским манастирима, пре свега Хиландару и Зографу, који су били српске и бугарске традиције. Иако су, пре свега услед географске близине, у оба манастира већину братства чинили Бугари, приложници су у оба случаја били припадници и српског и бугарског народа.³⁷ Та ситуација свакако је доприносила да се два народа ослањају један на други, иако до највећег броја њихових припадника нису допирале устаничке и ослободилачке идеје и планови, сем у временима ратова, када су егзистенцијално били угрожени. Зато су у већини српских планова о ослобођењу, сачињених од ученијих појединаца, поред Срба били присутни и Бугари. Пећки патријарх Арсеније IV Јовановић Шакабента је, у времену уочи или почетком

---

³⁵ Нову сеобу, мање масовну него претходну 1690, предводио је пећки патријарх Арсеније IV Јовановић Шакабента. Поред пећког патријарха, и охридски архиепископ Јоасаф ступио је уочи рата 1737. у преговоре са хабзбуршким емисарима, тражећи за своју подршку не само ослобођење хришћана од османске власти, већ и да као хабзбуршки вазал управља „Босном, Србијом, Албанијом, Македонијом и другим областима“, те да као вирилни члан гласа и у, како је навео, *Сејму*“. Ти преамбициозни предлози су одбачени, али су османске власти сазнале за то. Архиепископ Јоасаф припадао је грчкој породици Кантакузин. Ив. Снегаров, *нав. дело*, 112.

³⁶ Нова редакција литургијског језика постепено улази у употребу од тридесетих година 18. века код оба народа, али прво код Срба у Хабзбуршкој монархији. Њени носиоци били су руски учитељи, али и руске штампане богослужбене књиге, које су временом готово потпуно потисле рукописне књиге са локалног подручја. Б. Унбегаун, *Почеци књижевног језика код Срба*, Београд 1995, 47-50.

³⁷ Б. Христова, Д. Караджова, Е. Узунова, *Бележки на българските книжовници X–XVIII век*, том 2, XVI–XVIII век, Софија 2004, *passim*.

хабзбуршко-османског рата 1736–1737, сачинио план о ослобођењу, како наводи, *Илирско-влашког народа*, на просторима који обухватају Србију, Албанију, Бугарску, Босну, Херцеговину и „друге провинције“. Његов план, базиран у значајној мери на добијеним српским привилегијама у Хабзбуршкој монархији, био је успостављање теократије под патријархом у статусу сличном Угарској, који би у верским пословима био под Васељенским патријархом, што је и тако био случај.³⁸

Занимљив историографски покушај направио је и епископ Василије Петровић, викар свог стрица Саве, митрополита црногорског, који је 1754. написао „Историју о Черној Гори“. Тај покушај, у коме је Црна Гора приказана далеко снажнијом него што је уистину била, био је пун претеривања, али је и сам настанак те књиге потврђивао како се књижевна делатност код Срба у 18. веку развијала.³⁹ Василије Петровић је Црну Гору, заправо, представио као темељ будућег државног пројекта. Он је предлагао руском двору обнову српске државности, која би укључивала и бугарске земље, али је његова авантуристичка природа већ била добро позната у Русији, па те идеје нису наишле на разумевање.⁴⁰ И руски генерал Давид Неранцић је кнезу Потемкину 1785. и 1786. предлагао да Црна Гора постане језгро нове државе, и да се међу балканским Словенима подигне устанак.⁴¹

Код Срба у Хабзбуршкој монархији такви огледи били су много више присутни. Учени ковиљски архимандрит Јован Рајић написао је једну од историја јужнословенских народа. Наслов његовог капиталног четвортотомног дела „Историја разних славјанских народа, најпаче Болгар, Хорватов и Сербов“ (Исторія разныхъ славянскихъ народовъ, наипаче Болгаръ, Хорватовъ и Сербовъ) јасно указује на његово схватање њихове узајамне блискости.⁴² Свестан да се о историји балканских Словена мало зна, он и у поднаслову све четири књиге наводи да је његова историја „из таме заборава изнета“ (изъ тмы забвенія изытая). Јован

---

³⁸ Р. Љушић, *Историја српске државности : Србија и Црна Гора*, Београд 2001, 18–19.

³⁹ М. Павић, *Барок, Историја српске књижевности 2*, 78–79.

⁴⁰ Исто, 20.

⁴¹ Исто, 19.

⁴² I. Раичъ, *Исторія разныхъ славянскихъ народовъ, наипаче Болгаръ, Хорватовъ и Сербовъ, 1*, Виенна 1794; Исти, *Исторія разныхъ славянскихъ народовъ, наипаче Болгаръ, Хорватовъ и Сербовъ, 2*, Виенна 1794; Исти, *Исторія разныхъ славянскихъ народовъ, наипаче Болгаръ, Хорватовъ и Сербовъ, 3*, Виенна 1794; Исти, *Исторія разныхъ славянскихъ народовъ, наипаче Болгаръ, Хорватовъ и Сербовъ, 4*, Виенна 1795.

Рајић је још један пример прихватања српске традиције и идентитета код потомака Бугара који су се, заједно са Србима, преселили у Хабзбуршку монархију. Његов отац, Радивој Јанков(ић), био је из околине Видина.⁴³

План Саве Текелије, подстакнут устанком 1804, достављен је и Наполеону. У њему се предлаже ослобођење и уједињење Срба, али су укључене и бугарске земље.⁴⁴ Најзад, и карловачки митрополит Стефан Стратимировић сачинио је сличан план и доставио га руском двору.⁴⁵

Поред планова који су обухватили и Бугаре, било је и оних који су се односили само на земље за које се сматрало да их настањују Срби, попут оног који је 1774. сачинио Немац Валдемар Шметау. Шметау је француском министру Вержену предлагао да Порта Србију, у статусу сличном Влашкој и Молдавији, додели „као феуд“ неком кнезу. Порта би добијала одређен данак, део османске војске би остао у Србији, а када би се таква вазална творевина консолидовала, преко ње би у Османско царство могли да улазе модернизацијски утицаји.⁴⁶ План архимандрита манастира Пиве Арсенија Гаговића из 1803. подразумевао је уједињење српских земаља у „Славеносрпско царство“, на челу са једним од руских великих кнежева.⁴⁷ И план владике бачког, Јована Јовановића, који је активно помагао и српске фрајкоре (добровољачке корпусе) у време последњег хабзбуршко-османског рата 1788–1791, и позивао народ на устанак, обухватао је Србе и Бугаре. Познат и по томе што је устаницима у Србији чак послао и један топ, он је још 1804. руском цару Александру I послао Стефана Југовића, „у име народа српског, бугарског и влашког“. Та идеја подразумевала је формирање државе којој би на челу, као Константин Немањић, био руски велики кнез Константин Павловић. Сличну посланицу, у време 1805, када је устанак већ постао рат за ослобођење, владика Јовановић упутио је Србима и Бугарима, такође

---

⁴³ С. Ћирковић, Рајић, Јован, *Енциклопедија српске историографије*, Београд 1997, 612.

⁴⁴ М. Павић, *нав. дело*, 21.

⁴⁵ Исто, 22.

⁴⁶ Исто, 19.

⁴⁷ Исто, 21.

истичући идеју да владар нове државе постане велики кнез Константин, а не Карађорђе.⁴⁸

Међутим, сви планови, од којих су неки изнети и у поменутих штампаним историјама, су у време по избијању Првог српског устанка престали да буду предмет интересовања, уколико су то уопште и били у великим европским престоницама, и уступили су место реалним ратним циљевима. Колико-толико реалне планове могле су да имају само довољно снажне државе чије је постојање било неупитно и одрживо, а у случају Срба и Бугара то су биле силе претенденти за решење Источног питања, Хабзбуршка монархија и Русија. У њиховим плановима оба народа имала су своје место као потенцијални покретачи устанка који би у позадини османске војске ангажовали значајне снаге и изазвали њихову дезорганизацију. Међутим, то није значило и народно ослобођење. Они су требали да постану делови интересних сфера и освојених територија тих сила. У једном од таквих планова, који је произашао из руско-хабзбуршког споразума о решењу Источног питања склопљеном 1781, разграничене су утицајне сфере на Балкану.⁴⁹ Највећи део српских области улазио је у интересну сферу Хабзбуршке монархије, и она је отпочела интензивне извиђачке активности тог простора. Насупрот томе, бугарске земље су биле предмет значајнијег руског интересовања. У описима хабзбуршких официра који су пролазили долином Тимока и простором између те реке и реке Искар, Срби и Бугари су поистовећивани, а народна имена су коришћена и као синоними, јер на том простору битне разлике међу њима није било.⁵⁰

У време друге половине 18. века, када се код Срба све чешће јављају историографски огледи, који имају чак и амбицију бављења општом историјом⁵¹, а чијим ауторима је доступна техника штампања у бројним штампаријама у Хабзбуршкој монархији, Русији или Млетачкој републици, у манастиру Хиландар

---

⁴⁸ Исто, 23–24.

⁴⁹ Д. Р. Живојиновић, *Успон Европе 1450–1789, треће, допуњено издање*, Београд 1995, 416.

⁵⁰ Д. Пантелић, *Прилози уз расправу „Ухођење Србије пред кочину крајину“*, Споменик LXXIV, други разред 57, Београд 1933, 113–124.

⁵¹ Једно такво дело написао је Захарије Орфелин. Његова тема била је биографија руског цара Петра Великог. Прво издање штампано је 1772. у Венецији, у познатој штампарији Грка Димитрија Теодосија. З. Орфелин, *Петар Велики 1–2*, Београд 1970.

1762. настаје руком писано чувено дело Пајсија Хиландарца⁵², под насловом „История славянобългарска“.⁵³ Оно је, временом, постало темељ будућег бугарског националног препорода, а њен аутор је био функционално добро писмен и образован монах. Пострижњик Хиландара, Пајсије је на Светој Гори стекао добро образовање, овладао грчким језиком, а тиме и могућностима за читање преписа старих историја и хроника. Свакако је вредна пажње и чињеница да је, у време док је писао своје дело, године 1761. боравио у Сремским Карловцима, где је, да би користио патријаршијску библиотеку, морао да ступи у контакт са високим српским духовним лицима, вероватно и са неким од аутора појединих историографских дела. Ризница Карловачке митрополије и у Хабзбуршкој монархији доступна литература, допринели су да Пајсијево дело не буде засновано само на народној традицији, већ и на делима попут Орбиновог. Афирмација бугарске историје тада почиње да тече упоредо са српском, иако у знатно тежим и скромнијим условима, али у континуитету. Пајсијева књига, завршена 1762. у манастиру Зограф, по његовом повратку из „немачке земље“, често је преписивана, и служила је као основ за даљи рад на бугарској националној идеји. Може се, заправо, рећи да је то дело означило почетак формирања модерне бугарске нације. Пајсије у том делу позива Бугаре на афирмацију сопственог језика, традиције, историје, указујући на примере колико су на том плану чинили Грци, па и Срби, а што не би могао знати без контаката са српском интелектуалном елитом тог времена. Још једна чињеница важна је у погледу како настанка Пајсијевог дела, тако и његовог садржаја, у коме Срби заузимају значајно место. Пајсије је био родом из околине Самокова, који је био средиште једне од митрополија Пећке патријаршије, у време настанка дела још увек постојеће, и код њега је морала постојати јака свест о блискости два словенска народа.

Током 18. века није било никаквих назнака о стварању центра који би имао улогу ујединитељског фактора за православне Словене под османском влашћу,

---

⁵² Пајсије Хиландарски (околина Самокова, 1722 – Станимака/Асеновград 1773), хиландарски монах, таксидиот, који је монашки чин примио у време када је игуман Хиландара био његов брат Лаврентије. Касније је прешао у манастир Зограф, а разлог томе могли су бити неспоразуми унутар хиландарског братства. О. Годорова, *Паисий Хилендарски*, Кой кой е сред Българите в., София 2000, 200–201.

⁵³ Паисий Хилендарски, *История славянобългарска* : предадена на новобългарски език от П. Динев, София 2003.

нити би било могуће два народа посматрати кроз однос „старијег“ или „млађег“ брата. Први српски устанак 1804. године мења то стање, и усмерава Бугаре под османском влашћу ка српској устаничкој држави, која постоји све до слома 1813. године. У овим догађајима, положај два народа условио је да устаничка активност не буде развијена свуда на подручјима на којима су живели. Поново је географија, заједно са демографијом, одредила предуслове за то. На периферији Османског царства, у Смедеревском санцаку (Београдски пашалук), дошло је до узурпације власти јаничарских старешина (дахије), који су направили екстремни план елиминације сваког отпора, а чија је реализација требала да почне сечом кнезова крајем 1803. Јаничари су били подржани од видинског узурпатора, Осман Пазваноглуа. Сечу кнезова прекинуо је управо Први српски устанак, подигнут на Сретење, 2. (14) фебруара 1804.⁵⁴ Предуслови за устанак су, и поред дахијске узурпације власти, у Смедеревском санцаку ипак били знатно бољи него у другим областима насељеним Србима. Број муслиманског становништва, које је требало да буде резервоар попуне локалних османских јединица, у целој провинцији није прелазило десет процената, концентрисаних у градовима, варошима и паланкама. У Босанском пашалуку он је био знатно већи, што је шансе за успех било каквог устанка значајно умањивало.⁵⁵ И у бугарским земљама било је слично: концентрација не само муслиманског, већ и туркофонског становништва оданог османској државној идеји била је велика, чак и на северу (Шумен, Видин), а географска близина тих области Цариграду је османске власти упућивала на то да у њима концентришу знатно веће војне снаге. Сем Видина, где је Осман Пазваноглу успевао да одоли централним властима све до смрти 1807, у бугарским земљама није било узурпације власти попут оне у Смедеревском санцаку.⁵⁶

Нова српска држава је, међутим, због остварене слободе постала привлачна Бугарима, посебно оним из пограничних области, односно простора између Тимока и Искара. Та и по становништву прелазна област дала је значајан број војника устаничкој Србији. Пример одбране ослобођене Тимочке крајине говори у прилог

---

⁵⁴ Д. Пантелић, *Београдски пашалук пред Први српски устанак 1794–1804*, Београд 1949, 411–420; Р. Љушић, *Вожд Карађорђе I*, Смедеревска Паланка 1993, 53–56.

⁵⁵ М. Екмечић, *Место Босне и Херцеговине у Српској револуцији 1804–1815*, Први српски устанак 1804–1815. и Босна и Херцеговина, Бања Лука 2004, 58–59.

⁵⁶ В. Мутафчиева, *Крджалијско време*, Софија 1977, 143.

томе, и лишава српску и бугарску историографију непотребног спора о томе ко су били борци који су на том простору ратовали против османске војске. Име команданта Крајине, Вељка Петровића (Хајдук Вељко), у бугарској историографији познатог као Велко Петров, чији су родитељи били пореклом из околине Видина, управо је пример таквог беспотребног историографског спора. Његово порекло, бугарско или српско, било је од секундарне важности. Примарна је била чињеница да је он ратовао као војник српске устаничке државе, која је имала сопствене институције и градила државну идеју, и да свакако није био једини у томе.⁵⁷ Устаничка држава била је отворена за православне хришћане са Балканског полуострва, посебно Словене (Србе и Бугаре), али и Грке.⁵⁸ У видно поље устаничког врха тада улази и део бугарских земаља, и то из реалних геостратешких интереса, као што је био покрет војске ка Видину у великој офанзиви покренутој 1807. године. Преко дела бугарских земаља било је могуће и успостављање комуникације са руском војском, која је дејствовала са простора Влашке.⁵⁹ За време постојања устаничке државе, бројни свештеници и монаси из бугарских области прелазе у ослобођену земљу, где су примљени са великом пажњом, посебно ако се има у виду да је међу њима било и хиландарских монаха.⁶⁰ У време које Вера Мутафџијева с правом назива *кџалијско*, када је безвлашће у северозападним областима Бугарске све до смрти Пазван-оглуа 1807. било опште место, многи монаси који су били у таксиду (прикупљању милостиње) у тим областима, међу којима је било и учених људи, сматрали су да је сигурније склонити се на простор устаничке државе. Већина њих поделила је судбину својих српских истоверника, који су 1813, по слому устанка, прешли у Хабзбуршку монархију, у потпуности се идентификујући са њима. Један од таквих примера био је Кирил Михаиловић, хиландарски јеромонах родом из Пловдива, који је 1814. написао историју

---

⁵⁷ N. V. Radosavljevich, *The Serbian Revolution and the Creation of the Modern State: The Beginning of Geopolitical Changes in the Balkan Peninsula in the 19th Century*, in: *Empires and Peninsulas, Southeastern Europe between Karlowitz and the Peace of Adrianople, 1699-1829*. - Berlin 2010, 175–177.

⁵⁸ У част устаничког освајања Београда 1807, Трандафил Дука је на грчком језику исте године објавио *Историју Славено-Срба*. Т. Дука, *Историја Славено-Срба*, превео Д. Алексијевић, приредила Ј. Ђорђевић, Панчево 2004.

⁵⁹ В. Стојанчевић, Српска национална револуција и обнова државеод краја XVIII века до 1839, *Историја српског народа V/1*, Београд 1981, 44–45.

⁶⁰ Н. В. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831, управа Васељенске патријаршије*, Београд 2007, 324–325.

Хиландара потпуно у духу српске средњовековне традиције, подржан у томе од архимандрита Мелентија Никшића, који је тада боравио у Хопову.⁶¹

По настанку Кнежевине Србије 1830. и султановом потврђивању Милоша Обреновића за њеног наследног кнеза, настао је основ за озбиљнији бугарски ослонац код суседног словенског народа у циљу решавања његових питања. Нова држава српског народа, иако трибутарна кнежевина, била је утемељена на слову једног важног међународног уговора (Једренски мир), а њено постојање било је неупитно. Држава полако гради своје институције које су временом доприносиле просперитету не само српског, већ и бугарског народа. Ипак, у том периоду, када институције још увек нису биле у потпуности изграђене, нема српског плана за целокупно ослобођење, сем припајања подручја Шест нахија, а самим тим ни јасног места у њима. Бугарски народ, међутим, ослонац тражи управо код кнеза Милоша и појединих високих државних чиновника и војних команданата. Већ у време када је било извесно да од рата у коме је учествовао у руској војсци добровољачким јединицама неће имати никакве користи, а будући компромитован код османских власти, део Бугара покренуо је 1829. велику сеобу.⁶² Поједини истраживачи сматрају да је више од сто четрдесет хиљада људи кренуло тим путем, иако је проглашена амнестија. Највећи део кренуо је ка Бесарабији, али се део њих за помоћ и могућност насељавања на његовим добрима у Влашкој, или у Кнежевини Србији, обратио и кнезу Милошу. У складу са расположивим могућностима, део Бугара заиста је примљен, иако се Порта томе противила.⁶³ Везе које је Кнез Милош одраније имао са угледним бугарским породицама, о чему су неке сачувале и део преписке, допринеле су да он има разумевања за то.⁶⁴ Кнежевина је и касније наставила да прима бугарске избеглице, због чега је од пограничних османских власти оптуживана да је тако постала страна која подржава немире и устанке.⁶⁵

---

⁶¹ К. Михаиловић, *Кратак опис свете и најславније царске лавре Хиландара*, приредио П. Станојевић, Нови Сад 1998.

⁶² Хр. Христов, *Руско-турската война от 1828–1829. г. и освободителните борби на българите*, *Одинският мир от 1829. г. и балканските народи – Балкани 5*, София 1981, 16–17.

⁶³ К. Џамбазовски, *Културно-политичке везе Бугара са Кнежевином Србијом*, Београд 1982, 56–57.

⁶⁴ Пример таквих веза је трговачка породица Хаџи Тошевих из Враца, чија је преписка сачувана у породичном архиву, а касније и објављена. В. Тарашоева, К. Мирчева, В. Харизанов, Н. Дойнов, *Семеен архив на Хаджи-Тошеви*, 1, София 1984; с. В. Тарашоева, К. Мирчева, В. Харизанов, Н. Дойнов, *Семеен архив на Хаджи-Тошеви*, 2, Враца 2002.

⁶⁵ К. Џамбазовски, *нав. дело*, 59–60.

Други, тихи пут миграција ка Србији, чинили су они који су одлазили као сезонски радници, и остајали трајно у њој, чувајући везе са старим крајем. Топономастика Србије и данас представља слојеве језичког памћења тих досељеника у именима села и предела где су насељени.

Кнез Милош је, свакако са јасном идејом зашто то ради, благонаклоно гледао на бугарски национални препород и помагао га. Његова важна улога у обнови у пожару страдалог Рилског манастира 1833, код Бугара је само учврстила углед који је имао. Његова помоћ тим пре је била већа јер је познавао учене бугарске духовнике, потекле из тог манастира.⁶⁶ И када је реч о штампању књига на бугарском језику, Кнежевина Србија је у време прве владе кнеза Милоша Обреновића пружила значајну помоћ. По отварању прве типографије у Србији, а на молбу Неофита Рилског и других бугарских угледних личности, у времену од 1833. до 1836. штампано је најмање 23 дела на бугарском језику, богослужбене, али и педагошке садржине. Неке од тих књига су дела Неофита Рилског и Неофита Хиландарског-Бозвелија.⁶⁷ Изванредан дочек који су 1835. кнезу Милошу приредили Бугари приликом проласка кроз њихове области на путу ка Цариграду и назад ка Србији, потврђује да је у њему препознат вођа који балканске Словене, Србе и Бугаре, може довести до потпуног ослобођења.

И устанци који су избијали у северозападној Бугарској због злоупотреба локалних ајана приликом сакупљања пореза, и насиља које је оно пратило, такође су праћени у Кнежевини Србији. Већи устанички покрети избили су у областима око Берковице и Белоградчика, као и у околини Ћипроваца 1836. године. Кнез Милош Обреновић је, преко пограничних команданата, пре свега дунавско-тимочког команданта Стефана Стефановића, пратио та збивања, и саветовао устанике да своје захтеве и молбе покушају да доставе непосредно султановим представницима у Лому. У време трајања ових устаничких покрета, сељаци из подручја Шест нахија, припојених Кнежевини Србији 1833, помагали су устанике оружјем, што су чинили и локални представници државних власти. Део бугарских

---

⁶⁶ Р. Радкова, *Неофит Рилски и нова бугарска култура*, Софија 1983, 64–65; Иста, *Рилският манастир през възраждането*, Софија 1972, 62–63; К. Џамбазовски, *нав. дело*, 71.

⁶⁷ К. Џамбазовски, *нав. дело*, 81–82; В. Стојанчевић, *Бугари у Београду и Крагујевцу у време кнеза Милоша*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867, Београд 1970, 365–371.

устаника склонио се у Кнежевину Србију, али и поред напора османских власти, није им био изручен. За недозвољену трговину оружјем кажњени су од српских власти. Поверење Берковчана у Кнеза Милоша огледало се и у томе да је од њега 1837. тражено посредовање код Порте у погледу њихових захтева.⁶⁸

У време Уставобранитеља, појединци у власти Кнежевине Србије почињу са институционалним повезивањем са суседним државама и народима, и прављењем националних програма. То се, пре свега, односи на идеје Франтишека Заха и Илије Гарашанина. Илија Гарашанин је одржавао везе са пољским емигрантима, који су на њега значајно утицали. Међутим, кључну улогу у томе имао је један Чех, Франтишек Зах, убеђени панслависта, учесник Пољског устанка 1830, који је у Србији видео зачетак слободне државе Јужних Словена. Захов „План“ у коме је дата основа „Словенске политике Србије“, препознаје и Бугаре. Зах је добро уочио да су Бугари због близине престонице Османског царства под тешким притиском и готово сви разоружани, али да су вредан и трудољубив народ, који заслужује подршку Србије у ослобођењу. У времену када су руска и српска политика на Балкану биле неусклађене, он је сматрао да Русији не треба препустити потпуну иницијативу у утицају на Бугаре. Знајући колико су скромне српске могућности, он предлаже да се Бугари помогну у школовању, штампању богослужбених и других књига, и да се тиме код њих учврсти углед Србије, како би се касније могло кренути у одређену заједничку акцију.⁶⁹ И сам Гарашанин у *Начертанију* из 1844, у знатној мери заснованом на Заховом *Плану*, предвиђа готово идентичне поступке деловања када је о Бугарима реч, износећи низ похвала на рачун бугарског народа, његове вредноће и способности да у тешким околностима опстане.⁷⁰ Бугарској је, међутим, у *Начертанију* посвећено само једно поглавље. У том Гарашаниновом програму националне политике, било је предвиђено да се изврши уједињење Срба који су под османском влашћу са Србима из Хабзбуршке монархије, потом и са Хрватима и Бугарима. Тако би нова држава од српске постала јужноловенска, реализована средствима српске спољне

---

⁶⁸ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, 1, Београд 1989, 326–327; В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. до париског конгреса 1856. године*, Београд 1971, 139; К. Џамбазовски, *нав. дело*, 61–64.

⁶⁹ Р. Љушић, *Књига о Начертанију*, Београд 1993, 135–138.

⁷⁰ Исто, 156–159.

политике. На том питању видела се разлика између Заховог „Плана“ и Гарашаниновог Начертанија. Зах и његови пољски истомишљеници су желели јаку јужнословенску државу, док је Гарашанин, сматрајући то мање реалним, првенствено имало за циљ уједињење Срба, па онда на тој основи можда и ширу акцију.⁷¹

Време друге владе кнеза Михаила Обреновића (1858–1860) карактеришу лоши односи с Портом и почетак озбиљних припрема за ослободилачки рат против Османског царства. Кнез Михаило покренуо је стварање Народне војске, знатно бројније оружане силе од дотадашње стајаће војске, која је, иако у почетку више у форми народне милиције, временом постајала све важнији чинилац на Балкану.⁷² Политика кнеза Михаила „Балкан балканским народима“ вођена је у циљу стварања основе за заједнички рад на ослобођењу. Поред вазалних држава Србије и Румуније, Грчке као независне државе, Црне Горе, контаката са Мађарима (Кошут), у плановима кнеза Михаила Обреновића значајно место имали су Бугари. Ту се институционална подршка њиховом образовању и политичком деловању, коју је претходно водила влада Уставобранитеља, показала као добра основа. Иако је веза различитих елемената (независне и вазалне државе, територије и личности са различитим статусом у суседним великим државама) била у суштини без основа за брз озбиљнији успех (Грчка војска имала је само 20.000 пушака, румунска војска муницију за свега неколико дана, а само је Србија имала тополивницу), она је имала одређен значај у ближој будућности, односно у времену Велике источне кризе. У време кнеза Михаила, само су Бугари имали значајнију улогу, и то када је дошло до првог великог окршаја османске и српске војске 1862. У Београду је тада, као и у Румунији и Русији, постојала велика бугарска колонија. Она се састојала од бугарских ђака, студената и различитих националних радника (*апостоли слободе*). Георги Стојков Раковски у српској престоници издаје лист „Дунавски лебед“, а у Београду настаје и војна формација добровољаца позната као *Прва бугарска легија*, којом је он командовао. Улога људи који су припадали тој формацији била је да

---

⁷¹ Исти, *Историја српске државности : Србија и Црна Гора*, 121–122.

⁷² Закон о народној војсци донет је 1861, и предвиђао је општу војну обавезу за све пунолетне поданике Кнежевине Србије између двадесет и педесет година. Намера кнеза Михаила Обреновића била је да тако припреми земљу за даљи рад на ослобођењу. Ј. Милићевић, *Србија 1839–1868*, *Историја српског народа* V/1, 291.

покушају да дизањем буна у бугарским земљама крену у рат за ослобођење војно подржани од Србије, што је тада неуспешно и покушао Панајот Хитов, као и да се прикључе српској војсци уколико дође до рата. Борбе за одбрану београдске вароши од османског гарнизона 1862. показаће велику вредност и квалитетан потенцијал ове формације, у којој се посебно истакао Васил Иванов Кунчев, који је због исказане храбрости добио надимак Левски.⁷³ Османско царство започело је да 1864. у погранични појас према Србији, као и у унутрашњост Бугарске, насељава мухацире Татаре и Черкезе, који су због своје доказане лојалности требало да превентивно делују у циљу очувања османске власти.⁷⁴

Кнежевина Србија је, и по окончању кризе у односима са Портом 1862, наставила да одржава контакте са бугарском политичком емиграцијом, као и са појединим државама и народима који су за то имали интереса. Низом билатералних аката и уговора тако је до 1868. уобличен Први балкански савез, чији је примарни циљ било ослобођење Балкана од османске власти. Први уговор о војном савезу потписан је са Кнежевином Црном Гором 1866, са Краљевином Грчком 1867, а са Кнежевином Румунијом 1868. године.⁷⁵

Када је реч о представницима бугарског народа, њихов положај у Кнежевини Србији био је у много чему изузетан. Док су добровољци из јужнословенских земаља 1862. били сврстани у један корпус од 3.000 људи, Бугари су имали своју Легију, а у Београду је, све до 1863, деловало и *Привремено бугарско начелство*, предвођено Георгијем С. Раковским. Године 1867, на Савиндан, 14. (26) јануара, организација Бугара у Букурешту, *Добродетелна дружина*, предложила је споразум о стварању заједничке државе Срба и Бугара. Тај пројекат био је веома амбициозан: позивајући се на чињеницу да се ради о «два најближа народа исте расе, вере и веома блиског језика», њихови представници су предвидели стварање Југословенског царства на челу са кнезом Михаилом Обреновићем. У њему би оба народа, као и оба језика са својим наречјима, била потпуно равноправна. Године 1867, на Савиндан, у Београду је потписан и политички споразум (Протокол)

---

⁷³ Исто, 294–295. Васил Левски (Лављи) је тај надимак и добио за време уличних борби, због велике храбрости коју је показао. Ж. Колева, *Кой кой е сред българите XV–XIX в.*, Софија 2000, 154–155.

⁷⁴ М. Екмечић, Српски народ у Турској од средине XIX века до 1878, *Историја српског народа* V/1, 450 (449 - 526); В. Ћоровић, *Историја Срба* 3, Београд 1989, 119.

⁷⁵ В. Ћоровић, *Историја Срба* 3, 118–120.

Кнежевине Србије са представницима бугарске емиграције. Априла те године Протокол је у Букурешту потврдила и једна *ad hoc* скупштина Бугара, да би у мају са њим изашла пред Гарашанина, који га је, уз мање корекције, јуна 1867. потписао.⁷⁶ Конкретан резултат у погледу Бугара било је формирање Друге бугарске легије, која је баштинила традицију чувене формације бугарских добровољаца из одбране Београда 1862.⁷⁷ Радош Љушић истиче да су најважнији били савези са Црном Гором и Грчком, јер су усмерени против интегритета Османског царства, али да је њихов значај у великој мери умањен пошто није покренут рат.⁷⁸

У том времену, бугарска колонија у Србији била је све бројнија, и имала важну улогу у привредној активности земље. Бугарин који је у српској историографији мало познат, али је у времену када је живео био утицајан како пре, тако и по формирању Кнежевине Бугарске 1878, био је Симо Соколов, чија је биографија била добар пример бугарских миграција према Кнежевини Србији. Соколов је рођен у селу Грознатовци код Трна 1848, одакле се са породицом у раном детињству преселио у Тополу. Његова породица, која се бавила дунђерским занатом, даје добру слику о томе како су Бугари посматрали Србију средином 19. века. Говорећи о разлозима за пресељење своје породице у Кнежевину Србију, Соколов једноставно каже: *тогава не беше Софија, само Сърбия*.⁷⁹ Његове речи указују на то да је, и поред развоја одређених занатских и трговачких чорбацијских центара, попут Пловдива, Враца или Копривштице, Србија имала велику привлачну снагу, јер су у њој Бугари могли да се школују и политички организују.

Српска влада, као и нови кнез, Милан Обреновић такође су у одређеној мери, и без нарушавања односа са Васељенском патријаршијом, подржавали Бугаре у настојању да се реши њихово црквено питање, и изражавали су спремност да

---

⁷⁶ Ј. Милићевић, *нав. дело*, 297; В. Ђоровић, *Историја Срба* 3, 119. О блиским односима Срба и Бугара у Букурешту сведочи и један пример из ранијих година. Године 1863. Српска агенција у Букурешту је за пребегле Бугаре сакупила добровољне прилоге, а затим их проследила у Кнежевину Србију, заједно са списком приложника, да би Министарство иностраних дела расподелило средства где је најпотребније. *Списак дародатеља пребегавшим Бугарима*, АС, КСА Букурешт, 1861, Ф II р. 51.

⁷⁷ Исто, 138.

⁷⁸ Р. Љушић, *Историја српске државности : Србија и Црна Гора*, 139.

⁷⁹ Н. Илиев, *Капитан Симо Соколов : трњанското вѣстание от 1877. г.*, Софија 2000, 21–22.

подрже напоре за даље просвећивање бугарског народа, укључујући и школовање у Србији. Протосинђел Јосиф, касније трећи по реду бугарски егзарх, по образовању правник школован у Паризу на Сорбони, посетио је у Цариграду кнеза Милана, који је у пратњи Филипа Христића и Јована Мариновића 1874. био у посети султану Абдул Азизу I. Кнез је представнике бугарске цркве, митрополите трновског и пловдивског, и Стојана Чомакова, први пут примио 23. априла (5. маја) 1874. у једном цариградском хотелу. По дневнику будућег егзарха Јосифа, који је такође био присутан, они су од кнеза Милана били добро примљени, и изразили су му захвалност за наклоност коју су митрополит Михаило Јовановић и српска влада показивали према Бугарима у намери да допринесу да се шизма превазиђе. Протосинђел Јосиф тада је изнео и занимљиву чињеницу да му је секретар био Србин, Рајевић, као и то да је у Паризу упознао многе Србе, који су били у блиским везама са студентима Србима.⁸⁰ Кнез Милан је преко својих изасланика, које је послао егзарху Антиму I, показао велико поштовање према њему. Већ 30. априла (11. маја) и егзарх Антим I је посетио српског кнеза, уверавајући га да је шизма политичке природе, и то између Словена и Грка. Христић је тада обећао да ће се Кнежевина Србија и даље старати о бугарским ђацима, с тим што је напоменуто да српској влади није непознато да је у појединим областима у којима је Бугарска егзархија имала духовну власт, већ било видљиво настојање да се српски учитељи истисну.⁸¹ Кнежевина Србија тада је већ имала информације о томе да поједине егзархијске духовне власти учитеље Србе, ангажоване од црквених општина, покушавају да замене Бугарима, и поред тога што је структура верника у њима била српска.⁸² На то је скренута пажња, представницима Бугара стављено је до знања да се за то зна и да се ситуација прати, али то није био и услов даље подршке од Кнежевине Србије.

Политичке везе српске државе са бугарским емигрантским круговима све до завршетка Велике источне кризе 1878. никада нису прекидане. У Београду, поред

---

⁸⁰ Български екзарх Йосиф I, *Дневник*, текст, коментар и белешки Х. Темелски, София 1992, 57–58.

⁸¹ Исто, 58–59.

⁸² То се дешавало још раније, готово од самог формирања Бугарске егзархије. Архимандрит Виктор Чолаков, који је уз народну вољу био изабран за нишког митрополита, умиривао је народ да ће на Црквенонародном сабору бранити његове интересе, а и сам Мешовити савет је током 1872. заузео став да се неће дирати у језик и наречја. Н. В. Радосављевић, *Шест портрета православних митрополита 1766–1891*, Београд 2009, 95–96.

Раковског и Левског, боравио је и Љубен Каравелов, који је чак писао и прозу на српском језику.⁸³ Словенофилски кругови из Русије, али и у Србији, давали су им јасну подршку. Када је 1875. дошло до устанка у Босни и Херцеговини, било је извесно да се ради о почетку једне велике кризе, у којој ће Србија и Црна Гора неминовно ући у рат против Османског царства. И бугарски народ је 20. априла 1876. преурањено кренуо у подизање устанка (Априлското востание) у Копривштици и у Родопима. Тај устанак је брзо угушен од османских власти, уз масовна убиства становништва, најчешће од припадника нередовног и резервног састава војске (башибозук). У вароши Батак, на пример, побијено је и протерано готово целокупно становништво. У даљем току кризе, Бугарима је преостало да узму активно учешће у две словенске војске, српској и неупоредиво моћнијој, руској.

И војска Кнежевине Србије је у свом саставу имала чак 1.346 бугарских добровољаца, међу којима је био и поручник Симо Соколов. Одликовани борци, многи са официрским српским чиновима, добро су се показали у критичним ситуацијама, када је спречаван продор османских трупа у Србију, попут битке на Кади Богазу.⁸⁴ Бугари у српској војсци су, такође, имали и важну улогу о подстицању Бугара у пограничним крајевима на устанак, што није увек било успешно. Околина Видина је, на пример, тешко страдала од османске посаде, јер српске трупе са добровољцима нису успеле да значајније угрозе град, и брзо су морале да се повуку. Слично је било и са Кнежевином Црном Гором. Храбром акцијом, група од преко двеста добровољаца успела је да једним страним бродом неопажено прође кроз Босфор и Дарданеле, искрца се у Боки и придружи Црногорској војсци.⁸⁵

У другом српско-османском рату, 1877–1878, када је Русија преузела главни терет битке против османске војске, највећи број Бугара, како из емиграције тако и

---

⁸³ Љ. Каравелов, *Је ли крива судбина*, Нови Сад 1869. Жена Љубена Каравелова, Наталија, била је Српкиња.

⁸⁴ Н. В. Радосављевић, *Српски документи из Фонда „Симо Соколов“ Бугарског историјског архива Софија*, Споменик СХЛП, Одељење историјских наука 15, Београд 2009, 125–126.

⁸⁵ Ова група добровољаца, и поред свечаног дочека од књаза Николе, брзо је препуштена сама себи од црногорске команде, па се пробила до Србије и такође ушла у састав њене војске. Исти, *Сећања бугарског добровољца Неша Брајкова на догађаје у Херцеговини из 1876*, Мешовита грађа 29 (2008) 2009, 127-140.

из бугарских земаља, ступао је у добровољачке јединице у руској војсци, али их је и даље било и у српској војсци. Посебно добро су се истакли у бици на превоју Шипка, и даље су учествовали у ослобођењу своје земље. Касније, припадници бугарских добровољачких формација који су се борили у руској и српској војсци, постаће основ модерне бугарске војске, посебно када је реч о официрском кору.

Склапање мира у Сан Стефану 1878. је окончало један период у развоју односа два народа, српског и бугарског, у коме су првобитно били у готово истом положају, док су по стварању Кнежевине Србије 1830. Бугари били у великој мери ослоњени на њу у својим плановима, и тражили и добијали подршку од ње када је требало. После тога, односи два народа биће усмеравани политиком њихових модерних држава.

Православна црква у Кнежевини Србији

Остваривање црквене аутономије или аутокефалности било је једно од најважнијих питања са којима су се суочавали православни балкански народи у време националног препорода. Стање које је успостављено 1766–1767, када су угашене Пећка патријаршија и Охридска архиепископија, а њихове митрополије и епископије биле припојене Васељенској патријаршији, трајало је све до стварања првих модерних националних држава и танзиматских реформи у Османском царству. По том стању, најугледнија помесна православна црква, Васељенска патријаршија, обухватала је све православне вернике на подручју Балкана под османском влашћу и највећи део православних у Малој Азији. Остваривала је, такође, директан утицај над три старе патријаршије, Антиохијском, Александријском и Јерусалимском, како у избору патријараха, тако и у погледу њиховог деловања.⁸⁶ Две православне митрополије (Угровлашка митрополија, Молдовлашка митрополија) у румунским дунавским кнежевинама Влашкој и Молдавији, које су по изумирању домаће лозе Бесараба биле под мандатном управом кнезова из редова грчког патрицијата, имале су скромна аутономна права и такође су била под управом Васељенске патријаршије.⁸⁷ Једино је Карловачка

---

⁸⁶ St. Runciman, *The Great Church in captivity*, Cambridge 1968, 381–384.

⁸⁷ Аноним, *Списокъ всѣхъ іераршескихъ каведръ въ святой православной църкве за 1855. год, съ именими ихъ предстоятелей*, Санктпетербургъ 1856, 13–14.

митрополија, аутономна од 1710. године, која је обухватала православне вернике српске и других народности у Хабзбуршкој монархији, по укидању Пећке патријаршије, наставила самостално постојање све до 1920.⁸⁸

Православна црква у Кнежевини Србији, како је гласио њен званичан назив, настала је 1831, годину дана касније од саме Кнежевине. Њен развој је, у највећем делу, пратио развој државе. Њена аутономија канонски је била неупитна и она је, све до уређења грчког црквеног питања 1850, била једина аутономна или аутокефална црква на Балкану чије постојање за Васељенску патријаршију није било спорно, јер је формирана уз њену сагласност.

Ипак, постоји дуга историја напора Срба у Београдском пашалуку да се, уз државну, оствари и црквена самосталност. У ратном периоду Српске револуције, посебно у време Првог српског устанка (1804–1813), устанички врх је, уз сагласност високих црквених личности из реда српског народа (архимандрити, игумани, протопрезвитери), па чак и митрополита са простора устаничке државе који су постављени од Васељенске патријаршије, покушавао да издејствује стварање аутономне цркве са националном јерархијом. Помоћ за реализовање те идеје тражена је како од руских војних власти, тако и од Светог синода Московске патријаршије, али до остварења тих замисли није дошло. Русија је имала резерве према предложеним личностима које би заузеле архијерејске катедре (Хаџи Мелетије Стефановић), а Московска патријаршија није желела да наруши канонски поредак васељенског православља. То није желео да учини ни карловачки митрополит Стефан Стратимировић.⁸⁹ Сломом устаничке државе, стање је и у погледу црквене организације враћено на *status quo ante bellum*. По успешном окончању Другог српског устанка 1815, црквена структура је, у канонском погледу,

---

⁸⁸ Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве 1*, Београд 1991, 370–373.

⁸⁹ По одласку београдског митрополита Леонтија Ламбура из Србије 1809, у Русију је послат архимандрит манастира Рача, Хаџи Мелентије Стефановић, како би био рукоположен за епископа, што је одбијено. Исто се завршио и његов пут у Влашку, у главни стан руске војске 1811. Молдовлашки митрополит Гаврил одбио је да га рукоположи у епископски чин. Карловачки митрополит Стефан Стратимировић такође је одбио да се меша у црквену организацију у устаничкој Србији, и када је 1812. постојала идеја да на чело аутономне цркве која би се у њој формирала дође ужичковаљевски митрополит Антим Зепос. У међувремену, у Србију се вратио и митрополит Леонтије. О томе опширније: Н. В. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831, управа Васељенске патријаршије*, Београд 2007, 113–120; Исти, *Антим Зепос, ужичковаљевски митрополит 1802–1814*, ИЧ 60, Београд 2011, 285–286.

остала недирнута. У Београдском пашалуку су и даље постојале две митрополије, Београдска и Ужичко-ваљевска, на чијем челу су били митрополити које је бирао и постављао Сабор архијереја Велике цркве, а бератима их је потврђивала државна османска власт. Међутим, у вековима стар поредак, установљен још у време васељенског патријарха Генадија Схолариса и султана Мехмеда Освајача, по коме су на црквене послове деловала два чиниоца, патријаршијска и централна државна власт⁹⁰, тада постепено улази и трећи: српске националне власти. Оне временом јачају, и тиме шире утицај и на црквену структуру. Њихова моћ још увек није била таква да могу да мењају број и границе епархија, као и црквеноправни статус. Међутим, српска преговарачка позиција у односима са Васељенском патријаршијом временом све више јача. Кнез Милош успева да преговорима реши питање дугова, и да одређује и епископске и свештеничке приходе, што је било у супротности и са царским бератима о потврђивању, и са патријаршијским синђелијама о избору. Кнез је, такође, успевао и да утиче на то да му митрополити буду лојални, као што је то био случај и са самим свештенством, потеклим из народа. Иако неке мере српских власти, попут неканонског успостављања и уређења Конзисторије (Духовног суда) 1823, нису у потпуности заживеле, он је остварио важан утицај на верске послове. Али, све то за стварање аутономне цркве није било довољно.⁹¹

Питање црквене аутономије и слободе исповедања хришћанске вере, које је било делом ограничено у тадашњем османском правном систему, било је једно од најважнијих, још од првих захтева српских устаника 1804, па све до преговора којима је коначно уобличена пуна српска аутономија. Важност добијања црквене аутономије се, између осталог, видела и у томе што би тако била спречена могућност да, преко црквених структура, османске власти покушају да остваре утицај у Србији. Сем тога, миропомазање српског кнеза вршила је Црква. Миропомазање кнеза Милоша за првог владара Кнежевине Србије извршио је 1830. тадашњи београдски митрополит Антим I, по обреду који је примењиван за владаре Влашке и Молдавије. Разлика самом у обреду није постојала, али у чињеничном

---

⁹⁰ St. Runciman, *нав. дело*, 169–170.

⁹¹ Н. В. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831*, управа Васељенске патријаршије, 136–143.

стању јесте: док су кнежеви румунских кнежевина миропомазани у Цариграду, где су примали и инвеституру, кнез Милош је миропомазан у Београду, а имао је и берат о наследном кнежевском достојанству.⁹²

Међутим, утемељење аутономне Православне цркве у Кнежевини Србији није могло бити засновано на *ad hoc* мерама српских власти из периода постепене изградње аутономије од 1815. до 1830. године. Те мере, усмерене на јачање утицаја на постојећу црквену структуру, нису имале и утицаја на канонски поредак, нити су могле бити правни извор за стварање аутономне цркве. Основ никако није могао да се нађе ни у неразвијеном српском административном апарату, који се сводио на Књажеску канцеларију, Народну канцеларију, Суд општенародни српски и нахијске судове (магистрати). Правни темељ њеног стварања су били извори из домена јавног права, и нису потицали из Кнежевине Србије већ изван ње, јер тек формирана држава још није имала изграђене институције.

Два су основна акта јавног права, која су довела до стварања Православне цркве у Кнежевини Србији, и осигурала јој потпуни легитимитет. Први је био Хатишериф о стварању Кнежевине Србије. Тај султанов највиши акт, настао на основу одредаба Једренског мира из 1829. после тешког османског пораза у рату против Русије, слободи вере даје високо место и, на одређен начин, и контуре црквене аутономије. У првом члану Хатишерифа дословно се наводи: *Поменути народ оправљаће богослуженије своје у црквама својим сасвим слободно*. Члан 14. односи се на организацију цркве у Кнежевини: *митрополит и епископи који би од поменутог народа к тому достојанству били изабрани, биваће наименовани таковима од цариградског патријарха у Цариграду, а неће дужни бити лично у исту столицу долазити*.⁹³ У хатишерифу се, ипак, директно не помиње црквена аутономија. Њиме је само дат оквир у коме су Кнежевина Србија и Васељенска патријаршија требали да пронађу компромис.⁹⁴

---

⁹² Исти, *Антим, епископ врачански, ловечки и митрополит београдски*, Црквене студије 14 за 2017. годину, Ниш 2017, 309–310.

⁹³ Исти, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831, управа Васељенске патријаршије*, 147–148.

⁹⁴ Р. Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839*, Београд 2004, 21–22.

Други извори јавног права, којима је утемељена аутономија Православне цркве у Кнежевини Србији, била су акта Васељенске патријаршије. Током преговора, Патријаршија се према Кнежевини Србији односила као према другим, независним државама, са којима је раније постигла споразуме о статусу цркве на њиховом подручју, попут бивше Млетачке републике. Међутим, ни Млетачка република, а ни вазалне румунске кнежевине нису инсистирале на црквеној самосталности или широј црквеној аутономији православних поданика, а Кнежевина Србија јесте. Успеху преговора допринос је дао и руски посланик Александар Иванович Рибопјер, саветујући обема странама попустљивост. А обе стране у преговорима, и Кнежевина Србија и Васељенска патријаршија су је показале. Васељенска патријаршија није делила вернике по етничкој припадности, а српски представници су за архијерејске катедре у виду имали и још увек актуелне епископе. Кнез Милош Обреновић је размишљао и о томе да за једног од епископа буде постављен учени бугарски архимандрит, Неофит Бозвели, али се он захвалио на понуди.⁹⁵ И Павле Кенгелац, архимандрит из Карловачке митрополије, био је један од кандидата за епископа, али је поставио услов да бира епархију, што га је одмах из тога искључило.⁹⁶ Није било говора о било каквом етнофилетизму, што се за каснији углед Православне цркве у Кнежевини Србији показало као веома важно.

У српској историографији преовладавао је став да је однос државе и Васељенске патријаршије решен склапањем Конкордата. Међутим, тај акт није био Конкордат, већ Томос (Канонско писмо), којим је Васељенска патријаршија, *мајка црква*, једном свом делу дала аутономију.⁹⁷ Писмо је издато септембра 1831, мада његово ступање на снагу у делу српске историографије датирају у јануар 1832, када су измирени сви дугови према Патријаршији.⁹⁸ У Цариграду су 1831. од сабора

---

⁹⁵ Неофит Бозвели, хиландарски монах, деловао је у Свиштову као свештеник и учитељ. Добро образован, говорио је грчки, турски, руски и српски језик, што је свакако била додатна препорука српском кнезу. Писао је букваре и граматике. Одржавао је блиске везе са Србијом. П. Божинов, *Неофит (Хиландарски) Бозвели, Кой кој е сред българите XV–XIX в.*, Софија 2000, 186–188.

⁹⁶ Н. В. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831, управа Васељенске патријаршије*, 150.

⁹⁷ Исти, *Аутономија Православне цркве у Кнежевини Србији и арондација епископија*, Истраживања 25, Нови Сад 2014, 237–239.

⁹⁸ О томе видети и: *Јавно право Княжества Србије*, разложио Димитрије Матић, Београд 1851, 98–105; М. Гавриловић, *Милош Обреновић 3*, Београд 1912, 609–613Б. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве 2*, Београд 1991, 317; А. Илић, *Петар Јовановић, митрополит београдски, његов живот и рад 1833–1859*, Београд 1911, 163.

архијереја рукоположени и први поглавар нове аутономне цркве, митрополит Мелетије Павловић, као и Никифор Максимовић, први ужички епископ. Њих двојица су, по повратку у Србију, заједно са дотадашњим београдским митрополитом Антимом Првим, извршили рукоположење и интронизацију Герасима Георгијевића за шабачког епископа.⁹⁹ Тако је створена нова црквена структура: успостављена је *Архидијецеза*, под непосредном управом поглавара цркве, а стара Ужичко-ваљевска митрополија подељена на две епископије, Ужичку и Шабачку.¹⁰⁰ Поглавар нове аутономне цркве носио је титулу „архиепископ београдски и митрополит Србије“, наслеђену из ранијег времена. У ранглисти Васељенске патријаршије он је био високо рангиран, као митрополит Ефеса, а место нове аутономне цркве у канонском поретку потврђивано је и тиме што је у богослужењима у Србији помињано име васељенског патријарха.¹⁰¹ Када је 1833. по смрти митрополита Мелетија требало да буде изабран нов митрополит, и тај чин је извршен у Патријаршији у Цариграду, иако по канонском писму то није морало бити тако. Тиме је Великој Христовој цркви, како се Патријаршија такође називала, указано поштовање, што је значајно допринело каснијим добрим односима. Митрополит Петар Јовановић изабран је и уведен у дужност у Цариграду 6. (18) децембра 1833, на основу још једног акта јавног права, *Синодског дела*, донетог такође 1831, у коме се наводи да ако у Србији нема достојног лица за митрополитски чин, Срби могу тражити и „лице из грчког свештенства смеродостојно за тај положај“.¹⁰² Поштовање одлука Васељенске патријаршије од српских духовних власти показивано је и на друге начине. Један од таквих примера је случај Јеванђеља преведеног са црквенословенског на бугарски језик и штампаног 1841. године. Тадашњи митрополит Петар Јовановић је обавештен о томе да Патријаршија није дала благослов за то, и да је наредила да се сви

---

⁹⁹ А. Средојевић, *Герасим Ђорђевић и његово доба*, Београд 2004, 80.

¹⁰⁰ Н. В. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831, управа Васељенске патријаршије*, 148–149; Исти, *Аутономија Православне цркве у Кнежевини Србији и арондација епископија*, 238.

¹⁰¹ Крајем 18. и у првој половини 19. века, у поретку архијереја је Васељенске патријаршије, ефески митрополит заузимао је веома високо, треће место, одмах иза самог патријарха и ираклијског митрополита. И. Снџгаровъ, *Исторически вести за тѣрновската митрополија*, Годишник на Университета „Св. Климент Охридски“, Богословски факултет, XX, 5, София 1942–1943, док.35, 32–34.

¹⁰² Н. В. Радосављевић, *Аутономија Православне цркве у Кнежевини Србији и арондација епископија*, 242; Д. Алексијевић, *Прилози за историју Српске цркве*, Весник Српске цркве за 1910, Београд 1910, 855–856.

примерци, углавном смештени у Рилском манастиру, повуку и предају надлежним митрополитима. Патријаршији је одговорено да митрополит Србије нема с тим ништа, што је примљено с разумевањем.¹⁰³ Претходни митрополит Србије Мелетије Павловић је, чак, упозоравао Патријаршију на неправилности у неким митрополијама које су се граничиле са Кнежевином Србијом, а она је показивала захвалност на томе и одговарајуће реаговала.¹⁰⁴

Такав однос, и уважавање које су кнез Милош и Православна црква у Кнежевини Србији показали према васељенском патријаршијском престолу, касније ће знатно утицати на то да се на канонски исправан начин реши питање црквене припадности подручја Шест нахија, припојених Србији 1833, као и формирање још једне, Тимочке епископије, 1834. године.¹⁰⁵ Патријаршија је наредила митрополитима чији су делови митрополија тада ушли у састав Кнежевине Србије да се споразумеју са кнезом Милошем Обреновићем о томе како да прикупе заостале приходе, а он им је у потпуности изашао у сусрет, дозволивши прикупљање димнице за целу 1833. годину.¹⁰⁶ Припајање тих области Кнежевини Србији и цркви у њој, у складу са новом геополитичком реалношћу решено је много брже него отворена питања која је Патријаршија имала са другим црквама. Већ 1836. године је новим „Синодским делом“ Патријаршија потврдила припајање делова три своје митрополије (Зворничке, Рашко-призренске и Скендеријске, Видинске) Православној цркви у Кнежевини Србији. У погледу стварања аутономне Православне цркве у Кнежевини Србији, све је урађено у складу са црквеним канонима. Она је била аутономни и неодвојиви део васељенског православља.

Значај који је имао такав канонски пут признања аутономије, може се видети у поређењу са аутокефалности Еладске цркве, односно Атинске архиепископије. У

---

¹⁰³ Д. Алексијевић, *Прилози за историју Српске цркве*, Весник Српске цркве за 1911, Београд 1911, 30–32.

¹⁰⁴ Исто, 27–28.

¹⁰⁵ Подручја дела Видинске и Нишке митрополије обједињена су у Тимочку епископију, којој је придодат и Пореч из Архидијецезе. Део Нишке и део Рашко-призренске и Скендеријске митрополије, као и Азбуковица из Зворничке митрополије ушли су у састав Ужичке епископије. Јадар и Рађевина, до 1834. у саставу Зворничке митрополије, припојени су Шабачкој епископији. Н. В. Радосављевић, *Аутономија Православне цркве у Кнежевини Србији и арондација епископија*, 244–245.

¹⁰⁶ Д. Алексијевић, *Прилози за историју Српске цркве*, Весник Српске цркве за 1911, 29.

случају Србије радило се о добијању црквене аутономије, а у случају Грчке добијању аутокефалности, што је било условљено државноправним статусом саме земље. Права која су те две цркве имале су, међутим, била слична када је њихова унутрашња управа у питању. Ипак, по питању остваривања самосталности Атинске архиепископије, грчка држава је скоро две деценије била у сукобу са Васељенском патријаршијом. Спор није имао етнофилетизам као суштину, јер су и структуром Васељенске патријаршије доминирали Грци, па је управо због тога неки аутори и називају Грчком патријаршијом.¹⁰⁷ У време док је на челу независне Грчке био Јован Каподистрија, односи модерне грчке државе са Васељенском патријаршијом били су добри. Међутим, Каподистрија је изненада умро 1831, а црква у новој држави нашла се у провизоријуму. На подручју Грчке тада се, поред локалних митрополита и епископа, налазило и најмање десет архијереја рођених на њеном тлу, који су се повукли са чела својих митрополија у васељенској патријаршији и вратили се у ослобођену земљу. Пример за то био је београдски митрополит Антим Први, који је по датој оставци 1831. уместо у Цариград отишао у Атину и тамо се ставио на располагање.¹⁰⁸ Ти митрополити су, на изненађење саме Патријаршије, постали носиоци идеје аутокефалне цркве у Грчкој. Од 1833. године, Грчка је постала краљевина, а на њен престо доведен је Отон I, припадник баварске династије Вителсбах. Престоница државе је следеће године постала Атина. Већ после Каподистријине смрти, јеромонах Теоклит Фармакидис изашао је у јавност с мишљењем да је црква у Грчкој већ аутокефална.¹⁰⁹ Године 1833. је почела црквена реформа, са којом Патријаршија није била сагласна. Црквом се управљало по правилима карактеристичним за поједине протестантске земље (Англиканска црква). Она је била под управом краља, а извршни орган био је Свети синод. Његове чланове такође је именовао краљ. Све архијерејске катедре изједначене су у

---

¹⁰⁷ Зорка Прванова сматра да је такав назив за Васељенску патријаршију прикладан управо због тога што је била носилац образовних и других обједињујућих процеса током 19. века међу Грцима у Османском царству, док су други, пре свега словенски народи, имали своје, аутохтоне, како просветне, тако и покрете за стварање самосталних цркава. З. Прванова, *Православие, етнонационализъм и соманизъм, Българската екзархия и младотурският режим (1908–1912)*, Историја, религија и политика, сборник със студии и статии, Софија 2016, 81–83.

¹⁰⁸ Н. В. Радосављевић, *Антим, епископ врачански, ловечки и митрополит београдски*, 311–312,

¹⁰⁹ В. Панагиотис, *Јеладска црква*, Енциклопедија православља, књига друга, И – О, Београд 2002, 858.

правима, док је Атинска митрополија постала само једна од епископија.¹¹⁰ Преговори Грчке са Патријаршијом по питању црквеног спора који је имао карактер раскола, били су дуги, све док 1850. године патријарх није издао томос о признавању аутокефалности Еладске цркве. Атинска катедра поново је уздигнута у ранг митрополије, прве по значају у држави, а неканонски начин управе морао је бити искључен.¹¹¹

Разлика у приступу преговорима са Патријаршијом који су имале Кнежевина Србија и Краљевина Грчка очигледна је. Прва је поштовала канонско право и духовну, делом и реалну власт патријарха, а друга је кренула путем сукоба. Док су преговори са Кнежевином Србијом завршени брзо, а допуне постигнутог споразума вршене такође уз обострану сагласност, Патријаршија са Краљевином Грчком двадесет година није успела да се споразуме, а утисак тог неспоразума опстаје дуго после његовог превазилажења.

Црквена управа у румунским кнежевинама, Влашкој и Молдавији, била је оличена у Молдовлашкој митрополији са седиштем у Јашију, и Угровлашкој митрополији са седиштем у Букурешту, које су имале скромне аутономне надлежности. Веза са Васељенском патријаршијом била је чврста још од губљења аутокефалности Трновске патријаршије, под чијом је управом црква у румунским земљама била до 1393. године. Код Румуна није постојала традиција аутокефалности попут оне у српским и бугарским земљама. Литургијски језик био је словенски, а од 1711, када су на митрополитске тронове долазили Грци поданици Османског царства, све више се настојало на служењу на грчком језику. Иако су многи угледни духовници били румунског порекла, духовна и административна власт Васељенске патријаршије није оспоравана. Тек по уједињењу Влашке и Молдавије отворено је и црквено питање. Румунија је, попут Грчке, без сагласности Патријаршије прогласила црквену самосталност 1865. То је отворило још један раскол, превазиђен тек када је патријарх Јоаким III томосом од 13. маја 1885. признао аутокефалност Румунске православне цркве, у тада независној Краљевини

---

¹¹⁰ А. М. Крюков – О. Е. Петрунина, *Афинская Архиепископия Эладской Церкви*, Православная энциклопедия, 4, Москва 2002, 97.

¹¹¹ На истом месту.

Румунији.¹¹² И случај Румунске цркве добар је за поређење са односом који је Православна црква у Кнежевини, потом и Краљевини Србији, имала са Васељенском патријаршијом. Њој је, годину дана по добијању пуне државне независности, призната аутокефалност¹¹³, док се у случају Румуније, која је независност добила кад и Србија, на Берлинском конгресу, то десило тек после седам година преговора.

Православна црква у Кнежевини Србији није црпела канонску исправност и легитимитет свог постојања на традицији угашене Пећке патријаршије, мада је она свакако била жива, већ на актима јавног права, султановом Хатишерифу о стварању Кнежевине Србије и Томосу (Канонском писму) Васељенске патријаршије. Јасно место у поретку православне хришћанске васељене (аутономни део Васељенске патријаршије), јој је омогућио да одржава и развија односе са другим помесним православним црквама, пре свега словенским по структури верника (Карловачка митрополија, Московска патријаршија), што је било посебно значајно када је реч о школовању питомаца на престижним високошколским установама, као што је то била Кијевска духовна академија. Врата патријаршијских школа, укључујући и ону најбољу, Академију на Халки, такође су била отворена, али је због језичких баријера интерес кандидата Срба из Кнежевине Србије за школовање у њој био мали. Православна црква у Кнежевини Србији је од 1879. у диптиху православних цркава Васељенске патријаршије рангирана на високом шестом месту. Испред ње су четири старе патријаршије (Васељенска, Александријска, Антиохијска, Јерусалимска) и Московска патријаршија, а иза ње све остале помесне православне цркве. Поређења ради, Еладска црква је на једанаестом месту, а испред ње су Кипарска архиепископија, и Грузијска, Бугарска и Румунска патријаршија.¹¹⁴

Такав правно добро изграђен положај омогућио је да Православна црква у Кнежевини Србији има миран развој у стабилним државним оквирима. У складу са

---

¹¹² Р. В. Поповић, *Румунска православна црква*, Енциклопедија православља, књига трећа, II – III, Београд 2002, 1646.

¹¹³ Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве 2*, Београд 1991, 382.

¹¹⁴ Диптих Московске патријаршије (РПЦ) нешто је другачији. Поредак цркава је такав да је Грузијска црква испред Српске, што је резултат чињенице да је она дуго, пре добијања аутокефалности, деловала као Егзархат у Московској патријаршији. З. Абашидзе и др, *Грузинский Экзархат Русской Православной Церкви*, Православная Энциклопедия, том 13, Москва 2006, 321.

њим формиране су и њене најважније институције. Када је о њеном деловању реч, поштовани су државни закони Кнежевине Србије. Васељенска патријаршија више није имала конкретан административни утицај, док држава јесте.

По смрти митрополита Мелетија Павловића 1833, његов наследник, митрополит Петар Јовановић, наставио је рад на даљем уобличавању црквене структуре. Схватајући да је посао на томе тек отпочео, и да је признавање аутономије само први корак, он је већ 1834. кнезу Милошу Обреновићу поднео предлоге о установљавању духовних судова (конзисторија), школа за будуће свештенике, као и први пројекат основног црквеног закона. По тим предлозима, био би формиран духовни суд за сваку епархију, који би у свом саставу имао председника (обавезно епископ) и по два члана из редова мирског и монашког свештенства. Виши духовни суд имао би ингеренције за целу Православну цркву у Кнежевини Србији. Школе за свештенике биле би установљене у свакој епархији, с циљем да задовоље потребе цркве до отварања Богословије.¹¹⁵ Ни први пројекти митрополита Петра Јовановића нису заживели. Институционални оквир у коме је Православна црква у Кнежевини Србији требало да делује дао је Сретењски устав из 1835. Устав је јасно у члану 93. одредио да је унутрашња управа цркве у рукама митрополита и духовне власти, а у складу са правима добијеним од Васељенске патријаршије. Митрополит је тада кнезу послао предлог пројекта новог Црквеног закона, по коме би највиша црквена власт био Свети синод на челу са митрополитом, а његови чланови би били из сваке епархије, из реда монашког и мирског свештенства. По том нацрту, епископи би били одговорни Синоду, што би практично значило да могу бити одговорни својим парохијским свештеницима.¹¹⁶ Такав опис састава и делатности Синода више је одговарао органу који се у Васељенској патријаршији и, касније, у Бугарској егзархији, звао Мешовити савет. Нацрт је био један од више предлога који није усвојен. У даљим напорима да се јасније дефинишу односи духовне и државне власти, настајали су нови нацрти, на које су или световне или духовне власти имале примедбе. Јула 1835. митрополит је спремио нов пројекат, под насловом *Закон о духовним властима*. По том *Закону*

---

¹¹⁵ Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* 2, 329.

¹¹⁶ Сем тога, предвиђено је да Синод има *четири струке*: духовну, спремање клира, економску и судску. Исто, 330.

Свети синод би био састављен од епископа, конзисторије би постојале у свакој епархији а *Архиконзисторија* при митрополији. Свети синод био би и последња духовна судска инстанца. Године 1836, нацрт закона је скраћен и делимично промењен (предвиђена је само једна Конзисторија).¹¹⁷ Међутим, убрзо је дошло до неспоразума изазваног покушајима Државног савета да оствари значајнији утицај на црквене власти, укључујући и то да комуникацију са патријархом у име цркве води кнез. Митрополит Петар одлучно је бранио аутономију цркве, и 21. маја 1836. обзнањено је *Начертаније о духовним властима у Србији*. То је био први писани закон у модерној српској држави о црквеним властима који је заживео. Закон је предвиђао једну Конзисторију, и она је убрзо формирана. Имала је четири члана мирског и монашког чина. Касније је, по формирању епархијских конзисторија, требала да прерасте у виши духовни суд. То је био део уређења црквених послова.

118

Наставак тог процеса уследио је у време владавине кнеза Александра Карађорђевића I и уставобранитељског режима када је 23. августа 1847, као нов закон, донето *Устројеније духовни власти Књажества Сербскога*.¹¹⁹ У времену до доношења тог закона, много је учињено на поправљању материјалног стања свештенства, подизању бројних цркава и манастира. Уочи формирања Кнежевине Србије, у Београдском пашалуку, који је иницијално био њена територија, било је најмање 238 цркава и манастира.¹²⁰ После тога, у слободној држави у којој није било ограничења верских слобода, граде се бројне нове цркве, а опстају и манастири.

За даљи напредак, али и углед код православних Словена који су остали под османском влашћу, пре свега код Срба и Бугара, немерљив значај имало је оснивање Београдске богословије. То је била прва теолошка школа која је, деценијама у континуитету подизала квалитет наставе, и припремала свештенички кадар. Богословија је основана 1837. године, иако се о томе размишљало и раније. Она је једно од најзначајнијих достигнућа митрополита Петра Јовановића. Настава

---

¹¹⁷ Исто, 330–331.

¹¹⁸ Исто, 331.

¹¹⁹ Исто, 333.

¹²⁰ Н. В. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831, управа Васељенске патријаршије*, 426.

у Богословији је у почетку трајала две, а потом три године (од 1838), да би од 1844. имала четири разреда. Богословија је примала ученике који су до тада стекли одређено добро образовање, и имали навршених осамнаест година. Обезбеђен им је био и интернатски смештај и исхрана.¹²¹ Наставни план и програм били су веома слични онима у Карловачкој богословији, а прагматичност духовних власти видела се и у увођењу *учитељског метода* у наставни садржај, јер је Кнежевина оскудевала и у учитељима. Утицај митрополита Петра и његових веза са Карловачком богословијом био је веома приметан.¹²² То је био пут који је прешла Православна црква у Кнежевини Србији како би постала канонски признат и поштован члан православне хришћанске васељене.

Код других балканских народа, ситуација није била таква. Међутим, тежња ка остварењу црквене самосталности никада није изазвала толико проблема у односу са Васељенском патријаршијом, као када је реч о бугарском народу. Специфичности те ситуације су бројне. Бугари су први словенски народ који је из Цариграда примио хришћанство, а православље је било дубоко утемељено у бугарским земљама, и организовано у Бугарској патријаршији у средњевековном периоду државности тог народа. Бугарска Трновска патријаршија, чија је аутокефалност угашена по паду Видинског царства 1393. године, опстала је у традицији Трновске митрополије Васељенске патријаршије, којој је наслеђе и она сама признавала и поштовала, али без икаквих аутономних права.¹²³ И Охридска патријаршија баштинила је део бугарске традиције све до укидања 1767. године, а исто је било и у случају Пећке патријаршије угашене годину дана раније, па чак и у титулатури српских патријараха у Карловачкој митрополији 19. века.¹²⁴ Све то

---

¹²¹ Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве 2*, 343–344.

¹²² Када је Београдска богословија отворена, у првом разреду су предавани Црквено беседништво, Словенски језик, Догматика, Морално богословље и Свештена историја Старог и Новог закона. У другој години изучавани су Пастирско богословље, Историја Хришћанске цркве, Тумачење Јеванђеља, Реторика на Јеванђеља недељна и Метод учитељски, Исто, 344.

¹²³ И. Тютюнджиев, *Трновският епископат XII–XXI в.*, Велико Търново 2007, 79; И. Снџгаров, *Исторически вести за трновската митрополия*, док. 35, 32–35.

¹²⁴ Охридска патријаршија је, као црква тог ранга, основана вероватно у другој половини седамдесетих година 10. века, у време постојања Самуиловог царства (976–1018), утемељеног на старој бугарској државној традицији. По његовом слому, она је сведена на нижи ранг архиепископије, да би у османско време поново била уздигнута у патријаршију. Титулатура охридских архиепископа гласила је, поред помињања Прве Јустинијане, и *архиепископ бугарски*. Ив. Снегаров, *История на Охридската архиепископия, том 1 : от основаването ѝ до завладяването на Балканския полуостров от турците*, София 1995, 19–25. Титулатура пећких патријараха такође

говори о значају и угледу бугарске црквене традиције у православној хришћанској васељени.¹²⁵

Борба Бугара за црквену самосталност

Специфичност бугарске ситуације у односу на друге балканске народе, Србе, Грке и Румуне, огледа се у другачијем путу националне еманципације. Док је код других народа тај процес прво подразумевао стварање државе, а потом аутономне или аутокефалне цркве, код Бугара је тај процес био обрнут. Бугарске земље биле су најближе центру Османског царства, са пуно не само муслиманског, већ и туркофонског становништва, па у њима није било једноставно подићи устанак за ослобођење. Они ипак нису изостајали, али је све до 1878. изостао резултат. Дobar пример за то био је Једренски мировни уговор између Русије и Османског царства из 1829. године. Услед успешног руског похода на Балкан, скоро сви народи су нешто добили: аутономија Влашке и Молдавије је осигурана, створена је аутономна Кнежевина Србија, као и независна Краљевина Грчка. Само бугарски народ, на чијем су се тлу водиле ратне операције, које су довеле до његових великих страдања, није добио ништа сем амнестије. Повлачење руске војске, којој су у току рата помоћ пружали бугарски добровољци, код Бугара је изазвало је осећај безнађа. Нашавши се у великом проблему, они нису могли да разумеју да је тренутна геополитичка ситуација могла да се промени, јер су британска и француска морнарица кренуле ка Дарданелима, а генерал Дибич је пред Цариград стигао са само двадесет хиљада војника, превише издуживши линије снабдевања. Емиграција Бугара је по склапању мира била велика. Између 140 и 160 хиљада људи пребегло је у Влашку.¹²⁶ То је био један од разлога да се, временом, њихов национални покрет (възраждане – обнова, поновно рођење), у складу са милетским системом Османског царства, све више изражава кроз тежњу ка просветној и

је све време укључивала и Бугаре, јер су у саставу Пећке патријаршије биле и бугарске земље. То се, касније, пренело и на њену легитимину наследницу, Карловачку митрополију. Њен поглавар Самуило Маширевић се, још 1861. године, потписивао као *патријарх Срба и Бугара*. Н. В. Радосављевић, *Два писма о прикупљању помоћи за манастир Високи Дечани из 1868*, Братство 15, Београд 2011, 110.

¹²⁵ О. Тодорова, *нав. дело*, 30, 44–45; Н. В. Радосављевић, *Два писма о прикупљању помоћи за манастир Високи Дечани из 1868*, 114.

¹²⁶ Хр. Христов, *Руско-турската война от 1828–1829. г. и освободителните борби на българите*, Одинският мир от 1829. г. и балканските народи – Балкани 5, София 1981, 16–17.

црквеној самосталности, јер су верске заједнице контролисале важне сегменте друштвеног живота чак и у време танзиматских реформи (вера, породица, образовање).

У бугарској историографији, почетак националног препорода везује се за настанак дела једног монаха, Пајсија Хиландарца, под насловом *Историја Славјаноболгарска* (История Славяноболгарска). Дело је завршено 1762. године, у манастиру српске традиције, али са братством које су углавном сачињавали бугарски монаси. У том делу видљива је за то време добра обавештеност аутора о догађајима из средњовековне балканске историје, при чему је посебно указано на то да су Грци своју прошлост описали у значајном броју хроника и историја, како пре, тако и после османског освајања, да су слично, али у мањој мери, радили и Срби, док Бугари то нису учинили. Његово дело имало је управо тај циљ. Историја Бугара први пут је у модерно време описана у једном делу чији је аутор био Бугарин. Сва каснија писана продукција бугарских аутора, до романтичарске, а потом и критичке историографије, има корен у делу Пајсија Хиландарца, које је, одмах по настанку, преписивано и ширено.¹²⁷

Бугарски национални препород је почео да се развија у угледним духовним центрима, манастирима и црквама, и школама које су деловале при њима. Међутим, значај грчког, али и српског утицаја на бугарски национални препород био је велики. Још током 18. века, било је аутора бугарског порекла који су стекли добро образовање, и оставили иза себе значајна дела. Иако су примили српско народно осећање, јер су рођени и живели у средини која је припадала Србима, њима најближем словенском народу у Хабзбуршкој монархији, они нису одмах заборављали и своје порекло. И преци Јована Рајића, писца једног од најважнијих дела српске историографије 18. века, под насловом „Историја разних славјанских народова, најпаче Болгаров, Хорватов и Сербов“, били су из околине Видина. Рајић је, највероватније, одржавао и везе са Хиландаром, и Пајсијем Хиландарцем лично,

---

¹²⁷ П. Хиландарски, *История славянобългарска* : предадена на новобългарски език от П. Динев, София 2003.

а сам Пајсије долазио је у Сремске Карловце у потрази за изворима за своју „Историју“.¹²⁸

Крајем 18. и почетком 19. века био је изражен грчки етнички ексклузивитет у погледу патријаршијских институција. Међутим, изузев Грка, ни један балкански народ, укључујући чак и аутономне румунске кнежевине, није тако добро искористио могућности које је Васељенска патријаршија пружала за сопствени просветни и културни развој, као што је то био случај са Бугарима. Живећи често помешани са Грцима, делећи и поред повремених неслагања сличне вредности, Бугари су покренули значајан образовни процес у првој половини 19. века.¹²⁹ Поред неких школа у већим центрима, и мањих црквених и манастирских школа (килийни училища), у којима су неки од најугледнијих бугарских духовника стекли основе писмености и теолошког знања, Бугари су позитивно искористили чињеницу о јаком грчком утицају у домену црквених послова, па су тако формиране школе које су се називале „бугарско-грчким“ (българо-гръцки училища), која су пружала знатно боље теолошко и опште образовање, а њихова посебна предност огледала се у томе што је наставни програм подразумевао озбиљно и обавезно учење грчког језика. Са тим знањем, пут у више структуре Патријаршије био је отворенији, па је број митрополита Бугара временом растао. Рилска школа ове врсте била је најбољи пример тог успешног подухвата. Њени полазници су, поред досталог, добро знали бугарски, црквенословенски, старогрчки и новогрчки језик.¹³⁰ Њу је похађао и Авксентиј Велешки, митрополит који је био један од три највећа заговорника стварања самосталне Бугарске цркве.¹³¹ Један од њених полазника, архимандрит Неофит Рилски, био је професор црквенословенског језика у Патријаршијској академији на Халки, реномираној

---

¹²⁸ Отац Јована Рајића, Радивој Јанков(ић), рођен је у Видину 1699. године. Ђ. Иванов, *Българи – дейци в Сърбия*, Избрани произведения, том I, София 1982, 183–184.

¹²⁹ Измешано становништво бугарског порекла а грчког образовања и чак и осећања, живело је у већим центрима, попут Пловдива (Гудили) и Варне. Р. Детрез, *Не търсят гърци, а ромеи да бъдат : Православната културна общност в Османската империя. XV–XIX в.*, София 2015, 166–183. Бити Грк, није значило увек отуђити се, већ стећи образовање и издвојити се из локалне средине. И потомци угледног духовника, епископа Софронија Врачанског, живели су у Букурешту и узели презиме Богориди. Бугарска историографија их и описује као *бугарску фанариотску породицу*. Е. Давидова, *Богориди*, Кой кой е сред българите XV–XIX в., София 2000, 44–47.

¹³⁰ Н. Рилски, *Описание българскаго священаго монастыра Рилскаго*, София 1879, 107–108.

¹³¹ Кирил (Марков), патриарх български, *Авксентий Велешки*, Духовна култура XLV, 5–6, София 1965, 3; Н. В. Радосављевић, *Авксентије III Петров Чешмеџијев, херцеговачки митрополит*, Истраживања 24, Нови Сад 2013, 268–269.

високошколској установи, и то је радио од 1848. до 1852. године.¹³² То је био сигуран пут да се повећа број митрополита Бугара, са добрим везама у Цариграду како у Патријаршији, тако и у економски снажној бугарској цариградској општини, који ће постепено преузети управу над важним митрополијама са претежно бугарским верницима, и у датом тренутку реализовати идеју о стварању Бугарске цркве.

Амбициознији Бугари, жељни знања, користили су и српске школе за његово стицање. Богословија у Сремским Карловцима, основана 1794. године је, захваљујући разумевању карловачког митрополита Стефана Стратимировића, примала ученике из Османског царства. Највише је било Срба, али су долазили и Бугари, па чак и Грци са Крфа.¹³³ Међу првим митрополитима Бугарске егзархије био је и један од ученика Карловачке богословије, што говори о томе да је та школа била за Бугаре пожељно место.¹³⁴

И Београдска богословија, основана 1837, била је отворена за бугарске полазнике. И та богословија дала је неке од митрополита Бугарске егзархије. О томе колико јој је био висок углед, али и томе да су Бугари знали да искористе наклоност митрополита Михаила да помогне школовање њихових кандидата, чак и у тренутку када је већ постојала Бугарска егзархија, која је већ била у сукобу са Патријаршијом, показује пример Кондика Видинске црквене општине. У овом кондику, који је заправо био копијални протокол општинске преписке, види се како су поједини становници тог Србији географски блиског града слати у Велику школу (Универзитет) у Београду, да би касније радили као учитељи, писари, и били учесници на Црквено-народном сабору Бугарске егзархије из 1871. године.¹³⁵ Некада су добри кандидати слати у Београд митрополиту Михаилу, с молбом да им материјално помогне, и да их упише у неку школу по његовом избору.¹³⁶ То је

---

¹³² Е. Давидова, *Неофит Рилски*, Кој кој е сред българите XV–XIX в., 189.

¹³³ Н. В. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831, управа Васељенске патријаршије*, 278–280.

¹³⁴ Кирил Белоградчички, викарни епископ егзарха Антима I у Видинској митрополији, потом скопски егзархијски митрополит.

¹³⁵ М. Лачев, М. Новакова, *Тештер на делата : Протоколна книга на Видинската църковно-народна община 1870–1880*, Видин 2010, 53, 90.

¹³⁶ Н. В. Радосављевић, *Писмо Видинске црквене општинесрпском митрополиту Михаилу (Јовановићу) из септембра 1872. године*, Мешовита грађа 28, Београд 2007, 157–163.

посебно занимљиво јер је и први бугарски егзарх Антим I, пре избора био видински митрополит, који је свакако одржавао комуникацију са Православном црквом у Кнежевини Србији. У томе му је свакако помогло и познанство са митрополитом Михаилом још из времена проведеног на студијама у Кијеву, што је сам истицао.¹³⁷ Из преписке са братством Рилског манастира, види се да је митрополит Михаило помагао његове пострижнике и у учењу литографског заната у Државној штампарији у Београду.¹³⁸ Исто тако, старао се да их прими на школовање у Београдску богословију. На другој страни, у Рилски манастир одлазили су српски ходочасници, који су тамо ишли и на лечење, и веома су љубазно примани.¹³⁹ Бугарска колонија у Београду била је бројна, а врхунац њене делатности било је формирање Прве и Друге бугарске легије, у чијем су формирању значајно учествовали ученици гимназије, богословије и студенти Велике школе. Прва бугарска легија дала је важан допринос одбрани београдске вароши када је османски гарнизон бомбардовао Београд 1862, при чему се посебно истакао Васил Левски.¹⁴⁰

Подршка бугарским ученицима и студентима долазила је и из руских словенофилских кругова, па су бугарским емигрантима била отворена врата и у угледним руским школским заводима, попут Кијевске и Московске духовне академије. Словенофилски листови стварали су јавно мњење наклоњено решавању бугарског црквеног питања, а врховни црквени ауторитет, московски митрополит Филарет, који је по функцији био на челу Светог синода¹⁴¹, интервенисао је и код цара Александра II у том правцу, што је допринело да такву позицију заузме и руска дипломатија, пре свега посланик у Цариграду, генерал Игњатијев. Кнежевина Србија, у сигурном положају који је уживала, није превише пажње усмеравала ка

---

¹³⁷ Митрополит Михаило је будућег бугарског егзарха упознао у Москви, а са митрополитом Натанаилом Охридским је заједно студирао у у Кијеву. Митрополит Михаило Јовану Ристићу, 11. јануар 1873, АСАНУ, ЈР, инв. бр. 26/916, XXVI/13.

¹³⁸ Р. Камбурова Радкова, *Рилският манастир през възраждането*, София 1972, 166–171.

¹³⁹ Митрополит је 9. (21) октобра 1865. обавестио игумана да су један јеромонах и један монах примљени у ту школу, али да је један болестан и да се због тога враћа назад. Н. В. Радосављевић, *Два писма српског митрополита Михаила (Јовановића) Рилском манастиру*, Мешовита грађа 28, Београд 2007, 111–116.

¹⁴⁰ Н. В. Радосављевић, *Српски документи из фонда „Симо Соколов“ Бугарског историјског архива Софија*, Споменик СХЛП, одељење историјских наука 15, Београд 2009, 139.

¹⁴¹ Од времена Петра Великог, укинута је место патријарха, а послове је преузео Свети синод Московске патријаршије. *Црква у Русији*, Велики православни богословски енциклопедијски речник, прир. Радомир Ракић, Нови Сад 2000, 386–387.

Старој Србији и Македонији, где су се, у најгорем случају, у будућности могли супротставити српски и бугарски интереси.¹⁴²

Оснивање једне, претежно словенске цркве у Османском царству, која би обухватала Бугаре и Србе, појавило се као идеја у бугарским круговима 1866. Њу је актуелизовао Стојан Чомаков, али је у дефинисању територије такве црквене творевине остао недовољно јасан, вероватно намерно користећи и стару географску терминологију. *Мизију*, Тракију, Македонију, Косово, Метохију, Новопазарски санџак, Босну и Херцеговину.¹⁴³ То је отварало бројна питања. Једно од њих било је на чијој би се традицији њено постојање заснивало. Да ли ће то бити традиција угашене Пећке или Охридске патријаршије, где би било место у коме би резидирао њен поглавар, како би биле формиране и подељене епархије. Веза са Православном црквом у Кнежевини Србији, која је аутономно деловала, била је искључена, јер Порта никада не би пристала да средиште једне помесне цркве која делује на територији коју непосредно контролише буде изван подручја њене пуне правне јурисдикције. И став Стојана Новаковића, изнет три деценије касније у делу „Цариградска патријаршија и православље у европској Турској“, да је стварањем аутономне цркве у Кнежевини Србији српски народ био на губитку, јер је његов већи део остао непосредно у оквирима Патријаршије, и да је српско црквено питање требало решавати у Цариграду тражењем обнове Пећке патријаршије, био је недовољно утемељен на чињеницама.¹⁴⁴ Обновом Пећке, или неке друге патријаршије (Охрид), поглавар цркве у Кнежевини Србији био би под непосредном контролом Порте, са чим се Кнежевина не би сложила. На другој страни, Порта не би прихватила да му трон буде у Кнежевини Србији.¹⁴⁵

Сем тога, сагласност мајке цркве, Васељенске патријаршије, за њено формирање, не би било могуће добити. Црква чија би се територија простирала од Охрида и залеђа Солуна на југу, до Дунава, Саве и Уне на северу и северозападу, и од Црног мора на истоку, до Јадранског мора на западу била би снажан

---

¹⁴² М. Екмечић, *Стварање Југославије 2*, Београд 1989, 258–259.

¹⁴³ И. Тодев, *Д-р Стојан Чомаков (1819–1893), живот, дело, потомци, 1*, Софија 2003, 249.

¹⁴⁴ Ст. Новаковић, *Цариградска патријаршија и православље у европској Турској*, Београд 1895, 28–30.

¹⁴⁵ Н. В. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831, управа Васељенске патријаршије*, Београд 2007, 155.

обједињујући чинилац у деловању Бугара и Срба. У том тренутку, шездесетих година 19. века, то не би подржала ни руска дипломатија. Генерал Игњатијев, руски посланик у Цариграду, јасно се изјаснио против тога, и тиме привидно подржао Патријаршију, док је суштински био за оснивање посебне бугарске цркве, засноване преваходно на етничком пореклу верника, што је био пут у етнофилетизам, који је касније кулминирао поделом неких епархија на бугарске и патријаршијске, односно њиховим удвајањем. Са гашењем идеје о формирању једне цркве за Бугаре и Србе, на актуелности добија већ постојећа идеја стварања бугарске аутономне цркве.¹⁴⁶

Тој нереализованој идеји предходила је бугарска национална акција, покренута у самом центру Османског царства, Цариграду, од бројне бугарске заједнице која је у њему живела и окупљала трговце и занатлије, међу којима је било и крупних лифераната за војску, као и интелектуалце којих је временом било све више. Лист „Б љгария“, који је излазио у Цариграду, од 1859. активно пропагира ту идеју, засновану на начелу признавања народности, која оспорава тврдње Васељенске патријаршије да би то био пут ка јереси етнофилетизма. Програм који је у том листу подржан, имао је три упоришне тачке: ослонац на Порту, људска, верска и народна права утемељена у Хат-и-хумајуну из 1856, акту са снагом уставног закона, и сопствена просвета, управа и самостална црква.¹⁴⁷ Цариградски и други Бугари успели су да придобију и руску јавност за ту идеју, указујући на искључивост грчких кругова окупљених око Патријаршије, који су фаворизовали грчку просвету и контролисали црквену структуру. Јавност у Русији почела је да подржава ту идеју.

У историографији није спорно да су носиоци те идеје били митрополити Васељенске патријаршије бугарске народности, или они који су служили у митрополијама са већински бугарским верницима. Али, то се не може генерално применити на све њих, јер је било и митрополита Бугара који су до краја остали

---

¹⁴⁶ И. Годев, *Д-р Стоян Чомаков (1819–1893), живот, дело, потомци*, 1, Софија 2003, 251.

¹⁴⁷ М. Екмечић, *Стварање Југославије* 2, 266.

одани канонском црквеном поретку и Васељенској патријаршији. Шизма у коју је 1872. коначно ушла Бугарска егзархија, учврстила је тада њихово уверење.¹⁴⁸

Још једна чињеница, која је недовољно наглашена чак и у бугарској, а и у осталим балканским историографијама, је та да су стварање Егзархије Бугари дочекали знатно спремније него неки други народи формирање аутономних или аутокефалних цркава, који су већ имали своје државе. Иако су околности биле другачије, стварање аутономне Православне цркве у Кнежевини Србији 1831. и Бугарске егзархије 1870. у Османском царству занимљиво је за поређење и из тог разлога. У тренутку када је актима јавног права одлучено да она буде формирана, Православна црква у Кнежевини Србији није имала ни једно духовно лице у епископском чину. И митрополит Србије и њени први епископи рукоположени су у Васељенској патријаршији у Цариграду, и као кандидати су свакако морали да буду прихватљиви и њој. Четири деценије касније, уочи формирања Бугарске егзархије, било је митрополита и епископа Бугара у структури саме Васељенске патријаршије. Бугарски национални препород у оквирима Османског царства, и све развијенија просветна делатност, довели су до тога да број теолошки добро образованих духовника није био мали, а неки од њих већ су били у архијерејском чину. Поред тога, било је много образованих архимандрита, који су били добри кандидати за будуће митрополите. Оно што је било од великог значаја за успех бугарске акције је и то што је већина њих деловала на подручју које су, у целини или делимично, насељавали Бугари. У тренутку када Бугарска егзархија настаје, њен други егзарх, Антим I, на то место долази 17. фебруара 1872. са чела веома значајне Видинске митрополије.¹⁴⁹ На челу Пловдивске митрополије је, све до отказивања послушности Патријаршији, био митрополит Панарет, један од покретача идеје о стварању бугарске цркве. Авксентије Велешки је, по повратку из

---

¹⁴⁸ Један од њих свакако је био бивши херцеговачки митрополит Прокопије II. Он лично је 1875. затражио премештај у Мелничку митрополију, у којој је већ била развијена агитација за изјашњавање о припајању Бугарској егзархији. Као угледни митрополит, Прокопије II успео је да те тежње сузбије, и Мелничку митрополију све до смрти задржи у оквирима Велике цркве. Умро је 1891, а већ 1894. године Мелничка митрополија изјаснила се за припајање Бугарској егзархији, чиме је тај процес окончан. N. V. Radosavljević, *Bulgarian Metropolitans in the Orthodox Eparchies in Bosnia and Herzegovina (1766–1878)*, *Etudes Balkaniques* XLIV, 3, Sofia 2008, 138.

¹⁴⁹ Антим Први постао је видински митрополит 1868, у време када је Патријаршија тражила пут ка споразуму са Бугарима. Пре тога, био је на челу више митрополија, или титуларни епископ, а једно време, од 1865, чак и ректор престижне Духовне академије на Халки. П. Божинов, *Антим I*, Кой кой е сред българите XV–XIX в., 23–25.

Херцеговине 1848, био велешки митрополит, да би се потом вратио у Ћустендил, где је као викарни (диопољски) епископ још раније почео архијерејску службу, Иларион Макариопољски био је патријаршијски митрополит у Кукешу, архимандрит Виктор Чолаков био је дуго година у Хиландарском метоху у Нишу.¹⁵⁰ У најважнијој митрополији у бугарским земљама, Трновској, која је имала у свом саставу епископије, Червенску, Преславску, Ловечку и Врачанску, такође је било слично. На челу Ловечке епископије у тренутку формирања Егзархије био је Бугарин, епископ Иларион *Ловечки* (1852–1872), који је отворио Црквено-народни сабор 1871, а потом био и председник Привременог Светог синода Бугарске егзархије.¹⁵¹ Такође је био и први изабрани бугарски егзарх.¹⁵² У тренутку настанка Егзархије, на челу Врачанске епископије био је Пајсије *Врачански*, такође Бугарин, родом из Пловдива.¹⁵³ Сви они су, у оквирима Васељенске патријаршије, деловали на јачању бугарског националног препорода и бугарске црквене и школске акције.

Један од примера био је Авксентије Велешки. Човек који је у Херцеговачкој митрополији глобио вернике и дошао у општар сукоб са њима, па је његово смењивање подржао и херцеговачки везир Али-паша Ризванбеговић, у новој, Велешкој митрополији, прочуо се као велики покровитељ бугарских школа, за које није жалио ни новца ни времена да буду добро уређене. С обзиром на то да је из Херцеговачке митрополије отишао са чак петнаест натоварених коња и новцем који је похранио у Рилском манастиру, може се закључити да су херцеговачки православни Срби на тај начин својим новцем дали допринос бугарској националној акцији.¹⁵⁴ Слично је било и када се радило о школовању будућих митрополита: сви ресурси који су могли бити добијени као помоћ, руски, српски, румунски, патријаршијски, искоришћени су максимално у реализацији тада

---

¹⁵⁰ N. V. Radosavlevich, *Viktor Tcholakov. Taxidiote de Hilendar et métropolit de Nich*, Bulgarian Historical Review 37, 1-2, Sofia 2009, 127-142.

¹⁵¹ И. Тютунджиев, *Трновският епископат XII–XXI в.*, Велико Търново 2007, 254–256.

¹⁵² Изабран за егзарх 12. Фебруара 1872, Иларион Ловечки је после само четири дана дао оставку, уз образложење да је стар за ту дужност. Међутим, на такав чин он се заправо одлучио под утицајем спољашњих фактора, јер није било извесно да ће бити потврђен од Порте. Разлог за такав став османских власти био је пре свега у чињеници да је митрополит Иларион Ловечки био неприхватљив за Васељенску патријаршију, а такође није имао ни подршку руског посланика грофа Игњатијева. Кирил (Марков), патриарх бугарски, *Екзарх Антим (1816–1888)*, София 1956, 360–361; П. Божинов, *Иларион Ловчански*, Кой кој е сред бугарите XV–XIX в., 113–114; Хр. Темелски, *Дипломатът в расо : екзарх Йосиф I – живот и дейност*, София 2015, 25–26.

¹⁵³ И. Тютунджиев, *Трновският епископат XII–XXI в.*, 269–270.

¹⁵⁴ Н. В. Радосављевић, *Авксентије III Петров Чешмезијев, херцеговачки митрополит*, 277–281.

главног националног приоритета, стварању Бугарске егзархије. Будући први егзархијски софијски митрополит, Мелетије, такође је био један од најобразованијих људи свог времена у бугарским земљама. Школован је прво у Кијевској семинарији, потом у Атини, прво у Атинској семинарији а потом и на Теолошком факултету, да би касније био на усавршавању у Бечу и Берлину, где је одлично савладао немачки језик.¹⁵⁵ Трећи по реду бугарски егзарх, Јосиф I, прво је завршио угледну Грчку народну школу у Куручешми (Цариград), где је постигао запажен успех, а потом је са успехом завршио студије права на Сорбони, уз стипендије угледног бугарског трговца, Христа Топчилештова, али и османске владе.¹⁵⁶

У времену када је покренута Великденска акција цариградских Бугара (спроведена на Васкрс 1860), којом је са њихове стране први пут доведена у питање духовна власт васељенског патријарха, и тиме борба за стварање посебне Бугарске цркве ушла у завршну фазу, у неким митрополијама на простору бугарских земаља, као и Македоније која је из бугарских кругова такође посматрана на тај начин, били су на челу Бугари, или су у њима деловали као викарни епископи. То је била велика предност у остварењу те намере, јер су се они у највећем броју касније определили за Бугарску егзархију. Чак ни Грци, у време стицања државне независности, нису имали толико митрополита на својој територији, већ су њихов број увећали архијереји родом са тог подручја, који су се из митрополија широм Османског царства вратили у свој завичај.

Питање оснивања Бугарске егзархије је, као једно од кључних у развоју бугарске црквене самосталности и настанка модерне националне државе, добро истражено у бугарској историографији. Слично је и када се ради о другим балканским и европским историографијама, с тим што извори нису интерпретирани идентично, и отварају су бројна нова питања у науци, али је редослед догађаја заснован на чињеницама које нису подложне сумњи. Великденска акција је почела на најрадоснији Хришћански празник, Васкрс, тако што је митрополит Иларион Макариополски, приликом архијерејске литургије у

---

¹⁵⁵ К. Мирчева, *Мелетий Софийски – први екзархийски митрополит в София*, Историјата и книгите като приателство, сборник в памет на Митко Лачев, София 2007, 545–547.

¹⁵⁶ П. Божинов, *Йосиф I*, Кой кой е сред българите XV–XIX, 120.

Цариграду, одбио да помене име васељенског патријарха, у чему су га подржали Пајсије *Пловдивски*, иначе архијереј албанског порекла који је подржао бугарске намере, и Авксентије Велешки, који је боравио у Цариграду.¹⁵⁷ Најодлучнији и најупорнији међу њима био је Авксентије Велешки. Некада лојалан патријаршији, он је имао лични разлог за такву реакцију: Патријаршија је одбила да га, по захтеву верника из Самокова, постави за тамошњег митрополита.¹⁵⁸ Последице тог догађаја су брзо прерасле било коју личну димензију. Васељенска патријаршија сазвала је посебан Сабор, који се фебруара 1861. бавио питањем архијереја Бугара који су отказали послушност, и њиховом даљом судбином. Одлука Сабора била је строга: сви су лишени архијерејског чина, и наложена је њихова интернација.¹⁵⁹ Сва тројица су послата у Болу, а потом и у Измит (Никомедију), у којој су били боравили у једној јерменској махали, која је претходно страдала у јаком земљотресу од ког се град још увек није опоравио. Њиховим одласком у интернацију, и реакцијом Бугарске општине у Цариграду на то, захтеви су радикализовани и тражено је да се створи црква независна од Патријаршије. Силина тог сукоба привукла је пажњу и страних сила, пре свега Русије и Аустро-Угарске, које су у томе тражиле своје интересе.

Разумевање те ситуације није једноставно. Постоје догађаји који указују на то да су те околности укључивале и мање познате детаље канонске природе. Збивања у Бугарској црквеној општини у Цариграду, језгру око ког се формирао покрет за аутокефалност, указују на низ проблема. Један од учесника догађаја, Христо Стамболиски, указује на низ идеја које су се у њеним оквирима рађале од образованијих Бугара, а који заправо нису знали куда то може да их одведе. Тако је постојао предлог једних да се припоје Англиканској цркви, други су хтели унију, трећи да се црква не зове Православна, већ само Бугарска хришћанска црква, док су четврти у својим реформским замислима чак ишли толико далеко да су хтели да измене и Символ вере. Каснији догађаји, укључујући и дистанцирање угледних

---

¹⁵⁷ М. Георгиева, *Авксентий Велешки*, Кой кој е сред българите XV–XIX в., 21; К. Марков, патријарх бугарски, *Авксентий Велешки*, 3; П. Божинов, *Илартион макариополски*, Кой кој е сред българите XV–XIX, 115.

¹⁵⁸ Н. В. Радосављевић, *Авксентије III Петров Чешмеџиев, херцеговачки митрополит*, 279.

¹⁵⁹ О. Маждракова-Чавдарова, *Българските възрожденски общини под знака на църковно-националната борба*, Държава и църква, църква и държава в българската история Сборник по случай на 135-годишнината на Българската екзархия, София 2006, 201–203.

Бугара од врха Егзархије, али и уклањање појединих архијереја са њихових тронов, указују на разочарење постигнутим резултатом.¹⁶⁰

Руска дипломатија желела је да се нађе компромис између грчке и бугарске струје унутар Васељенске патријаршије. Руски посланик у Цариграду, гроф Игњатијев је, осврћући се на природу спора, бугарске митрополите који су изразили непокорност одлукама Патријаршије, као и Стојана Чомакова лично, назвао је у једном тренутку интригантима који имају претензије преко сваке мере док је, на другој страни, патријаршијске кругове оптужио за искључивост када је о бугарским захтевима реч. У тим чиниоцима је видео и немогућност да се до компромиса дође.¹⁶¹ Гроф Игњатијев пратио је збивања између Бугара и Грка у Цариграду, и у својим извештајима Санкт Петербургу указивао на могућност избијања нереда по смрти Авксентија Велешког 3. (15) фебруара 1865, јер се очекивало велико окупљање Бугара. Кнеза Горчакова известио је да је нађен компромис у томе да Авксентије Велешки буде сахрањен при бугарској цркви, уз опело које је, без ознака епископског достојанства, требао да изврши Иларион Макариополски.¹⁶²

Следили су покушаји да се црквена распра реши. Један од пројеката који је настао 1867, а који је Игњатијев такође доставио Горчакову, био је компромисан предлог да се бугарска аутономија, са тачно одређеним бројем епархија, назове *Бугарски округ*, који би имао сопствени *Окружни синод*. Бугарски митрополити и епископи би берате добијали преко Патријаршије, чиме би се сачувала директна веза и поштовао јерархијски однос Патријаршија – Бугарски црквени округ. Ингеренције патријарха остале би снажне, а он би био и последњи степен за све жалбе. Митрополити са подручја Бугарског црквеног округа би равноправно учествовали у раду Патријаршије, и били би заступљени у свим њеним телима. Поредак манастира, пре свега ставропигијалних лаври, остао би исти. Патријаршијска академија на Халки примала би на школовање одређен број

---

¹⁶⁰ А. Стамболов, *Учредяването на Българската екзархия – успех или провал*, Християнство и култура 9, бр.7, София 2010, 103–104.

¹⁶¹ Граф Н. П. Игнатијев, *Дипломатически записки (1864–1874) : Донесения (1865–1876); Том първи : Записки (1864–1871)*, прир. И. Тодев, Архивите говорят 48, София 2008, 67–69.

¹⁶² Граф Н. П. Игнатијев, *Дипломатически записки (1864–1874) : Донесения (1865–1876); Том втори : Записки (1871–1874) – Донесения (1865–1876)*, прир. И. Тодев, София 2009, док. 1, 779–781.

питомаца са подручја Бугарског црквеног округа.¹⁶³ Међутим, тако ограничена аутономија, која је овим нацртом била предвиђена за Бугарски црквени округ, није била довољна да би га крило које су предводили заговорници црквене самосталности прихватило.

Наведене чињенице указују и на то због чега идеја о стварању једне помесне цркве другачије унутрашње организације, која би у принципу у свој састав укључивала балканске Словене, није била реална. За то нису били одговорни само чиниоци снажног ауторитета изван црквених структура, попут османске владе или руске дипломатије оличене у посланику у Цариграду, грофу Игњатијеву, већ је та иницијатива каснила најмање десет година. Захтеви Бугара за формирање посебне цркве већ су били прилично јасни и акција за њихово реализовање увелико је трајала. Формирање цркве која би била заједничка за Бугаре и Србе у Османском царству могло је бити само резервна варијанта, и од Бугара прихваћена само у случају да њихови кључни захтеви не буду остварени. А захтеви су били максимални и у погледу степена самосталности, и у погледу простора које је по њима нова црква требала да обухвата.

Када је реч о успостављању Бугарске егзархије, отвара се питање да ли је реч о успешном националном подухвату у органичним условима који су за то постојали у Османском царству, или догађају који се негативно одразио не само на канонско јединство Православља, јер је дошло до појаве етнофилетизма и нешто касније до шизме, већ и на односе међу балканским народима. Мишљења о томе нису јединствена ни када је реч о бугарској историографији. Илија Тодев сматра да су темељи Бугарске егзархије заправо били темељи будуће бугарске државности. Објашњавајући тај став, он сасвим исправно закључује да је Егзархија била „много више него црква“, и да је доношењем одлуке о њеном формирању призната посебност бугарске нације у систему милета, који је још увек био присутан, а све више је сметао и самим османским властима. Његово мишљење је да са њеним настанком „отпочело и званично постојање бугарске нације“. Бугарска егзархија је, заправо, била део Источног питања у малом, јер су све велике силе о њеном формирању имале своје мишљење, које није било идентично, а питање се тицало и

---

¹⁶³ Исто, док. 2, 781–787.

односа унутар Османског царства. Основу бугарске државности у Егзархији Тодев види у томе што су њоме дефинисани територија, народ, и власт (црквена, просветна, делом и судска), што су неке од одлика које имају државе, и да је и руски посланик, гроф Игњатијев, у њеном формирању видео „корак ка бугарској аутономији“. По његовом мишљењу, Бугарска егзархија темељ је модерне бугарске државности, јер је и Кнежевина Бугарска формирана на делу њене територије који је претходно био утврђен као неспоран.¹⁶⁴ И Зина Маркова, ауторка важног дела „Българската екзархия 1870–1879“, такође се слаже са тим да је формирање Бугарске егзархије био изузетно значајан корак ка даљој националној еманципацији бугарског народа, који је тим важнији јер је остварен релативно мирно, без сукоба са османским властима. Она закључује да су чак и носиоци револуционарне ослободилачке акције, који су је на крају и покренули, схватили значај добијања црквене самосталности, иако су у томе видели анахронизам када је реч о њиховим циљевима и методама борбе. Тај значај, у смислу и црквеног и национално-ослободилачког елемента, увиђали су и неки од најзначајнијих актера Априлског устанка 1876. и оружане борбе за слободу, Георги Стојков Раковски, Христо Ботев и Љубен Каравелов.¹⁶⁵ Два мишљења која су овом приликом изнета као чврсто утемељена на изворима и историјским чињеницама, заступљена су доминантно у готово целокупној научној продукцији која се односи на период бугарског националног препорода. Ферман из 1870. је, заправо, био круна процеса који је покренуо Пајсије Хиландарски својим делом „История славяноболгарска“, у околностима које су биле превише тешке да би се о оснивању аутономне цркве уопште размишљало. Јер, само пет и шест година касније, угашене су аутокефалне цркве са доминантно словенским, српским и бугарски верницима, Пећка и Охридска патријаршија.

У погледу стварања чвршће институционалне везе унутар бугарског народа, Егзархија је свакако испунила та очекивања. Када се изузму бројни црквени неспоразуми који су довели до шизме, може се чак рећи и да је бугарска јерархија оснажила вернике службом и проповедима на народном језику, иако Васељенска

---

¹⁶⁴ И. Тодев, *Екзархията – фактичко начало на модерната българска държавност, Држава и църква – Църква и држава в българската история* : Сборник по случай на 135 – годишнината от учредяването на Българската екзархия, София 2006, 235–238.

¹⁶⁵ З. Маркова, *Българската екзархия 1870–1879*, 26–28.

патријаршија већ дуго није инсистирала на грчкој служби у црквама са словенским верницима, која због незнања грчког језика од значајног дела свештенства уосталом не би ни била могућа. Већ поменуто колебање неких мањих бугарских општина у погледу прихватања уније, тако је било спречено. И просветна активност добила је нов замах, пошто је, по османском законодавству, она била део црквено-школских општина.

Међутим, очекивања бугарског народа нису у потпуности остварена. Већина верника, као и свештенства, није очекивала да ће ствар отићи толико далеко да Егзархија уђе у шизму 1872, и да су због тога престали да буду у јединству са целокупном православном хришћанском васељеном. Због тога је и у самој Бугарској егзархији долазило до несугласица, чак и сукоба, док су се угледни појединци временом дистанцирали од егзархијског врха, попут нишког митрополита Виктора Чолакова, који као хиландарски монах дуго година управљао угледним метохом Хиландара у Нишу, и никако није могао да прихвати стање шизме у коме се нашао не својом вољом.¹⁶⁶ Зина Маркова сматра да је бугарска шизма створила низ проблема самој Бугарској цркви, док Алексеј Стамболов наводи примере да су се и неки од учесника акције за добијање црквене самосталности по шизми вратили под окриље Васељенске патријаршије.¹⁶⁷ Један од примера таквог односа био је и зворнички митрополит, Дионисије Илиев[ић], човек који је стасао у Бугарској црквеној општини у Цариграду, али и завршио Патријаршијску академију на Халки. С молбом да приступи Егзархији контактирао га је и Стојан Чомаков. Дионисије је то одбио, и Чомаков му после тога му више није писао.¹⁶⁸ И бивши херцеговачки митрополит, Прокопије II, остао је лојалан Патријаршији до те мере да је, када се постојала могућност да се Мелнишка митрополија определи за Егзархију на основу чињенице да је већина верника била бугарске народности, од Патријаршије управо он послат да то својим ауторитетом

---

¹⁶⁶ N. Radosavlevich, *Viktor Tcholakov. Taxidiote de Hilendar et métropolit de Nich*, 139–140.

¹⁶⁷ З. Маркова, *нав. дело*, 47–49; Тако је поступио Гаврил Крстевич, један од заслужнијих националних радника који су радили на добијању црквене аутономије. А. Стамболов, *нав. дело*, 105–106.

¹⁶⁸ Н. В. Радосављевић, *Шест портрета православних митрополита 1766–1891*, 115.

спречи, што је и учинио. Тек по његовој смрти 1891, Мелничка митрополија делом се определила за приступање Бугарској егзархији.¹⁶⁹

Једна у суштини оправдана тежња дела православног хришћанског милета да постане аутономан у питањима која се њега тичу, произвела је и низ негативних последица. Та политика вешто је искоришћена од османских власти, који су имали све више проблема са нарастим незадовољством и тежњама за ослобођењем балканских, доминантно хришћанских народа. Политика *divide et impera* потпуно је успела: спорови између Грка и Бугара не само да оснивањем Бугарске егзархије нису били разрешени, већ су додатно заоштрени тиме што је избегнуто да се дефинитивно одреде границе нове аутономне цркве, и да се то питање решава тако што би се поједине митрополије у будућности опредељивале за Патријаршију или Егзархију, што је морало довести до још израженијих сукоба.¹⁷⁰ Таквом стању допринеће како бугарски максималистички захтеви, тако и искључивост дела грчких кругова у самој Патријаршији.

У ближој будућности, по стварању Егзархије доћи ће до отвореног спора и између два најближа народа, Бугара и Срба, управо због одређивања граница црквене јурисдикције, која је препозната не само као супротна интересима Патријаршије, већ и интересима Срба у Османском царству, које је подржавала Кнежевина Србија. Ферман којим се дозвољава оснивање Бугарске егзархије није случајно садржао два елемента када су у питању њене границе: неспорни део и територије чији је црквени статус требало решити.¹⁷¹ Оно што је у случају односа са Србима поданицима Османског царства, а касније и Кнежевином / Краљевином Србијом било спорно је то што су у неспорно бугарске земље, које су иницијално ушле у састав Бугарске егзархије, биле и неке од епархија бивше Пећке патријаршије, цркве са изразито српском традицијом. У административном погледу, још 1870, митрополије Нишка и Скопска одмах су ушле у састав Бугарске

---

¹⁶⁹ Исти, *Bulgarian Metropolitans in the Orthodox Eparchies in Bosnia and Herzegovina (1766-1878)*, 136-138.

¹⁷⁰ З. Маркова, *нав. дело*, 30.

¹⁷¹ По десетом члану Фермана, неспорно бугарске територије били су *Мезија* и *Северна Тракија*, сем града Варне и околине, док су спорним, чији је статус тек требао да буде решен, сматране *Јужна Тракија* и Македонија. Сви коришћени термини су имали античке корене, али су се имена Тракије и Македоније задржала до савременог доба. Хр. Темелски, *Църковно-народният събор 1871 .г.*, Архивите говорят 15, Софија 2001, 38–40.

егзархије, што је довело до спора са Србима, а решено је тек утврђивањем граница по одлукама Берлинског конгреса 1878.¹⁷² Њихово иницијално укључивање у састав Бугарске егзархије свакако није било случајно. Османска дипломатија имала је веште методе и терминологију, којима је, међу балканским народима, успела да направи раздор који је оставио трајне последице и по окончању шизме. „Цртање граница“ Бугарске егзархије биће завршено тек 1894, када је последњи део Мелнишке митрополије ушао у састав Бугарске егзархије. То је било чак двадесет две године од њеног утемељења. За то време, односи међу Бугарима на једној, и Грцима, а потом и Србима на другој страни, постајали су све лошији. Османска дипломатија није ни крила од других великих сила да је искористила погодан тренутак да унесе раздор међу балканске народе, иако се привидно држала неутрално у једном црквеном спору.¹⁷³

Најзад, такав развој догађаја оставио је тешке последице раскола у Православљу. Црква има своје догмате, као што и држава има законе, а они су тешко нарушени у случају раскида веза Егзархије са Васељенском патријаршијом. Милиони православних верника проглашењем шизме 1872. су практично искључени из православне хришћанске васељене, и нашли су се у конфликту са првом међу помесним црквама. Прваци борбе за бугарску црквену самосталност, како духовна лица, попут Илариона Макариополског, тако и световна, попут Стојана Чомакова и Петка Славејкова, прешли су у тим односима границу преко које је повратак био веома тежак, и са собом су повукли и Егзархију.¹⁷⁴ Податак да је шизма формално превазиђена тек 1945. говори како се то одразило на Православље у целини.

Сем тога, односи су се пореметили и са осталим помесним православним црквама. Ни Московска патријаршија, која је имала разумевања за бугарске тежње, морала је на крају да прихвати да је проглашена шизма обавезујућа и за њу. није

---

¹⁷² N. Radosavlevich, *Viktor Tcholakov. Taxidiote de Hilendar et métropolit de Nich*, *Bulgarian Historical Review* 37, 136–137; J. Н. Радосављевић, *Митрополит Евстатије и успостављање српске црквене управе у Нишавској митрополији 1878*, *Историјски часопис* 67, Београд 2018, 263; Иста, *Нишавска епархија од ослобођења до Берлинског конгреса, Од турске касабе до модерног града, преко Берлина и Версаја : Пирот 1878–1918–2018*, Пирот 2018, 112–113.

¹⁷³ А. Стамболов, *нав. дело*, 106–107.

¹⁷⁴ З. Маркова, *нав. дело*, 26.

подржала Бугарску егзархију када је ушла у шизму.¹⁷⁵ Спорно је и питање става јерусалимског патријарха Кирила II, који је напустио сабор на коме је 1872. осуђена бугарска шизма. Чак и да је био уверења да са Бугарском егзархијом треба наћи нов компромис, то не доводи у питање став сабора Помесне православне цркве, у овом случају Васељенске патријаршије, једине надлежне да осуди неканонско деловање једног свог одцепљеног дела, што друге помесне цркве безусловно прихватају. Његово напуштање Сабора 1872, није нарушило кредибилитет саборских одлука.¹⁷⁶ Бугарска егзархија је, на одређен начин, била на граници јереси етнофилетизма, јер је била заснована на етничком принципу, што говори и само њено име. Православне цркве су тек касније, у време модерне државности, понеле слична имена, али не по народу, већ по државама. И у садашњем времену, Васељенска патријаршија не признаје аутокефалне цркве као националне.

Формирана 1870, високим указом владара (ферманом) који није био хришћанин, без *Томоса* Велике цркве који би ново стање потврдио и учинио легитимним и легалним, Бугарска егзархија убрзо се нашла у стању изолованости од остатка православља, и у неспоразумима са суседним црквама, као и државама у којима су оне егзистирале, због сукоба њихових различитих интереса. Њен формативни период, у ужем смислу ограничен на време до стварања модерне бугарске државе 1878¹⁷⁷, трајао је свега осам година. За то време, Бугарска егзархија у целини, као и поједини бугарски митрополити, али и лица нижег црквеног чина, успевали су да успоставе и одржавају контакте са појединим помесним православним црквама или њиховим поглаварима, и са државама у којима су оне деловале. Такав, нимало лак положај, односио се како на аутономну Православну цркву у Кнежевини Србији, тако и на представнике државне власти Кнежевине, укључујући и Кнеза Милана Обреновића лично.

---

¹⁷⁵ И. Снегаров, *Отношенията между Българската църква и другите православни църкви след провъзгласяването на схизмата*, Църковен вестник III–V, София 1929, 9–10.

¹⁷⁶ А. Стамболов, *нав. дело*, 108.

¹⁷⁷ У ширем смислу, он би се могао као такав посматрати све до коначног заокруживања територије припајањем Мелнишке митрополије 1894. године.

НАСТАНАК БУГАРСКЕ ЕГЗАРХИЈЕ

Успостављање Бугарске егзархије

Османско царство било је империја у којој су заступљене бројне конфесије (ислам, православље, дохалкедонске цркве, римокатоличка црква, маронити, унијати) али да су у његовом европском делу преовлађивали православно хришћанство и ислам. Све до шездесетих година 19. века, посебно у време танзиматских реформи, та унутрашња сложена верска структура мењала се, посебно када се има у виду прелазак на унију мањих делова старих патријаршија током 18. века (Антиохијска)¹⁷⁸, формирања и гашења аутокефалних цркава (Пећка патријаршија, Охридска патријаршија), или стварања нових аутономних и аутокефалних цркава у трибутарним кнежевинама (Кнежевина Србија) и новоствореним независним државама (Краљевина Грчка) и њиховог канонског признања.¹⁷⁹

Међутим, сем за већину хришћанских сила важног питања Светих места у Палестини, ниједна црквена промена или распра није изазвала толико интересовања као бугарско црквено питање. У њему су, поред непосредних учесника, Васељенске патријаршије, представника бугарског народа и османске владе, активно учествовале и дипломатије појединих европских сила, пре свега Русије, Аустро-Угарске и Велике Британије, као и представници других аутокефалних и аутономних цркава.

Бугарско црквено питање у Османском царству било је осетљиво за Васељенску патријаршију како због бројности верника и митрополија које би у случају формирања посебне цркве престале да буду њен неодвојиви део, тако и због географске распрострањености бугарског народа, који је живео измешан са Грцима на великом простору, све до Белог мора, залеђа Солуна и Цариграда. И поред става Васељенске патријаршије да је настојање за формирање посебне цркве био погубан пут у јерес етнофилетизма, што свакако није било без основа, поједини бугарски интелектуалци у томе су видели корак ка коначном ослобођењу, јер би нова црква

---

¹⁷⁸ St. Runciman, *The Great Church in Captivity*, Cambridge 1968, 382.

¹⁷⁹ И. Ортајли, *Најдужи век империје*, Београд 2004, 82–83.

имала бројне вернике, посебну територију, литургијски и службени језик. И на Порти је временом преовладао став да се Бугарима максимално изађе у сусрет и тако смање могућности деловања грчких кругова око Патријаршије, који су сматрани компромитованим услед још увек свежег сећања на Грчки устанак 1821. године. Порта је подстакла неспоразуме Бугара са суседним народима иницијалним укључивањем митрополија у састав Бугарске егзархије, које су у најмању руку биле спорне, или отварањем могућности да се акламацијом (истиљам) верника њој касније прикључе.

Бугарско црквено питање развило се у оквирима Васељенске патријаршије, а покренула су га лица високог митрополитског чина бугарске народности, каквих је у патријаршијској структури било довољно да би идеја о самосталној бугарској цркви заживела. Отпор Патријаршије бугарским захтевима био је оштар, а мере против њихових носилаца доношене су брзо. То је, како по Патријаршију, тако и по Православље у целини, имало тешке последице, тим пре што су бугарски захтеви и очекивања били велики, док су реакције Патријаршије према њима биле оштре. Однос акција – реакција у овом случају није се развијао у складу са нормалним решавањем несугласица у оквирима васељенског православља, и уз поштовање црквених канона.

Већ је наведено да су у покушајима да се бугарско црквено питање реши важну улогу, поред самих актера сукоба, имали и други чиниоци: Порта, дипломатски представници великих сила, као и поједине аутокефалне (Московска патријаршија, Јерусалимска патријаршија, Еладска црква) или аутономне цркве (Православна црква у Кнежевини Србији). Комплексности тог питања доприносили су и други чиниоци, званично непризнати, али такође утицајни. Словенофилски кругови у Русији су, на пример, подржавали бугарске тежње, иако нису били сасвим добро упућени у њихову суштину и последице које су из црквеног спора могле да произађу. И Михаило Јовановић, архиепископ Београда и митрополит Србије, руски ђак и словенофил, подржавао је бугарски народ све до линије која би означавала отказивање послушности патријарху и улазак у стање пизме. Угровлашки митрополит, који је био на челу цркве са нижим степеном аутономије од оне у Кнежевини Србији, принципијелно је стајао уз Васељенску

патријаршију, али није дубље био укључен у спор.¹⁸⁰ Обе стране, и Васељенска патријаршија и бугарски кругови који су желели стварање посебне цркве, тражили су контакте са представницима великих сила и њихову подршку, а слично је било и када је реч о појединим помесним православним црквама. Сложености питања доприносили су и други чиниоци, неформални али утицајни. Словенофилски кругови у Русији су, на пример, подржавали бугарске тежње, а да нису били сасвим добро упућени у њихову суштину и последице које су из црквеног спора могле да произађу.

У решавању бугарског црквеног питања, Порта је узимала у обзир и могућност избијања бугарске оружане побуне, која би у случају почетног успеха и ширења могла бити искоришћена како од Русије, тако и од Кнежевине Србије, на коју се бугарски народ територијално наслањао, и са Србима делио етничку и верску блискост.¹⁸¹ Порта је сматрала да, би, уколико би Румунија прекинула своје везе са Османским царством, био изгубљен само симболичан данак, а граница би остала чврсто на Дунаву. Међутим, у Цариграду се веровало да независност Кнежевине Србије, њено проширење, слом османске власти у Босанском ејалету и стварање бугарске аутономије Османско царство не би могло да преживи.¹⁸² Оружане чете које су се повремено формирале у бугарским областима, или су из суседства упадале у њих, нису биле једини проблем који је могао да утиче на спремност да се на једном важном пољу, црквеном, Бугарима изађе у сусрет.¹⁸³ У Београду, престоници Кнежевине Србије, у чијој тврђави се још увек налазио снажан османски гарнизон, стварају се организоване формације бугарских

---

¹⁸⁰ Γεδεών Μ., *Εγγραφα Πατριαρχικά Περί Του Βουλγαρικού Ζητήματος (1852-1873)*, Κωνσταντινούπολη 1908, 217.

¹⁸¹ О односу Бугара према Кнежевини Србији и њеном угледу међу њима, сведоче речи Сима Соколова, који је са родитељима као четворогодишњак дошао у Тополу, и у Србији завршио основну школу, гимназију, и студирао Историјско-филолошки факултет на Великој школи. Његова дефиниција стања средином 19. века гласи: тада није било Софије, само Србија (тогава не беше Софија, само Србија). Србија је била привлачна у сваком погледу, и могла је да утиче на Бугаре. Н. Илиев, *Капитан Симо Соколов*, трњското востание от 1877. г., Софија 2000, 21–22.

¹⁸² По ставовима Фуад-паше изнетим Игњатијеву, губитак Уједињених кнежевина (Румуније) би за Османску империју имао другостепен значај, у неком погледу чак би значао и предност. Данак који од њих добија Османско царство не покрива ни телеграфске трошкове и покрете војске. Међутим, опстанак границе на Дунаву је био од прворазредне важности. Јер, уколико би се та линија одбране померила, то би могло да буде почетак краја империје. Граф Н. П. Игнатијев, *Дипломатически записки (1864–1874) : Донесения (1865–1871), том първи*, прир. И. Тодев, Архивите говорят 48, Софија 2008, 55.

¹⁸³ З. Маркова, *Българската екзархия 1870–1879*, Софија 1989, 27–28.

добровољаца, Прва бугарска легија и, касније, Друга бугарска легија.¹⁸⁴ Бугарска емиграција у Русији и Румунији била је бројна и такође спремна да узме оружје у руке.¹⁸⁵ Давањем црквене аутономије Порта је могла да делом умири Бугаре.

Насупрот томе, Васељенска патријаршија, прва у рангу помесних цркава, преживела је тешке тренутке у време Грчког устанка 1821–1829, када је на њеним вратима обешен патријарх Григорије V, и погубљено више митрополита. Како сматра Стивен Рансиман, то је био део скупе цене коју су Грци платили за поновно рођење своје државе.¹⁸⁶ После тога, поверење османских власти у Патријаршију никада није у потпуности враћено, али су нове околности у реформисаном Османском царству омогућавале слободније деловање патријарха, који је чак могао да одбије да прихвати неке од аката Порте, или да лично протестује на двору.

Преговарачка активност у циљу решавања патријаршијско-бугарског спора¹⁸⁷, почела је брзо после *Великденске акције* 1860, и одласка у прогонство три митрополита која су патријарху отказала послушност, Илариона Макариополског, Авксентија Велешког и Пајсија Пловдивског, а наставила се и после проглашења бугарске шизме 1872, у циљу изналажења решења за њено отклањање. Иако су по одлуци Патријаршије остали без митрополитских чинова, поменути митрополити су и даље имали изузетан углед у бројној бугарској заједници у Цариграду. Заједно са својим световним саборцима, попут Стојана Чомакова, Георгија Раковског и Гаврила Крстевича, они су имали врло широке захтеве и нису били спремни да одступе од њих. Зина Маркова сматра да су захтеви у погледу црквене аутономије, заједно са националном револуционарном активношћу, од дела бугарских интелектуалаца посматрани као део јединственог процеса ка потпуном ослобођењу од османске власти.¹⁸⁸

---

¹⁸⁴ М. Екмечић, *Стварање југославије 1790–1918*, 2, Београд 1989, 191–192; Ј. Милићевић, *нав. дело*, 292–297.

¹⁸⁵ В. Бонева, *Българското църковно-национално движение и българските възрожденски институции (1856–1870)*, Държава и църква – Църква и държава, в българската история, София 2006, 226–227.

¹⁸⁶ St. Runciman, *op. cit.*, 383–384.

¹⁸⁷ Овај појам мора се посматрати условно, јер нису сви архијереји бугарског порекла ни сви Бугари били склони раскиду веза са Патријаршијом.

¹⁸⁸ З. Маркова, *нав. дело*, 28.

Авксентије Велешки и Иларион Макариопољски су 1861. упутили познати „Завет бугарском народу“, прочитан у бугарском цариградском метоху, цркви Светог Стефана у Фанару, којим се Бугари позивају да се одупру понуди да приме унију и да остану чврсто одан догматима Православне вере. И Авксентије Велешки је 1862. и сам био позван да прихвати унију, што му је као предлог пренео Драган Цанков, али је он то одлучно одбио.¹⁸⁹ Црквена распра довела је до тога да покушаји унијаћења Бугара буду све јачи, што је довело до стварања посебне бугарске унијатске општине у Цариграду, коју је султан признао посебним ферманом 1. (13) јуна 1861. године.¹⁹⁰

Ипак, још док су три митрополита била у прогонству, постојала је нада да се преговорима нешто може решити. Она се огледала и у понашању њиховог невољног домаћина, никомедијског митрополита, који их је редовно посећивао и помињао у служби. Како је и он сам био у немилости патријарха Јоакима II, тешко да би се одлучио на тако отворено благонаклоно понашање према интернираним митрополитима без његовог знања, јер би у том случају и сам био рашчињен. Зато је могуће да је управо никомедијски митрополит био један од канала комуникације које је Патријаршија покушала да одржи са непослушним владикама.¹⁹¹

Услови за озбиљне преговоре Патријаршије и митрополита Бугара створили су се када је, делом и под утицајем руске дипломатије, Патријаршија 1864. направила уступак, и сагласила се са пуштањем из интернације три митрополита, што је Порта одмах испоштовала. Међутим, еуфорија створена у метоху Светог Стефана у Цариграду, око кога су се окупљали Бугари, као и њихов свечани дочек, њих су додатно уверили да не треба одступе ни један корак назад у својим захтевима. Још у време док је био интерниран у Измиту (Никомедији), као и по доласку у Цариград, Авксентије Велешки одбијао је предлог да изрази покајање

---

¹⁸⁹ К. Марков (патриарх бугарски), *Авксентий Велешки (по случај 100 години от смъртта му – 2. февруари ст. ст. 1865. г.)*, Духовна култура XLV, 5–6, София 1965, 16.

¹⁹⁰ О томе да је могућност да због искључивог става Васељенске патријаршије Бугари почну да прелазе на унију, сведочи и ферман који је султан издао бугарској унијатској општини, чиме су били признати као посебна верска заједница. Хр. Арнаудов, *Пълно събрание на државните закони, уставы, наставления и високи заповеди на Османската империя*, преведени от турски 1, Цариград 1871, 14–17.

¹⁹¹ К. Марков (патриарх бугарски), *Авксентий Велешки (по случај 100 години от смъртта му – 2. февруари ст. ст. 1865. г.)*, 17.

према Патријаршији, и тако омогући дијалог. Његов став био је да се Патријаршија тешко огрешила о бугарски народ, па би због тога она требала да тражи опроштај Бугара, а не он од ње, те да је са њом заувек затворио сваку расправу. Навео је, такође, и то да га земаљски судови, црквени и државни, више не занимају. Слично је поступио и Пајсије Пловдивски. Болестан од тифусне грознице, Авксентије Велешки умро је у Цариграду у својој 66. или 67. години, 2.(14) фебруара 1865.¹⁹²

Међутим, како наводи патријарх Кирил Марков, већ 1864. су почели озбиљни преговори које је, у циљу одржања мира и јединства православља на Балканском полуострву, подржала и руска дипломатија. Преговори су почели у време патријарха Софронија III Цариградског (1863–1866), који је на васељенском престолу наследио Јоакима II, и није у ставу према бугарском питању имао наглашену личну ноту као он. За почетак преговора био је важан и долазак руског генерала, грофа Николаја Петровића Игњатијева, на место посланика у Цариграду, који је веровао да се спор може решити мирно и у том циљу је обе стране подстицао на преговоре. Он је бугарско црквено питање издигао до тог нивоа да су се њиме бавили и портини министри, а сам је интервенисао у нацртима појединих предлога решења распре.¹⁹³ Начела којима се руководила руска дипломатија, највећим делом креирана од Игњатијева лично, била су следећа: уређење канонски утемељене бугарске црквене аутономије, пуно уважавање ауторитета Патријаршије, пријатељство према Русији, што мање мешање османских власти у црквени спор и спречавање западних утицаја (пре свега верских, али и политичких) на православне османске поданике.¹⁹⁴

Први преговори којим би се решила патријаршијско-бугарска распра одржани су већ 1864. године, још за живота Авксентија Велешког, а после његовог повратка из интернације. Ти преговори су у бугарској историографији готово

---

¹⁹² „Немам потребу од патријаршијског опроста. Ја сам орган народа. Оно што жели народ желим и ја. Један је Створитељ који нас гледа и који ће да нам суди. Ја, осим од Њега, не очекујем никакав опроштај ни награду.“ То су биле речи Авксентија Велешког, којим је цариградским Бугарима ставио до знања да за њега никакви преговори нису могући. Исто, 18; И. Тодев, *Авксентий Велешки, Кой кој е сред българите XV–XIX в.*, София 2000, 21; Н. В. Радосављевић, *Авксентије III Петров Чешмеџиев, херцеговачки митрополит*, Истраживања 24, Нови Сад 2013, 281.

¹⁹³ Кирил (Марков), патријарх бугарски, *Граф. Н. П. Игнатиев и българският църковен въпрос : изследване и документи*, София 1958, 101–102; Исти, *Екзарх Антим (1816–1888)*, София 1956, 231–233.

¹⁹⁴ З. Маркова, *нав. дело*, 251–252.

занемарени, јер су трајали кратко и брзо су доживели неуспех. Са бугарске стране, у преговорима су учествовали митрополити Пајсије Пловдивски и Антим Преславски, касније видински митрополит и бугарски егзарх. Преговори су вођени у Цариграду, у доброј намери обе стране да се питање реши, али је њихове учеснике у великој мери опструирала ситуација у којој су се одвијали, односно еуфорија бугарске општине у Цариграду на једној, и непопустљивост Патријаршије као одговор на њу на другој страни.¹⁹⁵

Већ 1865, гроф Игњатијев је инсистирао на учвршћивању веза између помесних православних цркава, како би се што лакше и у најбољем интересу Православља решила постојећа распра. Тада се полако назирала и идеја да се сазове нов васељенски сабор, који ће решити сва спорна питања, и бавити се проблемима који оптерећују православно хришћанство. Те године патријарх Софроније III дао је предлог који је и Игњатијев сматрао добрим, и који се састојао у следећем: свака епархија бира свог епископа; Бугари ће имати иста права као и Грци у погледу избора патријарха; постојаће 24 грчке и 24 словенске епархије које ће, по њих три и на смену, давати синодске митрополите; Мешовити савет Васељенске патријаршије ће имати једнак број чланова Грка и Бугара; један бугарски митрополит члан, Светог синода, биће настојатељ бугарског метоха, цркве Светог Стефана у Фанару. Међутим, пројекат патријарха Софронија није прихваћен, јер су, како Игњатијев сматра, Бугари тражили потпуно територијално раздвајање, док су Грци тежили да таква територијална целина, уколико се и формира, буде што мања.¹⁹⁶ У том предлогу, други народи нису се помињали. Срба, на пример, у њему

---

¹⁹⁵ Непопустљивост Васељенске патријаршије је, као један од разлога настанка Бугарске цркве, уочена још од Стојана Новаковића, српског историчара и дипломате који је био савременик тих збивања. Новаковић истиче да су жеље Словена од Патријаршије биле занемарене, и да су са мало добре воље према Бугарима и Србима сва отворена питања могла бити решена у њеним оквирима. Новаковић се осврнуо и на психолошки моменат код верника, јер шизма и изопштење из православне хришћанске васељене свакако нису биле њихова жеља. Ст. Новаковић, *Цариградска патријаршија и православље у европској Турској : разматрања у прилог расправи црквено-просветног питања у европској Турској*, Београд 1895, 31–39; Исти, *Балканско полуострво и етнографски спорови, српски грчки и бугарски*, Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву, Београд 1906, 331–333. И Сава Грујић, Новаковићев савременик, такође је указивао на то да је један од основних разлога тог црквеног спора била непопустљивост Патријаршије према Бугарима, чак и у питањима која нису залазила у духовну и административну супрематију васељенског патријарха. С. Грујић, *Како је постала бугарска егзархија*, Београд 1897, 5–7.

¹⁹⁶ Граф Н. П. Игнатијев, *Дипломатически записки (1864–1874) : Донесения (1865–1876); Том први*, 441–443.

нема, иако су чинили важан део словенских верника у областима Старе Србије и Македоније.

Године 1867, појавио се „Пројекат решења бугарског питања“ (Проект за решение на българския вапрос) чији је аутор био нови патријарх Григорије VI Фуртуниадис. За тај пројекат Игњатијев такође наводи да је, у начелу, био праведан, и узимао у обзир интересе и Грка и Бугара. Пројекат је имао 18 чланова и предвиђао је скромну аутономију цркве која би се звала „Бугарски црквени округ“. На његовом челу био би поглавар са титулом „егзарх целе Бугарске“. Нацрт је предвиђао аутономни „Окружни синод“, који би се старао о свим црквеним и народним делима, и водио годишње протоколе о својој делатности. У његовој надлежности било би и образовање. Редослед ставропигијалних лаври на територији Округа остао би исти као пре. Сви рашчињени архијереји би били свечано враћени у службу. Бугарски митрополити били би равноправни учесници у црквеном животу Васељенске патријаршије. Међутим, по том пројекту су и надлежности Патријаршије над Бугарским црквеним округом биле велике: избор егзарха одобравао је патријарх, чије је име требало да се спомиње у службама; сви деловодни протоколи Округа би били слати у Патријаршију; Патријаршија је била последња жалбена инстанца; султанове берате би митрополити и епископи из Бугарског црквеног округа могли да добију само преко патријарха; Свето миро доносило би се из Цариграда. Поред тога, бројна друга питања из домена свакодневног живота цркве нису поменута, што је отварало могућност различитог тумачења Пројекта.¹⁹⁷ По том пројекту, Бугарски црквени округ би, на пример, имао знатно мања аутономна права од тада аутономне Православне цркве у Кнежевини Србији. Тај статус би био најприближнији стању у ком се налазила Православна црква у румунским кнежевинама, у време када су њима управљали кнежеви из грчких патрицијских породица. Иако ни овај нацрт пројекта није био прихваћен, касније је делом послужио као основа султановог фермана о формирању Бугарске егзархије.

---

¹⁹⁷ У бугарској историографији нема пуне сагласности да ли је реч о нацрту или коначној верзији пројекта, с обзиром на то да постоји више његових преписа. Илија Тодев наводи да је настао 25. јула 1867, свакако под јаким утицајем Игњатијева. И. Тодев, *Д-р Стоян Чомаков (1819–1893), живот, дело, потомци 1*, Софија 2003, 275; П. Ников, *Възраждане на българския народ : Църковно-национални борби и постижения*, Софија 1929, 267–270.

Пројекат патријарха Софронија III из 1867. наишао је на подрушку умеренијег бугарског крила, посебно у круговима у емиграцији. У брошури, под насловом „Братско објашњење Бугарина браћи Бугарима“ (Братско објашњење на българин към братята му българи), њен аутор указује на то да османске власти нису биле толико наивне да се ослоне на празне адресе о лојалности попут Чомаковљевих, да Бугарима треба још 50–60 година да се у Османском царству учврсте као нација, и да патријархов пројекат није лош, јер Грци нису толико бројни да могу да погрче Бугаре у епархијама у којима су живели заједно. Насупрот томе, он указује на то да је могуће да део Бугара буде посрбљен услед етничке блискости, и чињенице да Срби већ имају државу и све институције, укључујући и аутономну цркву.¹⁹⁸

Наредна 1868. година била је веома важна за решавање бугарског црквеног питања, јер је Порта увидела колико је за унутрашњу безбедност опасно мешање руског посланика у црквену распру, а свакако је располагала и информацијама о припремама за оружану акцију, као и о обећању Кнежевине Србије датом Бугарима да ће ту акцију помоћи.¹⁹⁹ И гроф Игњатијев у то време указује на појаву комитских чета на Старој Планини 1867. и 1868. године, које су биле подржане од Бугарског комитета у Браили. Те малобројне чете лако су разбијене од османске војске, а Мидхад-паша, који је имао задатак да их уништи, то је радио са великом суровошћу. Заробљени су врло брзо вешани, а они који су успели да умакну потерама повукли су се у илегалу или су прешли у Кнежевину Србију.²⁰⁰

Бугарски интелектуални кругови и представници трговачко-занатског слоја (чорбације) изабрали су другачији пут: знајући да у том тренутку устанак не може да успе, они су низом адреса султану изразили пуну оданост државним властима. Ту акцију предводио је Стојан Чомаков.²⁰¹ Њихов ослонац на османске влати није

---

¹⁹⁸ Аноним (вероватно Тодор Бурмов), *Братско објашњење на българин към братята му българи*, Букурешт 1867. Према: И. Тодев, *Д-р Стојан Чомаков (1819–1893), живот, дело, потомци*, 1, 273–275.

¹⁹⁹ Незадовољни опструкцијама у решењу бугарског питања, Бугари су још крајем 1867. у Русију упутили два представника (Георгијева и Шопова), који су молили за помоћ не само у домену црквеног питања, већ и за ослобођење од османске власти, наводећи и да им је Кнежевина Србија обећала помоћ у новцу и оружју. С. Грујић, *нав. дело*, 10–11.

²⁰⁰ Граф Н. П. Игњатијев, *Дипломатически записки (1864–1874) : Донесения (1865–1876); Том първи : Записки (1864–1871)*, 249–251.

²⁰¹ Исто, 253.

посматран као непријатељски став према Русији и суседним православним државама, већ као прагматичан чин, којим је бројна бугарска цариградска колонија увећавала изгледе за успех акције коју је предводила. Од османских власти то је брзо препознато као могућност да се међу балканске православне хришћане унесе раздор, па њихова позиција почиње полако да се мења од ранијег става да бугарска народност не може да буде препозната као посебан *милет*, ка давању максималних уступака управо на том плану.²⁰²

Године 1868, појавио се меморандум на француском језику, под насловом „La Question Bulgare“, чији је аутор био Стојан Чомаков али је, како сматра Илија Тодев, саветодавна улога пољских емиграната приликом његовог писања била очигледна. Меморандум је достављен Порти и представницима страних сила, што говори о Чомаковљевој дипломатској умешности.²⁰³ У њему је, у пет тачака, Чомаков дефинисао актуелни значај бугарског питања и његовог решавања, као и то шта је по њему Бугарска и где живи бугарски народ. Територија коју је сматрао бугарском обухватала је простор од Дунава до Архипелага, и од Црног мора до Албаније, са преко 240.000 километара квадратних и између шест и седам милиона становника. У меморандуму је занимљиво и то што се Чомаков бави чак и етногенезом Протобугара, указујући на њихову сродност са Турцима.²⁰⁴ Чомаков је овим у великој мери заправо нацртао границе које су Бугари почели да сматрају легитимним интересом.

Догађаји са побуњеничким четама на Старој планини (Хаџи Димитровљева чета), су већ 1868. подстакли Порту да изађе са својим пројектом који је у многоме био неканонски: надлежности Бугарске егзархије су по њему биле сличне онима из пројекта патријарха Григорија VI, али два члана су се потпуно косила са православним канонима: прво, предвиђено је да егзарх резидира у Цариграду, а два црквена поглавара никако нису могла бити у истом месту, без обзира на то што би један био у позицији суфрагана. И друго, важније, није била одређена територија Бугарског округа, већ је наведено да ће бити организован тамо „у местима у којима

---

²⁰² З. Маркова, *нав. дело*, 26, 30.

²⁰³ И. Тодев, *Д-р Стојан Чомаков (1819–1893), живот, дело, потомци*, 1, 277–278.

²⁰⁴ Исто, 278–279. Када је реч о пореклу Протобугара које у овој распри није ни било важно, некада опште место о њиховом туркијском пореклу потпуно је одбачено, јер су генетичка истраживања доказала да се ради о иранском индоевропском племену.

православни Бугари у Царству ми се налазе“.²⁰⁵ Исте године, султан је метоху Светог Стефана у Цариграду поклатио Јеванђеље са царском тугром, као израз своје посебне наклоности.²⁰⁶

И међународне околности ишле су на руку радикалном бугарском крилу. У време решавања критске кризе (1867–1869), само је Русија подржавала право на признавање посебне бугарске цркве у Османском царству, док остале европске силе то нису чиниле. Међутим, Чомаковљева проосманска политика довела је до тога да и Османско царство преиспита своју политику постојања једног православног милета у држави, и да од зазирања да стварање посебне Бугарске цркве не постане језгро неке будуће државне аутономије, еволуира до тога да у томе препозна прилику да учврсти лојалност Бугара. Временом се показало да то била погрешна процена.

И међу самим Бугарима није владало једнообразно мишљење о црквеном питању. Док су умеренији међу њима, пре свега митрополити који су знали какве последице шизма може да произведе, били присталице стварања аутономне цркве, што је подржавао и гроф Игњатијев, друга групација, предвођена од Драгана Цанкова, чак је била спремна и на условљавање унијом, како би се таквим притиском што пре издејствовала црквена самосталност.²⁰⁷ Постојало је још ставова по том питању, попут групе радикално оријентисаних митрополита и световних личности (Иларион Макариополски, Стојан Чомаков, Петко Славејков) који су били спремни да инсистирају на максималним захтевима, подржани од „патриота“ окупљених око Георгија Раковског и Љубена Каравелова.²⁰⁸

И руска дипломатија препознала је прилику да преко црквеног питања учврсти свој утицај. Гроф Игњатијев тражио је од патријарха Григорија VI да брзо реагује и покаже разумевање за бугарске захтеве, сматрајући да је својим чврстим ставом Патријаршија сама себи направила велики проблем.²⁰⁹ Патријарх Григорије

---

²⁰⁵ З. Маркова, *нав. дело*, 29.

²⁰⁶ И. Тодев, *Д-р Стојан Чомаков (1819–1893), живот, дело, потомци*, I, 287.

²⁰⁷ З. Маркова, *нав. дело*, 26.

²⁰⁸ Исто, 28.

²⁰⁹ Граф Н. П. Игнатиев, *Дипломатически записки (1864–1874) : Донесения (1865–1876); Том втори*, прир. И. Тодев, Архивите говорят 54, София 2009, 606–608.

VI веровао је у подршку Русије, а Патријаршија је у циљу придобијања подршке за своје ставове тражила мишљење других аутокефалних и аутономних цркава, међу којима и Православне цркве у Кнежевини Србији, на чијем је челу као неспоран ауторитет био митрополит Михаило Јовановић, руски ђак и пријатељ Бугара. Православној цркви у Кнежевини Србији су се, такође са сличним циљем, обраћали и Бугари, па се она, иако није имала аутокефалност, већ само аутономију у оквирима Васељенске патријаршије, нашла у средишту тих збивања. Патријарх је писмом од 1. фебруара 1869. године о свом виђењу ситуације обавестио митрополита Михаила.²¹⁰

Искључиви ставови Бугара и Грка о решавању црквеног питања, док се бројни Срби у Османском царству о томе уопште нису питали, довело је до тога да османска власт уочи и не пропусти прилику да унесе раздор међу балканске хришћанске народе, што је учињено издавањем Фермана о оснивању Бугарске егзархије.²¹¹ Ферман, који је издат 27. фебруара (11. марта) 1870. године, а објављен следећег дана, у суштини је креиран од великог везира Али-паше, а потписан од султана Абдул Азиза I. Радило се у исправи јавног права, изdatoј од највише државне власти, која је самим тим производила јавно дејство. У бугарској историографији преовлађује мишљење да је тиме формирана бугарска национална црква, чија је аутономија била неупитна. Ферман је имао 11. чланова.²¹²

- Формира се посебна црквена област, под именом Бугарска егзархија, са јасно наведеним митрополијама, епископијама и „другим местима“
- Најугледнији међу митрополитима носиће титулу „егзарх“, и биће на челу Светог синода.
- Унутрашња управа регулисаће се Уставом, којим ће бити одређен и начин избора егзарха и митрополита, без директног или индиректног мешања васељенског патријарха у то. Он ће о избору егзарха бити обавештен, и тај чин потврдити.
- Егзарх не може бити изабран без сагласности султана, а приликом служби у храмовима помињаће се име васељенског патријарха.

²¹⁰ Ђ. Слијепчевић, *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије*, Минхен 1980, 563.

²¹¹ Ст. Новаковић, *Балканско полуострво и етнографски спорови, српски, грчки и бугарски*, 329–333.

²¹² З. Маркова, *Българската екзархия 1870–1879*, Софија 1989, 27–30; П. Ников, *нав. дело*, 308–310; Γεδεών Μ., *op. cit.*, 243.

- Егзарх може представљати вернике пред централним и локалним властима.
- У канонским питањима, егзарх ће се обратити „заједничком патријарху“ и његовом Синоду.
- Синод Бугарске егзархије тражиће и добијати Свето миро од Васељенске патријаршије.
- Духовна лица (митрополити, епископи и други) из Васељенске патријаршије, могу слободно пролазити кроз области бугарске егзархије и боравити у њима ако за то имају потребе, али не могу сазивати Свети синод, вршити обреде без дозволе и мешати се у егзархијске ствари без сагласности локалног митрополита.
- Бугарски метох у Цариграду зависиће од Бугарске егзархије, по истом начелу као и метох Јерусалимске патријаршије, који је био под непосредном управом јерусалимског патријарха. Бугарском егзарху дозвољено је да у њему борави.

У овом члану наводе се митрополије које иницијално улазе у састав Бугарске егзархије: Русенска, Силистријска, Шуменска, Трновска, Софијска, Врачанска, Ловечка, Видинска, Ћустендилска, Самоковска, Пиротска, Нишка и Велешка. Митрополија Варне такође улази у састав Бугарске егзархије, али без самог града Варне и двадесет села чији православни житељи нису Бугари. У Егзархију иницијално улазе и простор Сливенског санцака, без Анхијала и Месемврије, Пловдивска епархија, али као у случају Варне без самог града Пловдива изузев једне махале (Св. Богородица) и девет села, као и три манастира, од којих је најугледнији био Бачковски.

- Поред наведених, Бугарској егзархији приступиће и она места чији сви становници, или бар две трећине, покажу и докажу ту жељу. Договор са Патријаршијом у таквом случају био би неопходан, а сви који би међу народом покушали да направе раздор, били би оштро кажњени.
- Ред манастира, који улазе у састав Бугарске егзархије, а припадали су Патријаршији, биће сачуван.

У бугарској историографији преовлађује мишљење да је Ферман био производ не само црквене распре, већ и политичког питања односа међу Бугарима и Грцима, који су у европском делу Османског царства доводили до одређене нестабилности, па је и самој држави било у интересу решење тог спора. Илија Тодев

сматра да је ферман о оснивању Бугарске егзархије заправо био почетак модерне бугарске државности, јер је створена црквена аутономија у народном животу, са неким елементима који су могли бити темељ каснијој државности (народ, језик, црква, територија). Тодев, такође, истиче и чињеницу да је питање оснивања Бугарске егзархије постало „мало источно питање“ због интересовања које је изазвало и у другим државама. Истог мишљења је и Христо Темелски.²¹³ Петар Ников сматра да је поменути ферман „први велики документ у ново бугарско време“, називајући га чак бугарском „Magna carta libertatum“.²¹⁴ О томе да је Ферман, поред црквене, имао и јасну политичку црту, сагласан је и Андреј Пантев, који указује на сплет сложених како унутрашњих, тако и спољашњих дипломатских околности, у времену када је бугарска црквена распра била све израженија. Пантев посебно указује на британску дипломатију, која је такође имала став о томе, као и на грчке и српске пројекте.²¹⁵

Став савременика био је сличан. Најактивнији покретач овог спора, митрополит Авксентије Велешки, није дочекао остварење циља бугарске црквене борбе. Међутим, његов радикалан став и максимални захтеви (никаква веза са Патријаршијом), био је дубоко укореван, због чега су пропадали покушаји миревња Бугара и Грка. Авксентијев став је, међутим, спречио и идеје о томе да Бугари приме унију или римокатолицизам, што је у једном тренутку било актуелно, и на чему је посебно инсистирао Драган Цанков.

Један од учесника бугарске борбе за црквену самосталност, Стојан Чомаков, по објављивању Фермана је написао више текстова (Належашти размишления), у којима је истицао значај чињенице да је добијена народна црквена администрација од изузетног значаја за даљи духовни и грађански напредак. У својим размишљањима он прави компаративну анализу са другим хришћанским

---

²¹³ З. Маркова, *нав. дело*, 24; И Тодев, *Егзархијата – фактичко начало на модерната бугарска државност?*, Држава и црква – Црква и држава в бугарска история, София 2006, 237–238; Хр. Темелски, *Црковно-народниот събор 1871. г.*, Архивите говорят 15, София 2001, 8–9;

²¹⁴ П. Ников, *нав. дело*, 311.

²¹⁵ Андреј Пантев сматра да се британска политика кретала од подршке Патријаршији шездесетих година 19. века, до прихватања постојања Бугарске егзархије у тренутку када су њени односи са Игњатијевом захледнели. Британска политика била је увек на супротној страни од руске дипломатије, чак и у случају црквене распре. А. Пантев, *Бугарскиот црковен впроскато дипломатическа дискусија*, Држава и црква – Црква и држава в бугарска история, 188–192.

вероисповестима и начинима на који се њима управља. За Чомакова, примери дохалкедонских Јермена, или других православних народа са аутономним или аутокефалним црквама, потврђивали су да Бугари имају исто то право. Грчка искључивост, на коју је такође указивао, била је alter ego бугарским максималним захтевима.²¹⁶ Чомаков је, иначе, као актер бугарских молби на Порти и преговора о решењу бугарског црквеног питања, знао да ће Ферман заснован на једном од два пројекта која су до тада била у оптицају бити објављен. Његова обавештеност била је толико велика да је чак знао када је велики везир Али-паша поднео султану нацрт Фермана на увид и да се он с њим сложио. Он је о свему томе, уз потврду исправности бугарске националне акције на Порти, уочи објављивања Фермана обавестио и Софијску црквену општину.²¹⁷ Подршку стварању посебне бугарске цркве давали су и Бугари из емиграције, који су и сами својим ауторитетом то подржавали, чак и учествовали у акцији. То је чинио Георги Стојков Раковски²¹⁸ али и други, којима је револуционарна делатност, укључујући оружану борбу за ослобођење, била примарна. Подршку стварању Бугарске егзархије је дао и Љубен Каравелов, истичући политички значај тог чина. И већина бугарских духовника, митрополита, епископа, лица у архимандритском чину, такође је подржала стварање Бугарске егзархије и учествовала у раду Црквено-народног сабора 1871. Било је, међутим, и другачијих примера. Христо Ботев сматрао је да је Ферман анахронизам, да би бугарски народ и без њега остварио црквену самосталност, и да је то био само један корак ка националној револуцији.²¹⁹

Зина Маркова дала је одговор на питање зашто је „Бугарски црквени округ“ носио име егзархије, а његов поглавар егзарха. Егзарх је, још од првих векова Хришћанске цркве, односно Халкедонског сабора 451. године, био патријархов опуномоћеник који је у његово име управљао једном митрополијом или већом облашћу. На тај начин, Ферманом је показивано да се поштује патријархова супрематија.²²⁰ У историји Православља било је примера егзархата са високом

---

²¹⁶ И. Тодев. *Д-р Стојан Чомаков /1819–1893/, живот, дело, потомци*, 2, София 2003, док. 95, 173–210.

²¹⁷ Исто, док. 94, 169–173.

²¹⁸ З. Маркова, *нав. дело*, 27; К. Косев, *Идеологијата на Георги Стојков Раковски*, Георги Стојков Раковски, *Възгледи, дейност и живот*, 1, София 1964, 38–39.

²¹⁹ З. Маркова, *нав. дело*, 28.

²²⁰ Исто, 29.

црквеном аутономијом. Тако је, по припајању Грузије Руској царевини, Грузијска православна црква припојена Московској патријаршији, али је сачувала одређену аутономију као „Грузијски егзархат“, на челу са посебним егзархом који је обједињавао све епархије старе Грузије.²²¹

У анализи садржаја Фермана, у бугарској историографији такође је присутно опште место да његов садржај није био у сукобу са канонским правом Православне цркве, и да је сачувао везе Мајке цркве, Васељенске патријаршије, са новоствореном Егзархијом. Међу тим мишљењима указаћемо на два: Зина Маркова сматра да Ферман није антиканонски по духу и садржају.²²² Христо Темелски такође тврди то исто, наводећи да чак пет од једанаест чланова (3, 4, 6, 7 и 9) Фермана указују на директну везу Бугарске егзархије са Мајком црквом, Васељенском патријаршијом.²²³ То су чињенице које нису спорне, али су, у пракси, ипак биле формалне природе.

Да би се недостаци оваквог начина уређивања црквене аутономије боље видели, оснивање Бугарске егзархије биће упоређено са оснивањем аутономне Православне цркве у Кнежевини Србији. И она је делом свој почетак имала у акту јавног права османске администрације, Хатишерифу из 1830. о оснивању саме Кнежевине Србије, али само у општим цртама (тачке 1. и 14.), у којима се говори да је богослужење у Србији слободно, и да ће српски народ бирати митрополите његове народности, али у складу са договором који буде постигнут са Великом црквом.²²⁴ Хатишериф је издат у време када није било ни српске државе ни цркве, а преко Томоса о аутономији Православне цркве у Кнежевини Србији очувана је јака духовна веза са Патријаршијом, чак и материјална, јер јој је плаћан годишњи износ новца, док је приликом службе у црквама обавезно помињано патријархово име. Сем тога, веома је важно што је све то било уређено договором српских власти са Патријаршијом, а аутономија је утемељена Канонским писмом (Томосом) што је у случају Бугарске егзархије потпуно изостало. Хатишериф је, дакле, дао препоруку

---

²²¹ Аноним, *Списокъ всѣхъ іераршескихъ каведръ въ святой Восточной православной церкви за 1855. годъ с именами ихъ предстоятелей*, Санктпетербургъ 1856, 26.

²²² З. Маркова, *нав. дело*, 29.

²²³ Хр. Темелски, *Църковно-народният събор 1871. г.*, 11–12.

²²⁴ Н. В. Радосављевић, *Аутономија Православне цркве у Кнежевини Србији и арондација епископија 1831–1836*, Истраживања 25, Нови Сад 2014, 234.

да се Србија са Патријаршијом договори о свему, што је учињено и потврђено исправама јавног права издатим од ње.²²⁵ Православна црква у Кнежевини Србији плаћала је годишње 6.000,00 гроша Патријаршији, а од 1836, по проширењу Кнежевине са подручјем шест нахија 9.000,00 гроша, док Егзархија по ферману није била дужна да плаћа ништа. Поглавара Православне цркве у Кнежевини Србији васељенски патријарх је потврђивао, а о томе ко је изабран за егзарха добијао је информацију да би се сагласио. Православна црква у Кнежевини Србији није била ексклузивно српска, већ свих православних верника у новој држави, док је Бугарска егзархија имала јак етнички предзнак и приликом одређивања територије и касније. То је било на граници јереси етнофилетизма, и један од разлога шизме дуге скоро читав век. Из тога се може закључити да је Ферман ипак нарушавао православне црквене каноне.

Основни проблем канонског утемељења Бугарске егзархије је тај што за њено формирање Васељенска патријаршија није дала свој благослов и сагласност. Патријаршија је протестовала на Порти и одбацила ферман, јер је он био дело световне, а не духовне власти.²²⁶ Нешто што је само пола века раније било незамисливо, тада је могло да се деси. У том протесту, наравно, није стајало то што је световна власт била нехришћанска и неправославна, али се то могло разумети из самог чина.

Објављивање фермана 28. фебруара 1870. значило је да је, заправо, био отворен пут ка лошем исходу, шизми. Политика Порте, по начелу *divide et impera* тако је у пракси заживела, и од црквено-административног спора Велике цркве и дела митрополита бугарске народности створила је спор и религиозне и етничке природе, што су обе стране у својој искључивости превиделе. Како сматра Зорка Прванова, Порта је патријаршијско-егзархијски конфликт веома успешно користила као манипулативни инструмент у политичке сврхе наредних неколико деценија.²²⁷ Зина Маркова истиче да се тада и званично отвара бугарско *црквено-*

---

²²⁵ Исто, 236–237.

²²⁶ З. Маркова, *нав. дело*, 28–29.

²²⁷ З. Прванова, *Православие, етнонационализъм и османизъм : Гърцката патриаршия, Българската екзархия и младотурският режим (1908–1912)*, История, религија и политика, сборник със студии и статии, София 2016, 83–84.

национално питање.²²⁸ Њена дефиниција је тачна, јер се црквена структура управљала и вољом световних чинилаца и страних дипломатија. Сам Ферман, одбачен од патријарха Григорија VI, који је због његовог издавања и протестовао, довео је до озбиљног сукоба. Ферман је предвидео Бугарску егзархију као цркву са широком аутономијом, а у склопу Васељенске патријаршије. Одатле и њен назив, *Бугарска егзархија*, а не патријаршија, митрополија или архиепископија. Много је, међутим, било чинилаца које су у самом почетку биле супротне томе, и вероватно намерно допуштене.²²⁹

Прво, није било *Томоса* (канонског писма) о давању аутономије од стране мајке цркве, Васељенске патријаршије.²³⁰ Аутономија је установљена актом државних власти, потписаним од владара који није био ни православни хришћанин. У делу бугарске историографије оспорен је неканонски смисао фермана, јер је он настао на основу нацрта патријарха Григорија VI из 1867, и мешовите патријаршијско-бугарске комисије из 1869.²³¹ И поред тога, Патријаршија би вероватно нашла начина да се то питање реши, да није било 10 члана фермана, који је иницијално дефинисао територију Бугарске егзархије, али и давао могућност да јој се временом прикључе друге митрополије. Показало се да око тога никако није могла бити постигнута сагласност, и поред одређених гестова добре воље. Патријарх Григорије VI примио је маја 1870. бугарске представнике, када је већ било јасно да Московска патријаршија и Православна црква у Кнежевини Србији неће безусловно стати иза Патријаршије, али није било конкретних резултата. Исто је било и следеће, 1871. године, када је велики везир Али-паша именовао четворочлану патријаршијско-бугарску комисију, коју су чинили Гаврил Крстевич и Хаџи Иванчо Пенчович са бугарске, и Александар Каратеодори-паша и Христаки Зографос са патријаршијске стране. Никаквих резултата није било.²³²

---

²²⁸ З. Маркова, *нав. дело*, 28.

²²⁹ Исто, 29; Хр. Арнаудов, *нав. дело*, 44–50.

²³⁰ Аутономна Православна црква у Кнежевини Србији била је утемељена управо на таквом акту Васељенске патријаршије. Н. В. Радосављевић, *Аутономија Православне цркве у Кнежевини Србији и арондација епископија 1831–1836*, 238–239.

²³¹ О томе опширније: З. Маркова, *нав. дело*, 28–30; Хр. Темелски, *Ферманът – схизмата, Егзархијата – Патриаршијата и Османската држава*, Држава и црква – Црква и држава в българската история, 250–251.

²³² З. Маркова, *нав. дело*, 46–47; П. Ников, *нав. дело*, 326–327.

Даљи кораци који су уследили са бугарске стране нису допринели могућности да дође до измирења, баш као ни поступци кругова око Патријаршије, на које је одређен утицај вршила и Краљевина Грчка. Реч је о постепеном уређењу органа и тела Бугарске егзархије, око којих није било сагласности ни међу самим Бугарима, а постојање неких од њих сматрано је неканонским. Комуникација са Патријаршијом практично је била замрзнута, иако је сам Ферман био јасан, одређујући Егзархију као њен део, уз наглашену обавезу помињања имена патријарха при богослужењима. Свето миро је такође требало да буде добијано од Патријаршије.²³³

Приликом формирања органа егзархије појавило се више струја: конзервативна, умерена, једна коју су звали либерална, па чак и групе познате и као „црвени“ и „омладинци“. Сви они имали су виђење како би аутономна бугарска црква требала да изгледа. Традиционална струја, оличена у митрополитима који су инсистирали на поштовању црквених канона, била је предвођена митрополитом Иларионом Макариопољским, умерена струја била је вођена од Гаврила Крстевича, која је допуштала веће учешће лаика у црквеним делима, док су радикални елементи (*црвени, омладинци*), подржани од Славејкова, Икономова и Каравелова, сматрали да је црквена самосталност практично само оглед за будући самостални бугарски политички живот.²³⁴ Није било сагласности ни око тога да ли у састав Бугарске егзархије треба укључити све македонске епархије, јер су неки сматрали да се бугарска свест у њима још увек није довољно развила, као ни то да ли егзарх треба да буде мандатни, у трајању од четири године, или доживотни.²³⁵

Чињеница да су у посао око формирања егзархијских институција кренули пре објављивања султановог фермана, потврђује да су бугарски прваци преко Чомакова већ знали да ће он бити објављен, па и то каква је била његова садржина. Већ 2. јануара 1870. у Цариграду се окупио Привремени сабор, називан и *Свети сабор*, у коме су учествовали како митрополити, тако и световна лица на челу са Чомаковим. Ово тело управљаће бугарском акцијом све до избора сталних органа

---

²³³ Хр. Темелски, *Църковно-народният събор 1871. г.*, Архивите говорят 15, София 2001, док. 1, 38–40; Исти, *Ферманът – схизмата, Екзархията – Патриаршията и Османската държава*, 250; П. Ников, *нав. дело*, 308–310.

²³⁴ З. Маркова, *нав. дело*, 36.

²³⁵ Исто, 37.

на црквено-народном сабору 1871. Тема овог скупа био је нацрт Црквеног устава, око кога није било сагласности, као и помоћ митрополитима који су били под патријаршијском казном. Наставак ове седнице био је 6. фебруара исте године, када је одлучено да се прихвати да Свети синод будуће цркве буде биран од Светог архијерејског сабора и световних лица, по Уставу који ће то ближе одредити. Такође је за седиште Цркве одређен квартал Ортакој, како би се избегло да у Фанару делатност Бугара буде изложена увиду Патријаршије.²³⁶

Заседања Привременог сабора су се наставила, и до објављивања фермана одржано је пет седница на којима је, под председништвом митрополита Илариона Макариополског, расправљано о бројним питањима, попут седишта Светог синода, одређивања граница Егзархије, учешћа свештених и лаичких лица у раду Сабора, при чему је долазило и до неспоразума митрополита и световних личности, које је предводио Стојан Чомаков.²³⁷ Поједини учесници борбе за црквену самосталност, попут Чомакова и Славејкова, сматрали су да црквена тела треба да имају саборни карактер и да лаици активно учествују у њима, пре свега у Мешовитом савету. На том примеру се види да је њихово познавање суштине црквених канона било или недовољно, или су их намерно занемаривали.²³⁸ Компромис је пронађен у решењу да се лаици не могу мешати у духовна питања, али могу учествовати у решавању црквеноадминистративних.²³⁹ Привремени сабор одлучивало је и о структури заступљености чланова по вилајетима. Ту је заузет став да се духовни послови оставе Светом архијерејском сабору, а мешовити и народни послови будућем Мешовитом савету. О каквим мешовитим пословима се радило није конкретно наведено.²⁴⁰

На заседању одржаном 6. марта 1870, сазваном поводом објављивања Фермана, разматрана су питања депутације султану у циљу изражавања захвалности. У депутацију је ушло пет митрополита и 26 световних лица, међу којима је било и представника еснафа и универзитетски образованих људи. Занимљиво је и то да је отворено решавано и питање „бакшиша“ и да је тачно

---

²³⁶ Хр. Темелски, *Црковно-народният събор 1871. г.*, док. 2, 42–43.

²³⁷ Исто, док. 3, 4, 5 и 6, 43–55.

²³⁸ З. Маркова, *нав. дело*, 31–32.

²³⁹ Хр. Темелски, *Црковно-народният събор 1871. г.*, док. 3, 47.

²⁴⁰ Исто, док. 4, 49.

наведено колико ком османском чиновнику треба дати новца као поклон за помоћ у реализацији бугарских идеја.²⁴¹ Прихваћен је и „Привремени устав Бугарске егзархије“, који је Гаврил Крстевич већ имао припремљеног: Одлучено је да Привремени мешовити савет (Комисија) има 15 чланова (пет владика и десет световних лица), и да буде изабран на наредној седници у Ортакоју. Тиме је бугарска црквена акција измештена из традиционалног центра живота православних хришћана у Цариграду, кварта Фанара. Учесници су се сагласили да Привременим мешовитим саветом руководи председник Светог синода, и одлучили да у његовом избору учествује 37 личности, укључујући и пет владика. Нацрт Устава Бугарске егзархије разматран је наредних десет месеци, све до Црквено-народног сабора 1871.²⁴² На седници од 13. марта 1870, одржаној у Ортакоју, 39 учесника изабрало је *Привремени мешовити савет*, састављен од пет митрополита, који су били и чланови привременог Светог синода, и десет чланова из реда световних лица. председавање је преузео епископ Иларион Ловечки. Тада је разматрано и питање могућих разговора са Патријаршијом, као и привременог Устава Бугарске егзархије.²⁴³

Легитимитет Привременог мешовитог савета је по мишљењу патријаршијских власти био споран, јер се није знало на основу чега је изабран, пошто је Ферман тек био издат, и није одмах производио правно дејство. Он је био веома сумаран, и у њему нема садржаја који регулишу стање у коме се наша Православна црква, тако да се радило о једној врсти провизоријума. Један султанов акт, ираде од 30. марта 1870, дао је том телу одређен легитимитет, али само половично. Наиме, у њему се Привремени мешовити савет не назива саветом, већ *Комисијом*, која има задатак да „се потруди да сачини један црквени устав“. Пламен Митев сматра да царско ираде није Привремени мешовити савет озваничило као управно тело Бугарске егзархије, иако је он то у пракси био, већ га је дерогирало у привремену комисију која је требала да припреми егзархијски устав, чиме је

---

²⁴¹ Исто, док.7, 56–58.

²⁴² П. Митев, *Създаване и дейност на Привременния смесен съвет на Българската екзархия*, Държава и црква – Црква и държава в българската история, 274–275; З. Маркова, *нав. дело*, 31.

²⁴³ Чланови привременог Светог синода су били Иларион Макариополски, Иларион Ловечки, Панарет Пловдивски, Пајсије Пловдивски и Антим Видински. Хр. Темелски, *Църковно-народният събор 1871. г.*, док.7, 59; З. Маркова, *нав. дело*, 31.

вероватно направљен уступак Патријаршији.²⁴⁴ Јер, патријаршија је имала Мешовити савет, који је деловао и у митрополијама које су требале да уђу у састав Егзархије, а по црквеним канонима нису могла постојати два идентична тела на истом простору.

Привремени органи деловали су све до избора сталних. На седницама Привременог мешовитог савета биле су заступљене разне теме, од укључивања појединих митрополија у састав Егзархије, до питања средишта цркве. О томе није постојала сагласност, јер је преовлађујуће мишљење било да оно буде у Цариграду, док је део општина из Дунавског вилајета, које је предводила општина Тулча, као и из других крајева, за то предлагао Трново, у намери да се укаже на континуитет нове Бугарске цркве са средњовековном Трновском патријаршијом. Световне личности инсистирале су, такође, и на томе да се донесе пролиберални, демократски црквени устав, што је било потпуно супротно црквеним законима. Различите струје су биле на супротстављеним позицијама и у време када се припремао црквено-народни сабор, као и касније, за време његовог одржавања. Такво стање у почетку је било и резултат чињенице да је Ферман, по његовом доношењу, још увек био само тек прокламовани акт, па су се и представници Бугара у почетку тешко сналазили у новим околностима.²⁴⁵ Привремени мешовити савет је, у току свог постојања, све до почетка рада Црквено-народног сабора, одржао 42 заседања, на којима је потпуно преузео управу и организацију црквеног живота у митрополијама које су иницијално назначене као део Бугарске егзархије, односно свуда где је то у пракси било могуће.²⁴⁶

Привремени мешовити савет је октобра 1870. у све епархије које су требале да у целини или делом припадну Бугарској егзархији упутио акт назван „Позив за избор представника“ (Повод за избиране на представителите), којим је дао инструкције како да се врши избор представника за Црквено-народни сабор. Број представника зависио је од величине епархије. Сви изабрани били би уписани у свештени кондик епархије, а један оверен препис, са потписима свих учесника у избору, био би прослеђен Привременом мешовитом савету у Цариград. Изабрани

---

²⁴⁴ П. Митев, *нав. дело*, 277.

²⁴⁵ З. Маркова, *нав. дело*, 31–34.

²⁴⁶ П. Митев, *нав. дело*, 279.

учесници сабора требали су да буду у престоници у првој половини јануара 1871. године.²⁴⁷

Проблеми у формирању црквених тела су се видели при избору Светог синода и Мешовитог савета. Поједини учесници борбе за црквену самосталност, попут Чомакова и Славејкова, сматрали су да црквена тела треба да имају саборни карактер и активно учешће лаика у њима, пре свега у Мешовитом савету. Структура Бугарске егзархије требало је, по првобитној замисли, да буде слична патријаршијској (црквени поглавар-егзарх, Св. Синод, други органи). Постојање Мешовитог савета је, сходно томе, преузето од Патријаршије. Међутим, то тело је при Васељенској патријаршији било већински лаичког састава и саветодавног карактера, а постојало је одвојено од Синода и Архијерејског сабора. Улога Мешовитог савета у Бугарској егзархији била је сасвим другачија, са много више утицаја на црквени живот. Постојале су чак и идеје да се црквена власт дели између Светог синода и Мешовитог савета (Икономов), „јер је народ црква“, а многи су се позивали на „демократичност“ и, чак, лаицизам, посебно када су у питању биле школске институције. Идеја о смењивости егзарха је такође била заступљена.²⁴⁸

Много тога је у почетку било спорно у организацији нове цркве, а њени заговорници су се лоше сналазили. Чомаков је био против, како је наводио, „нашег аристократског деспотизма“ који би само заменио патријаршијски притисак. Како би се то избегло, Мешовити савет, који би био састављен од митрополита и десет „мирјана“ решавао би сва грађанска, али и „мешовита“ питања, док би духовна питања била у искључивој надлежности сабора митрополита. Шта су била „мешовита“ питања никоме није било сасвим јасно. На челу таквог Мешовитог савета били би по два митрополита и две световне личности.²⁴⁹

Анализа ових поступака указује на то да је главну реч у прифилисању Бугарске егзархије и даље водила економски снажна бугарска цариградска општина.²⁵⁰ Ти поступци били су у супротности са ставовима Васељенске патријаршије, на шта се, касније, надовезала и одлука да бугарски егзарх столује у

---

²⁴⁷ Хр. Темелски, *Църковно-народният събор 1871. г.*, IV, док. 1, 156–158.

²⁴⁸ Исто, 32–34.

²⁴⁹ П. Митев, *нав. дело*, 273.

²⁵⁰ На истом месту.

Цариграду, а не у Трнову или у Софији. У таквим околностима, чак је и гроф Игњатијев увиђао да су ствари измакле контроли, и да треба радити на томе да се могући раскол избегне.²⁵¹

Још пре објављивања фермана, бугарски представници, који су били и преговарачи, чланови мешовите патријаршијско-бугарске комисије, активно су радили на профилисању егзархијских црквених тела, која су у значајној мери одступала од канонског права. И увидом у *Протоколе са претходних мешовитих заседања* (Протоколи на предварителни смесени заседания) било је јасно да се већ назире решење, да су Бугари преко својих канала на двору већ знали да се Ферман припрема, и да су почели са формирањем институција. По тим протоколима, који се могу пратити још од септембра 1869, види се да је било у плану да се изradi Устав Бугарске егзархије и, поред избора егзарха, формирају тела попут Светог синода, Архијерејског сабора и Мешовитог савета. У раду овог Сабора учествовали су митрополити пловдивски Панарет и Пајсије, видински Антим и макарипољски Иларион, који је сабором председавао, као и световне личности које су углавном биле концентрисане у Цариграду. Цариградска бугарска струја, на челу са Чомаковим, имаће доминантну улогу у даљем профилисању Бугарске егзархије.²⁵²

Султанов ферман од 28. фебруара 1870. препознавао је Васељенску патријаршију и Бугаре као етнос који се њиме признаје, док помена осталих народа нема. То је створило и забуну код словенских верника који нису били Бугари, али им је, иницијално, идеја стварања једне словенске цркве била ближа од останка у оквирима Патријаршије. Члан 10 фермана отворио је пут ка снажнијој бугарској националној пропаганди, пре свега у Македонији. Представници привремених егзархијских тела нису морали да прихватају никакав компромис са Васељенском патријаршијом у том погледу, јер им је он практично давао све на шта су претендовали, а његова реализација била је само питање времена. Иако се не помињу директно, српски интереси су овим ферманом тешко нарушени, јер су и некадашње епархије које су припадале Пећкој патријаршији, укинуте 1766, већ од

---

²⁵¹ Граф Н. П. Игнатијев, *Дипломатически записки (1864–1874) : Донесения (1865–1876); Том втори*, 609.

²⁵² Реч је о бугарским заседањима мешовитог карактера, у којима су учествовала духовна и световна лица, а не о мешовитој патријаршијско-бугарској комисији. Хр. Темелски, *Църковно-народният събор 1871. г.*, 41–68.

самог почетка ушле у састав Бугарске егзархије. Тиме је од османских власти извршено умиривање Бугара, наспрам све јаснијих назнака да ће, у погодном тренутку, Кнежевина Србија једнострано изаћи из вазалног односа према Османском царству. Члан 10 Фермана временом је произвео озбиљне последице по односе два најближа словенска народа, Бугара и Срба, што у самом почетку није тако изгледало.

Бугарски црквено-народни сабор одржан је 1871. године. Он је, када је реч о легитимитету представника бугарског народа, био неспоран. Легалност Сабора у канонском смислу друго је питање. Сабор је заиста окупио представнике бугарског народа у Османском царству, уз одређене недостатке у позивању учесника из појединих епархија или општина, који су довели до тога да их из једне области дође више него што је предвиђено, да неки дођу самоиницијативно, или да буду замењивани током заседања Сабора.

Црквено-народни сабор имао је пет припремних заседања, у јануару и фебруару 1871, као и тридесет седам редовних. На њима је утврђен начин рада Сабора. Прво редовно заседање одржано је 23. фебруара (7. марта) 1871. године. Последње заседање било је 24. јула (5. августа) 1871., када се Сабор распустио, а сви његови учесници заједно су фотографисани у башти егзархијског дома.²⁵³ Сва заседања одржана су у Цариграду. На њему је учествовало 11 духовних и 39 мирских личности. Свих петнаест чланова Привременог мешовитог савета учествовали су у раду Сабора, и први су наведени у попису његових учесника. Међу њима било је пет митрополита, учесника покрета за бугарску црквену самосталност (Иларион Макариополски, Панарет Пловдивски, Пајсије Пловдивски, Антим Видински, каснији егзарх, и Иларион Ловечки). Своје представнике имале су следеће епархије: Варњанска, Велешка, Видинска, Воденска, Врачанска, Доростолска, Ћустендилска, Ловечка, Неврокопска, Нишавска, Нишка, Једренска, Охридска, Пелагонијска, Пловдивска, Пољанска, Преславска, Самоковска,

---

²⁵³ З. Маркова, *нав. дело*, 40; Хр. Темелски, *Църковно-народният събор 1871. г.*, 194–371; Хр. Темелски, *Ферманът – схизмата, Екзархията – Патриаршията и Османската държава*, 251–252.

Скопска, Сливенска, Софијска, Струмичка, Трновска и Червенска.²⁵⁴ Укупно их је било двадесет четири, што је знатно више од броја предвиђеног Ферманом.

На Сабору су донете важне одлуке како би Бугарска егзархија заживела и почела да функционише. Сабор је, после дугог разматрања, донео Устав Бугарске егзархије, који је тачно одређивао односе у њој. Устав је донет 14. (26) маја 1871, и њиме је одређена структура Светог синода, Егзархијског / Мешовитог савета, све до рангирања митрополија и њихове унутрашње структуре. Устав је предвидео да се Сабор састаје сваке четири године. По угледу на Васељенску патријаршију, епархије су подељене на три класе.²⁵⁵ Устав је одмах преведен на турски језик и дат на одобрење Порти, али она то није одмах урадила.²⁵⁶ Устав је, такође, био и предмет спорења да ли је утемељен на канонима Православне цркве или није, с обзиром на то да су, од Сабора до епархијских савета, световна лица имала значајну улогу, а сам Сабор се делио и по питању избора егзарха, односно да ли је његов мандат требао да буде трајан или временски ограничен. Изгласано је да су сви у Бугарској егзархији, укључујући и егзарха, подложни избору, и да су сви црквени органи ограничени на време од четири године, односно период између два сабора. Зина Маркова у томе чак види „републикански принцип и либерално-демократски дух“, јер је учешће народа у животу цркве било велико, а и сам егзарх могао је бити смењен. Занимљиво је и њено поређење Бугарске егзархије са другим помесним црквама. Маркова указује на разлику у односу на Еладску цркву, Московску патријаршију, Православну цркву у Кнежевини Србији и Православну цркву у Румунији. За разлику од саборне управе са јаким упливом световних лица, каква је била Бугарска егзархија, њих Маркова описује као цркве са „синодалном управом“, у којој само епископат доноси одлуке. Међутим, по њој, то у суштини раде државне власти, док су синодима остављена само духовна питања. Питање које због члана 10 Фермана није коначно уређено тиче се граница Бугарске егзархије. Он је предвиђао да се плебисцитом верника (најмање две трећине) још неке митрополије

---

²⁵⁴ Хр. Темелски, *Църковно-народният събор 1871. г.*, 460–462.

²⁵⁵ Исто, 426–457; Д. Токушев, *Екзархията и уставът за управление на Българската църква от 1871. (държавно-правни аспекти)*, Държава и църква – Църква и държава, в *българската история*, 286–288.

²⁵⁶ Хр. Темелски, *Църковно-народният събор 1871. г.*, 21.

изјасне за припајање Бугарској егзархији.²⁵⁷ Фебруара 16. (4. марта) 1872, после дуго одлагања, изабран је други бугарски егзарх, раније видински митрополит Антим I. Потврђен је од Порте 17. марта, док му је ферман уручен од 3. (15) априла исте године.²⁵⁸

Неуспех преговора и пут у шизму

Када је реч о успостављању правилног канонског односа између Васељенске патријаршије и Бугарске егзархије, која је и по султановом ферману требала да чини њен саставни део, упоредо са одвијањем бугарског Црквено-народног сабора 1871. чињени су одређени напори да се постигне споразум, у чему су улогу имали и Порта, и руски посланик, гроф Игњатијев. У бугарској историографији хронологија тих збивања добро је утврђена, као и њихове последице које ће се одразити на целокупно православље.

Преговори различитог интензитета и на различитим нивоима трајали су готово све време, од 1864. до 1872. године. Решавање овог питања је, дакле, трајало и пре и после објављивања султановог фермана о оснивању Бугарске егзархије, упоредо са формирањем егзархијских институција, па и по избору егзарха Антима I. У том циљу обе стране, и Патријаршија и заговорници бугарске црквене самосталности, покушавали су да добију подршку страних дипломатија, пре свега руске, али и других аутономних и аутокефалних цркава, на које су у великој мери утицали ставови државних власти земаља у којима су егзистирале. Питање цркава које су по својој структури биле доминантно грчке је углавном било јасно. Изузев уздржаног става Јерусалимске патријаршије, чији је патријарх Кирил показивао опрез када је у питању био коначан раскид са Бугарима, старе патријаршије (Антиохијска, Александријска), аутономна Кипарска архиепископија и аутокефална Еладска црква подржавале су Васељенску патријаршију. Пажња дипломатске активности како Бугара, касније Привременог мешовитог савета Бугарске егзархије, тако и Васељенске патријаршије, била је усмерена на, условно речено, „словенске“ цркве, Московску патријаршију, Православну цркву у

---

²⁵⁷ Исто, 39–40.

²⁵⁸ З. Маркова, *нав. дело*, 43, 50–51; Хр. Темелски, *Ферманът – схизмата, Екзархията – Патриаршията и Османската држава*, 254.

Кнежевине Србији, Карловачку митрополију, као и на Православну цркву у Румунији.²⁵⁹

С обзиром на став руске дипломатије, било је скоро извесно да Московска патријаршија неће дати безрезервну подршку Васељенској патријаршији. Свети синод у Москви следио је политику државе која је сматрала да је потребан договор, а не раскол. У њој су интереси Бугара наилазили на подршку и разумевање.²⁶⁰ Карловачка митрополија, која је после Аустро-угарске нагодбе из 1867. деловала само у угарском делу државе, није консултована. Исто тако, нема података да је од нове аутономне цркве, Буковинско-Далматинске митрополије, која је окупљала православне вернике у аустријском делу Аустро-Угарске, тражено да изнесе свој став. Међутим, Православна црква у Кнежевине Србији била је у веома деликатном положају, а од ње су обе стране, па чак и Порта, тражиле да се изјасни. Православна црква у Кнежевине Србији је у време бугарске распре била аутономна, сагласно статусу државе, са сопственим Светим синодом и потпуном унутрашњом самоуправом. Ипак, она је била и део јединствене јерархије Васељенске патријаршије, а њен поглавар високо рангиран у патријаршијској структури, као митрополит Ефеса, и на ту чињеницу су у Патријаршији рачунали.²⁶¹ Убрзо је,

---

²⁵⁹ Патријархова преписка о бугарском питању са свим представницима патријаршија и помесних цркава, делом је објављена на грчком језику. У тој збирци извора, такође се налазе два важна акта, текст Фермана из 1870, и Ороса о проглашавању шизме из 1872. и текст проглашења шизме у збирци извора Γεδεών Μ., *Εγγραφα Πατριарχικά Περί Του Βουλγαρικού Ζητήματος (1852-1873)*, Κωνσταντινούπολη 1908.

²⁶⁰ Граф Н. П. Игнатиев, *Дипломатически записки (1864–1874) : Донесения (1865–1876); Том втори, прир. И. Тодев*, София 2008, 605–607; Московска патријаршија се два пута званично огласила по овом питању, једном 1869. И други пут 1871. године, у форми одговора на питања Патријарха о сазивању Васељенског сабора о бугарском питању. Она је хтела да задржи добре односе са Васељенском патријаршијом, али је сматрала да решење треба наћи у оквирима цркве, без сазивања сабора који би могао, ако исход буде неповољан, да доведе до шизме. Посвећена јединству православља, Московска патријаршија сматрала је да Бугари имају права да траже извесне уступке, али само у канонским оквирима, јер није било могуће да на територији једне државе постоје две православне цркве. Држећи се правила немешања, није се одазвала позивима да учествује на саборима. Ναξίδου Ε., *Η Βουλγαρική Εξαρχία και η Εκκλησία της Ρωσίας (1868-1872) : ΚΘ' Παπελλήνιο Ιστορικό συνέδριο*, Θεσσαλονίκη 2009, 149–172.

²⁶¹ У попису митрополита и епископа Васељенске патријаршије, наведених у берату издатом васељенском патријарху Јоакиму II октобра 1860, наводи се њих 174. Српски митрополит рангиран је као 19. у том списку (између платамонског и пољанског), молдовлашки као 39, угровлашки као 40., прногорски као 128., а помињу се све митрополије и епископије угашених Пећке и Охридске патријаршије. Овај списак није сасвим прецизан, јер се неке архијерејске катедре спомињу више пута под различитим именима, али сасвим сигурно не препознаје аутономне цркве у аутономним државама, као ни кеке важне чињенице, попут црквеног јединства у румунским земљама. Хр. Арнаудов, *Пълно събрание на државнитѣ законы, уставы, наставления и високи заповеди на Османската имперія, преведени от турски 1*, Цариград 1871, 19–21.

међутим, постало јасно да Православна црква у Кнежевини Србији неће безусловно стати на позицију Патријаршије, и да је митрополит Михаило био много ближи ставу Московске патријаршије.

Преговарачка активност у којој су јасно дефинисане позиције две стране, вођена је после објављивања сутановог фермана и стварања привремених егзархијских органа (Свети синод, Привремени мешовити савет – *Комисија*). Патријаршија је те органе сматрала за незаконите, и може се закључити да је у њеним редовима недостајало разумевања за решавање ситуације, што је носиоце бугарских захтева радикализовало и код њих такође производило непопустљивост у крајњим циљевима. Патријарх Григорије VI примио је маја 1870. бугарске представнике, када је већ било јасно да Московска патријаршија и Православна црква у Кнежевини Србији неће безусловно стати иза Патријаршије, али није било конкретних резултата. Исто је било и следеће, 1871. године, када је велики везир Али-паша именовано четворочлану патријаршијско-бугарску комисију, коју су чинили Гаврил Крстевич и Хаџи Иванчо Пенчович са бугарске, и Александар Каратеодори-паша и Христаки Зографос са патријаршијске стране. Никаквих резултата није било.²⁶²

Васељенска патријаршија је захтевала да Порта одобри сазивање васељенског сабора, чија би основна тема било бугарско црквено питање. Али-паша, велики везир, то није одобравао, и избегавао је одговоре на патријархове представке. Помесне православне цркве, аутокефалне и аутономне, које су требале да у новом васељенском сабору учествују, дале су своју сагласност, сем Московске патријаршије и Православне цркве у Кнежевини Србији, које су сматрале да је право Бугара на црквену аутономију до очувања црквеног јединства легитимно. То је довело до оставке патријарха Григорија VI, а на његово место дошао је патријарх Антим VI Куталианос.²⁶³

Сазивање васељенског сабора је грофу Игњатијеву, који је у великој мери био архитекта црквених збивања у европском делу Османског царства, изгледало

---

²⁶² З. Маркова, *Българската екзархия 1870 – 1878*, София 1989, 46–47; П. Ников, *Възраждане на българския народ : Църковно-национални борби и постижения*, София 1929, 326–327.

²⁶³ З. Маркова, *нав. дело*, 47.

као прихватљиво решење, па је сматрао да су пропаст те идеје и оставка патријарха Григорија VI јуна 1871. нанели велику штету црквеном јединству. Избор новог патријарха Антима VI, за кога су везиване наде да може допринети превазилажењу спора, обављен је и са његовом подршком. Иако је у бугарској историографији окарактерисан као човек који је био заговорник бескомпромисног става²⁶⁴, патријарх у почетку није тако наступао. Његов гест добре воље био је и одлазак код бугарских митрополита у Ортокој, чиме је показао жељу да се споразуме с њима. То је препознао и гроф Игњатијев, али је реално видео да је највећа препрека споразуму члан 10 фермана, који је говорио о томе како утврдити границе Бугарске егзархије. Игњатијев је сматрао да тај члан треба појаснити и променити, како би и интереси Васељенске патријаршије били заштићени.²⁶⁵

Под утицајем грофа Игњатијева, патријарх Антим VI је новембра 1871. изнео Бугарима још један предлог, који је био повољан за њих. Он је предвиђао да се Бугарској егзархији, с изузетком неколико градова и села, уступе чак 23 епархије, укључујући Велешку и Охридску митрополију. Међутим, то је за патријаршијске структуре било сувише уступака, и пројекат је пропао. Интереси других, попут Кнежевине Србије и Православне цркве у њој, од Игњатијева тада нису разматрани.²⁶⁶

Већ тада је било јасно да је, због садржине Фермана, раскол са Патријаршијом био извештан. Ферман је, како Зина Маркова сматра, изузетно вешто направљен, тако да истовремено привидно решава бугарско црквено питање и продубљује грчко-бугарски спор.²⁶⁷ У међувремену, привремени органи Бугарске егзархије, а потом и Црквено-народни сабор 1871, донели су неке одлуке које нису биле утемељене на православним догматима, и у њима се јасно видео етнофилетизам. Устав Бугарске егзархије такође је садржао такве чланове. Ферман је произвео неспоразуме и међу самим Бугарима, поделивши их на радикалну и

---

²⁶⁴ Хр. Темелски, *Ферманът – схизмата, Екзархијата – Патријаршијата и Османската држава*, Држава и црква – Црква и држава, в бугарската историја, Софија 2006, 252.

²⁶⁵ Граф Н. П. Игнатијев, *Дипломатически записки (1864–1874) : Донесенија (1865–1876); Том втори*, прир. И. Годаев, Софија 2009, 605–613.

²⁶⁶ Исто, 613.

²⁶⁷ З. Маркова, *нав. дело*, 30.

умерену струју. Док умерена струја није одбацивала могућност договора са Патријаршијом, радикална је инсистирала на максималним захтевима.

Васељенска патријаршија није успела у томе да спречи формирање органа Бугарске егзархије и усвајање њеног Устава. Међутим, Порта није одмах потврдила закључке Црквено-народног сабора, па процес заокруживања црквене аутономије још извесно време није био довршен. Дуго, на пример, није изабран егзарх, глава цркве, јер није потврђен Устав по коме би се бирао. Самим тим, није се знало ни где му је резиденција, да ли у Цариграду или неком другом граду. У том периоду, долази и до делимичне промене политике Порте, која препознаје да би руски утицај у Бугарској егзархији могао бити превише јак, па је могућност промене члана 10. у смислу тачног и коначног одређивања егзархијских граница постала реална. Члан 10 поново се показао као разлог због ког помирење није било могуће.²⁶⁸

Ново заоштравање ситуације почело је 6. (18) јануара 1872, када су, на Богојављење, бугарски митрополити Панарет Пловдивски, Иларион Макариополски и Иларион Ловечки, на захтев бројних цариградских Бугара, први пут после 1864, служили Службу Божју у метоху Светог Стефана у Фанару. Молба патријарху да им то допусти, коју су упутили дан раније, била је одбијена.²⁶⁹ То је био догађај који је и гроф Игњатијев описао као „ступање бугарских духовника на антиканонски пут, догађај достојан жаљења“.²⁷⁰ Реакција Васељенске патријаршије била је брза: већ 15. јануара су на сазваном Помесном сабору лишени чина митрополити Панарет пловдивски и Иларион Ловечки, док је Иларион Макариополски одлучен од цркве. На те мере Бугари се нису обазирали, јер су њихове везе са Патријаршијом одавно биле прекинуте. Међутим, практично дејство имала је њихова интернација у Измит (Никомедију), коју су спровеле османске власти.²⁷¹

---

²⁶⁸ Хр. Темелски, *Ферманџт – схизмата, Екзархијата – Патријаршијата и Османската држава*, 252.

²⁶⁹ Исто, 252–253; З. Маркова, *нав. дело*, 48–49.

²⁷⁰ Граф Н. П. Игњатијев, *Дипломатически записки (1864–1874) : Донесения (1865–1876); Том втори, прир. И. Годав*, 615

²⁷¹ Хр. Темелски, *Ферманџт – схизмата, Екзархијата – Патријаршијата и Османската држава*, 253.

Порта је и у тој прилици користила могућност да спор између већине Бугара и Патријаршије заоштри. Док је на једној страни излазила у сусрет захтевима патријарха и интернирала непослушне митрополите, велики везир Мехмер Емин-паша наредио је 25. јануара 1872. Бугарској егзархији да почне да испуњава све тачке Фермана, и да изабере егзарха и тела која још нису изабрана. Такође је наредио и да се на слободу пуне интернирани митрополити, који су у Цариграду свечано дочекани од бугарске заједнице 27. јануара те године.²⁷²

И грофу Игњатијеву тада је било јасно да од помирења Васељенске патријаршије и Бугарске егзархије тешко може доћи. Пишући један од својих извештаја руској влади 15. (27) фебруара 1872, он је навео да су Бугари остварили готово све своје намере само једним ферманом, и да је патријарх пропустио све могућности да до помирења дође. Игњатијев у својим ставовима иде толико далеко да патријарха Антима VI назива недостојним његовог положаја. Тога дана Патријаршија је сазвала сабор, на коме је протестовала против фермана издатог у поводу избора егзарха, на шта је Порта одговорила *такриром*, актом којим је упозорила Патријаршију да су њени поступци незаконити.²⁷³

За егзарха је, уместо Илариона Ловечког, 16. фебруара 1872. изабран дотадашњи видински митрополит Антим, чији је избор Порта потврдила 16. марта.²⁷⁴ На Васкрс, 16. априла 1872, егзарх Антим је служио у метоху Св. Стефана у Фанару. Иако је тражио дозволу патријарха за тај чин, поново је није добио. На служби име васељенског патријарха није поменуто, иако је и по одредбама Фермана из 1870. то била обавеза егзарха. Од тада, службе и метоху су биле редовне. Патријаршија није могла да учини ништа по питању даљег уобличавања структуре Бугарске егзархије, јер су османске власти ферманима потврдиле избор нових егзархијских митрополита.²⁷⁵

---

²⁷² Исто, 253; З. Маркова, *нав. дело*, 50.

²⁷³ Граф Н. П. Игнатијев, *Дипломатически записки (1864–1874) : Донесения (1865–1876); Том втори, прир. И. Тодев*, 623.

²⁷⁴ З. Маркова, *нав. дело*, 50; Хр. Темелски, *Ферманът – схизмата, Екзархията – Патриаршията и Османската държава*, 254.

²⁷⁵ Берате првим егзархијским митрополитима је, по њиховом избору, Порта издала 28. јуна 1872, после чега су кренули ка својим епархијама. Хр. Темелски, *Ферманът – схизмата, Екзархията – Патриаршията и Османската държава*, 255.

Убрзо потом, 27. априла 1872, сазван је Сабор Васељенске патријаршије, који је позвао егзарха Антима I да се у року од месец дана одрекне својих грешака и заблуда, уз претњу црквеним казнама.²⁷⁶ То на егзарха није утицало, и он је, заједно са Иларионом Макариопољским, Иларионом Ловечким и Панаретом Пловдивским, као и тројицом архимандрита, на дан великих словенских просветитеља Ћирила и Методија, 11. маја. 1872. служио у цркви Светог Стефана. Тог дана је прочитан посебан акт, којим се проглашава „правилно и законито устројена аутономна бугарска црква, под именом Бугарска егзархија“, чиме је Ферман испуњен у целини. Сабор, који је одмах потом сазвала Васељенска патријаршија, осудио је егзарха Антима I на свргавање, Иларион Ловечки и Панарет Пловдивски су искључени из цркве, док је Иларион Макариопољски кажњен вечном анатемом.²⁷⁷ Гроф Игњатијев сматрао је да ће ти догађаји имати тешке последице. По њему, Егзарх Антим I био је слабог карактера и није могао да се супротстави надмоћној радикалној струји, која је и тежила коначном разлазу са Патријаршијом, док су грчки кругови задржали своју искључивост. Могућности за мирно решење спора више нису постојале.²⁷⁸

Васељенска патријаршија сазвала је за 29. август 1872. Велики помесни сабор, који је требао да реши бугарско црквено питање. Да неће бити васељенског сабора одмах је било јасно, јер у његовом раду нису узеле учешћа Московска патријаршија, Православна црква у Кнежевини Србији, Православна црква у Румунији и Карловачка митрополија. На сабору су учествовале цркве над којима је Васељенска патријаршија имала или пуну контролу или јак утицај, у суштини грчкојезичке, иако су бар у њих две (Антиохијска и Јерусалимска патријаршија) већина верника били православни Арапи. Поред четири старе патријаршије²⁷⁹, присутни су били и представници Еладске цркве и Кипарске архиепископије.²⁸⁰ Сабор је почео 29. августа, али на првој седници није било јерусалимског патријарха Кирила, који је примљен у аудијенцију код великог везира Махмуд-

---

²⁷⁶ Исто, 254.

²⁷⁷ Исто, 255. З. Маркова, *нав. дело*, 51.

²⁷⁸ Граф Н. П. Игњатијев, *Дипломатически записки (1864–1874) : Донесения (1865–1876); Том втори*, 621.

²⁷⁹ Исто, 625.

²⁸⁰ С. Грујић, *нав. дело*, док. 60, 63–64; Граф Н. П. Игњатијев, *Дипломатически записки (1864–1874) : Донесения (1865–1876); Том втори*, 623.

паше. Паша му се жалио на искључивост васељенског патријарха. Притисак на Патријаршију да се Бугарска егзархија прогласи за шизматичку вршили су и цариградски Грци, који су демонстрирали и упућивали јој петиције са тим захтевом.²⁸¹

У време одржавања Помесног сабора, велики везир Митхад-паша почео је да подржава грчке позиције плашећи се панславизма, а ставове Васељенске патријаршије све више су подупирали Велика Британија, Аустро-Угарска и Грчка. Тако и питање бугарске шизме постаје део међународне дипломатије. Занимљиви су ставови грофа Игњатијева по овом питању. Он је истицао своју упорност да се нађе компромис и да се преко антиохијског и јерусалимског патријарха, као и кипарског архиепископа, који су били у добрим међусобним односима, изврши притисак на александријског патријарха, како би заједно спречили непроцењиву штету по православно јединство. Међутим, по његовом мишљењу, александријски патријарх био је „плах и ограничен човек“, и није био спреман да следи његова упутства.²⁸²

Сабор је формирао комисију која је требало да предложи његове закључке, али јерусалимски патријарх Кирил није у њу делегирао свог човека. Потом је напустио Цариград, јер није желео да више трпи притисак дипломатских представника Грчке, као и фанатизованих кругова око Васељенске патријаршије. Сабор је „Оросом“ од 16. септембра 1872. донео одлуку о проглашавању Бугарске егзархије за шизматичку, а све њене архијереје је рашчинио. Умерени учесници, попут антиохијског патријарха Јеротеја, који су позивали на договор, остали су у мањини. Основни разлог због кога је шизма проглашена био је етнофилетизам. Орос је званично прочитан наредног дана у патријаршијском храму у Фанару, а 24. септембра у другим престоничким црквама и у унутрашњости државе.²⁸³

---

²⁸¹ Граф Н. П. Игнатијев, *Дипломатически записки (1864–1874) : Донесения (1865–1876); Том втори*, 623.

²⁸² Исто, 625–629.

²⁸³ З. Маркова, *нав. дело*, 52; Хр. Темелски, *Ферманът – схизмата, Екзархията – Патриаршията и Османската държава*, 255; Граф Н. П. Игнатијев, *Дипломатически записки (1864–1874) : Донесения (1865–1876); Том втори*, 625; Γεδεών Μ, *Εγγραφα Πατριарχικά Περί Του Βουλγαρικού Ζητήματος (1852-1873)*, 427.

Иако је новоформирана Бугарска егзархија све до проглашења за шизматичку цркву до тада формално посматрана као део Васељенске патријаршије и јединственог васељенског православља, таквог односа заправо никада није било. Разлога за то било је више: институције Бугарске егзархије формиране су полако, како када је реч о доношењу Устава и избора црквених тела, све до избора егзарха, тако и потребе да их султан потврди ферманима као највишим актима. Поред тога, у православној хришћанској васељени није било једногласја по овом питању. Цркве које су по структури верника и свештенства биле доминантно словенске, аутокефална Московска патријаршија и аутономна Православна црква у Кнежевини Србији, нису биле за радикалне мере и нису узеле учешће на Помесном сабору. Карловачка митрополија из Аустро-Угарске није консултована ни позвана, али нема сумње да би њено деловање било слично оном које је показала Православна црква у Кнежевини Србији. Православна црква у Кнежевини Румунији такође није учествовала на Помесном сабору. Тешко наслеђе које је имала у погледу деловања митрополита који су долазили из Васељенске патријаршије је на ту одлуку свакако утицало, као и дипломатски утицај Русије.

И у доминантно „грчким“ црквама о проглашењу шизме није било једногласја, а спор се касније пренео и у њихову унутрашњу структуру. У Јерусалимској патријаршији, чији патријарх Кирил није учествовао у доношењу одлуке о шизми, али је морао да је спроведе, неки митрополити су били за њу, а неки против. Такође је и у Васељенској патријаршији било митрополита који су имали умереније ставове и залагали се за договор, али су били тиха мањина.

Стање раскола у који су неки митрополити Бугари свесно ушли Великденском акцијом 1861, временом је од скромних бугарских захтева доведено до максималних, јер је непопустљивост Васељенске патријаршије била константа. Ни „словенске“ цркве нису имале разумевања за такве ставове. Очекивати од Православне цркве у Кнежевини Србији, као дела Васељенске патријаршије, да буде против бугарских захтева није било реално, тим пре јер је и у митрополијама у којима су верници већином били Срби Патријаршија занемаривала њихове интересе. Непомирљивост ставова две стране чинила је да никаквог, ни канонског ни управног јединства не може бити. Званично проглашена шизма је, у суштини,

све време већ постојала. Користећи тај провизоријум, и позивајући се на своја права етнарха над свим православним поданицима у Османском царству, патријарх се обраћао и захтевима да се због служби у метоху Светог Стефана у Фанару митрополити Бугари поново протерају, што је могло само да онемогући решење спора. Шизма је Православљу у целини нанела велике штете. Превазиђена је тек 1945, после 73 године, када је Васељенска патријаршија уручила Канонско писмо (Томос) о признавању аутокефалности Бугарској егзархији, потписан од патријарха Венијамина и свих чланова Светог синода Васељенске патријаршије. Од 1953, та помесна црква уздигнута је у ранг патријаршије, осме по реду у Диптиху Васељенске патријаршије.

Улога Србије у решавању бугарског црквеног питања

Кнежевина Србија као вазална држава није имала могућности да у решавању патријаршијско-бугарске црквене распре посредује у мери у којој су то могле да учине независне државе, а посебно велике силе попут Русије или Аустро-Угарске. И положај независне Краљевине Грчке, у којој је деловала аутокефална Еладска црква, био је формално снажнији од њеног. Сем тога, положај Православне цркве у Кнежевини Србији био је сложен јер је, иако је била аутономна са пуном унутрашњом самоуправом, канонски била део Васељенске патријаршије. Сваки њен корак супротан ставовима Патријаршије могао се тумачити као нарушавање црквеног јединства. На другој страни, ауторитет митрополита Србије Михаила Јовановића међу православним Словенима под османском влашћу био је велики, и Бугари су од њега очекивали подршку ослањајући се, пре свега, на његову повезаност са Московском патријаршијом. Због наведених разлога, Кнежевина Србија није се активно укључивала у спор чврстим подржавањем једне од сукобљених страна, јер су и Патријаршија и заговорници бугарске црквене самосталности имали своје аргументе који су из њихових позиција сматрани праведним.

И поред тих ограничавајућих чинилаца, до придобијања на своју страну Кнежевине Србије и аутономне Православне цркве у њој, било је стало свим учесницима у патријаршијско-бугарској распри: Васељенској патријаршији, заговорницима бугарске црквене самосталности, Русији, Османском царству, и

другим чланицама концерта великих сила. Разлога за то је било више, а међу њима се издвајају следећи: Кнежевина Србија непосредно се граничила са областима које је насељавао Србима етнички близак и верски идентичан бугарски народ. Између Срба и Бугара постојала је широка дијалекатска и етничка прелазна област, у којој је утицај Србије био јак. У Кнежевини Србији је постојао заокружен школски систем, који је укључивао гимназије, Београдску богословију и Велику школу, а који је био на располагању и Бугарима, не само у време друге владе кнеза Михаила Обреновића (1860–1868), већ и после њега.²⁸⁴

На другој страни, Кнежевина Србија имала је мање могућности од независних држава да дође до важних информација које би јој помогле у профилисању политике према учесницима у спору. Она као вазална држава није имала право да тражи установљивање конзулске мреже у Османском царству, већ је једини легални пут за добијање информација био њен дипломатски агент у Цариграду. Неоспорни ауторитет, који је у деловању Кнежевине по том питању консултован, био је руски посланик у Цариграду, гроф Игњатијев. Он је практично постао архитекта новог црквеног поретка на Балканском полуострву под османском влашћу.

Део извора потеклих од српских дипломатских агената у Цариграду указује на то да је Кнежевина Србија пажљиво пратила развој патријаршијско-бугарског спора, од његовог почетка до проглашења шизме на помесном сабору 1872. Извори које је још 1890. објавио Сава Грујић, у делу „Како је постала Бугарска егзархија : посвећено српско-бугарском споразуму“, доприносе да се та политика боље разуме.²⁸⁵ Још 1869, дипломатском агенту Јеврему Грујићу саопштено је да исказе неутралан став, који је подразумевао јединство православних у оквирима Васељенске патријаршије, али и права бугарског народа која би Патријаршија, као „умесна“, требало да призна. У акту у коме се износи тај став, насталом 11. (23) марта 1869, дипломатском агенту се први пут јасно скреће пажња на то да се спор вероватно не може окончати споразумом, и да се у различитим преговорима помињу само Грци и Бугари, али не и Срби, посебно они из Старе Србије и Босне

---

²⁸⁴ Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве 2*, Београд 1991, 363.

²⁸⁵ С. Грујић, *Како је постала Бугарска егзархија : посвећено српско-бугарском споразуму*, Београд 1897.

и Херцеговине.²⁸⁶ Сматрајући да Бугари имају претензије да у оквир свог „црквеног округа“ укључе и митрополије насељене Србима, као и неке епархије које су баштина старе Пећке патријаршије или Охридске архиепископије, српска влада наложила је дипломатском агенту да води рачуна о томе да се то не деси, и да у случају да Бугари остваре своје планове одмах почне да ради на остваривању српских интереса.²⁸⁷ Јеврем Грујић је у међувремену разговарао са патријархом о томе да Срби у епархијама у којима су били већина добију митрополите своје народности. Патријарх није дао никакво обећање, истакавши да је народност једно питање, а знање језика верника сасвим друго, и да ће се поново срести и разговарати, те да се нада да ће даље радити не само као преставник Срба у корист Срба, него и корист свих хришћана.²⁸⁸

У време када се развила патријаршијско-бугарска распра, родила се и већ поменута идеја о једној „словенској“ цркви, која би обухватала све Бугаре и Србе у Османском царству. Она је 1866. потекла од Стојана Чомакова. Чомаков је, свестан чињенице да у бројним митрополијама Васељенске патријаршије и верници Срби имају сличне проблеме са митрополитима грчке народности, планирао стварање неке врсте бугарско-српског савеза по црквеном питању, у намери да укључи и српске представнике у акцију. Како наводи Илија Тодев, Чомаков је сматрао да би та црква требало да, сем бугарских земаља које по њему нису биле упитне, обухвата *Мизију*, Тракију, Македонију, Косово, Метохију, Новопазарски санџак, Босну и Херцеговину.²⁸⁹ Та занимљива идеја могла је да спречи могуће српско-бугарске распре о томе којој цркви треба да припадају епархије угашених патријаршија, Пећке и Охридске. Чомаков је у том смислу покушавао да делује и међу Србима из Босне и других наведених области, појашњавајући да такав црквени пројекат не би био усмерен ка асимилацији Срба од стране Бугара, што је због њихове бројности било немогуће, као и због чињенице да би се, по том пројекту, митрополити бирали унутар самих епархија. У циљу реализације тог плана, он је контактирао са босанским православним Србима, као и са муслиманима (Азиз-паша), како би

---

²⁸⁶ Исто, док, 1, 24–26.

²⁸⁷ На истом месту.

²⁸⁸ Јеврем Грујић Димитрију Матићу, 2. маја 1869, АСАНУ, ПЈГ, 13.612 / I–7.

²⁸⁹ И. Тодев, *Д-р Стојан Чомаков (1819–1893), живот, дело, потомци*, 1, Софија 2003, 249–251.

стекао њихову подршку.²⁹⁰ Чомаков је слао и циркуларе у Босну, адресиране пре свега на зворничког митрополита Дионисија Илијевића, Бугарина по оцу и Србина по мајци²⁹¹, који се потпуно сродио са средином у којој је деловао.²⁹² Допуна првобитног плана уследила је на скупштини изасланика из свих крајева Бугарске, одржаној у Букурешту 5. (17) априла 1867, на којој је одлучено да се све одлуке доносе од Синода састављеног од оба народа, али није било речи о томе каква би била њихова пропорционална заступљеност.²⁹³

Чомаковљева идеја стигла је и до Васељенске патријаршије, из чијег протокола се види да су Бугари (не Бугари и Срби заједно) за такву црквену област тражили тридесет епархија: Трновску, Софијску, Пловдивску, Видинску, Рушчушку, Скопску, Ловечку, Дебарску, Велешку, Ћустендилску, Самоковску, Силистријску, Преславску, Варњанску, Касторијску, Врачанску, Пољанску, Једренску, Пелагонијску, Преспанску, Струмичку, Воденску, Анхијалску, као и Нишку, Нишавску, Дабробосанску, Херцеговачко-захумску, Зворничку, Рашко-призренску и Скендеријску. Овим захтевом обухваћен је целокупан простор Босне, Херцеговине и Старе Србије, и све епархије бивше Пећке патријаршије које су биле у областима под непосредном османском влашћу. До тога је можда дошло и по сугестијама неких представника Васељенске патријаршије, који су усмеравањем Чомаковљевих амбиција ка западу хтели да спрече бугарске аспирације ка простору Македоније и Тракије.²⁹⁴ Чомаков није одустајао од тог предлога. Имајући у виду превасходно бугарске интересе, он је сматрао да би подршка Кнежевине Србије бугарској акцији била драгоцену, и о њему је обавестио и Јована Ристића, српског дипломатског агента у Цариграду. Ристић је брзо одбио такав документ, истичући да црквено питање треба да буде решено после политичког, и да би могуће несугласице могле да штете заједничким циљевима ослобођења од османске власти.²⁹⁵

---

²⁹⁰ Исто, 252.

²⁹¹ О митрополиту Дионисију Илијевићу опширније: Н. В. Радосављевић, *Шест портрета православних митрополита : 1766–1891*, Београд 2009, 105–122.

²⁹² И. Тодев, *нав. дело*, 251.

²⁹³ Б. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* 2, 428.

²⁹⁴ С. Грујић, *нав. дело*, док. 2, 28–29.

²⁹⁵ И. Тодев, *нав. дело*, 252.

Српска влада није била мишљења као Чомаков. Ово питање није разматрано ни са сизеренским двором ни са Васељенском патријаршијом, већ је 1869. изнето пред грофа Игњатијева, који је ту идеју одбацио.²⁹⁶ Неуспех бугарске идеје да се створи једна словенска црква Тодев види и у разликама у приступу две националне идеје. У то време, 1868. године су Кнежевина Србија и Краљевина Грчка под руским покровитељством радили на стварању војног савеза, који је могао бити усмерен једино против Османског царства, док је иницијатива Чомакова била блиска идеји пољских емиграната, који су подржавали „јужни панславизам“ под османским покровитељством.²⁹⁷ Чомаков је, уосталом, био веома прагматичан у остваривању бугарских црквених и народних циљева. Уколико је у одређеном тренутку мислио да не могу остварити максималне захтеве, предлагао је и другачија решења. Он је преговарао са свима: Портом, Патријаршијом, страним посланицима. У једном тренутку, 1868. године, чак је на Порти истицао заједничко порекло Турака и Бугара, преко протобугарске линије. Та сумњива теорија²⁹⁸ била је део његових настојања да стекне наклоност Порте. И када је реч о организацији и територији аутономне цркве, Чомаков је такође био склон различитим компромисима. У једном писму пловдивској црквеној општини саветовао да затраже посебан аутономни црквени округ, одељен од Патријаршије. То је требало урадити по угледу на Дунавски вилајет, јер је сматрао да су и Порта и Васељенска патријаршија 1866. биле спремне да дају сагласност у том вилајету буде основан аутономни црквени округ.²⁹⁹ Заједничка црква са Србима у Османском царству је, дакле, била само једна од његових идеја, и он сам није имао превише наде у њено остварење.

---

²⁹⁶ Грујић истиче да је инсистирање грофа Игњатијева да се овај меморандум не преда Порти у том тренутку, а да се патријарху саопшти само усмено, спречило да дође до српског раскола и са Патријаршијом и са Бугарима. Такође је занимљиво његово запажање да се Бугари нису позивали ни на какво историјско право постојања Охридске или Трновске патријаршије. С. Грујић, *нав. дело*, 19.

²⁹⁷ И. Тодев, *нав. дело*, 252.

²⁹⁸ Почетком 21. века, ДНК анализама земних остатака из бројних протобугарских гробница установљено је да се у случају Протобугара ради о индоевропском, највероватније иранском народу, а не о турско-татарском племену. Анализе су вршене у организацији Бугарског историјског музеја (Български исторически музей)

²⁹⁹ Чомаков је у том тренутку сматрао да неће бити могуће формирање било какве црквене аутономије јужно од Старе планине. Исти, *Д-р Стојан Чомаков (1819–1893), живот, дело, потомци*, 2, Софија 2003, док. 69, 110–112.

Кнежевина Србија је такође покушавала да дискретним преговорима са Патријаршијом поправи положај Срба у Старој Србији. За разлику од Бугара, у комуникацији са Васељенском патријаршијом Срби су се позивали на историјско право, односно на постојање Пећке патријаршије, па чак и Охридске архиепископије. Јован Ристић је, у комуникацији са патријархом, износио низ отворених питања у погледу српских права у појединим епархијама, истичући да су Срби, за разлику од Бугара, њој у потпуности лојални, али да Патријаршија не показује знаке добре воље да постави митрополите Србе у епархије које они насељавају, па чак и да поједине цркве из српских руку предаје другим народностима, као што је Цинцарима предата на управу црква Светог Спаса у Призрену.³⁰⁰ Историјско право заговорницима бугарске црквене самосталности није ишло у прилог, јер је Пећка патријаршија обухватала значајан део Македоније и Старе Србије, док се Охридска архиепископија никада није могла сматрати само бугарском црквом. Грујић је истакао и следећи српски аргумент: у берату патријарха Кирила из 1855, епархије Пећке патријаршије наведене су одвојено, из чега се може закључити да је за њих плаћан посебан порез. То би значило да она никада није ни укинута, већ је само придружена Васељенској патријаршији.³⁰¹ Сличан пример налази се и у берату патријарха Јоакима II из 1860. године, у коме су њене епархије, као и епархије Охридске архиепископије, наведене посебно.³⁰²

Кнежевина Србија је, не само из Цариграда, већ и из других области Османског царства, прикупљала информације о томе шта се дешава на терену. Још 1866. године, у време распламсавања бугарске црквене распре, Милош С. Милојевић је једним меморандумом обавестио кнеза Михаила Обреновића о бугарској црквеној и националној пропаганди у Османском царству, тврдећи да њени носиоци неће водити рачуна о српским интересима, и да Влада Кнежевине мора бити спремна на противмере како би српски народ у тој држави био заштићен. Тај меморандум је објављен под насловом „Пропаганда у Турској“.³⁰³ Умерено инсистирање на правима Срба, које се види још из упутства Богићевићу,

---

³⁰⁰ А. Марковић Новаков, *Православна српска богословија у Призрену*, Ниш 2001, 52–55.

³⁰¹ Хр. Арнаудов, *Пълно събрание на државнитѣ закони, уставы, наставленія и високи заповеди на Османската имперія, преведени от турски*, 1, прир. Хр. Арнаудов, Цариград 1871, 20–21.

³⁰² С. Грујић, *нав. дело*, док. 1, 26.

³⁰³ Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* 2, 430.

отправнику послова српског дипломатског представништва у Цариграду 1869, остаће присутно у српској политици све до расплета Велике источне кризе 1878. године.³⁰⁴

Из расположивих извора се види да је Кнежевина Србија све време патријаршијско-бугарске црквене распре била добро обавештена, како од својих дипломатских агената и поверљивих људи са терена, тако и из других извора, међу којима су и они који су отворено деловали, и саопштавали им одређене препоруке и одлуке са позиција ауторитета, попут руског посланика грофа Игњатијева, или саме Порте. Дипломатски агент Богићевић имао је и сусрете са патријархом Григоријем VI, који му је такође дао одређене информације. Нацрти могућег споразума Васељенске патријаршије и представника покрета за бугарску црквену аутономију су благовремено стизали до Владе и кнежевског намесништва у Београду.³⁰⁵ Информацију о Ферману о установљењу Бугарске егзархије тадашњи дипломатски агент Филип Христић послао је осам дана по његовом објављивању, 8. (20) марта 1870. године. Та информација садржала је и запажања о првим ефектима фермана, попут протеста патријарха на Порти.³⁰⁶

Када је реч о ставу Православне цркве у Кнежевини Србији према бугарском црквеном питању, он је у највећој мери био у складу са званичном политиком Кнежевине Србије, с тим што је њен поглавар, митрополит Михаило Јовановић, више пажње посвећивао канонским питањима. Позиција Православне цркве у Кнежевини Србији била је чак сложенија него она у којој се налазила Кнежевина: по одласку османских гарнизона са њеног тла (1862–1867), Кнежевина је *de facto* добила државну независност, учвршћену новим уставом из 1869. Са црквом је, међутим, ситуација била другачија. Она је била канонски неодвојиви део Васељенске патријаршије, од које је добила управну самосталност (аутономију), и морала је да своје деловање усклађује с њом. Међутим, захваљујући великом ауторитету који је митрополит Михаило имао у православном свету, она је могла

---

³⁰⁴ С. Грујић, *нав. дело*, док. 1, 26–28.

³⁰⁵ Исто, док. 1–7, 24–33.

³⁰⁶ Исто, док. 8, 33–34.

да нешто слободније и лакше делује, и поред притисака да се определи за једну од страна у спору.

Митрополит Михаило био је везан за словенофилске кругове у Русији, као и за Бугаре, и имао је разумевања за њихове тежње ка црквеној аутономији. Али, он је такође схватао и то колико је важно очување јединства васељенског православља. Управо због тога су му се обраћале обе заинтересоване стране. Податке о томе шта се у оквирима Васељенске патријаршије дешава са Бугарима, митрополит Михаило је добијао још од Великденске акције 1861, јер су му српски представници у Цариграду слали информације о томе. Васељенска патријаршија тада још увек није тражила његову подршку, јер је у њеним редовима преовладало мишљење да ће спор бити решен. Међутим, како се спор постепено заоштравао, обе заинтересоване стране су почеле да му се обраћају.³⁰⁷ Бугари су сматрали да на њега могу да рачунају, јер су знали његова уверења, али и ставове Кнежевине Србије да су потребан савезник у њеним ослободилачким плановима. Патријаршија је, с друге стране, знала да он као добро образован теолог не би никада подржао насилне акте који би водили у шизму. На опасност коју би такав развој догађаја произвео за српске интересе у Старој Србији, упозорио га је још 1864. капућехаја Јован Ристић.³⁰⁸

Без обзира на таква упозорења, за која је можда сматрао да се радило о неспоразумима или изолованим инцидентима, митрополит Михаило је кроз све време трајања бугарске црквене распре био наклоњен бугарским народним циљевима. Он је још раније подржавао школовање Бугара у српским школама, одржавајући везе са митрополитима Бугарима који су их препоручивали. Везе Срба тог времена са Рилским манастиром биле су јаке, а његов игуман слао је митрополиту монахе који су требали да у Кнежевини Србији савладају вештине литографије и штампе.³⁰⁹ Такав његов однос трајаће све време патријаршијско-бугарског спора, чак и током Велике источне кризе и успостављања српске државне и црквене власти у новоослобођеним крајевима 1878. године.

---

³⁰⁷ Ђ. Слијепчевић, *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије*, Минхен 1980, 561.

³⁰⁸ Исто, 562.

³⁰⁹ Н. В. Радосављевић, *Два писма митрополита Михаила Рилском манастиру*, Мешовита грађа 29, Београд 2007, 114–115 .

Ослањајући се на податке које је изнео Иван Снегаров, Ђоко Слијепчевић тврдио је да се митрополиту Михаилу 1865. обратио васељенски патријарх Григорије VI, али да тај акт није сачуван. Међутим, сачувано је писмо митрополита Панарета Пловдивског, који је међу првима отказао послушност Васељенској патријаршији. Он је у писму митрополиту Михаилу од 15. (27) марта 1866. тврдио „ни клир ни народ грчки“ не желе да тежњама бугарског народа поклоне ни мало пажње.³¹⁰ Тек касније, тражећи мишљење Православне цркве у Кнежевини Србији, митрополиту Михаилу се 1869. обратио и патријарх Григорије VI. То обраћање било је у форми посланице. Патријарх Григорије VI обавестио је митрополита Михаила да је бугарски народ, који је „већ десет векова под окриљем Васељенске патријаршије, у чијим је оквирима неоспорно напредовао“, подстакнут споља „од туђих апостола“, почео радити против црквеног јединства.³¹¹ „Туђи апостоли“ који се у посланици помињу, могли су бити унијатски емисари, који су успели да придобију и неке угледне Бугаре, попут Драгана Цанкова, и издејствовали да Porta поунијаћеним Бугарима призна право на посебну црквену организацију.³¹²

Брзог одговора патријарху није било. Митрополит Михаило је сачинио неколико концепата, али ниједан није одмах послао. Он је чекао да своје мишљење о томе каже и држава.³¹³ На основу сачуваног концепта одговора патријарху, Ђоко Слијепчевић је закључио да је он позивао на умереност и на испуњавање оправданих бугарских захтева. То је била имплицитна критика Патријаршије због њеног одбијања, али и Бугара који су прешли границе умерености. Позивајући се на то да је бугарски народ некада имао своју јерархију и Трновску патријаршију, он тиме указује на пут ка могућем решењу, раздвајајући управно од духовног јединства.³¹⁴ Такав случај је, уосталом, био и са односом Православне цркве у Кнежевини Србији према Васељенској патријаршији. Пре него што је одговорио

---

³¹⁰ Ђ. Слијепчевић, *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије*, 562–563.

³¹¹ Исто, 563–564.

³¹² Хр. Арнаудов, *нав. дело*, 14–15.

³¹³ Митрополит Михаило обавестио је Јована Ристића да је патријарх тражио његово мишљење и да моли Владу за мишљење, како би могао да напише одговор. Ристићу је послао и патријаршијско писмо Порти, како би стекао бољи увид о овом питању. *Митрополит Михаило Јовану Ристићу, 21. фебруар 1869*, АСАНУ, ЈР, инв. бр. 26/863, XXVI/13.

³¹⁴ Γεδεών Μ., *op. cit.*, 564–565.

патријарху, митрополит је добио још једно писмо бугарских архијереја од 25. фебруара (9. марта) 1869. у којој су они изнели своје ставове.³¹⁵

Тиме је завршено упознавање Православне цркве у Кнежевини Србији, као и Владе Кнежевине Србије, са узроцима патријаршијско-бугарске распре. Друга, активнија фаза њиховог учешћа у том проблему уследиће по објављивању Фермана о оснивању Бугарске егзархије 1870. године.

Бугари, заговорници црквене самосталности, нису били формално институционално обједињени, али су организовано деловали, док је Васељенска патријаршија била најзначајнија институција православних хришћана у Османском царству, која није увек показивала склоност да усвоји и добронамерне предлоге који су долазили од митрополита Михаила и Владе Кнежевине Србије. Чак и у тренуцима када је било извесно да ће Бугари реализовати своје циљеве уз подршку Порте и руског посланика, грофа Игњатијева, Патријаршија није показивала разумевање за српске аргументе да са њима није имала проблема, и да је неопходно да у митрополијама у Старој Србији постави владике Србе јер су они, за разлику од Бугара, као верници били много више везани за патријаршијски центар у Цариграду. Напротив, патријарх је и српском дипломатском агенту Јеврему Грујићу, почетком маја 1869, саопштио да правило народности у цркви не може бити основа било чега, јер води у јерес етнофилетизма, и да Срби у епархијама где преовлађују имају свештенике из редова свог народа, као и да није исто да ли се од Патријаршије тражи да архијереј зна језик верника, или да буде из њихових редова.³¹⁶ У таквом ставу патријарх се вероватно руководио чињеницом да је аутономија Православне цркве у Кнежевини Србији канонски утемељена, да је она сматрана делом Васељенске патријаршије, и да ће у тренутку када се буде решавало Бугарско питање она јасно стати уз њу. Што се тиче става о томе да архијереји треба да знају језик средине у којој делују, али не и да су пореклом из ње, Патријаршија је имала своје аргументе: на патријаршијској академији на Халки се, између осталих, као обавезан предмет предавао и „Словенски језик“, а међу његовим

---

³¹⁵ Ђ. Слијепчевић, *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије*, 564.

³¹⁶ С. Грујић, *нав. дело*, док. 5, 31–33.

предавачима било је угледних бугарских духовника.³¹⁷ Међутим, радило се о богослужбеном, црквенословенском језику, а не и о народним језицима верника, који су били неопходни за добру комуникацију.

Снажан утицај на догађаје око формирања аутономне бугарске цркве вршио је гроф Игњатијев. Он је био једини посредник који је имао отворену комуникацију са патријархом, бугарским митрополитима, али и Портом. И дипломатија Кнежевине Србије била је усмеравана од Игњатијева, који је чак одлучивао о томе да ли се неки акт може предати патријарху или не. Тако је изјаву Намесништва о црквеном спору успео да одложи све док није издат Ферман о оснивању Бугарске егзархије, па је та изјава увелико била застарела.³¹⁸

Када је ферман из 1870. године увелико био реалност, а привремени органи (Свети синод, Мешовити савет) већ преузимали управу над епархијама додељеним Егзархији, отворено је питање сазивања Васељенског сабора, на коме би се бугарско питање коначно решило. У том периоду, мишљење Православне цркве у Кнежевини Србији постаје много важније, јер би њени представници могли да учествују у раду Сабора. Њен глас би у тим околностима имао много више ауторитета него у случају посредовања. Међутим, у тим догађајима значајну улогу имаће државни разлог, а утицај појединих држава на помесне цркве у њима биће веома значајан.

Како наводи сам Игњатијев, идеја о сазивању Васељенског сабора на коме би било расправљено бугарско црквено питање већ је извесно време била присутна у црквеним круговима. Патријарх Григорије VI је, на пример, на томе инсистирао још од октобра 1870. године, тражећи дозволу Порте за његово сазивање. По тој идеји, на сабору би биле заступљене све аутокефалне цркве: патријаршије

---

³¹⁷ Угледни бугарски духовник Неофит Рилски предавао је Словенски језик на Теолошкој академији на Халки још 1848–1852. Настава тог језика прекинута је у време Кримског рата (1853–1856), али је потом убрзо обновљена. Е. Давидова, *Неофит Рилски*, Кој кој е сред българите XV–XIX в., София 2000, 188–189.

³¹⁸ С. Грујић, *нав. дело*, 18. Влада Кнежевине Србије је, под сталним притиском грофа Игњатијева, изјавила да је “препознала правду” у његовим ставовима, и наредила је дипломатском агенту Божићевићу да оконча ту активност. Игњатијев је Божићевићу рекао да „Срби имају сво време овог света да рашчисте своје рачуне, милом или силом, када буде дошао дан за то“. Th. A. Meininger, *Ignatiev and the establishment of the Bulgarian exarchate 1864 / 1872, a study in personal diplomacy*, Madison 1970, 109–110.

Васељенска, Антиохијска, Јерусалимска и Александријска, затим Московска патријаршија, Еладска црква, као и аутономне Православна црква у Кнежевини Србији, Православна црква у Кнежевини Румунији и Карловачка митрополија из Аустро-Угарске.³¹⁹ Занимљиво је да гроф Игњатијев у својим записима не помиње могуће учешће Буковинско-далматинске митрополије, аутономне цркве у аустријском делу Аустро-Угарске, чије је оснивање било утемељено на одлукама државних власти, односно на Аустро-угарској нагодби из 1867. У таквом односу, било је извесно да ће цркве којим су управљали Грци, а то су четири старе патријаршије и Еладска црква, која је одмах прихватила идеју сазивања Васељенског сабора, однети превагу над, условно речено „словенским“ и другим црквама, и осудити бугарске тежње. Међутим, Московска патријаршија није потврдно одговорила на тај предлог.³²⁰ А изостанком те цркве која је у православној хришћанској васељени окупљала највећи број верника, и заузимала високо пето место у диптиху Васељенске патријаршије, при чему није била у Османском царству или некој од вазалних држава већ у великој империји у којој је православље било државна религија, већ би био нарушен кредибилитет Васељенског сабора.

По смрти кнеза Михаила Обреновића, и положај Кнежевине Србије био је ослабљен, док су Грци, како у Краљевини Грчкој тако и у Османском царству, заузели резервисан став према Србима и другим Словенима. И гроф Игњатијев је то приметио и истакао у својим извештајима Влади у Санкт Петербургу. Исто је навео и када је реч о односу Аустро-Угарске према Србији. Поред тога, истакао је и да је оружана сила Кнежевине Србије стагнирала у развоју насупрот сталном османском војном јачању, и да су на Порти предлагане идеје да се аутономија Србије и Уједињених кнежевина (Румуније) смањи интеграцијом њихових армија у састав османске војске, па чак и то да се са 40–50 хиљада војника Кнежевина Србија практично окупира и стави под чврсту контролу.³²¹ У таквој ситуацији било је јасно да јој је преостао ослонац на Русију, што је значило и прилагођавање сваке врсте дипломатске, па и црквене активности руској политици. Од Васељенске

---

³¹⁹ Граф Н. П. Игнатијев, *Дипломатически записки (1864–1874) : Донесения (1865–1876), том втори, прир. И. Тодев, Архивите говорајт 54, Софија 2009, 605–607.*

³²⁰ Тај чин изазвао је разочарење у Васељенској патријаршији. Исто, 605.

³²¹ Исто, 587–589.

патријаршије и других старих патријаршија, Еладске цркве, као и представника великих сила у Цариграду, Кнежевина Србија није посматрана као држава која би могла посредовати у патријаршијско-бугарском црквеном спору, а то је био и став Порте, као и Бугара.

У међувремену, године 1871. патријарх Григорије VI је одступио са патријаршијског престола, а на чело Васељенске патријаршије поново је изабран патријарх Антим VI. У његовом избору важну улогу је имао Игњатијев, који је вршио притисак да се што пре нађе компромис са Бугарима. Патријарх је под притиском Игњатијева био спреман на компромис, уваживши идеје да се Бугарској егзархији уступе чак 23 епархије. Оно на чему је инсистирао, и што је подржавала и руска дипломатија, било је да се члан 10 фермана измени, и да једном уређене границе Егзархије постану коначне.³²² Међутим, на такву понуду нису пристали ни у Патријаршији, ни у Бугарској егзархији.

Радикална струја у Бугарској егзархији, предвођена Панаретом Пловдивским и Стојаном Чомаковим, постарала се да спречи сваки договор у уверењу да ће максимални захтеви Бугара бити усвојени. Игњатијев је у томе већ тада видео зачетке стварања „дисидентске цркве“, наводећи да је став Панарета Пловдивског и Чомакова био такав да ће кад тад све помесне православне цркве прихватити фактичко стање и признати Бугарску егзархију у новим границама.³²³ Чомаков је писао и за стране, пре свега британске новине, истичући оправданост бугарских захтева јер су они посебна нација, одвојена од Руса, Срба и Грка.³²⁴

Митрополиту Михаилу су се 8. (20) јануара 1871. једним меморандумом поново обратили представници Бугара, у коме су износили чињенице о оправданости њихових захтева, и о одбијању Патријаршије да на њих позитивно одговори. У меморандуму је наведено да је то био основни разлог због кога су се обратили Порти. Митрополит Михаило још раније је изказао јасан став да Бугари имају право на своју јерархију, али није одобравао њихове методе борбе за црквену аутономију, јер су оне у целини штетиле православљу. Тим ставом су, како сматра

---

³²² Исто, 609–613.

³²³ Исто, 613.

³²⁴ И. Годев, *Д-р Стоян Чомаков (1819–1893), живот, дело, потомци*, 2, Софија 2003, док. 162, 450–454; док. 163, 454–462.

Ђоко Слијепчевић, Бугари могли бити потпуно задовољни, јер је постало извесно да Православна црква у Кнежевини Србији неће подржати непопустљиве ставове Васељенске патријаршије у бугарском питању. Међутим, на тај меморандум митрополит Михаило није одговорио, јер му је тако сугерисано од Филипа Христића, дипломатског агента у Цариграду.³²⁵ За став који је имао, у тренутку одржавања бугарског Црквено-народног сабора 1871, митрополит Михаило је 13. јуна 1871. добио и њихову писану захвалност.³²⁶

Митрополит Михаило је задржао добре односе и са патријархом Антимом VI. У писмима која му је упућивао, почевши од честитке због поновног ступања на патријаршијски трон, истицао је потребу мирног решења спора. У том смислу комуницирао је и са руским духовним и научним ауторитетима, али и са бугарским митрополитима. Његова жеља била је да се спор мирно реши, али у томе није могао да има значајнију улогу. Разлога за то било је више: Бугари су већ ушли у процес формирања органа Егзархије, Патријаршија је инсистирала на канонском поретку, док га је Нил Попов уверавао да ће руски посланик у Цариграду својом вештином и умећем допринети томе да се црквено питање реши.³²⁷

У решавању патријаршијско-бугарске црквене распре ни Србија ни аутономна Православна црква у њој нису могле да имају одлучујућу посредничку улогу, иако би својим ауторитетом митрополит Михаило свакако могао да помогне. Његов коректан став ценили су и Патријаршија и бугарски митрополити, али је он ипак био лимитиран ставом српске дипломатије, док је преписка коју је водио ишла преко дипломатског агента у Цариграду Филипа Христића.

Занимљиво је да је српској дипломатији одређену посредничку улогу наменила и Русија, али уз потпуну контролу грофа Игњатијева. Српска делатност на том плану је, тада, практично била део руске дипломатске акције. Самосталности у томе, чак ни када се радило о српским непосредним интересима, све до новембра

---

³²⁵ Ђ. Слијепчевић, *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије*, 570. Приликом посете Филипу Христићу, Чомаков је исказао захвалност Бугара због става митрополита Михаила. Тада је тражио да му се да препис митрополитовог писма које је упутио патријарху, што је Христић одбио. *Филип Христић министру иностраних дела Димитрију Матићу*, 20. јануар, Пера, АС, МИД, ПО, р. 24, година 1871, д. 5, ф. I, I/371–376.

³²⁶ Исто, 571.

³²⁷ Исто, 573.

1872. није било. О томе какав је притисак вршен на Кнежевину, али и на Православну цркву у њој, говори и Зина Маркова. У намери да спречи прозелитску делатност међу османским православним поданицима, Русија је српској дипломатији наменила улогу непосредног извршиоца њених налога, а српски дипломатски агент требао је да се заузме за бугарску ствар, и делује у пуној сагласности са руским послаником, грофом Игњатијевом.³²⁸ Христић је то и чинио. Он није био само обичан посматрач са стране, већ је разговарао и са патријархом и са представницима Бугара, у шта је Игњатијев свакако имао увид. О томе колико је његова активност била лимитирана руским притиском, говори и чињеница да је приликом сусрета са патријархом могао да разговара само о неким конкретним персоналним питањима везаним за Дабробосанску митрополију, а не и о стању у коме се налазио српски народ у Васељенској патријаршији. Постојала је чак и идеја да митрополит Михаило у Цариграду разговара са васељенским патријархом Григоријем VI о томе како превазићи све извеснији раскол. Међутим, руска дипломатија је од тога одустала, јер би он тада свакако морао да разговара и о положају Срба у оквирима Патријаршије, што је за њу у том тренутку била тема која је више могла да смета него да користи. Игњатијев је имао чврст став, изнет представницима Срба, да је успех Бугара и њихов успех.³²⁹

И службени лист Кнежевине Србије, „Српске новине“, такође је пример тежњи да званични Београд задржи неутралан став, мада су српски дипломатски представници без превише експонирања тражили да се уваже и српски интереси. У „Српским новинама“, које су имале службени и неслужбени део, извештавало се о патријаршијско-бугарској црквеној распри, објављивана су документа попут Фермана од 27. фебруара 1870. или протеста патријарха Григорија VI, али није било никаквих коментара, нити било каквог заузимања пробугарске или пропатријаршијске позиције. Није, такође, било ни коментара о томе шта са Србима под духовном влашћу Патријаршије, или онима који су иницијално требали да уђу у састав Бугарске егзархије. И када је нов дипломатски агент, Филип Христић, имао прилике да разговара са патријархом, излазио је са скромним молбама, које су се

---

³²⁸ З. Маркова, *Българската екзархия 1870–1879*, Софија 1989, 282.

³²⁹ Исто, 285–286.

тицале епархија у Босни и Херцеговини, јер је Игњатијев инсистирао да својим захтевима Србија не отежа могући патријаршијско-бугарски споразум.³³⁰

Када је 23. априла 1872. почео дуго најављивани Сабор у Цариграду, Православна црква у Кнежевини Србији је, као и Карловачка митрополија и Православна црква Румуније, следила одлуку Московске патријаршије да на њему не учествује. Сабор је тако, од амбициозно замишљеног васељенског, постао помесни, у коме су учешће узеле четири старе патријаршије у Османском царству, полуаутономна Кипарска архиепископија и аутокефална Еладска црква. Помесни сабор окупио је цркве у којима су доминирали Грци или арапски грчки васпитаници, али ни ту није било пуног јединства, посебно када је реч о јерусалимском патријарху Кирилу, који је у разговорима са великим везиром стављао до знања да није присталица проглашавања шизме. Цркве из Србије, Румуније и Хабзбуршке монархије су, стајући уз Московску патријаршију, практично подржале Бугарску егзархију, па се и на Сабору говорило о сукобу Словена и Грка.³³¹ Православна црква у Кнежевини Србији и Православна црквас у Кнежевини Румунији су таквим чином на одређен начин нарушиле нормалан црквени поредак, с обзиром на то да оне нису биле аутокефалне, већ аутономне цркве у оквирима Васељенске патријаршије, која је Помесни сабор и сазвала. С обзиром на то да је Порта у међувремену променом великог везира показала више разумевања за патријаршијске ставове, и спознала да је утемељењем такве Бугарске егзархије сама поставила темеље модерне бугарске државности³³², на Православну цркву у Кнежевини Србији вршен је притисак и од османских власти да се изјасни о закључцима Сабора. Гроф Игњатијев је известио своју владу да је османски министар спољних послова, Халил Шериф-паша, поред инсистирања на годишњем данку који је Кнежевина Србија каснила да исплати због питања малог Зворника и Сакара, са Филипом Христићем имао и другу врсту разговора, која се тичала закључака Помесног сабора. Халил Шериф-паша тражио је почетком 1873. од

---

³³⁰ Исто, 286.

³³¹ Исто, 286–287; Граф Н. П. Игнатијев, *Дипломатически записки (1864–1874) : Донесения (1865–1876), том втори*, прир. И. Тодев, 619–629.

³³² Илија Тодев мишљења је да је формирање Бугарске егзархије било претеча бугарске државности, јер је одређена и територија, и народност, и надлежности. И. Тодев, *Егзархијата – фактичко начало на модерната българска државност?*, Държава и црква – Црква и држава в българската история, 259–266.

Христића да се Православна црква у Кнежевини Србији изјасни о његовим закључцима, истичући да васељенски патријарх има право да јој чак и наметне одлуке по питању бугарске шизме.³³³ Христић је такав захтев одбио изјављујући да Србија у сваком погледу има право да задржи пуну неутралност. Слични захтеви су упућивани и Православној цркви у Кнежевини Румунији. Игњатијев је у томе препознао британске сугестије Порти, како би се у црквеном погледу међу Србима и Румунима са једне, и Бугарима са друге стране, постигао потпуни раскид.³³⁴

Ако је Православна црква у Кнежевини Србији морала да има обзира када је реч о ставовима Васељенске патријаршије, као и сама Кнежевина Србија према ставовима Порте због аутономног, а не и независног статуса, друга православна црква у којој су Срби чинили апсолутну већину и свештенства и верника није имала таквих проблема. Карловачка митрополија, на челу са патријархом српским и митрополитом карловачким, била је отворенија за комуникацију са Бугарском егзархијом. После Аустро-угарске нагодбе из 1867, она је деловала само у Угарском делу државе, а њени архијереји су као вирилни чланови Угарског сабора могли да остваре одређене контакте са Владом и када је реч о ставу према бугарском црквеном питању. Карловачка митрополија баштинила је традицију Пећке патријаршије, а карловачки митрополити су од 1848. носили и титулу „патријарх Срба и Бугара“, мада је у васељенском православљу она посматрана само као аутономна црква. У Карловцима, такође, није заборављено да је Васељенска патријаршија поднела султану Мустафи III молбу за укидање Пећке патријаршије.

Маја 8. (20) 1871, егзарх Антим I обратио се писмом будимском епископу Платону, у којем га је обавестио о тренутном стању бугарског црквеног питања. Из тог писма се, међутим, види и да су се епископу Платону бугарски митрополити који су били у неспоразуму са Патријаршијом обратили још 8. (20) јануара те године, писмом којим су га обавестили о султановом ферману и отпору Васељенске патријаршије да га прихвати. О томе колико им је било важно да у Карловачкој митрополији, која је у писму називана „Српском патријаршијом“, стекну јасну слику о бугарским настојањима, говори и чињеница да је том писму придодат и

---

³³³ Граф Н. П. Игнатијев, *Дипломатически записки (1864–1874) : Донесения (1865–1876), том втори*, док, 8, 797–799.

³³⁴ Исто, 799.

важнији део преписке коју су имали са Патријаршијом, и њени акти којима су неки од митрополита уклоњени са архијерејских катедри.³³⁵

Схватајући значај међународне подршке, у овом случају од Аустро-Угарске, Бугарска егзархија обраћала се Карловачкој митрополији посредно, преко председника заједничког министарства Аустро-Угарске, грофа Андрашија, који је о томе обавештавао председника Угарске владе, грофа Лоњаија. Њен циљ био је да и Аустро-Угарска, самим тим и Карловачка митрополија, добију информације од Бугарске егзархије о њеним захтевима које је сматрала праведним. Јуна 6. 1872, Андраши је послао министру-председнику Лоњаију и „један пакет“ за српског патријарха, који је свакако садржао писма и преписку. Андраши наводи да бугарски егзарх тражи подршку и признање од истоверника у Угарској. Андраши је препознао корист од таквих бугарских молби, и Лоњаију изнео мишљење да би пријатељски став Карловачке митрополије према Бугарима био од велике важности, и од користи дипломатији Аустро-Угарске. Зато је тражио да Карловачка митрополија обрати пажњу на бугарске молбе, и одговори на њих што пре.³³⁶ Слично писмо Андраши је упутио Лоњаију и наредног дана, тражећи да се егзархова пошта уручи Арсенију Стојковићу, будимском епископу који је у том тренутку администрирао и целом Карловачком митрополијом, и да он на бугарске молбе „одговори што пре и у што пријатнијем тону.“ Писмо је упућено и епископу пакрачко-славонском Никанору Грујићу, када је он 1872. администрирао Карловачком митрополијом. У забелешци на том документу, наводи се да ће одговор бити могуће дати тек по Сабору који је био планиран за септембар.³³⁷ Како одговора није било, а шизма је већ проглашена, Андраши је новом угарском министру-председнику поновио молбу да утиче да се Карловачка митрополија изјасни по том питању, и да не заузима никакав непријатељски став према Бугарима.³³⁸ Разлог због кога није било ранијег одговора од Угарске владе био је необичан: у преписци је недостајало оригинално егзархово писмо на које је

---

³³⁵ П. Миятев, *Документи за историјата на Бугарската екзархија в маджарските државни архиви*, Духовна култура XLII, 78, Софија 1962, 39.

³³⁶ Исто, док. 2, 43–44.

³³⁷ Исто, док. 3, 46–47.

³³⁸ Исто, док. 4, 47.

Карловачка митрополија требала да да одговор, па је Андраши замољен да се оно преко посланства у Цариграду поново достави.³³⁹

Карловачка митрополија је и по прогласу шизме наставила да прати збивања по питању патријаршијско-бугарске распре, као и дипломатија Аустро-Угарске, и да са Бугарском егзархијом одржава комуникацију. Непријатељски став Карловачке митрополије према бугарској егзархији није био изванредан. Између ње и Православне цркве у Кнежевини Србији постојали су изграђене везе, а делатност им је често била усклађена. Обе цркве нису на Помесном сабору имале своје представнике. Везе Срба и Бугара виделе су се и на овом примеру. И идеја егзарха Антима да се обрати Карловачкој митрополији за подршку није била утемељена само на претпоставкама о етничкој блискости. Неки од угледних бугарских црквених личности завршили су престижну Карловачку богословију, и одржавали су везе са средином у којој су школовани. По избору за бугарског егзарха, Антим I остао је и даље на челу Видинске митрополије, с тим што је у њој поставио викарног епископа. Видински викарни епископ, Кирил, био је Антимов поверљиви човек, а своје теолошко образовање стекао је завршивши управо Карловачку митрополију, и није био једини питомац те школе у егзархијској структури.

Када је реч о улози Кнежевине Србије и Православне цркве у њој у решавању патријаршијско-бугарске распре, може се закључити да она није била непостојећа, али ни одлучујућа. Дипломатија Кнежевине Србије није самостално деловала, а Православна црква у Кнежевини Србији следила је државу, с тим што је више пажње усмеравала на канонска питања. Статус аутономне, а не аутокефалне православне цркве ограничавао је њене посредничке могућности, мада је неспорни ауторитет митрополита Михаила Јовановића у православној хришћанској васељени допринео томе да је њено мишљење било и потребно и пожељно. У време преговора између Васељенске патријаршије и Бугарске егзархије, када су чињени покушаји да се шизма избегне, и српски дипломатски агент у Цариграду Филип Христић активно је учествовао у томе. Српска дипломатија је, међутим, била под непосредним утицајем Русије, пре свега њеног посланика у Цариграду, грофа Игњатијева, и није самостално деловала. Одлука Православне цркве у Кнежевини

---

³³⁹ Исто, док. 5, 47–48.

Србији да не учествује у раду Сабора који је Патријаршија сазвала с намером да буде васељенски, допринела је да се његов значај умањи, јер су учешће одбиле и Православна црква у Кнежевини Румунији, Карловачка митрополија, и најугицајнија Московска патријаршија. Под опредељењем за неутралан став практично је помогнута бугарска акција, а аутономна црква у Србији имала је другачији став од Патријаршије чији је канонски део била. Због бескомпромисних ставова обе стране шизма је постала извесна, а посредничка улога дипломатије једне вазалне државе и њене аутономне цркве није превише могла да допринесе да се она избегне.

Територија и епархије Бугарске егзархије, митрополити и епископи

Једно од најзначајнијих питања у формирању и организацији Бугарске егзархије била је њена територија. У њеном случају постојала је специфичност која није била карактеристична за друге помесне православне цркве. Бугарска егзархија територијално није заокружена одједном. То је била црква која је, у складу са чланом десет Фермана из 1870, своје границе стварала постепено, јер је тај високи султанов указ тако и одредио. Бугарска егзархија настала је у време пуне османске власти у бугарским земљама, а процес заокруживања њене територије трајао је више од две деценије, и после Берлинског конгреса 1878, када је већ постојала модерна бугарска држава, али су значајни делови бугарског народа и даље живели под непосредном османском влашћу. Поређења ради, обнова аутокефалности Пећке патријаршије 1557. и утврђивање њених граница извршени су одједном, ферманом султана Сулејмана II. Тај ферман истовремено је редуковао границе Охридске архиепископије, а у мањој мери и Васељенске патријаршије.³⁴⁰ И године 1831, јасно су одређене границе нове црквене аутономије, Православне цркве у Кнежевини Србији.³⁴¹ Бугарска егзархија је по томе у историји православља постала јединствен случај.

---

³⁴⁰ Р. Самарцић, *Мехмед Соколовић*, Београд 1975, 25–26; Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве I*, Београд 1991, 304–306; В. Ђурђев, *Улога цркве и старијој историји српског народа*, Сарајево 1964, 122–123;

³⁴¹ Н. В. Радосављевић, *Аутономија Православне цркве у Кнежевини Србији 1831–1836. и арондација епископија*, Истраживања 23, Нови Сад 2014, 236–239.

Почетак њеног територијалног формирања био је ферман од 27. фебруара 1870. године. Члан десет тог султановог указа је одредио епархије које су иницијално улазиле у њен састав: то су биле митрополије Русенска, Доростолско-Червенска, Преславска, Трновска, Софијска, Врачанска, Ловечка, Видинска, Нишка, Нишавска (Пиротска), Ћустендилска, Самоковска и Велешка.³⁴² Поред тога, Бугарској егзархији је припао Сливенски санџак који је издвојен из Пловдивске митрополије, као и каза Созопол без двадесет села између Варне и Кјустенџе поред мора, чији становници нису били Бугари. Градови Варна, Анхијал, Месемврија, Пловдив и Станимака (потоњи Асеновград), остали су у структури Васељенске патријаршије, као и важни манастирски центри (Бачковски манастир, манастири Св. Бесребреника, Св. Петке и Св. Георгија). Члан десет Фермана делио је чак и градове по појединим махалама, као што је био случај са Пловдивом. Град је у највећем делу остао у оквирима Патријаршије али је, на пример, махала *Св. Богородица* требала да припадне Бугарској егзархији, с тим што су њени становници који то нису желели да прихвате могли да слободно буду парохижани црква које су остале патријаршијске.³⁴³

У време објављивања Фермана 1870, још увек није било искључено да Бугарска егзархија са Патријаршијом може да постигне компромис, јер су тим актом из њеног састава биле издвојене целине које нису насељене Бугарима, или њихови становници нису желели да изађу из патријаршијског оквира, због чега им је гарантован опстанак у њеном саставу. Порта је последњим ставом члана десет успешно створила основу за раздор између Грка и Бугара, који није могао бити лако превазиђен, што је на крају и довело до шизме. Тај став гласи: „осим побројаних и поменутих места, ако православни житељи других места, сви или бар две трећине, желе да се у духовним стварима подчине Бугарској егзархији, и ако се то испита, докаже и потврди, биће им допуштено. Ако то није случај, они који то покушавају да ураде на силу и тиме сеју неспоразуме и раздор међу житељима, одговараће пред законом и биће кажњени“.³⁴⁴ Остало је, међутим, недовољно разјашњено питање како је спровођено изјашњавање верника у време када је већина њих била

³⁴² Хр. Темелски, *Църковно-народният събор 1871. г.*, Архивите говорят 15, София 2001, 39–40.

³⁴³ Исто, 40.

³⁴⁴ На истом месту; Колόπουλος, Ι. Σ., *Η Μακεδονία στο επίκεντρο των εθνικών ανταγωνισμών (1870–1897)* : Η Νεότερη Και Σύγχρονη Μακεδονία Ι, Α τόμος, Θεσσαλονίκη 1990, 492.

неписмена, што је отварало простор манипулацијама разне врсте, због чега су се и егзархијска и патријаршијска пропаганда још више активирале.

Члан десет потпуно је спречио сваки даљи напор да се одржи духовно јединство православних поданика Османског царства на Балканском полуострву. И бугарски историчари сагласни су у томе да је тај чин Порте била успешна акција стварања дуготрајног неспоразума два православна народа, Грка и Бугара, чиме је њихова потенцијална сарадња у плановима за ослобођење Балкана од османске власти у дужем времену била спречена. Зина Маркова наводи да је члан десет био изузетно повољан за бугарску страну, а потпуно неприхватљив за Васељенску патријаршију, и да се на њему најбоље види политика Порте према балканским народима. Принцип *divide et impera* примењен је веома успешно.³⁴⁵

У новијим радовима у бугарској историографији, у којима се дубље анализирају последице Фермана, посебна пажња посвећена је стању после проглашења шизме 1872, које је брзо довело до осећаја збуњености и духовне располућености. Међу ауторима који су се бавили бугарском шизмом издваја се Алексеј Стамболов. Он је сагласан са тим да је радикално бугарско крило, на челу са Стојаном Чомаковим, успело да Ферманом добије готово све што је тражило, али истиче да је у духовном смислу наступила нова ситуација, која је Бугаре за дуги низ година одвојила од остатка православне хришћанске васељене. А то није било једноставно прихватљиво за бројне вернике, тим пре што су изван територије Бугарске егзархије били Света Земља и Света Гора, Зограф и Хиландар, као и друга важна духовна средишта. Стамболов шизму назива „саму по себи већ довољним злом“ и „тешком аномалијом у црквеном животу“, која је Бугарима временом створила низ проблема, а који нису одмах били видљиви.³⁴⁶ Због тога су се и неки Бугари, чији број није био занемарљив, вратили у структуру Васељенске патријаршије, а неки од њих, за које се у почетку сматрало да ће као угледна духовна лица подржати Бугарску егзархију (Дионисије Илијевић, митрополит зворнички, Прокопије II, митрополит херцеговачко-захумски) су то изричито одбили, иако су током школовања на Халки углавном боравили при бугарском

---

³⁴⁵ З. Маркова, *Българската екзархия 1870–1879*, София 1879, 29–30.

³⁴⁶ А. Стамболов, *Учредяването на Българската екзархия – успех или провал?*, Християнство и култура 9, бр.7, София 2010, 103–105.

метоху Св. Стефана у Цариграду, и нису имали никакве дилеме у погледу свог народносног осећања.³⁴⁷

Када је реч о иницијалном одређивању граница Бугарске егзархије, као и њиховим каснијим променама, у обзир примарно нису били узети ранија црквена традиција и историјско наслеђе. Примера ради, када су одређиване епархије које ће у самом почетку ући у њен састав, није било никаквог позивања на традицију старе Трновске патријаршије. У првом тренутку чак нема ни позивања на традиције Охридске архиепископије, укинуте 1767, коју су многи сматрали бугарским наслеђем, иако је била реч о помесној цркви са мешовитим становништвом, грчком администрацијом и јаким аутохтоним језгром. Такође се не помиње ни Пећка патријаршија, чији су поглавари носили титулу „патријарх Срба, Бугара, Поморја и Западних страна“. А те аутокефалне цркве су, и поред тога што су поједини народи у њима били већина, избегле јасан етнички предзнак, и у њима није могло бити говора о појави етнофилетизма.

У ферману о њеном настанку Бугарска егзархија се ексклузивно посматра као црква једног народа, што је ишло до те мере далеко да су између ње и Патријаршије дељени градови и села, док су становници мешовитог грчко-словенског порекла и двојне свести о пореклу практично приморавани да се одреде за једну од страна. Пловдивски „Гудили“, становници словенског или мешовитог етничког порекла и грчког културног наслеђа, због тога су одабрали опстанак у структури Васељенске патријаршије. Слична појава карактеристична је и за приобаље Црног мора, односно Варну и њену околину.³⁴⁸

По Ферману из 1870, у састав Бугарске егзархије ушле су и четири митрополије које су до 1766. биле у саставу Пећке патријаршије. Радило се о митрополијама Ћустендилској, Самоковској, Скопској и Нишкој.³⁴⁹ Пећка патријаршија била је црква словенске традиције, у време када разлика међу Србима и Бугарима у Османском царству готово да није постојала, а оба народа су је

---

³⁴⁷ N. Radosavljević, *Bulgarian Metropolitans in the Orthodox Eparchies in Bosnia and Herzegovina (1766-1878)*, *Études balkaniques* 44, 3, Sofia 2008, 135–140.

³⁴⁸ Р. Детрез, *Не търсят гърци а ромеи да бъдат : Православната културна общност в Османската империя. XV–XIX в.*, София 2015, 230–233.

³⁴⁹ Хр. Темелски, *нав. дело*, 40.

доживљавала као своју. Међутим, у новим околностима модерног времена, разлике међу њима постају израженије, што се одразило и на збивања у тим епархијама. Самоковска и Ћустендилска митрополија биле су по својој етничкој структури несумњиво бугарске, и њихово укључивање у састав Бугарске егзархије није могло да представља велики проблем. Напротив, блиски односи Срба и Бугара током шездесетих година 19. века били су видљиви кроз обилазак светилишта у тим епархијама од бројних ходочасника Срба, који су веома лепо дочекивани, примани и гошћени. Рилски манастир био је пример духовог центра у који су ходочасници из Кнежевине Србије долазили на поклоњење.³⁵⁰ Занимљив пример била је и Нишавска (Пиротск) митрополија, која је по својој етничкој структури била сложена. Она је у ближој прошлости често била спајана у једну епархију са Нишком митрополијом, да би потом поново била одвајана у посебну црвеноадминистративну јединицу.³⁵¹ Њена територија простирала се на околину два урбана центра, Пирота и Трна. Преовлађујући утицај у њој је, све до српског ослобођења Пирота од османске власти 1878, свакако имао бугарски народни покрет („българското възраждане“), како када је реч о просветној, тако и када се радило о црквеној делатности. Српски утицај око Трна био је мали, а нешто већи у самом Пироту и околини. И црквени тефтери вођени су на бугарском језику, а пиротска школа такође је имала бугарску наставу.³⁵² Идући ка западу Пиротске митрополије, утицај Србије је бивао јачи, али та епархија није имала велику површину, па се и он сводио на мали број села.

---

³⁵⁰ Београдски „Световид“ објавио је како је група ходочасника из Кнежевине Србије свечано дочекана у манастиру Св. Јована Рилског априла 1865. Ходочаснике је са монасима дочекао лично игуман манастира. „Световид“, 25. април 1865, 1.

³⁵¹ Д. Анастасијевић, *Кроз једну збирку новијих аката Цариградске патријаршије о њеним епархијама*, Богословље VIII, 2, Београд 1933, 111–114.

³⁵² Тефтер Нишавске митрополије, вођен у 19. веку, настао је на црквенословенском језику са снажним утицајем бугарског народног говора. Илија Николић, *Тефтер Нишавске митрополије*, Пирот 1976. Знатно раније, јеромонах Кирил Живковић, који је после боравка у Русији био игуман у манастиру Темска код Пирота, написао је 1764. дело „Из душевног обједна в неделни днеш слова избрани на прости език болгарски“, познатије као „Темски рукопис“. Кирил Живковић, каснији епископ пакрачко-славонски, који је рођен око 1730. у Пироту, али је одрастао у Хабзбуршкој монархији, замонашио се у у манастиру Зограф на Светој Гори пре 1750. Навођење бугарског од стране Кирила Живковића као језика средине у којој је 1764. написао поменуто дело свакако је било с разлогом, и може се претпоставити да је већина словенских становника вароши Пирота свој говорни језик тако називала. Н. В. Радосављевић, *Кирил Живковић, епископ пакрачко-славонски (прилози за биографију)*, ИЧ LXIII (2014), 64.

Битно другачија ситуација била је у Нишу. Просветни утицај и српско народносно осећање међу верницима било је изражено, и знатно се разликовало од оног у Пироту, па чак и од стања у околини Врања, које је припадало Скопској митрополији. Извештаји Светом синоду Бугарске егзархије од нишког митрополита Виктора Чолакова, којима се тражи заштита „месног наречја“, односили су се управо на српски језик, који је био заступљен у готово свим школама.³⁵³ На том простору временом ће долазити до неспоразума око учитеља или других људи из црквених кругова, који су били повезани са Кнежевином Србијом, а сам нишки митрополит Виктор Чолаков показиваће знаке самосталног деловања које није увек било у складу са ставовима Бугарске егзархије.³⁵⁴

Велешка митрополија, једна од старих епархија угашене Охридске патријаршије, такође је одмах припала Бугарској егзархији. Што се тиче одлуке да се она укључи у Бугарску егзархију, из позиције Кнежевине Србије и аутономне Православне цркве у њој то није изазивало негативне реакције. Велешка митрополија била је епархија у којој је један од родоначелника борбе за бугарску црквену самосталност, бивши херцеговачко-захумски митрополит Авксентије Петров Чешмецијев, развио јаку црквену и просветну делатност, па бугарска свест верника словенског порекла и њихова лојалност Егзархији нису довођени у питање. Једна од занимљивости везаних за Велешку митрополију је и та што је Авксентије Велешки у њу уложио готово сав новац који је стекао у Херцеговини.³⁵⁵

Традиција и историјско право четири помесне православне цркве које су постојале у различитим временима (Васељенска патријаршија, Охридска патријаршија, Пећка патријаршија, Трновска патријаршија) тако су се нашли заступљени у новој црквеној структури, Бугарској егзархији, која је била заснована на етничком принципу, а да то није био крај њеног територијалног ширења. Због тога је и настао оштар сукоб између Бугара и Грка. Међутим, иако је

---

³⁵³ N. Radosavlevich, *Viktor Tcholakov. Taxidiote de Hilendar et métropolit de Nich*, Bulgarian Historical Review 37, 1–2, Sofia 2009, 127–142; Исти, *Partenius of Zograf, Metropolitan of Nishava (of Piro)*, (*Supplement to a Biography*), Bulgarian Historical Review/Revue bulgare d’Histoire XXXIX, 3–4 (Sofia 2010) [2011], 32–49.

³⁵⁴ Исти, *Шест портрета православних митрополита 1766–1891*, Београд 2009, 96–98.

³⁵⁵ Исти, *Аксентије III Петров Чешмецијев, херцеговачки митрополит*, Истраживања 24, Нови Сад 2013, 277–278.

патријаршијско-бугарска црквена распра била највидљивија, она није била и једина, јер ни простор на коме су Бугари чинили апсолутну већину верника није био у етничком погледу хомоген. Власи, Цинцари, Аромуни, Каракачани, Куцовласи и други романски или погрчени становници Балкана, живели су и мигрирали свуда по Османском царству. Многи од њих прихватили су грчки језик као свој (Каракачани), а већина је била одана Васељенској патријаршији, па је Бугарска егзархија морала да буде опрезна у њиховом придобијању.³⁵⁶ А у патријаршијско-егзархијску црквену распру су, због митрополија старе Пећке патријаршије, убрзо били укључени и Срби.

Бугарска егзархија пре свега се старала да на подручју које јој је Ферманом било одређено установи своје органе, постави митрополите и стекне поверење верника, да би после тога могла да се посвети реализацији члана десет, који је одређивао могућности и начин њеног проширења. А то није било једноставно, јер је Ферман био само основни акт. Због тога је, све док Порта није потврдила Органски устав Егзархије и наредила да се изабере црквени поглавар, Свети синод и Мешовити савет, управа новом црквом била привремена. То је Васељенска патријаршија користила како би покушала да се члан десет фермана измени и граница Бугарског црквеног округа трајно утврди. И покровитељска руска дипломатија није била увек уз Бугаре. Јака струја неовизантизма, која је била предвођена генералним конзулом у Солуну, Константином Леонтијевим, видела је све православне поданике Османског царства уједињене под Патријаршијом.³⁵⁷ Егзархијски врх морао да уложи много труда да мирно реши неспоразуме у повереним митрополијама.

---

³⁵⁶ У њиховој симбиози и узајамним језичким и културолошким утицајима, Рајмонд Детрез налази зачетке ромејске протонације у Османском царству, која је обухватала све православне народе сем Срба, који су били удаљени од центра империје, и у највећем броју концентрисани на њеној европској периферији. Р. Детрез, *нав. дело*, 148–166.

³⁵⁷ Конзул Константин Леонтијев је био склон монашком животу, и проводио је пуно времена у светогорским манастирима. О њему као заговорнику јединства православног света предвођеног Васељенском патријаршијом активно су извештавали и дипломати других великих сила, попут аустроугарског конзула у Солуну, фон Кнапича. Кирил (Марков), патријарх бугарски, *Принос към българския църковен вاپрос : документи от австријското консулство в Солун*, Софија 1961, док. 2, 76–78; И. Тодев, *Константин Леонтиев и раждането на съвременна България*, България и Русия между признателността и прагматизма / Болгария и Россия между признателностью и прагматизмом, Софија 2008, 98.

Извори првог реда, попут Копијалног деловодног протокола Бугарске егзархије, Записника Светог синода и Мешовитог савета и Протокола писама Мешовитог савета, указују на следеће приоритете њеног деловања:

- Неспорно бугарске земље. На Црквено-народном сабору 1871. године истицана је неопходност да верници у њима прихвате нову реалност и нову помесну цркву као своју. То није био велики проблем, јер се радило о областима које су се практично већ изјасниле за то, пошто су на Црквено-народни сабор 1871. послали своје представнике.

- Пирот, Ниш и Врање. Црквена прошлост ових области била је различита. Пирот је са околином до 1761. био део Софијске митрополије када је, заједно са Трном, издвојен у посебну црквену област, Нишавску (Пиротску) митрополију. Године 1815. та епархија припојена је Нишкој митрополији, али је већ 1821. издвојена из ње, и као таква је дочекала стварање Бугарске егзархије.³⁵⁸ Каза Врање била је део Скопске митрополије, која је такође као наслеђе Пећке патријаршије била у саставу Васељенске патријаршије. Бугарска национална пропаганда у тој области била је снажно присутна. Нишка митрополија, која је раније припадала Пећкој, а потом и Васељенској патријаршији, углавном се током 18. века и у прве три деценије 19. века преклапала са административним границама Крушевачког (Алаџа-Хисар) санџака.³⁵⁹

- Македонија. У Бугарској егзархији сматрали су је старом бугарском земљом и тежили да епархије које су се у њој налазиле временом припоје. Словенско становништво Македоније сматрано је бугарским, без обзира на присуство српске традиције и сећања на живот у аутокефалној Пећкој патријаршији.

- Манастири Хиландар и Зограф на Светој гори. Они су остали су под управом Васељенске патријаршије и није било никакве могућности да се издвоје из светогорске заједнице, нити би њихова братства то икада прихватила. Зато је тражен начин да се са њима одржи комуникација, али је то било тешко остварљиво. Један од начина дискретне комуникације био је преко хиландарских и зографских

---

³⁵⁸ Д. Анастасијевић, *нав. дело*, 111–114.

³⁵⁹ N. Radosavlevich, *Viktor Tcholakov. Taxidiote de Hilendar et métropolitte de Nich*, 127–128.

метоха на подручју Бугарске егзархије, који су опстали и по проглашавању шизме. Био је то и незванични канал комуникације две цркве.

- Посебан проблем за Бугарску егзархију били су православни Бугари који су желели да остану лојални Патријаршији. Њихов број није био занемарљив. Поступање према њима захтевало је од Бугарске егзархије посебну пажњу, како неком непромишљеном акцијом не би били коначно удаљени од ње.

- Питања територијалне организације нису у потпуности решена Ферманом, јер је било области које су желеле да буду одвојене од старих митрополија у нове, самосталне епархије, или припојене неким другим, као што је то био случај са Берковицом. Таква питања, која су често имала персонални карактер, нису била лако решива.

Поред тога, пред Бугарском егзархијом стајала су отворена и питања изградње сталних институција, избора егзарха, као и митрополита у појединим епархијама чији јерарси нису приступили новој цркви, већ су остали одани Васељенској патријаршији. Проблем је било и формирање Светог синода и Мешовитог савета у складу са Органским уставом, јер би сваку одлуку која би била супротна том акту Порта могла да оспори. Неопходност да се у митрополијама за архијереје поставе достојна духовна лица, а да се тамо где је потребно установе помоћни епископи такође је постојала.

Наведена питања указују на то колико је много посла било пред органима Бугарске егзархије како би учврстила своју духовну власт. А то није било једноставно, посебно јер је Порта током 1873. и 1874. још увек држала отвореним питање ревизије члана десет Фермана. Чињеница да су и македонске епархије на Црквено-народни сабор 1871. слале своје представнике Порту није обавезивала. У то време ни финансије Бугарске егзархије још увек нису биле уређене, па је владала оскудица у новцу, о чему сведоче бројна писма упућена митрополијама или црквеним општинама са захвалношћу за пружену помоћ, али и захтевима да се пошаљу одређена средства.

Већ је напоменуто да су и доминантно бугарске области биле етнички хетерогене. То је било наслеђе из периода средњовековне државности балканских

народа, које је под османском влашћу само додатно афирмисано. Многе вернике је нова стварност бринула, јер се није знало шта она заправо доноси. Пример Влашке црквене општине из Силистре управо говори о томе. Та општина обратила се 6. (18) марта 1871. Црквено-народном сабору изјавом да Власи у граду и околним селима добровољно улазе у састав Бугарске егзархије. Сабор је то примио са одобрењем, и гарантовао им дотадашња права и статус који су имали, указујући у одговору на то да ће се према њима поступати једнако као и према другим верницима који су прихватили духовну власт Егзархије, без обзира на њихову етничку припадност.³⁶⁰ Овакав гест није био јединствен случај, и говорио је о потреби нове цркве да се не легитимише као једнонационална, односно да одбаци оптужбе за етнофилетизам.

Са Власима из Силистре није било проблема, али њихови други сународници нису били њиховог мишљења. Присталице Патријаршије тражиле су могућност да се одвоје и служе у посебним црквама, и да се не мешају са истоверницима који су се нашли у шизми, као и њиховим свештеницима, док бугарске митрополите нису признавали. У граду Русе десио се такав случај, где је група верника, позивајући се управо на то да не жели да буде у стању шизме, јуна 1873. тражила да остане у саставу Патријаршије. Одговор из Бугарске егзархије послат у Русенску митрополију био је заснован на Ферману тумаченом како њој одговара, а то је да ће и грчки свештеници на том простору морати да уђу у састав егзархијске митрополије. То се, међутим, није могло лако спровести управо због проглашене шизме и непоштовања фермана у целини од бугарске стране.³⁶¹ Још раније, док је Егзархија инсистирала на члану десет фермана, Патријаршија се позивала на то да су нарушене канонске везе са њом, па он није могао да обавезује вернике који су јој били одани, јер није постојала могућност његове селективне примене. Патријаршија је због тога тражила да се њеним митрополитима и даље издају берати за све епархије.³⁶²

---

³⁶⁰ *Писмо Црквено-народног сабора Влашкој црквеној општини у Силистри од 9. марта 1871, 118/31–32, Протокол на екзархиските писма 1870–1872, ЦИАИ Софија, фонд.1, оп. 1, а. е. 1, 39–40.*

³⁶¹ *Егзарх Антим I русенском митрополиту, Цариград, 2. јуна 1873, бр. 233, Протокол на екзархиските писма 1872–1876, ЦИАИ Софија, фонд.1, оп. 1, а. е. 6, 72.*

³⁶² *Граф Н. П. Игнатијев, Дипломатически записки (1864–1874) : Донесения (1865–1876); Том втори : Записки (1871–1874) – Донесения (1865–1876), прир. И. Тодев, Софија 2009, док. 10, 813–819. З. Маркова, нав. дело, 81–82; Кирил (Марков), патриарх български, *Граф. Н. П. Игнатијев и българският църковен въпрос : изследване и документи*, Софија 1958, 194–195; Исти, *Екзарх Антим**

Незадовољних Егзархијом било је и у Ћустендилу. Куцовласи у том граду су такође директно код османских власти тражили да у Ћустендилској митрополији остане патријаршијски митрополит Игњатије, и да носилац бугарске егзархијске активности, јеромонах Макарије, буде прогнан у Рилски манастир.³⁶³ Због тога је егзархијска општина тражила протеривање патријаршијског митрополита Игњатија из Ћустендила, захтевајући преко егзарха Антима I интервенцију великог везира. Егзархов одговор на њихов захтев био је пример како су присталице нове цркве покушавале да реше питања те врсте: „Његово блаженство [егзарх Антим] ће се постарати да се владика дигне, али најважније је да тамошња општина неуморно ради против њега, да делује код сељака да му се не приближавају, и да се држи око свог [егзархијског] архијереја.“³⁶⁴ Подршка ауторитету новог егзархијског Ћустендилског митрополита тражена је и у његовом свечаном дочеку и испраћају у местима где је утицај бугарске националне идеје био јак. Тако је Црквеношколска бугарска општина у Скопљу уприличила Ћустендилском егзархијском митрополиту Илариону на пропутовању за његову митрополију свечани дочек 30. јула (11. августа) 1873, што говори да се тек тада ситуација у Ћустендилу умирила у мери која је омогућавала његов долазак.³⁶⁵ Наведени пример показује да се прилике нису стабилизовале не само кад су у питању припадници других народа, већ да и међу самим Бугарима још увек није било потпуне сагласности у погледу опредељења за Егзархију.

И пример Самоковске митрополије указује на то са каквим сложеним проблемима се сусретала Бугарска егзархија у почетку стварања своје структуре. Свети синод дознао је посредно, из једних грчких новина, а не из саме Самоковске митрополије, да преко 300 бугарских домова одбија да призна „шизматичку власт из Ортакоја“, и да траже да им се одреди патријаршијски митрополит и допусти да подигну цркву, јер су све остале у граду запосели „шизматички“, као и да им се

(1816–1888), *София* 1956, 424–425; П. Ников, *Възраждане на българския народ : църковни и национални постижения*, *София* 1929, 362–363.

³⁶³ 47. *засъдание на Св. синодъ*, Цариград, 10. новембра 1872, 18, Священный кодекс на синодалнитѣ дѣяния, ЦИАИ София, фонд. 2, оп. 1, а. е. 2, 83–84.

³⁶⁴ 49. *засъдание на Св. синодъ*, Цариград, 29. новембра 1872, Священный кодекс на синодалнитѣ дѣяния, ЦИАИ София, фонд. 2, оп. 1, а. е. 2, 72–73.

³⁶⁵ В. Божинов и др., *Македония : Сборник от документи и материали*, *София* 1978, док. 135, 281–282.

одобри подизање нове школе под окриљем Патријаршије, како не би морали да шаљу децу у школу у Станимаку. Егзарх Антим I наредио је да се том проблему приступи опрезно, да епархијске власти редовно обавештавају Свети синод о току догађаја, и да се према тој групи верника покаже пуно обзира, односно да се саветима, „благим и пријатељским опхођењем“ постигне пуно црквено јединство. У Самоковску митрополију упућен је и прекор што су допустили да ситуација дође до те мере да ју је тешко поправити.³⁶⁶ И пример Пелагонијске (Битољске) митрополије из јуна 1873. говори о томе. Писмом од 3. јуна 1873. Константин Мишајков јавио је Стојану Чомакову да највећи проблем у погледу њеног припајања Бугарској егзархији стварају „бугари-гркомани“, који су одани Васељенској патријаршији. Мишајков моли Стојана Чомакова да се код егзарха Антима I заузме да се то питање повољно реши пред државним властима. Ово писмо тим је занимљивије јер га је Мишајков писао на грчком, а не на бугарском језику, што такође указује на сложеност ситуације, испреплетеност култура и дугу традицију заједничког живота балканских православних хришћана, која је морала да буде раздвојена.³⁶⁷

У време када је Егзархија већ била формирана, а била је проглашена и шизма, борба за утицај пренела се на такозване „мешовите епархије“, чији су верници требали да се изјасне о томе да ли прихватају нову цркву или остају лојални Васељенској патријаршији. Скопска, Охридска и Пелагонијска (Битољска) митрополија биле су међу најважнијима, и у њима почињу сукоби и поделе међу верницима. О њиховој жестини у својим извештајима говори и аустроугарски конзул из Солуна, фон Кнапич, који је своју владу обавестио о томе да је патријаршијски митрополит (коме не наводи име) локалног кајмакама известио о наводним бугарским припремама за устанак. Та најтежа могућа оптужба је од османских власти озбиљно схваћена, јер су комитске чете у бугарским земљама биле честа појава, па су бугарски прваци наклоњени Егзархији морали да му лично

---

³⁶⁶ *Егзарх Антим I самоковском митрополиту*, Цариград, 20. марта 1873, бр. 104, Протокол на егзархиските писма 1870–1872, ЦИАИ Софија, фонд. 1, оп. 1. а. е. 1, 39–40.

³⁶⁷ И. Годев, *Д-р Стоян Чомаков (1819–1893), живот, дело, потомци*, 2, Софија 2003, док. 164, 463–465.

изјаве лојалност.³⁶⁸ Кнапич је, иначе, цео простор Македоније, као и области северно од Халкидикија сматрао за бугарску земљу, и у том смислу се увек изјашњавао.³⁶⁹

Децембра 1873, у време највећег превирања у Охридској митрополији око тога да ли ће или не она ући у састав Бугарске егзархије, Куцовласи из Охрида тражили су да им се додели посебна црква. Иза тог њиховог захтева стале су и локалне османске власти. Одговор Бугарске егзархије на то питање био је негативан, и у суштини погрешан. Он се ослањао на чињеницу да су Куцовласи у граду малобројни, а да Грка и нема, што није било тачно, док је у потпуности занемарена могућност да део словенског становништва бугарског народносног опредељења не жели да се одели од Патријаршије. Због тога њен став није од власти био прихваћен.³⁷⁰ Из Охрида су 1873. и до Кнежевине Србије стизале вести о сукобима Бугара и Грка, што демантује став Бугарске егзархије по том питању да присталица Патријаршије нема у већем броју, јер да је било тако не би ни долазило до већих сукоба.³⁷¹

Из реакција Бугарске егзархије види се недостатак искуства у црквеној дипломатији, ког је Васељенска патријаршија имала у великој мери. И касније, када су 1874. године османске власти потврдиле да је Охридска митрополија ушла у састав Бугарске егзархије, охридски патријаршијски владика не само да је остао у граду, већ је био и члан локалног меџлиса. И манастир Светог Наума тада је остао у саставу Патријаршије, која га је претходно административно припојила Диријахирској митрополији, и тиме искључила из састава Охридске митрополије.³⁷² Године 1877, у време када је Велика источна криза већ била у одмаклој фази, од митрополита Натанаила Охридског стигла је вест да су Власи из

---

³⁶⁸ Кирил (Марков), патријарх бугарски, *Принос към българския църковен вѣпрос : документи от австрійското консулство в Солун*, док. 48, 83.

³⁶⁹ В. Божинов и др., *нав. дело*, док. 147, 302–304.

³⁷⁰ *Охридска црквена општина Егзархији*, Охрид, 27. децембар 1873. (, 1. Засѣданіе на Смесененъ съвѣтъ, ЦИАИ Софиа, фонд. 1, оп. 12, а. е. 1, 13.

³⁷¹ В. Божинов и др., *нав. дело*, док. 137, 286.

³⁷² *Охридска црквена општина Егзархији*, Охрид, 31. маја 1874, 20. Дѣслово. Редовно засѣданіе на Смесененъ съвѣтъ, ЦИАИ Софиа, фонд. 1, а. е. 1, оп. 12, 125.

Ресена и околине послали депутацију у Битољ, која је од месног валије тражила да се размотре њихови захтеви за повратак у оквиру Патријаршије.³⁷³

Сукобе међу присталицама Патријаршије и Бугарске егзархије није увек било једноставно смирити. Тамо где још увек није било изгледа да се питање реши у њихову корист, присталице Егзархије писале су привременом Светом синоду и егзарху Антиму да им прети црквена казна од Васељенске патријаршије, и молили га да на Порти покрене питање припајања њихових области Бугарској егзархији. Некада се није радило о целим епархијама, већ о њиховим појединим деловима, из којих су се такође обраћали Егзархији, па је она пошилаоцима тих молби и одговарала. Тако је Бугарима у Казанлику одговорено је да се не боје патријаршијских казни због свог опредељења, без јасног става о томе шта треба да ураде, док је словенским верницима у Кукешу 1872. саветовано је да се стрпе и да ће брзо добити „свог владика“, што се десило тек после 1894. године.³⁷⁴ Ситуација је била посебно тешка у Водену, у коме је дошло и физичких сукоба присталица Патријаршије и Егзархије. Збивања у Водену била су пажљиво посматрана и од егзархијског Светог синода, али и од представника дипломатских мисија у Солуну. Аустроугарски конзул Кнапич је још 1871. обавестио своју владу да Бугари у Водену траже посебну цркву иако је, по његовој процени, у том граду било само 40 до 50 бугарских кућа. О жестини сукоба у Водену, који је трајао годинама, говори и чињеница да су и полицијске власти морале да интервенишу у његовом смиривању.³⁷⁵

И цркве у Неврокопу биле су узрок неспоразума Бугара и Влаха, који су желели да остану одани Патријаршији. Тај пример је права слика до каквог је

---

³⁷³ 269. *Засъдание на Святый синодъ*, 9. марта 1877, Протокол на Св. синодъ 1874–1877. ЦИАИ Софиа, фонд. 1, оп. 1, а. е. 2 в, 24. У Ресену су постојале две цркве око које су се спориле присталице Патријаршије и Бугарске егзархије, а исто је било и у Охриду. Зина Маркова наводи да је спор трајао и после 1878, и да није решен у бугарску корист. З. Маркова, *нав. дело*, 94.

³⁷⁴ З. Маркова, *нав. дело*, 77; N. Radosavljević, *Bulgarian Metropolitans in the Orthodox Eparchies in Bosnia and Herzegovina (1766-1878)*, 144. Због такве ситуације, јавља се унијатска делатност у Кукешу и околини, која је једно време имала ограничених успеха, али је више била спољашња манифестација прагматичног типа, како би се на Патријаршију и османске власти извршио притисак да направе уступке у корист Бугарске егзархије. И. Тодев, *Д-р Стоян Чомаков (1819–1893), живот, дело, потомци 1*, Софиа 2003, 398.

³⁷⁵ 12. *засъдание на Св. синодъ*, Цариград, 8. јула 1872, Священный кодекс на синодалнитѣ дѣяния, ЦИАИ Софиа, фонд. 2, оп. 1, а. е. 2, 18; Кирил (Марков) патриарх български, *Принос към българския църковен вапрос : документи от австрийското консулство в Солун*, док. 1, 69–71.

провизоријума међу обичним светом довела шизма. Док су Власи тражили да се у црквама служи на грчком, Бугари су тражили службу на словенском језику. Став Бугара био је да је стара црква грађена толико давно, када Влаха у тој средини није ни било, као и да је нова црква такође прављена бугарским новцем. Локални османски начелник спор је привремено решио тако што га је на годину дана одложио, и наредио да се службе у црквама врше наизменично на грчком и на словенском језику.³⁷⁶

У Велесу су у сукобима пале и људске жртве. У том граду, центру егзархијске пропаганде у Македонији, локални Власи нису желели да уђу у састав Бугарске егзархије, већ су истрајавали на томе да остану у саставу Васељенске патријаршије. Ситуација је отишла у крајност, па егзархисти нису дозвољавали чак ни сахрану једне Влахиње у до тада заједничко православно гробље. У сукобу који је настао због тога било је мртвих и рањених. Локални кајмакам је успео да доведе представнике обе стране за сто, где је договорено да се сахрана која је одложена изврши, и да се у црквама наизменично служи на грчком и на словенском језику.³⁷⁷

Бугарска егзархија покушавала је да формира своје црквене општине и на подручју које је остало у оквирима Васељенске патријаршије. У Варни, граду који је по Ферману остао у њој, развијена је акција за уједињење Варњанске са Преславском митрополијом. То питање изазвало је поделе у егзархијском Светом синоду. Сам преславски митрополит Симеон био је резервисан у погледу законитости таквог покушаја, док су на другој страни били заговорници мишљења да је Егзархија слободна да то подржи уколико васељенски патријарх безусловно не прихвати спровођење Фермана.³⁷⁸ Бугарска егзархија решила је да митрополит преславски од тада носи титулу „варњанско-преславски“ што је било најбезболније решење тог питања. Међутим, то у реалности није променило ништа. У Егзархији су били мишљења да је на тај начин ипак створена танка правна основа да, у случају за њу повољних околности, подручје Варне буде једноставно укључено у већ

---

³⁷⁶ 18. *засъдание на Св. синодъ*, Цариград, 2. августа 1872, Священный кодикъ на синодалнитѣ дѣяния, ЦИАИ София, фонд. 2, оп. 1, а. е. 2, 29.

³⁷⁷ Кирил (Марков), патријарх бугарски, *Принос към българския църковен въпрос : документи от австрийското консулство в Солун*, док. 10, 104–105.

³⁷⁸ 26. *засъдание на Св. синодъ*, Цариград, 13. септембра 1872, Священный кодикъ на синодалнитѣ дѣяния, ЦИАИ София, фонд. 2, оп. 1, а. е. 2, 43–44.

постојећу епархију која би се звала Варњанско-преславска (Варненско-преславска).³⁷⁹

Бугарска егзархија некада је давала и обећања која није било лако испунити. Такав случај био је са Драмском казом која је, заједно са Неврокопом, тражила присаједињење њој. Одговор Светог синода био је кратак и брз: одлучено је да им се пише да ће им се молба испунити.³⁸⁰ Међутим, узимајући у обзир тек проглашену шизму, која је Бугарску егзархију довела у тежак положај, као и спорост османске администрације која је била опште место у држави, то обећање било је олако дато, и без објашњења како ће бити спроведено. Да су таква обећања давана без реалне могућности да буду испуњена, потврђује и случај групе од двадесет шест епархиота Бугара из Једренске митрополије који су, очигледно површно познавајући начин избора епископа, извршили избор свог „једренског митрополита“ између три кандидата. И на тај неканонски гест је од Егзархије одговорено да ће изабрани кандидат бити рукоположен у погодном тренутку. Одговор је био проблематичан не само због тога ко је и како тог кандидата изабрао, већ и због чињенице да је Једрене имало велику грчку популацију, и никада није било извесно да ће се две трећине верника определити за приступање Бугарској егзархији.³⁸¹

Такве појаве трајаће и касније, а неспоразуми са представницима Васељенске патријаршије биће присутни све време. Током 1874. године у Битољу се служило једне недеље на грчком, а друге на словенском језику, док су се у Водену проносили гласови како је постигнут споразум да се мешовите епархије предају Патријаршији. У исто време, бугарска унијатска епархија, на челу са епископом Рафаилом Поповим, такође је помињана као учесник у свим тим догађајима, од чега су се егзархијски архијереји ограђивали, па се није најјасније знало шта је истина а шта не. Ипак, на седници Светог синода од 10. (22) марта 1874. истицано је да је

---

³⁷⁹ З. Маркова, *нав. дело*, 104–107.

³⁸⁰ Исто, 76–77; 34. *засъдание на Св. синодъ*, Цариград, 21. октобра 1872, Священный кодикъ на синодалнитъ дѣяния, ЦИАИ София, фонд. 2, оп. 1, а. е. 2, 58.

³⁸¹ 35. *засъдание на Св. синодъ*, Цариград, 23. октобра (4. новембра) 1872, Священный кодикъ на синодалнитъ дѣяния, ЦИАИ София, фонд. 2, оп. 1, а. е. 2, 59.

Егзархија под озбиљним притисцима, и да је поново примећена појава унијатске пропаганде.³⁸²

Проблеми које је Бугарска егзархија имала у формирању мреже митрополија указују на то да је у почетку њена структура била слаба, и да су некад формални разлози доводили до тога да се њени органи не могу лако конституисати. Црква се дуже време налазила у провизоријуму, што је Порта могла али није морала да прихвати. Такав случај био је са Светим синодом, који и поред тога што је донет Органски устав Егзархије није по њему могао бити изабран, јер није било довољно митрополита који би испуњавали услове за његове чланове. Бугарска егзархија је од самог почетка оскудевала у броју митрополита, а они које је имала потицали су из различитих структура (Васељенска патријаршија, Русија, Србија, Румунија). Део њих није могао да постане члан Светог синода јер су претходно требали да проведу најмање четири године као епархијски митрополити, што са већином није био случај.³⁸³ Сем тога, део њих је носио и тежак терет искључења из црквене заједнице, који је прогласила Патријаршија. По Органском уставу Бугарске егзархије, Свети синод чинили су егзарх и четири митрополита, који у исто време нису могли обављати и дужност епархијских архијереја, већ су морали бити при средишту Егзархије у Цариграду.³⁸⁴

Привремени Свети синод, конституисан по објави Фермана, било је *ad hoc* тело од четири архијереја која су отказала послушност Патријаршији, али они нису могли ту да остану трајно, јер је и по Органском уставу мандат Синода трајао четири године, што је био случај и са другим колективним телима, али и са мандатом егзарха.³⁸⁵ Године 1874. приступљено је процедури избора чланова Светог синода, и одмах је закључено да нема кандидата који испуњавају услове Егзархије у довољном броју. Постојали су неки од викарних епископа који су раније служили у епархијама, али у томе нису били самостални, што је такође био проблем. Закључак самог егзарха Антима по том питању био је јасан: „таквих

---

³⁸² 156. *засѣданіе на Св. синодѣ*, Цариград, 10. марта 1874, Протокол на Св. синодѣ 1874–1877. ЦИАИ Софија, фонд.1, оп. 1, а. е. 2 в, 9.

³⁸³ Хр. Темелски, *нав. дело*, 430–431; З. Маркова, *нав. дело*, 154–155.

³⁸⁴ Хр. Темелски, *нав. дело*, 431.

³⁸⁵ Исто, 428–435; З. Маркова, *нав. дело*, 155–156.

митрополита немамо, сем чланова изабраних од Сабора“.³⁸⁶ А њих није било довољно. Зина Маркова је на основу тих чињеница закључила да је Свети синод све до 1879. остао непотпун, и да је требало да буде попуњаван новим члановима тако што би сваки архијереј који наврши четири године на челу епархије улазио у састав Синода, док би на његово место био изабран други митрополит.³⁸⁷ У први стални састав Светог синода изабрани су 1875. Иларион Трновски, Панарет Пловдивски, Симеон Варњанско-преславски и Иларион Ћустендилски, који су међу десет митрополита добили највише гласова.³⁸⁸ Године 1875, када је дошло време да нишки митрополит Виктор Чолаков буде изабран у Синод, он је то прихватио, али никада није отишао да прими дужност, првобитно се изговарајући лошим временом, а потом и јавно одбијајући да то учини. Та ситуација показује да је чак и дисциплина митрополита била слаба али да по том питању, бар у случају Виктора Чолакова, није могло да се уради ништа. Јер, како је и сам Свети синод закључио, он је био неоспорни ауторитет у Нишкој митрополији, и његова смена би Егзархији нанела велику штету, од чега би корист могле да имају само Васељенска патријаршија и Кнежевина Србија.³⁸⁹ Слично је поступио и митрополит Григорије Доростолско-Червенски, позивајући се на тескеру русенског валије да је неопходан у својој митрополији.³⁹⁰

Сви ти догађаји отварају питање како је могуће да у појединим областима црквеног живота Бугарска егзархија није успевала да успостави чвршћу дисциплину, па су ауторитети појединих митрополита мимо сваког црквеног правила могли да превагну над одлукама Светог синода, док су на другој страни одлуке у погледу других митрополита биле такве да су извршене без отпора, попут смене врачанског митрополита Аверикија Петровића 1874. године. И за то има више разлога. У епархијама су митрополити деловали самостално и располагали су одређеним приходима, док су у престоници били под контролом егзарха и других

---

³⁸⁶ 157. засъданіе на Св. синодъ, Цариград, 18. март 1874, Протокол на Св. синодъ 1874–1877. ЦИАИ Софиа, фонд.1, оп. 1, а. е. 2 в, 10–11.

³⁸⁷ З. Маркова, *нав. дело*, 155.

³⁸⁸ 165. засъданіе на Св. синодъ, Цариград, 28. април 1874, Протокол на Св. синодъ 1874–1877. ЦИАИ Софиа, фонд. 1, оп. 1, а. е. 2 в, 28; З. Маркова, *нав. дело*, 155.

³⁸⁹ 217. засъданіе на Св. синодъ, Цариград, 1. фебруар 1875, Протокол на Св. синодъ 1874–1877. ЦИАИ Софиа, фонд. 1, а. оп. 1, е. 2 в, 139–140.

³⁹⁰ З. Маркова, *нав. дело*, 155; N. Radosavlevich, *Viktor Tcholakov. Taxidiote de Hilendar et métropolit de Nich*, 137.

црквених органа. Синодске одлуке могле су бити оспораване и због тога што су седницама не само присуствовали, већ у његовом раду активно учествовали и цивили, пре свих Стојан Чомаков и Драган Цанков, прагматици који су узимали слободу да тумаче Органски устав како желе, и то посебно у погледу избора чланова Светог синода.³⁹¹ Тек је интервенцијом грофа Игњатијева, који је сматрао да деловање та два бугарска првака у потпуности спречава било какву могућност наставка преговора Бугарске егзархије и Васељенске патријаршије, њихов утицај умањен. Спољни чинилац, а не деловање Синода, то су спречили.³⁹²

Бугарска егзархија свакако не би била толико осетљива на спољашње утицаје да није било проглашене шизме. Шизма је била доказ да се Ферман не испуњава. Име патријарха није помињано приликом служби у егзархијским храмовима. Због тога је Ферман за Патријаршију био ван снаге, која је сматрала да се он морао применити у целини, и да је свака паушална примена супротна државним законима. Сви незадовољни који су се силом прилика нашли у оквирима Бугарске егзархије, тада су знали да је Патријаршија ту и да их може поново примити под своју духовну власт и на тај начин разрешити тешког стања шизме у коме су се нашли. Патријаршија је, судећи по синодским записницима Бугарске егзархије, пажљиво надгледала шта се у егзархијским митрополијама дешава, и увек је била спремна да реагује, истрајно тражећи од власти берате за своје митрополите.³⁹³

Патријаршијски повереници успешно су користили поменуто стање збуњености верника. Да је тако потврђује не само ситуација у Самокову, већ и у другим местима. И Пирот, центар Нишавске (Пиротске) митрополије, постао је један од градова где се појавила групација верника која је тражила повратак патријаршијског митрополита Антима, иако су њени епархиоти учествовали на

---

³⁹¹ 165. заседание на Св. синодъ, Цариград, 28. април 1874, Протокол на Св. синодъ 1874–1877. ЦИАИ София, фонд. 1, оп. 1. а. е. 2 в, 26–27.

³⁹² З. Маркова, *нав. дело*, 156; Гроф Игњатијев оптуживао је Чомакова за пропаганду преговора са Васељенском патријаршијом, сматрајући да је као поборник максималних захтева директно допринео проглашењу шизме. И. Тодев, *Д-р Стојан Чомаков (1819–1893), живот, дело, потомци*, I, 354–355; Исти, Граф Н. П. Игнатиев, *Дипломатически записки (1864–1874) : Донесения (1865–1876); Том втори : Записки (1871–1874) – Донесения (1865–1876)*, 613. Кирил (Марков), патриарх бугарски, *Граф. Н. П. Игнатиев и бугарският църковен въпрос : изследване и документи*, 168–170.

³⁹³ З. Маркова, *нав. дело*, 81–82; Кирил (Марков), патриарх бугарски, *Граф. Н. П. Игнатиев и бугарският църковен въпрос : изследване и документи*, 194–195.

Црквено-народном сабору 1871. године и у свим пословима Бугарске егзархије, у чији састав је та митрополија иницијално ушла. У време када је дошло до сукоба митрополита Партенија Зографског са пиротском чорбацијском чаршијом, коју су у томе подржавали и становници околних села, егзарх Антим I обавештен је о томе да је део епархиота успоставио контакт са бившим патријаршијским нишавским митрополитом Антимом, и да траже његов повратак у Нишавску митрополију.³⁹⁴ То је спречено Партенијевом сменом 1874. године, али и поменути догађаји указују на то да су се они чији су интереси у Егзархији били оштећени, увек могли да окрену ка Патријаршији, изговарајући се оправданим канонским разлозима. Занимљиво је да је на седници Светог синода на којој се о томе расправљало реч узео Стојан Чомаков, и уверавао чланове Синода да до таквог развоја догађаја неће доћи, иако формално није могао да учествује у синодском раду.³⁹⁵ Исте године када и у Самокову, сличан проблем по Егзархију појавио се и у другим местима, попут општине Неврокоп, у којој су патријаршијске власти покушавале да уклоне егзархијског архимандрита Харитона и да га пошаљу у заточеништво.³⁹⁶ О немогућности Егзархије да по прогласу шизме заштити своје интересе говори и случај из Руса, где нису успели да издејствују забрану да „Грци“ отворе сопствену цркву и школу, и да у цркви врше службу без сагласности русенског митрополита. „Још немамо ту снагу неопходну за црквену дисциплину“, написао је егзарх Антим I велешком митрополиту Дамаскину, истичући да се све мора постепено постићи, „у договору с Владом и уз максималну трпељивост и пастирску љубав“.³⁹⁷

---

³⁹⁴ За Антима, ранијег нишавског митрополита, на седници Светог синода речено је да се не може вратити јер би му то Влада забранила, пошто је док је био у Пироту хапшен, и претила му је опасност да буде осуђен на смрт, али је Патријаршија успела да издејствује његово ослобађање. И то је занимљив податак када се анализира његова позиција у епархији. Смртне казне углавном су погађале оптужене за издају и антидржавну делатност, што указује на могућност да је Антим можда одржавао комуникацију са потенцијалним бугарским устаницима, и да не би био без упоришта у Пироту и Трну уколико би успео да се у ту митрополију врати. *198. засѣданіе на Св. синодѣ, Цариград, 8. новембра 1874, Протокол на Св. синодѣ 1874–1877.* ЦИАИ Софија, фонд. 1, оп. 1, а. е. 2 в, 106–107.

³⁹⁵ N. Radosavljević, *Partenius of Zograf, Metropolitan of Nishava (of Pirot), (Supplement to a Biography)*, 43–45.

³⁹⁶ *Егзарх Антим I неврокопској општини*, 4. јула 1873, бр. 222, Протокол на екзархиските писма 1873–1876, ЦИАИ Софија, фонд. 1, оп. 1, а. е. 6, 84.

³⁹⁷ *Егзарх Антим I велешком митрополиту Дамаскину*, 16. јула 1873, бр. 237, Протокол на екзархиските писма 1873, ЦИАИ Софија, фонд. 1, оп. 1, а. е. 6, 88.

Међутим, стварност у организацији Бугарске егзархије није на најбољи начин то омогућавала, јер су етнички Бугари фаворизовани у сваком смислу у односу на припаднике других народа. Егзарх је, тако, морао бити „родом Бугарин“, што је јасно наведено, а исто је важило и за чланове Егзархијског савета (Мешовити савет).³⁹⁸ За епархијске архијереје то није изричито наведено, али је као услов проистицало из других чланова Органског устава. Органски устав је прописао да митрополити морају бити теолошки добро образовани (што треба да докажу сведочанствима или дипломама), са најмање тридесет година живота и достојни да приме управу над одређеном епархијом.³⁹⁹ Свети синод имао је пет сталних чланова: то су у почетку били егзарх Антим I, и митрополити Мелетије Софијски, Евстатије Пелагонијски, Натанаил Охридски и Дамаскин Велешко-Струмички. Сви они уредно су потписивали синодске записнике. Карактеристично је било и то да су, од самог почетка деловања Светог синода маја 1872, два од четири изабрана архијереја (Натанаил Охридски, Евстатије Пелагонијски) била из митрополија које још увек нису биле у саставу Бугарске егзархије. Међутим, они су лично приступили новој цркви, а на челу њихових митрополија били су нови митрополити Васељенске патријаршије.

Међу митрополитима Бугарске егзархије се по местима и државама у којима су стицали образовање издваја више група. Руски ђаци били су митрополити Натанаил Охридски (Кијевска духовна академија), Мелетије Софијски (Петроградска духовна академија), Партеније Хаџитризловски Нишавски (Московска духовна академија) и Евстатије Димитракијев Пелагонијски (Кијевска семинарија, Московска духовна академија). Ученици и студенти институција Васељенске патријаршије такође су били заступљени, што је било природно јер су бугарске земље биле у њеном саставу.⁴⁰⁰ Академију на Халки завршили су Доситеј Самоковски и Симеон Варњанско-Преславски. У структури епископата Бугарске

---

³⁹⁸ Хр. Темелски, *нав. дело*, 428, 432.

³⁹⁹ Исто, 433–436.

⁴⁰⁰ Осим у институцијама Васељенске патријаршије, многи Бугари су своје образовање започињали у другим грчким школама. Те школе су у првој половини 19. века биле распрострањене на простору Бугарске, као и у осталим деловима Османског царства и Европе где су живеле грчке заједнице. Грчки ђаци су били и Иларион Стојановић, касније егзархијски митрополит; Иван Добровски, издавач бугарских новина у Бечу, Стојан Чомаков и Георги С. Раковски. Κολιόπουλος Ι. Σ, *Η Μακεδονία στο επίκεντρο των εθνικών ανταγωνισμών (1870–1897)*, Η Νεότερη Και Σύγχρονη Μακεδονία I, Α τόμος, Θεσσαλονίκη 1990, 490.

егзархије било је и српских ученика. Митрополит Аверкиј Врачански био је ученик Београдске семинарије, а затим и њен професор.⁴⁰¹ Дионисије Антонов Помаков, митрополит Ловечки, такође је био београдски ђак.⁴⁰² Ученик престижне Карловачке богословије у Аустро-Угарској, био је митрополит Кирил, викарни епископ егзарха Антима I у Видинској митрополији, касније скопски егзархијски митрополит.⁴⁰³ И међу кандидатима Бугарима који су одбили да приступе Бугарској егзархији било је добро образованих људи, попут Дионисија Илијевића, митрополита зворничког, који је такође завршио Теолошку академију на Халки.⁴⁰⁴ С обзиром на те чињенице, занимљиво је да Кнежевина Србија није успела да преко митрополита, као и неких угледних архимандрита који су школовани у њој, оствари значајнији утицај у Бугарској егзархији.

Међу новоизабраним митрополитима било је и архимандрита који су своје добро, али не и систематско образовање стекли на Светој Гори. Такав је био Виктор Чолаков, изабран на чело Нишке митрополије 1872. године. Иако му је у почетку замерано на скромној образовној основи, његов углед у народу као старешине Хиландарског метоха у Нишу био је преовлађујући у избору за нишког митрополита.⁴⁰⁵ Пример да је Бугарска егзархија покушавала да привуче Бугаре у свештеном чину који су живели изван њене територије, био је и архимандрит Хрисант, који је живео у Београду. Архимандриту Хрисанту поручено је да је његово знање и образовање добро познато, али да треба прво да дође у Цариград, како би се упознао са Уставом егзархије и начином њеног функционисања. Хрисанту је предложено да за Цариград не путује бродом, већ копно, и да том приликом обавезно посети нишког митрополита Виктора, који би му могао бити од помоћи.⁴⁰⁶ Из тих примера види се да су Бугари по готово целом православном

---

⁴⁰¹ Митрополит Аверкиј Врачански је дошао из Србије у Враца, у којима је као један од три кандидата изабран, будући да је био најспремнији међу њима. *61. Засѣдание на Святѣй синодѣ*, 23. февруариј 1873, Св. кодикъ на синодалнитѣ дѣяния на Бѣлг. екзархия, ЦИАИ Софија, Фонд 2, оп. 1, а. е. 2, 125.

⁴⁰² З. Маркова, *нав. дело*, 142–144.

⁴⁰³ 52. *Засѣдание на Святѣй синодѣ*, 17. јануариј 1873, Св. кодикъ на синодалнитѣ дѣяния на Бѣлг. екзархия, Фонд 2, оп. 1, а. е. 2, 101–102; Митрополит Кирил Видински, <http://daritelite.bg/mitropolit-kiril-vidinski-fondov%D0%B5-2/>, приступљено 13. 02. 2018.

⁴⁰⁴ Н. В. Радосављевић, *Шест портрета православних митрополита 1766–1891*, 106–108.

⁴⁰⁵ N. Radosavlevich, *Viktor Tcholakov. Taxidiote de Hilendar et métropolit de Nich*, *Bulgarian Historical Review* 37, 1–2, Sofia 2009, 127–142

⁴⁰⁶ *Егзарх Антим I архимандриту Хрисанту 17. августа 1873*. Протокол на екзархиските писма 1872–1876, ЦИАИ Софија, фонд.1, оп. 1, а. е. 6, 107–108.

свету стицали теолошка знања, а неки од њих су се вратили у свој шири завичај, и ставили се на располагање новоформираној Бугарској егзархији.

Када је реч о избору митрополита, поштовао се канонски ред да постоје бар три кандидата за једну архијерејску катедру. Међутим, неспоразуми по питању избора неког од њих нису били ретки, а превазилажени су тако што би се епархиоти изјаснили о њима.⁴⁰⁷ Сем тога, као што је то био устаљени обичај у Османском царству, пре ступања на дужност сви митрополити су прво морали да буду потврђени царским бератима. Берати су током 1872. и 1873. издати већини митрополита који су изабрани на чело епархија које су иницијално дате Бугарској егзархији.⁴⁰⁸ То се, међутим, одвијало постепено, упоредо са њиховим избором, потврђивањем и ступањем на дужност, с тим што су османске власти успоравале тај процес усмеравајући Егзархију на договор с Патријаршијом, посебно у време великог везира Мехмед Ружди-паше. Тако је једна формалност постала инструмент опструкција бугарских тежњи, односно притиска да Егзархија са Патријаршијом постигне споразум којим би био превазиђен раскол. На то је у извештају својој Влади указао и гроф Игњатијев, истакавши да се ситуација променила тек по доласку Есад-паше на тај положај, који је одмах наредио да се издају берати митрополитима нишком и велеском.⁴⁰⁹

Сваки од изабраних и потврђених митрополита морао је да у својој митрополији спроведе у дело Органски устав Бугарске егзархије. Међутим, обичаји по којима су они деловали у другим помесним црквама некада нису били у сагласности с њим. Такав случај био је са врачанским митрополитом Аверкијем Петровићем. Он је предложио да се усвоји „Привремени устав Врачанске епархије“, за који је Синод тврдио да није у сагласности ни са Ферманом, ни са Органским уставом. Митрополит Аверкиј, такође, није прихватао ни поделу митрополија на три класе, сматрајући да је то лоше наслеђе Васељенске

---

⁴⁰⁷ Пример за то био је архимандрит Нил, који је упорно покушавао да добије подршку како би био изабран за ловчког митрополита, и скоро успео у томе, али је откривено да се служио фалсификованим потписима, па је тај чин поништен. 47. *Засъдание на Свѣтѣи синодѣ*, 10. ноемврѣи 1873, ЦИАИ София, Св. кодикъ на синодалнитѣ дѣяния на Бѣлг. екзархия, Фонд 2, оп. 1, а. е. 2, 84.

⁴⁰⁸ П. Ников, *нав. дело*, 371–372.

⁴⁰⁹ Берати митрополитима нишком и велеском издати су 22. фебруара 1873. Граф Н. П. Игнатијев, *Дипломатически записки (1864–1874) : Донесения (1865–1876); Том втори : Записки (1871–1874) – Донесения (1865–1876)*, док. 11, 821.

патријаршије, па чак и Римокатоличке цркве, истичући мишљење да су све епархије једнаке.⁴¹⁰

У успостављању чврсте епархијске организације Бугарске егзархије, препреку је чинило и настојање Васељенске патријаршије да њени митрополити опстану на свим просторима где год је то било могуће.⁴¹¹ Идеја да се чак и одећом, односно стављањем посебног знака на њу егзархијско свештенство учини различитим од патријаршијског, односно практично обележи, требала је да верницима укаже на разлике међу њима.⁴¹²

Посебан проблем биле су „мешовите епархијаме“. У терминологији како Високе порте, тако и Васељенске патријаршије и Бугарске егзархије, тим именом су називане митрополије и епископије мешовите структуре пре свега у етничком погледу, али и у смислу опредељености верника за припадност једној или другој цркви. Припајање мешовитих епархија био је кључни циљ Бугарске егзархије. У том смислу, њена акција вођена је на широком простору, од Једрена и Тракије на истоку, преко залеђа Солуна, све до македонских митрополија које су имале дугу историју и јаку сопствену традицију.

Члан десет Фермана подразумевао је изјашњавање верника (*истиљам*), који би омогућио да се епархије чији се верници у броју од две трећине и више припоје Бугарској егзархији. Читава ствар око тога је, међутим, искомпликована проглашеном шизмом, као и ставом Патријаршије да Ферман њу није обавезивао, јер је донет без њене сагласности и био је у супротности са канонским правом. Бугарска егзархија покушавала је на више начина да реализује ферман, вршећи избор појединих митрополита на тај начин да је он у ствари кршен. Тако је решено да митрополит преславски Симеон носи титулу „варњанско преславски“, чиме се отварао могућност да Варњанска митрополија у случају повољних околности буде припојена на једноставнији начин. Исто тако, велешки митрополит Дамаскин носио

---

⁴¹⁰ 201. *Застъдание на Святый синодъ*, 17. октомврій 1874, Протокол на Св. синодъ 1874–1877. ЦИАИ София, фонд. 1, оп. 1, а. е. 2 в, 112–113.

⁴¹¹ 91. *Застъдание на Святый синодъ*, 27. јуниј 1873, Св. кодикъ на синодалнитѣ дѣяния на Бѣлг. екзархия, ЦИАИ София, Фонд 2, оп. 1, а. е. 2, 211;

⁴¹² Кирил (Марков), патриарх бѣлгарски, *Екзарх Антим (1816–1888)*, 424; З. Маркова, *нав. дело*, 53; И. Тодев, *Д-р Стоян Чомаков (1819–1893), 1, живот, дело, потомци*, 367.

је титулу „Велешко-Струмички“, али и поред јаке бугарске општине у Струмици њено укључивање у Велешку митрополију није реализовано. Митрополит Дамаскин никада од Порте није био потврђен у том својству, нити је то било реално стање ствари.⁴¹³ У суштини, радило се о наивним покушајима мењања стања на терену, али то није био једини начин на који је Бугарска егзархија деловала.

У току 1872, пре и после прогласа шизме *Оросом* издатим од Помесног сабора у Цариграду, као и у првој половини 1873, Бугарска егзархија извршила је избор чак седамнаест епархијских митрополита, од којих су њих три била опредељена за мешовите митрополије (Доротеј Скопски, Натанаил Охридски и Евстатије Пелагонијски). Избори митрополита вршени су постепено, по њиховом пристизању и изјашњавању о приступању Бугарској егзархији, као и када о рукоположењу у архијерејски чин када је било речи о лицима у нижим свештеним звањима (архимандрити).⁴¹⁴ Од изабраних и рукоположених митрополита, једино Евстатије Пелагонијски до 1878. године неће отићи у додељену епархију, коју Бугарска егзархија није успела да добије ни у каквом облику или у једном њеном делу.

Бугарска егзархија формулисала је такве циљеве у погледу члана десет Фермана на тај начин да би у случају његовог испуњења Васељенска патријаршија остала без највећег броја епархија у европском делу Османског царства. На том списку биле су митрополије Охридска, Дебарска, Ксантијска, Костурска, Могленска, Маронијска, Скопска, Пелагонијска, Солунска, Пољанска, Струмичка, Серска, Драмска и Воденска.⁴¹⁵ Егзархија је у тим областима покушавала и успевала да развије културно-просветну делатност и црквену пропаганду, који су требали да послуже као упориште за захтеве да се истиљама спроведу у поменути епархијама. У зависности од броја Бугара, других Словена или припадника несловенских народности, бирали су и средства деловања. Предлози Бугарске

---

⁴¹³ Кирил (Марков), патриарх бугарски, *Екзарх Антим (1816–1888)*, 462; З. Маркова, *нав. дело*, 82.

⁴¹⁴ Кирил (Марков), патриарх бугарски, *Екзарх Антим (1816–1888)*, 461; З. Хр. Темелски, *Ферманът – схизмата : Екзархијата – Патриаршијата и османската држава*, Држава и црква : Црква и држава в бугарската историја, Софија 2006, 254–255.

⁴¹⁵ Кирил (Марков), патриарх бугарски, *Граф. Н. П. Игнатиев и бугарскиот црковен въпрос : изследване и документи*, 195; Исти, *Екзарх Антим (1816–1888)*, 461–464; З. Маркова, *нав. дело*, 71–75; П. Никол, *нав. дело*, 368–369.

егзархије ишли су од припајања целих епархија на основу члана десет Фермана, све до поделе епархија, или припајања појединих каза егзархијским митрополијама. У Скопској митрополији била је већ присутна бугарска црквено-народна пропаганда, па се инсистирало на провођењу истиљама, на основу кога би се та митрополија припојила Бугарској егзархији. Видови борбе за те циљеве били су различити, од мирнијих, црквено-просветних, све до демонстративних, попут закључавања митрополијских конака у Скопљу и Врању, како би легитимни патријаршијски митрополит Пајсије био спречен да борави у њима. Ти догађаји дешавали су се 1872, а да би сачувао мир скопски мутесариф наредио је хапшење оних које су сматрали кривима, пре свега пробугарских првака и учитеља.⁴¹⁶ На Црквено-народни сабор 1871. године и из ње је послата делегација која је у његовом раду учествовала. Услед притиска на Порту од руског посланика, грофа Игњатијева, и аустроугарског посланика, грофа Лудолфа, османске власти су одлучиле да се 1873. поново спроведе истиљам у тој епархији (истиљам из 1871. проглашен је неважећим због настале шизме), а потом да се у складу с резултатима тог изјашњавања поступи. По том изјашњавању, 8.131 кућа се изјаснила за Егзархију, а само 567 за Патријаршију.⁴¹⁷ Патријаршијски митрополит је и даље остао у Скопљу, а за то је имало пуно основа. По подацима из 1899. (Епархијалник Скопске митрополије Васељенске патријаршије), који је критички приредио и објавио Стојан Новаковић, у њој је било 8.197 православних патријаршијских домова, што је 14,45 пута више него 1873, и не може се објаснити демографским прираштајем. Притом, у њеном оквиру више није било Врање са околином, које је 1878. припало Кнежевини Србији.⁴¹⁸ То указује на чињеницу да је истиљам у Скопској митрополији вршен на непотпуном узорку, уколико је уопште и било испитивања верника по епархији, као и да је више од трећине православних верника у њој остало уз Васељенску патријаршију. Значај у таквом опредељењу могла је да има и

---

⁴¹⁶ З. Маркова, *нав. дело*, 93.

⁴¹⁷ Р. Василев, *Црквено-народната борба в Скопската епархия*, 100 години от учредяването на Българската екзархия, София 1971, 267–269; Кирил (Марков), *Екзарх Антим (1816–1888)*, 509–510.

⁴¹⁸ Однос егзархијских и патријаршијских православних домова на подручју некада јединствене Скопске митрополије је, у време настанка Епархијалника, приближно био 2:1. Ст. Новаковић, *Епархијалници Рашко-призренске и Скопске епархије*, Балканска питања, Београд 1906, 527–537.

шизма, које је била неприхватљиво стање за неке вернике, али и спознаја да се намеће бугарски идентитет и онима који га нису осећали као свој.

И у Охридској митрополији такође је дошло до поделе верника на присталице Бугарске егзархије и Васељенске патријаршије. Сукоби верника око храмова избили су како у самом граду Охриду, тако и у Ресену. Охрид је био посебно важна тачка, јер су обе стране тежиле да задрже митрополијску цркву Светог Климента и суседни манастир Светог Наума.⁴¹⁹ Истиљам проведен још 1871. у Охридској митрополији османске власти такође нису признале, јер је спроведен пре проглашавања шизме, па су сматрале да је потребно ново изјашњавање верника како би се утврдило право стање.⁴²⁰ Међутим, и то изјашњавање вршено је без јасно одређених правила, и није било у потпуности поуздано.⁴²¹ Како нема података о испитивању на терену, могуће је да су свештеници сами из парохиија слали податке о томе које су куће биле за Бугарску егзархију, а које за Патријаршију. У Пелагонијској (Битољској) митрополији Егзархији је недостајало око хиљаду потписа да би достигла број од две трећине, предлагано је њено спајање са Охридском митрополијом у једну, чему се Патријаршија противила а власти то такође нису прихватале.⁴²²

У Охридској митрополији је током друге половине 1873. године извршено ново испитивање верника (истиљам), овај пут под контролом локалних османских власти. По њему се више од две трећине њих изјаснило за приступање Бугарској егзархији. Међутим, како се радило о етнички мешовитој средини, у којој су Власи у компактним целинама живели у Крушеву и Охриду, они су показивали тежњу за извесним степеном аутономног живота, укључујући и коришћење свог језика у школама. Захваљујући стрпљивој акцији митрополита Натанаила Охридског, што није увек била карактеристика егзархијских првака, део Влаха у Охриду и готово сви Власи у Крушеву су приступили Бугарској егзархији, пошто им је обећано

---

⁴¹⁹ З. Маркова, *нав. дело*, 94.

⁴²⁰ Исто, 95.

⁴²¹ Исто, 74.

⁴²² И. Д. Калев, *Българският църковно – народен във Охридска епархия*, 100 години от учредяването на Българската екзархия, София 1971, 308; З. Маркова, *нав. дело*, 74.

исуњавање њихових поменутих захтева, који су били скромни, и нису могли да нашкоде јединству Бугарске егзархије.⁴²³

Поред егзархијских, у Скопљу и у Охриду остали су и патријаршијски митрополити. Те две митрополије су једноставно подељене на егзархијску и патријаршијску, са истим простором, и подељеним верницима међу којима је завладала нетрпељивост. Васељенска патријаршија није се повукла управо захваљујући проглашеној шизми и одбијању Бугарске егзархије да сама како треба испуњава одредбе Фермана.

Покрета за припајање Бугарској егзархији било је и у другим мешовитим епархијама, попут Струмичке, Једренске, Кукешке, Солунске, Малишевске, Воденске, Неврокопске, Мелнишке, Серске и других, али дуго времена није била достугнута бројка од две трећине верника који би ту ситуацију променили у корист нове бугарске цркве. Идеја да се Струмичка епархија споји са Велешком није била нова, али никада није прихваћена. Велешком митрополиту Дамаскину забрањивано је да у том својству обилази Струмицу и околину, јер је Васељенска патријаршија то тражила.⁴²⁴ Иако је у Кукушко-Пољанској митрополији бугарска егзархијска пропаганда била присутна, а издавање Фермана свечано прослављено, она ипак није ушла у Бугарску егзархију још готово 25 година.⁴²⁵ Велика црква успела је да све до 1894. одржи контролу у Кукушко-Пољанској митрополији на начин коме се у самом почетку бугарске борбе за црквену самосталност противила. На челу те митрополије био је Бугарин, митрополит Партеније Хаци Тризловски Зографски, који се 1871. приклонио Бугарској егзархији. Међутим, убрзо га је заменио дотадашњи херцеговачки митрополит Прокопије II, такође Бугарин, који је био лојалан Патријаршији.⁴²⁶ И у Воденској митрополији је постојао јак егзархијски покрет, а како није могло да се очекује да Патријаршија ту митрополију лако

---

⁴²³ Граф Н. П. Игнатијев, *Дипломатически записки (1864–1874) : Донесения (1865–1876); Том втори : Записки (1871–1874) – Донесения (1865–1876)*, док. 12, 825.

⁴²⁴ Кирил (Марков), патријарх бугарски, *Екзарх Антим (1816–1888)*, 526–527; З. Маркова, *нав. дело*, 72–73.

⁴²⁵ Кирил (Марков), патријарх бугарски, *Екзарх Антим (1816–1888)*, 529; З. Маркова, *нав. дело*, 81–82; Н. Маджуров, *Кукуш и бугарският црковен въпрос*, 100 години от учредяването на Бугарската екзархия, София 1971, 240–241. А. А. Αγγελόπουλος, *Αι ζένοι Προπαγάνδα εις την επαρχίαν Πολυανής κατά την περίοδον 1870–1912*, Θεσσαλονίκη 1993, 17–53.

⁴²⁶ N. Radosavljević, *Bulgarian Metropolitans in the Orthodox Eparchies in Bosnia and Herzegovina (1766-1878)*, 143.

препусти, представници Егзархије поново су по опробаном неуспешном начину изашли са предлогом да се та епархија споји у једну са Кукушко-Пољанском, како би се осигурала двотрећинска већина међу верницима. У околини Костура израшавана је подршка избору егзарха Антима, самим тим и признавању Бугарске егзархије као своје цркве.⁴²⁷ Још 1871. дошло је до јавних захтева за црквама са словенским богослужењем, а у сукобима две струје било је мртвих и рањених, о чему су и страни конзули из Солуна известили надређене амбасадоре. Подробан опис тих догађаја дао је аустроугарски конзул Кнапич.⁴²⁸ Бугарска егзархијска пропаганда била је јака и у Серу, Драми и Демир Хисару. Напетост између две струје довела је до тога да су верници често остајали и без свештеника који су требали да их крштавају, венчавају и служе опела. Напетост је расла и у Солуну и околини, где су проегзархијски настројени Бугари тражили посебне цркве и школе.⁴²⁹ Међутим, покушаји оснивања посебних бугарских црквених општина тада нису били успешни.

У Могленској и Леринској области патријаршијски митрополити су почетком 1874. још увек били у могућности да чак забране и службу на словенском језику.⁴³⁰ Ти нејасни поступци, када није било никаквих разлога да се спречава служба на језику верника, јер је и у наставном плану и програму Патријаршијске академије на Халки био Црквенословенски језик, нису могли наићи на разумевање верника, и могли су их само усмерити ка Бугарској егзархији. Искључивост Патријаршије у појединим тренуцима била је штетна по њене сопствене интересе.

Споро реализовање егзархијских тежњи резултат је промене околности, јер се ситуација око формирања аутономне бугарске цркве отела контроли бугарском непопустљивошћу и истрајавању на испуњавању члана десет Фермана, као и прогласом шизме од помесног сабора у Цариграду 1872. Због тога инсистирање Бугарске егзархије на потпуном испуњавању члана десет Фермана од стране Порте

---

⁴²⁷ З. Маркова, *нав. дело*, 80–81; Кирил (Марков), *Екзарх Антим (1816–1888)*, 528–529; В. Божинов и др., *нав. дело*, док. 128, 272–273; док. 129, 273–274.

⁴²⁸ Кирил (Марков), патријарх бугарски, *Принос към българския църковен вѣпрос : документи от австријското консулство в Солун*, док. 1, 70–71; док. 2, 73;

⁴²⁹ Кирил (Марков), *Екзарх Антим (1816–1888)*, 533–534; В. Божинов и др., *нав. дело*, 139, 287–289; З. Маркова, *нав. дело*, 80–81.

⁴³⁰ 156. *Засѣдание на Свѣтѣй сѣнодѣ*, 10. март 1874, Протокол на Св. синодѣ 1874–1877. ЦИАИ Софија, фонд. 1, оп. 1, а. е. 2 в, 4–5.

више није безусловно прихатано, а такође ни од стране руског посланика, грофа Игњатијева, чији су ставови ишли у правцу постизања одрживог споразума између Бугарске егзархије и Патријаршије, и спречавања последица које би дуготрајно стање шизме могло да има по православље, у шта је убедио и Мехмед Решид-пашу. Игњатијев је и даље подржавао стварање аутономне бугарске цркве, али и очување престижа Васељенске патријаршије, схватајући њену важну улогу у православној хришћанској васељени. Руски интерес није био потпуни раскол међу хришћанским народима Балкана, и Игњатијев је то знао, окривљујући за прекид преговора и шизму тврду Чомаковљевој струју у оквирима Егзархије.⁴³¹ И страни дипломати, попут Кнапича, аустроугарског конзула у Солуну, указују на то да су се и сами Бугари двоумили у погледу приступања Егзархији, и да је Русија 1873. и 1874. подржавала повратак „Бугарског црквеног округа“ под окриље Васељенске патријаршије.⁴³² У Бугарској егзархији, њеном Светом синоду, Мешовитом савету и другим структурама, нису разумели да је компромис неопходан како би било очувано канонско јединство Православне цркве, као и то и да такав став грофа Игњатијева није самим тим значао и непријатељство према бугарским циљевима. Од тада, настојања да се позиција Патријаршије као мајке цркве задржи су у Бугарској егзархији приписивана и „Игњатијевљевим приврженицима“, па чак и „Игњатијевљевим партизанима“ како су почели да називају присталице црквеног јединства у сопственим оквирима.⁴³³

Током 1873. године Игњатијев је слао извештаје у којима је редовно писао и о патријаршијско-бугарској распри. У недостатку потпунијих инструкција како да поступа у том питању, он је често деловао онако је мислио да је потребно, и знао је да уважи патријаршијске аргументе. Када је борба за бугарску црквену аутономију била на врхунцу, у време издавања Фермана 1870, он није претпостављао да може доћи до тако тешких последица, попут проглашавања Бугарске егзархије за

---

⁴³¹ Кирил (Марков), патриарх бугарски, *Екзарх Антим (1816–1888)*, 426–427; Граф Н. П. Игнатиев, *Дипломатически записки (1864–1874) : Донесения (1865–1876); Том втори : Записки (1871–1874) – Донесения (1865–1876)*, док. 18, 856–858; ; И. Тодев, *Д-р Стоян Чомаков (1819–1893), 1, живот, дело, потомци*, 350–351.

⁴³² Кирил (Марков), патриарх бугарски, *Принос към българския църковен въпрос : документи от австрийското консулство в Солун*, док. 2, 92–93.

⁴³³ 80. *Засъждане на Святий синодъ*, 15. маја 1873, Св. кодикъ на синодалнитѣ дѣяния на Българска егзархия, ЦИАИ София, фонд. 1, оп. 1, а. е. 2, 183.

шизматичку, а самим тим и отвореног раскола у целом православљу. Чак је и јерусалимски патријарх Кирил II, заговорник компромиса и учесник Помесног сабора у Цариграду 1872. године, на коме је проглашена шизма, био смењен, док је на другој страни бугарско инсистирање на члану десет Фермана svelo могућност помирења на минимум.⁴³⁴ Игњатијев је 1873. кнезу Горчакову јављао и да је нов велики везир, Мехмед Решид-паша, такође био склон да подржи обнову преговора између две стране, уз одређене уступке Васељенској патријаршији. Руска дипломатија увидела је штету од међусобних сукоба балканских хришћанских народа по своје дугорочне планове, али бугарска непопустљива струја коју су водила световна лица, Чомаков и Цанков, није била спремна за било какав компромис, и у напорима за обнову преговора погрешно је сматрала да је гроф Игњатијев у међувремену заузео став који је био пропатријаршијски.⁴³⁵

Неспоразум Игњатијева са делом Бугара имао је и личну црту. Још од шездесетих година 19. века гроф Игњатијев и Стојан Чомаков сукобљавали су се због његових искључивих ставова. Чомаков је, подржан од Драгана Цанкова, по питању уређења Мешовитог савета Бугарске егзархије био највећи ауторитет, и деловао је сагласно својим ставовима, вршећи утицај и на Свети синод. Идеја за обнову преговора са Патријаршијом Чомакову је била неприхватљива, а што се тиче измене члана десет Фермана, био је склон да о томе размисли само уколико би било дозвољено Бугарској егзархији да шаље своје свештенике свуда где има Бугара у било ком броју. По тој његовој идеји, бугарски митрополити ишли би опремљени царским бератом свуда где би се установила егзархијска митрополија, док би свештеници изван тих епархија одлазили у парохије (црквене општине) опремљени бујурулдијама.⁴³⁶ У руским дипломатским круговима Чомаков је већ тада посматран као русофоб, посебно пошто се под његовим утицајем Бугарска егзархија за помоћ почела обраћати и другим дипломатским представницима у Цариграду, пре свега аустроугарском амбасадору, грофу Лудолфу. А аустроугарска дипломатија показивала је јак интерес да се стање шизме одржи и изабрала да у

---

⁴³⁴ Граф Н. П. Игнатијев, *Дипломатически записки (1864–1874) : Донесения (1865–1876); Том втори : Записки (1871–1874) – Донесения (1865–1876)*, Софија 2009, док. 12, 821–825

⁴³⁵ Исто, док. 10, 813–819.

⁴³⁶ И. Годев, *Д-р Стојан Чомаков (1819–1893), I, живот, дело, потомци*, Софија 2003, 364–368.

томе подржи Чомаковљевој струју, која није имала никакав јасан идеолошки или верски, већ само прагматичан национални циљ.⁴³⁷

Гроф Игњатијев обавестио је 27. фебруара (11. марта) 1873. руског министра-председника кнеза Горчакова да је Порта коначно решила да не мења члан десет Фермана, који је довео до неспоразума, али и да ће Васељенској патријаршији допустити да у мешовитим епархијама постави и своје митрополите, који ће као и раније бити опремљени бератима за те дужности. И Халил Шериф-паша, министар спољних послова, обавестио је Игњатијева да Ферман није могуће мењати, јер готово сви Бугари држе до његове примене, али да је он у канонском погледу ништаван јер није спроведен у целости, па ће верницима који одбијају да уђу у састав Егзархије бити остављена могућност да имају своје митрополите и остану у оквирима Патријаршије.⁴³⁸ То је директно саопштено и егзарху Антиму I. Егзарх је на 91. седници Светог синода обавестио његове чланове о томе да је Министарски савет (Порта), решио да свештеници и верници који су уз Патријаршију не могу бити натерани да приме духовну власт Бугарске егзархије све док постоји шизма. Град Русе био је први на који се та одлука директно односила.⁴³⁹ То је додатно компликовало патријаршијско-бугарску распру, и може се посматрати као још један, врло спретан потез османске дипломатије, у циљу даљег продубљивања неповерења између балканских хришћанских народа.

Када је реч о митрополитима и епископима Бугарске егзархије после Црквено-народног сабора 1871. и потврде њеног Органског устава од Порте, требало је успоставити и ту структуру. У тренутку доношења Фермана, Егзархија је имала само пет митрополита, који су чинили и Привремени Свети синод.⁴⁴⁰ Сви они су потицали из структуре Васељенске патријаршије, којој су или отказали послушност, или их је она казнила тешким црквеним казнама па су, што се ње тиче, били одлучени од цркве. А митрополија које су у састав Бугарске егзархије улазиле

---

⁴³⁷ Кирил (Марков), патријарх бугарски, *Егзарх Антим (1816–1888)*, 489–490, 494–495.

⁴³⁸ Граф Н. П. Игнатијев, *Дипломатически записки (1864–1874) : Донесения (1865–1876); Том втори : Записки (1871–1874) – Донесения (1865–1876)*, док. 12, 825.

⁴³⁹ 91. Засѣдание на Святѣй синодѣ, 27. јуна 1873, Св. кодикъ на синодалнитѣ дѣяния на Бѣлг. Егзархия, ЦИАИ София, фонд. 1, оп. 1, а. е. 2, 211.

⁴⁴⁰ То су били Иларион Ловечки, Панарет Пловдивски, Пајсије Пловдивски, Антим Видински и Иларион Макариополски. Хр. Темелски, *нав. дело*, 460.

одмах, по члану десет Фермана, било је четрнаест, уз делове других које им је требало припојити.⁴⁴¹ Због тога су, у недостатку архијереја, на Црквено-народном сабору неке епархије представљали угледни архимандрити, као што је то био случај са старешином хиландарског метоха у Нишу, Виктором Чолаковим.⁴⁴² Бугарска егзархија морала је да реши питање рукоположења нових митрополита, да би потом они могли да добију султанов берат којим се потврђују у својим звањима. И ту се показало да постоје различити кандидати, различитог нивоа образовања и различитих интереса, као и различите утицајне групе које су их подржавале. Временом, за неке од кандидата утврђено је и да не могу бити изабрани, попут архимандрита Нила, који је истрајавао у захтевима да буде ловечки митрополит.⁴⁴³

Нови митрополити долазили су из различитих структура, школовани су у Османском царству или у иностранству, и нису имали једнак степен теолошког образовања и практичног искуства. Више је примера за то: Партеније Хацитризовски Зографски, нишавски митрополит изабран 1872, био је добро образован, јер је учио у школи у Призрену и грчкој школи у Солуну. Потом је био ученик Атинске и Кишињевске семинарије, а затим је, са подршком светогорског манастира Зограф, завршио и Московску духовну академију. Знање језика обележио је и својим књижевним и преводилачким радом.⁴⁴⁴ Насупрот њему, нишки митрополит Виктор Чолаков био је хиландарски монах, који је теолошко знање стекао на Светој Гори и као млад, 1835. године, био послат за старешину хиландарског метоха у Нишу. Он је, међутим, имао друге предности. Велики морални ауторитет који је уживао у граду Нишу и околини ставио је Бугарску егзархију у позицију да би свако друго решење за нишког митрополита уместо њега Нишку митрополију удаљило од нове цркве. Виктор Чолаков је, не без бојазни становништва Ниша да његов избор неки кругови у Егзархији могу опструирати, изабран за нишког митрополита 26. јуна (7. августа) 1871, што је одмах јављено у

---

⁴⁴¹ Исто, 40.

⁴⁴² N. Radosavlevich, *Viktor Tcholakov. Taxidiote de Hilendar et métropolit de Nich*, 131.

⁴⁴³ 47. *Засъдание на Святый синодъ*, 10. ноемвриј 1873, Св. кодикъ на синодалнитѣ дѣяния на Бълг. екзархия, ЦИАИ София, Фонд 2, оп. 1, а. е. 2, 84.

⁴⁴⁴ Ф. Томовъ, *Животъ и дейностъ на Хаджи Партения, архимандритъ зографски, епископъ кукушко-полянски и митрополитъ нишавски*, Македонски преглед X, 1–2, София 1936, 36–45. П. Божинов, *Партений Зографски, у: Кој кой е сред българите XV–XIX в.*, София 2000, 207–208.

Нишку митрополију.⁴⁴⁵ Кандидат који је био Бугарин, али је потекао из српске средине у којој је живео више деценија, био је и врачански митрополит Аверкиј Петровић.

Аверкиј Петровић изабран је за врачанског митрополита 1873. године као најбољи од три предложена кандидата.⁴⁴⁶ Али, он је дошао у епархију у којој је Општина имала важну улогу. Због тога овај бивши ученик, а касније и професор Београдске богословије, није успео да се најбоље снађе. Његов проблем била су управо искуства стечена у Православној цркви у Кнежевини Србији, која је отворено износио. Његово противљење да се егзархијске епархије деле на три класе, при чему је занемаривао чињеницу да је тако одређено Органским уставом који је потврдила Порта, створило му је велике проблеме.⁴⁴⁷ У намери да регулише права и обавезе Врачанске општине, Аверкиј Петровић је донео и Епархијски устав, који није одобрен на Светом синоду, а због њега је чак био оштро укорен.⁴⁴⁸ Оптужбе из Општине и из епархије против њега стизале су у Свети синод, па је 1874. био смењен и постављен за старешину бугарске цркве Светог Стефана у Цариграду, са платом од десет турских лира месечно.⁴⁴⁹ Смена митрополита Аверкија Врачанског није била непосредно повезана са његовом прошлошћу и везама са Кнежевином Србијом, јер да је било тако он не би ни био изабран за егзархијског митрополита. Међутим, он је претходно деловао у једном сасвим другачијем, добро уређеном црквеном поретку, и није му било лако да се снађе у ситуацији где је још увек постојао одређен провизоријум. И ловечки митрополит, Дионисије Антонов Помаков, такође је био београдски ђак.⁴⁵⁰ Док је боравио у Београду помагао је сународнике на Великој школи, међу којима је касније било добровољаца, официра у српској војсци у рату против Османског царства 1876–

---

⁴⁴⁵ Митрополит Виктор је пред Црквено-народним сабором тврдио да је Ниш постао његова друга отаџбина, и да не може бити владика ни у једној другој епархији. N. Radosavlevich, *Viktor Tcholakov. Taxidiote de Hilendar et métropolit de Nich*, 131–132. У бугарској историографији он је посматран као колебљива и просрпски усмерена личност. З. Маркова, *нав. дело*, 121–123.

⁴⁴⁶ 61. *Засъдание на Святѣй синодъ*, 23. февруарій 1873, Св. кодикъ на синодалнитѣ дѣяния на Бѣлг. екзархия, ЦИАИ София, Фонд 2, оп. 1, а. е. 2, 140.

⁴⁴⁷ 204. *Засъдание на Святѣй синодъ*, 2. ноембрій 1873, Св. кодикъ на синодалнитѣ дѣяния на Бѣлг. екзархия, ЦИАИ София, Фонд 2, оп. 1, а. е. 2, 120.

⁴⁴⁸ З. Маркова, *нав. дело*, 148.

⁴⁴⁹ 204. *Засъдание на Святѣй синодъ*, 2. ноембрій 1874, Протокол на Св. синодъ 1874–1877. ЦИАИ София, фонд. 1, оп. 1, а. е. 2 в, 120–121.

⁴⁵⁰ З. Маркова, *нав. дело*, 142–144.

1878. године.⁴⁵¹ Дионисије је управљао Ловечком митрополијом од 1873. до смрти 1875. године. Априла 1874. Бугарска егзархија је имала десет митрополита, који су имали различита виђења о многим питањима која су се тичала црквеног живота, а на која су и световна лица, која су била укључена у борбу за стицање црквене самосталности, имала знатан утицај.

У време када се постепено уобличава епархијска структура, поставило се и питање заступања синодских митрополита у њиховим епархијама, као и установљавања лица у звањима протосинђела, која су могла имати посебна овлашћења у случају одсуства митрополита или неке непредвиђене ситуације. То је решено прво избором викарних (помоћних) епископа, који су носили титулу „његово богољубље“. За разлику од њих, епархијски митрополити имали су титулу „његово преосвештенство“, а сам егзарх „његово блаженство“. Викарни епископ који је у Цариграду управљао црквеном општином и црквом Светог Стефана изабран је још 1872. године. То је био Серафим *Велички*.⁴⁵² Исте године изабран је и помоћни епископ митрополита Панарета Пловдивског, архимандрит Гервасије Хиландарац, са титулом *епископ Левкијски*, тада настањен у Араповском манастиру. У истом синодском записнику стоји и податак да је за викарног епископа егзарха Антима I у Видинској митрополији изабран епископ Кирил *Белоградчишки*.⁴⁵³ Епископ Кирил био је егзарху Антиму I изузетно важан, јер га је слао у мисије и ван Видинске епархије, у места где се Егзархија сусретала са различитим проблемима. Митрополит Иларион Трновски затражио је 1873. да му се додели викарни епископ, и за ту дужност предложио архиђаконa Василија, што је Свети синод одобрио.⁴⁵⁴ На основу записника Светог синода од 2. (14.) маја 1874, види се да је 24. априла (6. маја) исте године митрополит Григорије Доростолско-Червенски добио викарног епископа, свог дотадашњег протосинђела Климента, који је носио титулу *епископ браницки*. Климентово световно име било је Васил

---

⁴⁵¹ Н. В. Радосављевић, *Српски документи из фонда „Симо Соколов“ Бугарског историјског архива Софија*, Споменик СХЛП, одељење историјских наука 15, Београд 2009, 125.

⁴⁵² 33. *засъдание на Св. синодъ*, Цариград, 16. октомвриј 1872, Священный кодикъ на синодалнитъ дѣяния, ЦИАИ Софија, фонд. 2, оп. 1, а. е. 2, 57.

⁴⁵³ 52. *Засъдание на Святый синодъ*, 17. јануара 1873, Священный кодикъ на синодалнитъ дѣяния, ЦИАИ Софија, фонд. 1, оп. 1 а. е. 2, 101–102.

⁴⁵⁴ 97. *Засъдание на Святый синодъ*, 26. јула 1873, Священный кодикъ на синодалнитъ дѣяния, ЦИАИ Софија, фонд. 1, оп. 1, а. е. 2, 225–226.

Друмев.⁴⁵⁵ Викарни епископ митрополита Илариона Ћустендилског је од 1875. био Синесије *Стовијски*.⁴⁵⁶ По предлогу егзарха Антима, у митрополијама у којима није било помоћних епископа, одређени су протосинђели, лица са посебним овлашћењима и поверењем митрополита, који су могли надгледати послове у епархијама и о томе извештавати владике.⁴⁵⁷

У времену када су се два најбројнија православна народа у европском делу Османског царства спорила око утемељености права на формирање једне помесне цркве засноване на етничком принципу и утемељене султановим ферманом, отворио се нов простор за деловање римокатоличких и унијатских емисара. Унијатска бугарска општина у Цариграду већ раније је била призната од османских власти, док су различити римокатолички редови, присутни дуго времена на том простору, развијали своју мисионарску активност. Унијатска бугарска цариградска општина призната је посебним ферманом 1. (13) јуна 1861. године.⁴⁵⁸ У то време бугарска борба за црквено осамостаљење већ је почела, а у световним круговима је као идеја чак кружила једна врста коју бисмо могли описати као „црквени синкретизам“, по којој нова црква не би носила ни име „православна“, већ једноставно Бугарска црква, са прихваћеним утицајима Римокатоличке цркве и појединих протестантских учења. Такве тежње сузбио је један од првих људи борбе замосталну бугарску цркву, Авксентије Велешки, позивајући сународнике да истрају у својим захтевима, али и не одступе од православне вере ради тренутне и сумњиве користи.⁴⁵⁹

Стварност је, међутим, била таква да је унију прихватила мања група Бугара, међу којима су били и неки од световних вођа покрета, попут Драгана Цанкова, па чак и неки од каснијих епископа, попут Доротеја, прво скопског, а потом и софијског егзархијског митрополита. Већина њих вратила се у православље по

---

⁴⁵⁵ 166. *Засъдание на Святый синодъ*, 16. октобра 1874, Протокол на Св. синодъ 1874–1877. ЦИАИ София, фонд. 1, оп. 1, а. е. 2, 31.

⁴⁵⁶ 238. *Засъдание на Святый синодъ*, 25. Октобра 1875, Протокол на Св. синодъ 1874–1877. ЦИАИ София, фонд. 1, оп. 1, а. е. 2 в, 177.

⁴⁵⁷ 166. *Засъдание на Святый синодъ*, 2. маја 1874, Протокол на Св. синодъ 1874–1877. ЦИАИ София, фонд. 1, оп. 1, а. е. 2 в, 30.

⁴⁵⁸ Хр. Арнаудов, *Пълно събрание на државнитѣ закони, уставы, наставленія и високи заповеди на Османската имперія, преведены от турскы 1*, Цариград 1871, 14–17.

⁴⁵⁹ Кирил Марков (патриарх български), *Авксентий Велешки (по случай 100 години от смъртта му – 2. февруари ст. ст. 1865. г.)*, Духовна култура XLV, 5–6, София 1965, 16.

прогласу Бугарске егзархије, али те чињенице нису заборављене, и они у њеној структури нису уживали велики углед.

Међутим, у времену када је већ постојала Бугарска егзархија, а по њеном проглашавању за шизматичку цркву 1872. године, реализација члана десет фермана о припајању других епархија које нису иницијално ушле у њен састав путем изјашњавања верника, није ишла брзо и лако. Напротив, промениле су се околности, изостала је безусловна подршка руског посланика у Цариграду, грофа Игњатијева, а генерални конзул у Солуну, Константин Леонтијев, подржавао је Патријаршију. Искључивост обе стране, уверење Патријаршије да је на правом путу и Бугарске егзархије да по основу фермана може да реализује максималне захтеве, поново је створило стање неизвесности и сукоба, духовне конфузије и немогућности верника, посебно оних који су били негрчких народности, да се по том питању правилно оријентишу. Тиме је поново отворена могућност за деловање унијатских и римокатоличких емисара међу Бугарима.

Година 1873. и 1874. поново појавила се прозелитска делатност међу словенским становништвом, пре свега у солунском залеђу, Кукешу и околини Дојрана.⁴⁶⁰ Римокатолицизам у бугарском наслеђу постојао је вековима, а верника те вероисповести било је још од 16. и 17. века, али не и у областима у којима се прозелитска делатност поново јавља. Овај пут су у тој акцији учествовали како унијати преко свог поглавара, епископа Рафаила Попова, тако и припадници римокатоличких редова, пре свега Лазарена, који су били стационирани у околини Солуна. Та пропаганда била је заснована на ставу да ће Бугари преласком на унију бити заштићени од изопштења Васељенске патријаршије, односно да ће остати хришћани а да их нико не може одлучити од цркве и прогласити за шизматике. О римокатоличкој и унијатској пропаганди, као и о израженој жељи неких Бугара да чак постану део Англиканске цркве, извештаје су слали и генерални конзули великих сила који су резидирали у Солуну. На основу преписке аустроугарског конзулата, може се закључити да су представници те државе били веома добро

---

⁴⁶⁰ На простору Пољанске области, у казама Дојран, Ђевђелија и Аврет Хисар, појавиле су се унијатска, римокатоличка, па чак и нешто слабија протестантска проганада. Иако без широког пријема међу локалним становништвом, остале су присутне на овом простору до почетка 20. века. А. А. Αγγελόπουλος, *Αι ζέσαι Προπαγάνδα εις την еπαρχίαν Πολυανής κατά την περίοδον 1870–1912*, Θεσσαλονίκη 1993, 85–109.

упућени у то шта се дешава на терену, као и како су на ту прозелитску активност реаговали представници других сила, пре свега Русије и Велике Британије. Генерални конзул Кнапич је министру Андрашију у Беч послао прву информацију о томе још 23. марта 1874, у којој истиче да се створило велико незадовољство Бугара због ускогрудих ставова Патријаршије када је реч о њиховим правима, да је Русија у том тренутку подржала Патријаршију, и да су се они обратили британском конзулу Бланту с молбом да приступе Англиканској цркви. Блант је такву идеју одбио у договору са руским конзулом Јакубовским.⁴⁶¹ Они који су му се обратили са таквим захтевима очигледно нису схватили да у Великој Британији ствари не функционишу на милетском принципу, и да та верски плурална држава не утиче на питања вере, посебно не у другим земљама. У међувремену, по том питању активирали су се чланови лазаретске мисије, делећи брошуре монахиње Барбаре Урбих преведене са пољског језика, а саговорника су нашли у епископу Нилу, Бугарину који је показао жељу да им приступи.⁴⁶² Међутим, само месец дана касније, пошто се добро обавестио о ситуацији, Кнапич је својој влади јавио да је више присталица Уније него прелазака директно у римокатоличанство, да је и једних и других врло мало, и да их највише има око Дојрана. Он је изразио и сумњу у њихову искреност, што се показало тачним. Своју нескривену наклоност том пројекту конзул Кнапич није крио.⁴⁶³

О појави Уније расправљао је и Свети синод Бугарске егзархије. Међутим, Унија је била тема само једне синодске седнице, одржане 10 (22) марта 1874. Синод је о томе расправљао тек под тачкама три и четири, а расправа по том питању показује да су располагали поузданим информацијама са терена, као и из Солуна и Цариграда. Закључено је да је епископ Нил практично приступио Унији, јер је у Цариграду посетио унијатског епископа Рафаила Попова. Као центре унијатске делатности Синод је препознао Воден, Солун, Струмицу, Кукеш, Малешево, Неврокоп. Синод је закључио да су дometи унијатске акције слаби, ограничени и краткорочни, иако се истиче да су средства пропаганде суптилна, и да је, између

---

⁴⁶¹ Кирил (Марков), патриарх бугарски, *Принос към българския църковен вапрос : документи от австријското консулство в Солун*, док. 4, 69–71.

⁴⁶² Исто, док 4, 71.

⁴⁶³ Исто, док 7, 96–98.

осталог, најчешће помињано да ће они који унију прихвате бити поштеђени притиска Патријаршије.⁴⁶⁴

Настала у околностима које су канонски биле спорне, на основу високог султановог указа (фермана), Бугарска егзархија је у периоду од 1870. до 1872. године деловала у провизоријуму. Он је протекао у покушајима да се могући прекид веза са Васељенском патријаршијом као Мајком црквом, а потом и са целокупном хришћанском православном васељеном, предупреди или превазиђе, а да притом сви бугарски циљеви буду остварени. То је искористила спретна османска дипломатија, која је успела да једним чланом Фермана унесе потпуни раздор међу најбојнијим балканским хришћанским народима у Османском царству, Бугарима и Грцима, али и до тада чврсто повезаним Бугарима и Србима. Ставови осталих народа Балкана, попут Влаха, Куцовлаха, Каракачана, Цинцара, и група које би могле да се окарактеришу као модерне протороманске заједнице у чији идентитет су уткани словенско порекло и грчко васпитање, нису узимани у обзир, док су усвајани само неки од њихових скромних захтева. Проглашавањем Бугарске егзархије за шизматичку на Помесном сабору Велике цркве 1872. године стање је додатно усложњено, а проблеми су се појавили чак и унутар бугарског народа, јер један његов део није желео да буде одељен од остатка православног света.

Поред првих четрнаест митрополија, у времену између 1872. и 1874, још две епархије су на основу изјашњавања верника које није било засновано на чврстим критеријумима (истиљама) ушле у структуру Бугарске егзархије. То су биле митрополије Скопска и Охридска. Ипак, позивајући се на то да је непоштовањем свих тачака фермана и прогласом шизме тај високи султанов акт остао нереализован у целости, Патријаршија је успела да у њима одржи и своје митрополите. Преклапање надлежности епископа две цркве на истом простору само је додатно компликовало ситуацију међу православним верницима. У времену од 1872. до Априлског устанка Бугара против османске власти 1876, Бугарска егзархија уобличила је своју структуру, која је подразумевала прелазак из привременог у редовно стање управе, избор егзарха и појединих митрополита, као

---

⁴⁶⁴ 156. *Засъдание на Святѣий синодъ*, 10. марта 1874, Протокол на Св. синодъ 1874–1877. ЦИАИ Софиа, фонд. 1, оп. 1, а. е. 2 в, 9.

и Светог синода и Мешовитог савета. Постојеће митрополије подељене су у три класе, што је била пракса наслеђена управо од Васељенске патријаршије. После руско-османског рата 1877–1878, и одлука Берлинског конгреса којима је утемељена модерна Бугарска држава, њено постојање ће се одвијати у знатно другачијим околностима. Међутим, донети примене члана десет Фермана из 1870. остали су веома ограничени, и сведени на митрополије Скопску и Охридску све до окончања Велике источне кризе.

Кнежевина Србија и Бугарска егзархија 1870–1872.

Бугарска егзархија била је значајан резултат до кога је највећи део Бугара дошао у процесу националног препорода (възраждане), али не и једини циљ бугарске националне елите. Прворазредни задатак који је та елита себи поставила било је ослобођење од османске власти. Самим тим, ни црквено питање није било једино које је формирало став Кнежевине Србије и Православне цркве у њој према Бугарима. Због тога је однос Србије према тим плановима у одређеној мери био различит од оног који се тицао црквеног питања. На црквеном плану временом је постајало све извесније да ће доћи до српско-бугарског неспоразума услед максималних захтева радикалне струје у егзархијском Мешовитом савету, коју су предводили лаици на челу са Стојаном Чомаковим. Међутим, рад на ослобођењу Бугара је, и у интересу Кнежевине Србије, из Београда био подржан, а у том оквиру и решавање бугарског црквеног питања. Присуство бугарских добровољаца (војници, подофицири, официри) у српској војсци током рата 1876–1878. доказ је да се сарадња на том плану није одвијала онако како су неки Србији ненаклоњени егзархијски кругови замишљали, већ у складу са националним императивом ослобођења од османске власти и стварања модерне бугарске државе.⁴⁶⁵

То отвара питање како су Кнежевину Србију видели Бугари и шта су од ње очекивали. У том смислу, пажњу треба усмерити не само на српску државу, већ и на њихова очекивања од Православне цркве у Кнежевини Србији по питању

---

⁴⁶⁵ У војсци Кнежевине Србије је за време рата против Османског царства 1876–1878. било је бугарских добровољаца, од којих су многи живели у Србији. Мајор Глиша Марковић пописао је 1.346 Бугарина који су 1876. били у српској војсци, међу којима је било и официра и подофицира. Г. Марковић, *Дневник српско-бугарских добровољаца на Тимоку 1876*, Београд 1906, *passim*; Н. В. Радосављевић, *Српски документи из фонда „Симо Соколов“ Бугарског историјског архива Софија*, Споменик СХЛП, Одељење историјских наука 15, Београд 2009, 125–126.

признавања самосталности Бугарске егзархије. И очекивања Србије од сарадње са Бугарима која су се, пре свега, тичала питања из световног домена (будући рат за ослобођење и независност), такође су постојала, док се питање црквених односа отворило тек са успостављањем мреже епархија Бугарске егзархије и различитог односа према Србима и српској традицији у њима.

Велика очекивања Бугара од Кнежевине Србије нису била пропорционална њеним могућностима и дипломатском капацитету, због лимитираног државноправног статуса који је имала (вазална кнежевина), величине државе и снаге њене војске. У тим очекивањима Србија је скоро увек била везивана за Русију, иако је несразмера у њиховим могућностима била јасна. Бугари су памтили да је руска војска у својим кампањама успешно и брзо долазила до бугарске територије. Међутим, пораз Русије у Кримском рату (1853–1856), у коме је реорганизована османска војска уз помоћ савезника (Велика Британија, Француска, Сардинија) однела победу, упозоравао је Бугаре на то да не треба безрезервно очекивати лак успех евентуалне руске војне кампање.⁴⁶⁶ А чак и у случају успеха новог руског ратног похода против Османског царства, постављало се питање колику би корист од тога имали Бугари. Јер, сећање на руско-османски рат 1828–1829, када од балканских народа значајнију корист од руске победе нису имали једино они, такође је било присутно.⁴⁶⁷ За разлику од Русије, такође словенска Кнежевина Србија Бугарима је територијално била близу, и то је био још један важан чинилац у формирању њиховог става.

Тадашње велике силе такође су имале своје интересе на Балканском полуострву, међу којима је било и оних чији дипломати у преписци нису крили да

---

⁴⁶⁶ Рат између Русије и Османског царства и његових савезника почео је 1853, османском објавом рата, по уласку руске војске у румунске кнежевине Влашку и Молдавију. Године 1854. Русији су рат објавиле Велика Британија и Француска, а 1855. и Краљевина Сардинија. Краљевина Пруска и Хабзбуршка монархија остале су неутралне. Рат је завршен Париским миром 1856, којим је заштита над вазалним кнежевинама (Србија, Влашка, Молдавија), пренета на концерт великих сила. Извршено је разоружање Русије и Османског царства на Црном мору, и проглашена слободна пловидба Дунавом. Заштита хришћана у Османском царству је са Русије такође пренета на Концерт великих сила, без задирања у султанова суверена права. В. Поповић, *Источно питање*, Београд 1996, 172–173.

⁴⁶⁷ Хр. Христов, *Руско-турската война от 1828–1829. г. и освободителните борби на българите*, Одринският мир от 1829. г., и балканските народи, Балкани 5, Софија 1981, 18–19.

им је основни циљ било стварање раздора међу балканским народима, што је додатно отежавало било какву акцију Кнежевине Србије.

Међу балканским православним Словенима, али и Грцима и Румунима, Русија је била најутицајнија страна сила. Руски интерес на Балкану био је јак, а у његовој реализацији важну улогу имали су акредитовани посланици у Цариграду, попут грофа Николаја Петровича Игњатијева, или генерални конзули, као што је то био Константин Леонтијев у Солуну, веома религиозан и наклоњен Васељенској патријаршији и њеном јединству.⁴⁶⁸ Гроф Игњатијев припадао је словенофилској струји, и његов долазак у Цариград у значајној мери је убрзао рад на решавању патријаршијско-бугарског спора, мада његовим добрим односима са патријархом Софронијем III Бугари нису били задовољни, а њихова струја која је тражила максимум одбацивала је нацрт који се односио на добијање црквеног округа од 13 епархија. У самој Русији афирмише се бугарско питање и преко културних манифестација, попут Етнографске изложбе 1867, на којој су били заступљени сви словенски народи сем Пољака.⁴⁶⁹ Свети синод Московске патријаршије желео је да се избегне раскол, и после дугог ћутања почео је да подржава жељу за црквеном аутономијом Бугара, све док то не би угрожавало јединство цркве. То је било веома значајно, посебно после Фермана из 1870.⁴⁷⁰ Битан чинилац у креирању пробугарског става у руској јавности био је и *Словенски добротворни комитет* који је, иако званично одвојен од државне политике, по питању ослобођења Јужних Словена на њу значајно утицао.⁴⁷¹ Са снажним утицајем на Васељенску

---

⁴⁶⁸ И. Тодев, *Граф Игнатиев и раждането на савременна Българија*, Българија и Русија между признателноста и прагматизма/Болгарија и Россия между признательностью и прагматизмом, София 2008, 96–98; Е. Кудрявцева, *Консулската сетъ Россия на териториите Османской империи в первой половине XIX века*, Русија между истока и запада XVIII – началото на XXI век, София 2011, 73–82; Виктория Хевролина, *Проблема „Россия и славянский мир“ в русской общественной мысли второй половины XIX века*, Русија между истока и запада XVIII – началото на XXI век, София 2011, 92–98; Ю. Златкова, *Неовизантизъмът в руската политическа идеологија през втората половина на XIX в. до Първата световна война*, Историја, религија и политика, София 2016, 64–69.

⁴⁶⁹ Кирил (Марков), патријарх български, *Екзарх Антим (1816–1888)*, София 1956, 231–233, 236.

⁴⁷⁰ И. Снегаров, *Отношенията между Българската църква и другите православни църкви след провъзгласяването на схизмата*, Църковен архив, книга III, 5, София 1929, 6–9.

⁴⁷¹ Кирил (Марков), патријарх български, *Екзарх Антим (1816–1888)*, 244. *Славянское благотворительное общество или Славянский благотворительный комитет* имао је широко поле деловања у Москви и Кијеву. О њиховој делатности видети опширније: Н. Попов, *Краткий отчет о десятилетней деятельности (1858-1868) Славянского благотворительного комитета в Москве*, Москва 1868; Н. К. Маркович, *Очерк деятельности Киевского славянского благотворительного общества за 25 лет его существования*, Киев 1894.

патријашину и на Бугаре заговорнике стварања црквене аутономије, али и на Порту, Русија је несумњиво била незаобилазан и прворазредан чинилац у решавању распре која је дубоко пореметила поредак у православној хришћанској васељени.

Хабзбуршка монархија је 1867. реформисана у Аустро-Угарску. Та велика сила такође је на Балканском полуострву имала јаке интересе, и активно је радила на њиховој реализацији. Деловање Аустро-Угарске није подразумевало подршку ослободилачким покретима балканских народа. Хабзбуршка монархија (Аустро-Угарска) се, по изгубљеном рату са Француском и Сардинијом и потискивању из Италије 1859⁴⁷², а касније и поразу од Пруске 1866⁴⁷³, окренула Балканском полуострву као зони свог виталног интереса. Тај интерес је у спољној политици постао посебно наглашен када је за заједничког министра иностраних послова дошао гроф Ђула Андраши.⁴⁷⁴ Аустро-Угарска је имала посланика у Цариграду (грофа Бојста, потом грофа Лудолфа), а временом је ширила и конзулску мрежу (Солун, Једрене, Русе, Видин), преко које је пратила прилике у Османском царству и развој патријаршијско-бугарске црквене распре.⁴⁷⁵ Аустроугарско посланство у Цариграду прикупљало је информације из унутрашњости Османског царства, и прослеђивало их грофу Андрашију у Беч. Највише информација из унутрашњости Османског царства аустроугарска дипломатија добијала је из конзулата у Солуну. Конзул у том граду, фон Кнапич, био је детаљан у својим извештајима. Он је пратио и описивао догађаје у Солуну и Македонији, а ради бољег информисања је успоставио везе са грчким и бугарским верским и народним првацима.⁴⁷⁶ Министар спољних послова Андраши је добијене информације делио са угарском владом у Пешти, како би обезбедио пуну сагласност за своје деловање. У времену када се решавало питање успостављања Бугарске егзархије, а посебно по проглашавању шизме од помесног сабора у Цариграду *Оросом* од 16. септембра 1872. године, аустроугарска дипломатија показивала је велики интерес за Бугаре и њихова стремљења. У почетку, она није била склона да подржи Бугарску егзархију,

---

⁴⁷² Џ. Попов, *Грађанска Европа II (1770–1871) : политичка историја Европе*, Нови Сад 1989, 350–352.

⁴⁷³ Исто, 402–403.

⁴⁷⁴ С. Терзић, *Србија и Грчка 1856–1903 : Борба за Балкан*, Београд 1992, 47.

⁴⁷⁵ Кирил (Марков), патријарх бугарски, *Екзарх Антим (1816–1888)*, 442.

⁴⁷⁶ Исти, *Принос към българския църковен вѣпрос : документи от австријското консулство в Солун*, Софија 1961, 62–69.

сматрајући да се ради о „вештачкој панславистичкој творевини“. У тој црквеној аутономији видели су и пут ка ширењу српског утицаја, што би могло изазвати реакције бројних словенских поданика, посебно у угарском делу монархије, у коме је било много православних.⁴⁷⁷ Међутим, касније је дошло до промене тог става. Марта 1872, министар спољних послова Андраши саставио је инструкцију у шест тачака, која је упућена посланству у Цариграду. У њој је истакнуто да је потребно подржати Егзархију у расправи са Васељенском патријаршијом, чиме би се сузбио руски утицај, али и створио раздор међу Србима и Бугарима.⁴⁷⁸

Када је реч о патријаршијско-бугарској распри, Аустро-Угарска је била у предности у односу на друге велике силе из још једног разлога. У угарском делу Монархије постојала је Карловачка митрополија, аутономна православна црква српске традиције, која је посматрана као мост према словенским Бугарима за које се сматрало да их је Патријаршија коначно одбацила. Аустроугарска жеља да ступи у везу с Бугарима, посебно егзархом Антимом I, била је једнака жељи Егзархије да добије подршку те велике силе, али и Карловачке митрополије. Одмах по проглашењу шизме, егзарх Антим I се преко аустроугарског посланства обратио грофу Андрашију, пославши „пакет“ за администратора Карловачке митрополије, будимског епископа Платона, са молбом да му буде уручен преко угарске владе. „Пакет“ је садржао објашњења о суштини црквеног спора виђеног из бугарске перспективе, а у циљу добијања подршке Карловачке митрополије.⁴⁷⁹ Да се радило о образложењу бугарских поступака који су требали да допринесу да Карловачка митрополија не прихвати проглашену шизму, потврђује и егзарх Јосиф I у свом дневнику. У својству секретара тадашњег егзарха Антима I, он је 25. октобра 1872. посетио аустроугарско посланство и предао писмо за Карловачку митрополију, да би потом отишао и у руско посланство код грофа Игњатијева.⁴⁸⁰

---

⁴⁷⁷ Исти, *Екзарх Антим (1816–1888)*, 443.

⁴⁷⁸ Th. A. Meininger, *Ignatiev and the Establishment of the Bulgarian Exarchate 1864-1872, a study in personal diplomacy*, Madison 1970, 181–182.

⁴⁷⁹ П. Миятев, *Документи за историята на българската екзархия в маджарските държавни архиви*, Духовна Култура 42, док. 1, 38–40; док. 2, 41–44.

⁴⁸⁰ Български екзарх Йосиф I (Йовчев), *Дневник*, текст, коментар и бележки Хр. Темелски, София 1992, 55.

У преписци између грофа Андрашија и угарског министра-председника, грофа Лоњаија, дошло се до става да Карловачка митрополија може послужити интересима Аустро-Угарске тако што ће државним властима објаснити суштину спора који се води у оквирима Православне цркве, док би отварањем њених школа за Бугаре у време када су им друге могућности постале ограничене држава ојачала комуникацију са њима. Због тога је решено да се са егзархом Антимом I одржава стална комуникација, и да Бугарска егзархија од аустроугарске дипломатије буде призната као посебна црква. Сматрано је да ће тиме Бугари временом постали везани и за Аустро-Угарску, а не само за Русију.⁴⁸¹ Да је постојање раздора међу балканским народима био императив аустроугарске дипломатије, потврђује и Андрашијево писмо Лоњаију од 18. новембра 1872, два месеца по проглашењу шизме, у коме се наводи следеће: „из позиције Монархије, раскол који је настао у редовима Источне цркве од велике је политичке важности, и било би пожељно да према Бугарима, због њиховог географског положаја и мирољубиве нарави, а самим тим и способности да граде добросуседске односе, Карловачка митрополија не заузима непријатељски став.“⁴⁸² Од Карловачке митрополије тражено је да Влади разјасни суштину великог црквеног спора, да у своје школе прима кандидате послате од Бугарске егзархије и да са њом одржава добре односе, без обзира на то што ју се Помесни сабор у Цариграду прогласио за шизматичку цркву.⁴⁸³ Државни разлог Аустро-Угарске тако је одредио став Карловачке митрополије по Бугарском питању. Карловачка митрополија због тога није могла да потпуно усклади своје деловање са деловањем Православне цркве у Кнежевини Србији. Неспоразум међу балканским народима тада је био циљ аустроугарске политике, а подршка само једној страни најбољи пут да он дуготрајно опстане. Аустро-Угарска је због тога одбила сарадњу и са османским Грцима, као и пружање било какве подршке Васељенској патријаршији. Мотиви за то такође се могу наћи у намери да се што

---

⁴⁸¹ Исто, док. 3, 41–46. Кључни човек у бугарском покрету на кога се Аустро-Угарска ослањала, и који је требао да послужи реализацији њених планова, био је Гаврил Крстевич. Кирил (Марков), патријарх бугарски, *Егзарх Антим (1816–1888)*, 442.

⁴⁸² Исто, док. 4, 47.

⁴⁸³ Исто, 12–13.

више сузбије руски утицај, о чему је у дипломатској преписци Андраши јасно износио свој став.⁴⁸⁴

Интерес Велике Британије такође био је опстанак Османског царства и сузбијање руског утицаја. Османско царство је, због тога, поред посланства у Цариграду, било прекривено мрежом британских конзулата, вицеконзулата и конзулских агенција, посебно у његовом европском делу (Једрене, Битољ, краће време од 1857. до 1860. Скопље, Варна, Кавала, Русе, Пловдив, Енос, Дедеагач). У погледу сузбијања руског утицаја, британска политика у Османском царству била је блиска аустроугарској.⁴⁸⁵ Скептична и незаинтересована према верским покретима међу балканским хришћанима, она је одбила молбу грчке владе да интервенише у корист Васељенске патријашаје, иако је из Атине указивано на то да ће, уколико се допусти стварање Бугарске егзархије и окрњи њена целовитост, руски утицај додатно ојачати.⁴⁸⁶ Британску дипломатију нису превише занимали ни унијатска акција међу Бугарима у залеђу Солуна, ни покушаји појединих Бугара да ступе у комуникацију са англиканском црквом или представницима других протестантских цркава. Британски конзул у Солуну Блант је, по инструкцијама које је добио, одбио комуникацију са бугарским егзархијским активистима по том питању.⁴⁸⁷ Кирил Марков истиче да се Велика Британија противила било каквом проширивању бугарског аутономног округа на простор већи од иницијалних 14 епархија, јер је у томе видела и још снажније ширење руског утицаја. Та велика сила је, заправо, у том тренутку подржавала Порту.⁴⁸⁸

Француско царство имало је проблеме са подршком експедицији у Мексику 1863–1866, која је пропала.⁴⁸⁹ После победе у Италији над Хабзбуршком монархијом у рату 1859, француски интерес је пре свега био праћење ситуације у

---

⁴⁸⁴ Th. A. Meininger, *op. cit.*, 182.

⁴⁸⁵ С. Терзић, *Србија и Грчка 1856–1903 : Борба за Балкан*, Београд 1992, 38–39.

⁴⁸⁶ Th. A. Meininger, *op. cit.*, 181.

⁴⁸⁷ И. Тодев, *Българско национално движение в Тракия 1800–1878*, София 1994, 227–230; Кирил (Марков) патриарх български, *Принос към българския църковен вапрос : документи от австрийското консулство в Солун*, док. 4, 69–71.

⁴⁸⁸ Кирил (Марков), патриарх български, *Екзарх Антим (1816–1888)*, 439–440.

⁴⁸⁹ Француска експедиција прогласила је Мексичко царство 1863, и за владара наметнула Максимилијана Хабзбуршког. Противници наметнутог владара су однели победу 1866, пошто је Наполеон III решио да се из Мексика повуче, а Максимилијан Хабзбуршки је заробљен и стрељан. С. Роров, *nav. delo*, 334–335.

немачким земљама, које су од 1866. биле у процесу уједињавања. То је морало изазвати француску војну интервенцију, и већ су почеле њене припреме за рат. После војног пораза код Седана 1870. и проглашавања немачког уједињења, интерес Француске за Балкан, који је до доласка Игњатијева у Цариград био знатно већи, ограничен је на подржавање реформи у Османском царству, које би омогућиле већи продор француског капитала и његову сигурност.⁴⁹⁰ Подршку Француске је још у време Царства добијала Краљевина Грчка, као и румунске кнежевине Влашка и Молдавија у циљу де јуре уједињења, али и оне ради сузбијања руског утицаја, а не због тога што су биле препознате као романска енклава у словенском окружењу, самим тим и као потенцијално француско упориште. Уједињење румунских земаља трајало је од 1859. до 1866. Поручник Александар Јон Куза је прво јануара те године постављен за кнеза у Јашију (Молдавији), а убрзо потом, 24. јануара и за кнеза Влашке у Букурешту. Уследило је постепено обједињавање институција корак по корак, од персоналног ка реалном уједињењу. Формално уједињење кнежевина уследило је по абдикацији Александра Јона Кузе и сазивању Уставотворне скупштине. Куза је претходно извршио аграрну реформу, национализовао део црквених имања, поставио темеље железнице и модерних универзитета. На чело Румуније дошао је принц Карл Хоенцолерн Сигмаринген.⁴⁹¹

По завршетку процеса уједињења 1870, Италија није показивала већи интерес за Османско царство. Он је био ограничен на грчки острвски део и југозапад Балканског полуострва.⁴⁹² Пруска политика је до 1871. била усмерена на процес немачког уједињења под њеним вођством, при чему је одређене резерве показивала Краљевина Баварска, док је Источно питање на њену политику до 1866. имало утицаја само уколико је служило слабљењу позиција Хабзбуршке монархије.⁴⁹³ Касније, ситуација се променила утолико што је Немачка подржавала ставове Аустро-Угарске.

Свим поменутих великих силама на располагању су била дипломатска представништва (амбасаде) у Цариграду, могућност комуникације са османским

---

⁴⁹⁰ Th. A. Meininger, *op. cit.*, 153.

⁴⁹¹ С. Терзић, *нав. дело*, 44; О. Печикан и др., *Историја Румуна*, Београд 2015, 438–439, 444–445.

⁴⁹² Џ. Роров, *нав. дело*, 360.

⁴⁹³ Исто, 383.

властима, слободна комуникација са представницима појединих конфесија и развијена мрежа конзулата која је благовремено достављала податке о збивањима у унутрашњости Османског царства.

Право да са Османским царством успостави пун капацитет дипломатских односа имала је и Краљевина Грчка као независна држава, иако је њен утицај био знатно мањи него утицај великих сила, сем када је реч о утицају на Васељенску патријаршију. Краљевина Грчка такође је имала конзулате у Османском царству, пре свега у областима у којима је била значајна концентрација грчког становништва. На том простору, посебно у Цариграду, покренути су бројни грчки листови, а на острву Халки је 1845. основана престижна Духовна академија. Подршка Васељенској патријаршији била је безрезервна и од аутокефалне Еладске цркве, која је деловала на територији Краљевине Грчке. На бугарско црквено питање гледано је као на угрожавање грчких интереса од бројне словенске популације подржане од Русије, али и од Кнежевине Србије. То је 1872. резултирало утопијским идејама дела грчких интелектуалних кругова о претварању Османског царства и Краљевине Грчке у једну федералну државу, сличну Аустро-Угарској, чији би владар био султан, али и реалним приближавањем Порте и Атине 1873. године.⁴⁹⁴ Много реалније било је успостављање ближих пријатељских односа Грчке и Османског царства, чији владари су разменили висока одликовања и заједно радили на решавању спорних питања попут аутономије појединих грчких енклава, о чему су с великим интересовањем писале и званичне београдске „Српске новине“, видевши у томе угрожавање словенских интереса.⁴⁹⁵

То су биле околности у којима је морала да делује лимитирана дипломатија Кнежевине Србије. Њен дипломатски представник у Цариграду није имао дипломатски имунитет, а мрежа конзулата није постојала. Одатле и неке погрешне процене и одлуке донете под јаким утицајем других држава. Други канал комуникације са Васељенском патријаршијом, али и словенским поданицима Османског царства који је држави стајао на располагању, била је Православна црква у Кнежевини Србији. Она је преко ње, као аутономни део, била у канонском

---

⁴⁹⁴ С. Терзић, *нав. дело*, 172–173.

⁴⁹⁵ *Српске новине*, 31. јул 1873, бр. 169.

јединству са целокупном православном хришћанском васељеном. И црква се, међутим, ослањала на скромне државне ресурсе, а њен глас није могао битно да утиче на одлуке Патријаршије. Ни радикално световно крило бугарског покрета за добијање аутономије није се пуно обазирало на њене ставове, сем у случајевима када је од ње нешто тражило. Бугари су сматрали да је изузетно важан део борбе за коначно ослобођење дефинисање територије црквене аутономије, која је касније могла бити узета као основа на којој би била заснована нова бугарска држава.⁴⁹⁶

Сем града Ниша и дела Старе Србије, у којима је српски утицај био јак, шездесетих и почетком седамдесетих година 19. века приоритет српске националне политике била је Босна и Херцеговина, чиме је српска акција у Понишављу, подручју између река Тимок и Искар⁴⁹⁷, као и у Вардарској долини, остала секундарна и недовољно јасна.⁴⁹⁸ Поменути недостатак конзулске мреже условио је да се подаци из тих крајева често добијају од лица која су неке догађаје и процесе погрешно разумела, и који нису увек били тачни. У томе је чак могло бити и јасне намере да се влада Кнежевине Србије дезинформише. Руски конзул Иван Степанович Јастребов се више залагао за српске интересе и давао поузданије информације него поједини људи које је слала сама српска влада.⁴⁹⁹ Бројне

---

⁴⁹⁶ Илија Тодев инсистира на томе да је формирање Бугарске егзархије зачетак модерне бугарске државности, јер су тиме установљени основни елементи који су могли да послуже као темељ даљих планова: територија, становништво, чак и одређене надлежности. И. Тодев, *Екзархијата : фактичко начало на модерната бугарска државност?*, Држава и црква : Црква и држава, Софија 2006, 235–241; Исти, *Бугарско национално движење в Тракија 1800–1878*, Софија 1994, 20.

⁴⁹⁷ Јован Цвијић област између Тимока и Искара дефинише као прелазну између Срба и Бугара, а свест њеног становништва о етничкој и државној припадности уместо локалне одређености (Торлаци) дефинисана је тек са успостављањем државне границе Бугарске и Србије 1878. године. Као пример за то, узео је крсну славу, која код тог становништва постепено ишчезава управо под утицајем Бугарске егзархије по стварању Кнежевине Бугарске и њеном разграничењу са Србијом. Ј. Цвијић, *Балканско полуострво*, Београд 2000, 437–438. Становништво града Монтане и околине (у османско време Кутловица), и даље чува традицију да су им преци као сточари дошли са простора Србије, а трагови српског језика у локалном дијалекту су веома присутни. За наведене податке о становништву Монтане и околине захваљујем се Памки Бошњаковој, архивском саветнику Централног државног архива у Софији.

⁴⁹⁸ Из договора Србије и Грчке о савезу из 1867. године, види се да је постојала јасна подела приоритета. Циљ српске спољне политике била је Босна и Херцеговина, а Грчке Епир и Тесалија. Иако је било настојања српских преговарача да се у споразум укључе и територије Старе Србије, до тога није дошло. Тек од 1878. приметно је озбиљније узимање у обзир Македоније у српским спољнополитичким плановима. А. Αγγελόπουλου, *Η Πελαγονία στα ελληνοσερβικά σχέδια συνεννοήσεως (1867–1918)*, Христијаниκή Македонија-Πελαγονία - μία άλλη Ελλάδα, Θεσσαλονίκη 2004, 66–69; С. Терзић, *нав. дело*, 133.

⁴⁹⁹ А. Новаков, *Стубови српске просвете : српске средње школе у Османском царству 1878–1912*, Београд 2017, 54–55.

информације о стању у Османском царству власти Кнежевине Србије добијале су од бугарских емиграната који су живели, радили или учили у њој. О неким догађајима у областима у којима је српски интерес био јак, вести су долазиле и од бугарских егзархијских митрополита са којима је одржавана комуникација.⁵⁰⁰

Због наглашавања општег словенског, а не увек и српског интереса, у Кнежевини Србији ретко је прављена битна разлика између Срба и Бугара. Српски интерес нешто више је био изражен у време кнеза Михаила Обреновића, када је са Краљевином Грчком преговарано о војном савезу. Тада је, у начелу, први пут тражен део Македоније, али се од тога по убиству Кнеза одустало, а Влада Кнежевине са Намесништвом окренула се учвршћивању унутрашњег поретка по смени на престолу, као и доношењу новог устава. И у бугарској историографији томе није придаван велики значај.⁵⁰¹ Да се у том случају није радило о делатности на штету Бугара, говори и податак да је 1863. као опуномоћеник кнеза Михаила Обреновић у Софију путовао Георги Стојков Раковски, који се вратио са нимало охрабрујућим вестима да је у Атини изузетно јака пробританска струја, и да су Грци у суштини били неискрени и неодређени.⁵⁰² Филип Христић, српски дипломатски агент у Цариграду у време када је већ био издат Ферман о оснивању Бугарске егзархије, обавестио Јована Ристића да је са грчким послаником Рангабеом разговарао о потреби војних припрема обе земље за ослободилачки рат против Османског царства. Следећа тема о којој су том приликом разговарали била је, по Христићевим речима, „расцеп између Грка и Словена“.⁵⁰³ До краја 1870. године, у Христићевим извештајима Јовану Ристићу нема дубље анализе бугарског црквеног питања и његовог утицаја на Србе у Османском царству и на саму Кнежевину Србију. Део српских државних и црквених власти још увек са те стране није видео већу опасност по српске интересе.

---

⁵⁰⁰ N. Radosavlevich, Viktor Tcholakov. *Taxidiote de Hilendar et métropolitte de Nich*, Bulgarian Historical Review / Revue bulgare d'Histoire, 37, 1-2 (2009) 127–142.

⁵⁰¹ Кирил (Марков) патриарх бугарски, *Егзарх Антим (1816–1888)*, 246.

⁵⁰² Исто, 245.

⁵⁰³ Христић не помиње да се ради о патријаршијско-бугарској црквеној распри, већ то смешта у шири контекст бугарско-словенских односа, сматрајући да се интереси два словенска народа, Бугара и Срба, углавном подударају. Судећи по његовим извештајима из те, 1870. године, примарни циљ Кнежевине Србије било је планирање ослобођења Босне и Херцеговине од османске власти. Г. Јакшић, *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу (1868–1880)*, Београд 1953, док. 7, 11–12.

Слика преовлађујућег стања српске политике по питању бугарске црквене акције види се и из извештаја Стефана Верковића, човека кога је у Македонију упутила Кнежевина Србија. Верковић, који се у својим извештајима потписивао као *Влашић*, једном приликом обавештава Владу да „по словенским селима круже различити емисари (руски, италијански, немачки)“, те да је „прекјуче стигао телеграм из Цариграда *с радосном вешћу* да је султан потврдио Бугарску независну цркву“. У истом писму Верковић окривљује „гркоманске“ кругове да османским властима достављају информације „да је намера Бугара уједињење са Србијом“, те да они управо због тога и траже независну цркву.⁵⁰⁴ Добро упућени Верковић сигурно не би у извештају Влади Кнежевине Србије, која га је плаћала, навео да се у том случају ради о „радосној вести“ да то није био став званичног Београда, али и став Православне цркве у Кнежевини Србији. У тренутку када се још увек није знало какве ће бити практичне последице Фермана по Србе, посебно у територијалном обликовању Бугарске егзархије, а није било ни сигурних назнака да ће доћи до шизме, Верковић је само потврдио званичан став Београда, иако су већ пре тога поједини носиоци бугарске акције (Стојан Чомаков, Драган Цанков) показивали да им смета српско присуство у областима на које су претендовали, или су имали планове да у нову помесну цркву укључе сво негрчко становништво, и Бугаре и Србе, у којој би Бугари били већина.⁵⁰⁵

У бугарској историографији била је присутна одређена еволуција о ставу Кнежевине Србије и аутономне Православне цркве у њој по питању подршке Бугарима у стварању самосталне помесне цркве. Већина аутора сагласна је у оцени да је на став и Православне цркве у Кнежевини Србији и српске државе значајан утицај имала Русија, конкретно гроф Игњатијев као посланик у Цариграду, који је имао најбољи увид у шири простор Балкана. Петар Ников био је мишљења да је Јован Ристић настојао да области које је називао „земље Душанове“ буду стављене под контролу митрополита Србије, што је Игњатијев спречио као неоствариво и

---

⁵⁰⁴ А. Райкова, *Стефан Веркович и Българите*, София 1978, док. 11, 94–95.

⁵⁰⁵ Чомаков никада није одступио од својих ставова по питању опсега бугарских земаља и дефенисања српске просветне мисије у неким областима као државне пропаганде у циљу „посрбљавања тамошњих Бугара“. То је, као утисак, стекао и приликом посете српском дипломатском агенту Филипу Христићу 1869. И. Годев, *Д-р Стојан Чомаков /1819–1893/, живот, дело, потомци*, 2, 295; Исти, *Д-р Стојан Чомаков /1819–1893/, живот, дело, потомци*, 1, 251–252.

„штетно за словенско јединство“.⁵⁰⁶ Међутим, у српским интелектуалним и дипломатским круговима такве идеје су постојале, али касније, и први их је детаљно образложио Стојан Новаковић у делу „Цариградска патријаршија и православље у европској Турској“.⁵⁰⁷ То је у пракси било неизводљиво, јер Порта не би допустила да епархијама на њеној територији буде управљано из Београда, а ни Кнежевина Србија не би дала сагласност да се из обновљеног патријаршијског центра у Пећи, у Османском царству, управља црквом у њој.

Истичући зависност српске дипломатије, али и Православне цркве у Кнежевини Србији од руских ставова, Иван Снегаров објаснио је да је та аутономна црква стала на позиције Московске патријаршије у погледу могућег сазивања васељенског сабора, иако је канонски била део Васељенске патријаршије. Снегаров такође као чин српске пропагандне активности наводи чињеницу да је патријарху послато 203 дуката како би у Старој Србији поставио митрополита Србина, али да је то Игњатијев спречио, под објашњењем да у том времену не треба да се отвори расправа међу два блиска словенска народа. Тајност српске акције очигледно је била недовољна за руског посланика, који је преко руског конзула у Београду изразио своје негодовање.⁵⁰⁸

Патријарх Кирил Марков указивао је на благонаклон став и српске државе и аутономне цркве у њој према Бугарима у време када је Егзархија настајала, истичући пре свега важну улогу Србије у школовању Бугара. Он посебно истиче пример Николе Прванова, првог човека из депутације Видинске митрополије на Црквено-народном сабору 1871.⁵⁰⁹ Такође је нагласио улогу руске дипломатије, која није толерисала било каквим одступања од њене линије. Марков указује на руско упозорење Србији због „колебљивости српске политике“, јер је кнежевски

---

⁵⁰⁶ П. Ников, *Възраждане на българския народ : Църковно-национални борби и постижения*, София 1929, 304.

⁵⁰⁷ Ст. Новаковић, *Цариградска патријаршија и Православље у европској Турској*, Београд 1895, passim.

⁵⁰⁸ И. Снегаров, *Отношенията между Българската църква и другите православни църкви след провъзгласяването на схизмата*, 36.

⁵⁰⁹ Никола Прванов, пореклом из сиромашне породице из села Вукова Слатина (Вълкова Слатина) у околини Лома (данашњи Монтански округ), био је пример дотадашњег односа кнежевских власти према Бугарима. У Србији је могао да стекне добро образовање (Филозофско-историски факултет), а потом и углед у свом завичају као *главни учитељ*, чији су му представници указали част да их представља на том важном догађају, који ће одредити даљи ток бугарске историје. Кирил (Марков) патријарх бугарски, *Егзарх Антим (1816–1888)*, 299–300.

намесник Михаило Петровић Блазнавац био наклоњен Аустро-Угарској, а нови српски устав из 1869. донет је без уважавања мишљења Русије. Кнез Горчаков упозорио је да „колебљивост српске владе може довести до измештања словенске акције у неки други центар“. То су могли бити чиниоци који су допринели бржем издавању фермана 1870. године. У Санкт Петербургу се сматрало да су Бугари довољно удаљени од Аустро-Угарске да би постали подложни њеном већем утицају, што се касније показало као велика грешка руске дипломатије.⁵¹⁰

Зина Маркова највише пажње је посветила унутрашњој организацији Бугарске егзархије, истичући знатно лошији положај који су до њеног оснивања Бугари имали у поређењу са суседним народима, Грцима, Србима и Румунима, како у државотворном, тако и у црквеном погледу. Маркова у погледу односа Бугара са суседним народима више пажње усмерава на Грке, како у краљевини Грчкој тако и у Османском царству, али и на Румуне, јер је у Руминији живела велика бугарска популација, емигрантска али и аутохтона. Иако истиче да су од српске државе Бугари у почетку имали подршку, Маркова наводи да је она била лимитирана српским интересима, што само по себи није морало да буде у супротности. Почетак српско-бугарских неспоразума она хронолошки смешта раније него други аутори, истичући да су ставови кнеза Михаила Обреновића и Илије Гарашанина били такви да се води рачуна не само о општесловенским, већ и о српским интересима.⁵¹¹ А то је био сасвим логичан став с обзиром на то да се радило о српским државницима. Маркова је свој став поткрепљивала тиме што је, како тврди, године 1872. неколико бугарских ученика удаљено из Београдске богословије, док је „Одбору за школе и учитеље у Старој Србији, Македонији и Босни и Херцеговини“, основаном 1868, одмах дала значај који у самом почетку није имао, пре свега због недостатка већег броја учитеља који би били спремни да одмах пођу у Стару Србију и Македонију.⁵¹² Даљи садржај дела који се у њеној књизи односи на Србе и њихов став према Бугарској егзархији научно је утемељенији, посебно када се има у виду делатност

---

⁵¹⁰ Исто, 286–287.

⁵¹¹ З. Маркова, *Българската екзархия 1870–1879*, 282–283

⁵¹² Маркова наводи да су од стране Одбора учитељи прво били упућени у Кичево, Гостивар, Скопље, Велес, Врање, Охрид, Криву Паланку, Ниш, Тетово, Качаник, Призрен, Куманово и Лесковац, а да су у другој групи били они послати у Белоградчик, Пирот, Дупницу, Ресен, Мориево, Ћустендил, Разлог, Битољ, Прилеп и Штип. Исто, 283.

митрополита Михаила Јовановића, за кога тврди да је увек по том питању био одмерен. Маркова истиче и то да се курс Кнежевине Србије значајно променио после проглашавања шизме, и да је она Србе и Словене наклоњене Србији подстицала да буду уз Васељенску патријаршију, што није сасвим тачно.⁵¹³ Указујући на улогу грофа Игњатијева у односу Кнежевине Србије према Бугарима, она истиче његову комуникацију са Јованом Ристићем, који му је лично пренео став српске владе да „неће дозволити да Срби буду самлевени од Бугара, и да ће бугарски митрополити бити протерани из Старе Србије“.⁵¹⁴

Маркова је закључке често изводила из извора који нису били увек поуздани, попут новинских чланака национално или идеолошки пристрасних, а најчешће се радило о не кредибилности дописника, или злонамерности уредника тих новина. Чињеница да је велики број новинских чланака на које се позива непотписан, или потписан псеудонимом, то потврђује. Сем тога, листови који су излазили на бугарском језику у Османском царству били су под државном контролом, па су неке редакције могле бити инструктиране и од власти. Због свега тога, ставови Маркове су у тим питањима подложни провери. С изузетком описа стања српско-бугарских односа у време настанка Бугарске егзархије и у првих осам година њеног постојања, Зина Маркова је успела да се дистанцира од ненаучних императива, који су у време настанка њеног поменутог дела били наглашено присутни.

Када је о штампи у Кнежевини Србији реч, одраз ставова државе добро се видео у њеном службеном гласилу, „Српским новинама“. У Кнежевини су излазили и други листови, али су „Српске новине“ биле најтиражније, излазиле су три или четири пута недељно, и имале несљужбени део, који се тако звао због тога што се у њему нису налазили донети закони, прокламације и објаве Владе. Када је реч о вестима из иностранства, оне су биле заступљене у одељцима под насловима „Политични преглед“ и „Телеграфске и најновије вести“. Више бројева из 1870. године садрже вести о доношењу фермана о формирању Бугарске егзархије. У броју од 19. (31) марта 1870. наводи се „на основу иностраних листова“ да ће

---

⁵¹³ Исто, 285–287.

⁵¹⁴ Исто, 288.

„аутономни Бугарски егзархат обухватати 14 епархија“.⁵¹⁵ И следећи бројеви су садржали информације о формирању Бугарске егзархије са новим објашњењима. У броју од 28. марта 1870, преписан је садржај Фермана без његовог детаљнијег тумачења. О томе да су извори информација „Српским новинама“ некада били недовољно поуздани, говори и навод у поменутом броју да „Бугарски егзархат нема никакве везе са патријархом“, као и „да су све бугарске цркве на Фанару припале Егзархату“. Везе Бугарске егзархије са Васељенском патријаршијом тада још увек нису биле прекинуте, док је у Цариграду постојала само једна црква коју су имали Бугари (Црква Св. Стефана), подигнута од кнеза Стефана Богоридија. Под тачком 11. верзије Фермана штампане у „Српским новинама“, такође се наводи да су сви манастири у којима се служи на црквенословенском језику припали Бугарској егзархији, али се не помиње и део о редоследу ставропигијалних лаври, који је остао непромењен.⁵¹⁶ Вести су у наредним бројевима биле нешто учесталије, са информацијама да Грци заузимају непопустљив став, и да ће од патријарха сигурно бити затражена оставка уколико се великим бугарским захтевима удовољи.⁵¹⁷ У броју „Српских новина“ од 7. (19) априла 1870, први пут се помиње могућност сазивања васељенског сабора⁵¹⁸, док се касније износе и вести које су у ранијим, предреформским временима, биле готово незамисливе, попут информације о томе да је патријарх изашао пред Порту са протестом због њеног мешања у црквена питања.⁵¹⁹ Вести објављиване у „Српским новинама“ су често преузимане из цариградских листова на француском и енглеском језику „La Turquie“ и „Levant Herald“, као и грчке „Омоније“ и бугарских новина „Македонија“ (Македонија) и „Цариградски вестник“ (Цариградски вџстник), и објављиване су убрзо по дешавањима на која се односе. Неке вести су преузимане и од руских листова, највише из „Московских вједомости“ (Московские вџдомости). Када је реч о новинама са немачког говорног подручја, највише су цитирани бечки листови „Пресе“ (Presse) и „Цајт“ (Die Zeit), као и минхенски „Зидојче цајтунг“ (Süddeutsche Zeitung).

⁵¹⁵ *Српске новине*, 19. март 1870, бр. 3, 121.

⁵¹⁶ *Српске новине*, 28. март 1870, бр. 4, 211.

⁵¹⁷ *Српске новине*, 2. април 1870, бр. 1, 11; *Српске новине*, 4. април 1870, бр. 2, 32.

⁵¹⁸ *Српске новине*, 7. април 1870, бр. 3, 46.

⁵¹⁹ *Српске новине*, 11. април, 1870, бр. 4, 61.

Православна црква у Кнежевини Србији се, и поред њеног јасно одређеног јерархијског односа према Васељенској патријаршији, до тада није огласила са било каквим негативним коментаром бугарске акције. У „Српским новинама“ такође нема ни вести о томе какав је био однос Васељенске патријаршије, али и представника Бугара, према Србима и српској традицији на просторима за које се очекивало да уђу у састав Бугарске егзархије.

Државни став поклапао се са ставом митрополита Србије и архиепископа Београда, Михаила Јовановића, који је сматрао да је неопходан компромис, али и подржавао бугарске захтеве да имају митрополите и свештенство који знају бугарски језик. Митрополит Михаило је такође подржавао канонско јединство унутар Патријаршије како се „снага цркве не би двојила“, износећи уверење да би, постизањем договора са Бугарима, „несумњиви ауторитет патријарха био додатно увећан, а никако оштећен“.⁵²⁰ Из српског односа према бугарском црквеном питању до краја 1870. произилази да дипломатија Кнежевине Србије, сем реакције у тренутку када је Чомаков 1866. изнео предлог стварања заједничке словенске цркве у Османском царству⁵²¹, није препознала да је, сем раскола Грка и Бугара, десетим чланом Фермана Порта успешно поставила темеље будућих великих неспоразума између Срба и Бугара.

Од објављивања Фермана, положај Бугара у Кнежевини Србији није се битно променио. Шизма још увек није била проглашена, и Православној цркви у Кнежевини Србији није могло бити пребачено да са црквом која је у расколу одржава блиске везе. Васељенски патријарх Антим VI обраћао се писмима митрополиту Михаилу, појашњавајући став Патријаршије о бугарском црквеном питању, и указујући на потребу црквеног јединства. Патријаршија је Православној цркви у Кнежевини Србији готово увек на време достављала информације о актуелним догађајима, јер јој је тада њена подршка била важна. Али и у том за Патријаршију сложеном времену није било разумевања за српске молбе да у старим епархијама укинута Пећке патријаршије она за митрополите постави Србе.⁵²² И

---

⁵²⁰ Ђ. Слијепчевић, *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије*, Минхен 1980, 563–565; И. Снегаров, *Отношенията между Българската църква и другите православни църкви след провъзгласяването на схизмата*, 36.

⁵²¹ И. Годев, *Д-р Стоян Чомаков /1819–1893/, живот, дело, потомци*, 1, 252.

⁵²² Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 572–575.

бугарска страна тражила је подршку митрополита Михаила. Егзарх Антим I лично га је молио да Бугарску егзархију призна као цркву.⁵²³

Кнежевина Србија и даље је примала Бугаре на школовање, као што је било уобичајено и до Фермана из 1870. године. И тек основани Бугарски централни револуционарни комитет (БЦРК), за кога је добијање самосталне Бугарске егзархије био само степеница на путу ка државном осамостаљивању, имао је своје људе у Београду како пре, тако и после 1872. године. Иван Драсов, један од активних учесника у припремама за бугарски устанак, преко Београда је слао пошту у Таргу Магуреле у Румунији, где се налазило средиште Комитета. Драсов је и Панајоту Хитову, који је повремено боравио у Београду, писао о разним темама, попут потребе набавке оружја преко Србије и Црне Горе за бугарски устанак.⁵²⁴ Коста Лазаров, бугарски активиста из Струге, писао је Панајоту Хитову у Београд да је из Кнежевине Србије у његов град послато преко 300 књига, пре свега буквара, али да су их османске власти у Нишу заплениле и вратиле назад.⁵²⁵ Сам Панајот Хитов, припадник струје ненаклоњене Србији, није имао никаквих проблема да по потреби борави у Београду, као што је то био случај из марта 1876, у предвечерје Српско-османског рата, када је примио писмо Димитра Попова са молбом да посредује да Београдска богословија прими на школовање његовог синовца.⁵²⁶ Секретар егзарха Антима I, Лазар Јовчев, који је 1877. и сам постао егзарх под именом Јосиф I, у свом „Дневнику“ не помиње никакве проблеме са властима Кнежевине Србије, што би као добро обавештен човек свакако приметио и записао.⁵²⁷ Антисрпска активност манифестована је углавном преко престоничких листова на бугарском језику. Али, то отвара и питање да ли су њихови уредници

---

⁵²³ Исто, 575–576.

⁵²⁴ К. Вџвџова-Каратеодорова, Н. Жечев, *Иван Драсов в българското национално-революционно движение (1871–1877) : документален сборник*, Архивите говорят 44, Варна 2007, док. 1, 15; док. 3, 17; док. 5, 19; док. 6, 20–21; док. 10, 23; док. 15, 26; док. 16, 26–27; док. 29, 34; И. Тодев, *Д-р Стоян Чомаков /1819–1893/, живот, дело, потомци, I, passim*.

⁵²⁵ Испод кратког текста писма Косте Лазарова налази се Хитовљева белешка, у којој стоји да су буквари послати како би се словенски становници Струге «окренули ка српској страни». То је још један пример постојања две струје у бугарском покрету, од којих је једна била дистанцирана од Срба, иако је по потреби тражила помоћ од Кнежевине Србије. Београд, 23. јула 1870, *Коста Лазаров Панајоту Хитову у Влаику*, I БИА, НБКМ, Фонд 87, Панајот Хитов, I а 8233/1–2.

⁵²⁶ Таргу Магуреле, 25. марта 1876, *Димитар Попов Панајоту Хитову*, БИА, НБКМ Фонд 87, Панајот Хитов, II а 8633.

⁵²⁷ Български екзарх Йосиф I (Йовчев), *нав. дело*, 53–55.

деловали самостално, колико су вести биле проверљиве и тачне, и да ли су у њиховом профилисању утицај имале османске власти.

Кнежевина Србија је у јужне и југоисточне области које су имале српску традицију своје емисаре послала са закашњењем, без јасне спознаје о томе докле се простире српски етнички простор и какву акцију у њему треба спроводити. О степену те необавештености говори и занимљив податак о томе да је код Кнеза Михаила 1866. примљена група деце из Македоније, и да се том приликом поставило питање којим језиком она говоре што је, практично, било и питање њиховог етничког одређења. Присутни су на крају закључили да је реч о бугарском језику.⁵²⁸ Милош Јагодић указује на то да је у времену од абдикације кнеза Милоша Обреновића 1839, до оснивања „Одбора за школе и учитеље у Старој Србији, Македонији и Босни и Херцеговини“ 1868, српска акција била без континуитета, и да власти Кнежевине никоме нису нудиле помоћ већ су реаговале пасивно, повремено одговарајући на захтеве из тих области.⁵²⁹ У времену од 1842. до 1868, помоћ из Кнежевине Србије је 150 пута упућена црквама и манастирима не само у областима под османском влашћу, већ и у Хабзбуршкој монархији. Области у које је помоћ слата су Косово и Метохија, Стара Рашка, Босна, Херцеговина, Црна Гора, светогорски манастири и њихови скитови, Света земља, Далмација, Војводство Србија и Тамишки Банат, манастири у Карловачкој митрополији, Загреб. Помоћ је најмање усмеравана ка југу у области које су биле од интереса и за Србију и за Бугаре. У периоду од 1842. до 1868. она је упућена само 21 пут, од чега су у Македонији цркве и манастири помогнути новчано или у књигама и одеждама 17 пута, док су манастири и цркве из Пиротске (Нишавске) митрополије, на стратешки веома значајном простору, помогнути само три пута (манастир Суково једном и црква Св. Николе у Трну два пута). И црква Свете Тројице у Врању помогнута је само једном.

И када се ради о Македонији, податак о седамнаест пута упућеној помоћи не односи се на седамнаест места. Манастир Св. Јована Бигорског три пута је

---

⁵²⁸ Ј. Хаџи Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у 19. в (до српско-турских ратова 1876–78)*, Београд 1928, 319.

⁵²⁹ М. Јагодић, *Помоћ Кнежевине Србије црквама, манастирима и школама изван Србије (1839–1868)*, Српске студије 9, Београд 2018, 51.

добијао помоћ, Пречиста код Кичева два пута, две цркве у селима поред Тетова по једном. Нема помена Скопља, Куманова, Криве Паланке, места која су била ближа Кнежевини Србији.⁵³⁰ А радило се о областима које су још од педесетих година биле посматране као део Старе Србије. Појам „Стара Србија“ је, међутим, и даље био флуидан, и није садржао њене јасне границе. Шира српска јавност је о томе уочи стварања Бугарске егзархије знала мало, а није постојала ни јасна представа о томе докле се простире бугарски етнички простор.⁵³¹ Очигледно је помоћ давана онима који су се обратили и које је неко могао да препоручи, притом у веома скромном износу, знатно мањем него када је реч о црквама на Косову и Метохији или у Босни и Херцеговини, уз необично занемаривање области око Врања, Пирота и Скопља. Занимљив пример је и град Велес, у који ниједном није послата помоћ у наведеном периоду, а становници тог града нису имали потребу да је сами траже од Кнежевине Србије јер је бивши херцеговачки, а потом велешки митрополит Авксентије Петров Чешмеџијев, велике суме новца које је стекао у Херцеговачко-захумској митрополији уложио у бугарске школе и помагао бугарску акцију на том простору још педесетих година 19. века.⁵³² Последица таквог деловања, посебно у Понишављу, брзо је уочена по ослобођењу тих крајева 1878, када су се нове српске власти у њима суочиле са снажном бугарском струјом.⁵³³

Кнежевина Србија оскудевала је и у озбиљној научној аргументацији својих ставова по питању Старе Србије. Јован Хаџи Васиљевић истиче да је политика Кнеза Михаила Обреновића била доминантно усмерена ка Босни и Херцеговини, док су за Стару Србију и Македонију, у недостатку домаће научне продукције (историја, филологија, етнологија), прихватани као тачни ставови удаљених научних центара, попут Беча или Санкт Петербурга.⁵³⁴ Међутим, колико год да су били квалитетни научни кругови у тим центрима, недостатак теренских истраживања могао је код њих да произведе забуну и доведе до погрешних

---

⁵³⁰ Исто, 55–60.

⁵³¹ Исти, *Србија и Стара Србија (1839–1868) : наслеђе на југу*, Београд 2016, 23–42.

⁵³² Само у Велесу и околини помагао је пет различитих школа са преко 700 ученика који су наставу слушали на бугарском језику. Н. В. Радосављевић, *Авксентије III Петров Чешмеџијев, херцеговачки митрополит*, Истраживања 24, Нови Сад 2013, 277–278.

⁵³³ Ј. Н. Радосављевић, *Нишавска митрополија од ослобођења од османске власти до Берлинског конгреса*, Од турске касабе до модерног града, преко Берлина и Версаја : Пирот 1878–1918–2018, Пирот 2018, 111–114.

⁵³⁴ Ј. Хаџи Васиљевић, *нав. дело*, 317–318.

закључака услед блискости српског и бугарског народа, који би се потом одразили и на званичну политику тих држава. О томе шта се дешава на Балкану и каква је природа црквеног спора су, преко немачког Аугзбург Алгемајне Цајтунга (Augsborg Allgemeine Zeitung) и белгијског фламанског „Норда“ (Nord), у наставцима 1873. расправљали Феликс Каниц и Карл Менделсон Бертолд, при чему се расправа претворила у питање личне сујете о томе ко је више пута прокрстарио Балканским полуострвом, без конкретних корисних закључака. „Српске новине“ то су прогласиле германском пропагандом, али је много важнија била чињеница да није било српског научног ауторитета који би се укључио у расправу и аргументима наметнуо свој став.⁵³⁵

Српски интереси су у појединим областима, у недостатку професионалне дипломатске мреже, често зависили од људи који су имали углед у локалној средини. Од њиховог опредељења за српски идентитет или за Бугарску егзархију, могао је да зависи и став већине локалног словенског становништва. Скопље и околина били су добар пример за то. У том граду је на челу егзархијске струје био извесни Кара Јово. Он је изјављивао да је раније „био Србин“ али да је, пошто Кнежевина Србија није послала значајнију помоћ у књигама за школе и цркве, сматрао да је боље да се приступи Бугарској егзархији, како би се становништво спасило од погрчавања.⁵³⁶

Када је реч о утицају Васељенске патријаршије, од посебне важности били су теолошка спрема и углед митрополита који су се налазили на челу појединих митрополија. За скопског митрополита Јоакима (1844–1868), по народности Грка, који је дуго управљао том епархијом, употреба словенског богослужбеног језика није била никакав проблем, па самим тим ни бугарска пропаганда није имала велику подршку.⁵³⁷ Међутим, доласком новог митрополита Пајсија 1868, до тада Јоакимовог викарног (врањског) епископа, за кога Јован Хаџи Васиљевић наводи

---

⁵³⁵ *Српске новине*, 8. фебруар 1873, бр. 30, 117.

⁵³⁶ Ј. Хаџи Васиљевић, *Скопље и његова околина*, Београд 1930, 531.

⁵³⁷ Митрополит Јоаким Скопски пример је да је Велика црква некада одговорно поступала. Он је десет година припреман за неку од словенских митрополија учећи језик, како се са верницима не би споразумевао преко тумача. У Скопску митрополију је дошао добро припремљен у том погледу. С. Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд-Подгорица-Крагујевац 1996, 229.

да је имао озбиљних моралних недостатака, врата бугарској акцији била су отворена и она је добила на снази.⁵³⁸

Има и других примера када су људи на терену једноставно „променили страну“, што је, између осталог, била још једна од последица немогућности формирања регуларне конзулске мреже са провереним кандидатима, званично везаним за Кнежевину Србију. Занимљив је случај Љубомира Милетића, угледног бугарског филолога из нешто каснијег периода. Његов отац Ђорђе је рођени брат Светозара Милетића, који је као српски учитељ отишао у Велес и остао тамо оженивши се мештанком, стајући потом у службу бугарског националног покрета и прихватајући бугарски идентитет.⁵³⁹ Љубомир Милетић искористио је све предности школовања у Аустро-Угарској, чије је поданство по оцу имао, да би на крају постао потпуно одан бугарској државној идеји, професор Софијског универзитета и утемељивач бугарске научне филологије. Међутим, чак ни његов каснији ангажман, изразито ненаклоњен Србима, оличен у управљању „Македонским научним институтом“ у Софији, није му увек доносио место у лексиконима знаменитих бугарских личности, управо због српског порекла.⁵⁴⁰ Примери Ђорђа и Љубомира Милетића, само на први поглед парадоксално, указују на то да су два народа до тада била толико блиска да појединцима понекад није био велики проблем да прихвате свест о припадности оном другом.⁵⁴¹ На то указује и Феликс Каниц у делу штампаном на руском језику „Дунайская Болгарія и Балканскій полуостров : Историческія, географическія и этнографическія путевые наблюдения“, који истиче да су Бугари који су живели на простору који је припао Кнежевини Србији „скоро изгубили своју народност услед сродности по пореклу и језику са Србима“.⁵⁴² То су, још у другој половини 18. века, приметили и обавештајни официри хабзбуршке војске, користећи имена два народа као

---

⁵³⁸ Ј. Хаџи Васиљевић, *Скопље и његова околина*, Београд 1930, 491, 531.

⁵³⁹ У. Шешум, *Милетић, Ђорђе*, Српски биографски речник 6, Мар–Миш, Нови Сад 2014, 479–480.

⁵⁴⁰ Ј. Н. Радосављевић, *Милетић, Љубомир*, Српски биографски речник 6, Мар–Миш, Нови Сад 2014, 485.

⁵⁴¹ I. Despot, *The Balkan Wars in the Eyes of the Warring Parties : Perceptions and Interpretations*, Bloomington 2012, 198–199.

⁵⁴² Ф. Каниц, *Дунайская Болгарія и Балканскій полуостров : Историческія, географическія и этнографическія путевые наблюдения*, Санкт Петербург 1876, 51–54.

синониме за словенско хришћанско становништво у прелазним областима.⁵⁴³ Да је такво стање трајало дуго, сведочи и француски новинар и путописац Жером Адолф Бланки, који је прошао долином Нишаве, где је такође сретао и Бугаре и Србе, користећи некад њихова народна имена као синониме, као у случају града Ниша.⁵⁴⁴

Када је реч о сазнањима која су допринела да Кнежевина Србија временом почне да се више ангажује о у Старој Србији и Македонији, посебно место имали су људи који су припремани за то да дођу до одређених научно утемељених знања. Један од њих био је Милош С. Милојевић, историчар и филолог, професор Београдске богословије и члан Српског ученог друштва. По завршетку студија права на Лицеју у Београду (1859–1862), Милојевић је као државни питомац послат на даље школовање у Русију. У Кијеву је студирао упоредну словенску филологију, историју и историју књижевности (1862–1865). Управо тај период његовог школовања допринео је да оствари непосредан увид у то колико је био јак утицај пробугарске струје у руским словенофилским круговима, увиђајући пре Владе у Београду да је амбиција појединих представника бугарског покрета проширена на српске области, које би под утицајем процеса бугаризације верника могле бити трајно изгубљене у ближој будућности. Текстове о бугарској пропаганди, под насловом „Пропаганде у Турској“, Милојевић је објављивао у листу „Световид“, који је био отворенији од „Српских новина“ за различита гледишта. Милош С. Милојевић је био заслужан и за оснивање „Одбора за учитеље и школе у Старој Србији, Македонији и Босни и Херцеговини“ 1868. године, којим је Кнежевина Србија први пут шире институционално деловала на просветном плану у областима под непосредном османском влашћу, помажући оснивање школа и школовање кадрова за њих. Захваљујући активностима овог Одбора, отворене су 72 школе у областима у којима је Кнежевина Србија имала своје интересе.⁵⁴⁵ У Одбору су, поред њега, били архимандрит Нићифор Дучић и Пантелија Срећковић, краће

---

⁵⁴³ Д. Пантелић, *Војно-географски описи Србије пред Кочину крајину 1783. и 1784. године*, Споменик СКА LXXXII, Београд 1936, 7–56.

⁵⁴⁴ На Бланкија је посебан утисак оставила Ћеле-кула у Нишу, за коју је написао да се «локални Бугари» са великом пажњом односе према успомени на српске војнике чије су главе у њу узидане, мада се очигледно радило о локалном српском становништву. Ж. А. Бланки, *Путуване през Бџгария на 1841. година*, Софија 2005, 99–100.

⁵⁴⁵ М. Јагодић, *Милојевић, Милош С.*, Српски биографски речник 6, Мар–Миш, Нови Сад 2014, 595.

време 1872. и Стојан Новаковић, али је највећи терет његовог рада поднео Милојевић.⁵⁴⁶

Милојевић је, износећи резерве према бугарској пропаганди, препоручивао да Влада у Београду буде опрезна када је реч о школовању и стипендирању Бугара. Примера ради, Стојан Новаковић опасност од бугарског утицаја по српске интересе делимично увиђа тек 1871, али и тада није сматрао да су Бугарске тежње ка самосталној цркви биле спорне.⁵⁴⁷ Милојевић је за члана Српског ученог друштва изабран 1870.⁵⁴⁸, а већ 1871. године издао је први том „Путописа Праве-Старе Србије“, у коме је почео са утврђивањем стања у коме се налази српски народ на Косову и Метохији.⁵⁴⁹ У другом и трећем тому, такође заснованим на путничким белешкама, Милојевић говори о врстама бугарске пропаганде и утицају који она има на Србе.⁵⁵⁰ Он је слично поступао и у случају новоослобођених крајева, односно четири округа која су 1878. припала Кнежевини Србији по одлукама Берлинског конгреса. У извештају поднетом министру просвете и црквених дела 1879, он практично даје шематизам школске, али и државне и црквене структуре Нишког, Пиротског, Топличког и Врањског округа.⁵⁵¹ По његовом мишљењу припадност тамошњег већинског словенског становништва, уз мали број словенских муслимана и Јевреја, била је несумњиво српска, и он се према њему као опуномоћени Владин изасланик у извештају тако и односио.⁵⁵² Извештај који је поднео био је наставак његовог континуираног рада, који није престајао ни по

---

⁵⁴⁶ Стојан Новаковић је у Одбор за школе и учитеље у Старој Србији, Македонији и Босни и Херцеговини ушао 1872. на предлог Јована Ристића, да би већ 1873. из њега изашао, поново на позив Ристића који је тада формирао Владу и поверио му Министарство просвете и црквених дела. У поменутом Одбору Новаковић се налазио међу Милојевићевим неистомишљеницима како када је реч о научном опредељењу у погледу критичке историографије, тако и у случају политике према Бугарској егзархији. М. Војводић, *Стојан Новаковић*, Стојан Новаковић : живот, дело, време, Београд 2017, 40.

⁵⁴⁷ А. Растовић, Б. Миљковић Катић, Б. Стојић, Ј. Блажић Пејић, *Стојан Новаковић : изабрана документа*, Београд 2017, док. 4, 41.

⁵⁴⁸ М. Јагодић, *Милојевић Милош С.*, 595.

⁵⁴⁹ М. С. Милојевић, *Путопис дела Праве-Старе Србије, 1*, Београд 1871, passim.

⁵⁵⁰ Исти, *Путопис дела Праве (Старе) Србије, 2*, Београд 1872, passim; Исти, *Путопис дела Праве (Старе) Србије, 2*, Београд 1877, passim.

⁵⁵¹ Б. Лилић, *Извештај изасланика Милоша С. Милојевића о стању школа у окрузима Нишком, Пиротском, Врањском, Топличком и Ужичком*, Споменик СХЛП, одељење историјских наука, 15, Београд 2009, 76; Претходно је, од 1865. године, постојао „Одбор за просвету“ на чијем челу је био митрополит Михаило Јовановић, а који је помагао школе у Старој Србији. Тај одбор радио је с прекидима. Ј. Хаџи Васиљевић, *Милош С. Милојевић : Његов национални рад*, Братство 25, Београд 1931, 98.

⁵⁵² Б. Лилић, *нав. дело*, 95–124.

Берлинском конгресу, у времену када је Кнежевини, потом Краљевини Србији, био неопходан мир да би учврстила власт у ослобођеним областима и привредно се опоравила. Његова каснија делатност и даље је била посвећена ослобођеним крајевима, али и оним који су остали под османском влашћу. Тако је већ 1881. године покушавао да помогне српску четничку акцију у Куманову, Кратову и Прилепу. Опширне меморандуме о националном раду у Македонији и Старој Србији Милојевић је достављао Влади Краљевине Србије 1883. и 1886. године.⁵⁵³

Милојевић је био управник и професор Другог (*Странског*) одељења Београдске богословије, намењеног ученицима из области под непосредном османском влашћу. Друго одељење је примало искључиво Србе, који су по завршетку школовања требали да се врате у области порекла и, поред вршења свештеничког позива, покрену рад на националном ослобођењу. Одељење је основано 1873, када је већ био познат резервисан став дела врха Бугарске егзархије према Кнежевини Србији и Србима. Бугарски ученици и даље су примани у Београдску богословију, али у Прво одељење, у коме су били и поданици Кнежевине. Када је реч о кандидатима из Старе Србије и Македоније, Милојевић је сам одлучивао о томе ко ће бити примљен у Прво, а ко у Друго одељење Богословије, одлучујући некада на основу сопствених критеријума ко је Србин а ко Бугарин, без обзира на њихова изјашњавања и осећања етничке припадности.⁵⁵⁴ Део плана и програма за Друго одељење осмислио је Стојан Новаковић, који је као министар и донео одлуку о његовом формирању. Тај део прилагођен је припремама за национални рад ученика по повратку из Кнежевине Србије у своје завичаје.⁵⁵⁵

Делатност Милоша С. Милојевића брзо је дошла у видно поље носилаца бугарске егзархијске пропаганде, и они су на њу реаговали. Разлога за то било је више, између осталог и због његовог одласка у другу крајност, јер је у својим радовима у српски етнички простор укључивао и области које то заиста нису биле. О томе се и у српској академској заједници водила полемика, о чему су писали и бугарски цариградски листови. У једном реферату Стојана Новаковића и Милана Кујунџића о Милојевићевом делу, изнетом у Српском ученом друштву од 1. (13)

⁵⁵³ М. Јагодић, *Милојевић Милош С.*, 596.

⁵⁵⁴ Vojvodić V., *Školovanje nacionalnih radnika za rad van Srbije 1873–1877 : zavod u Beogradu za školovanje pitomaca iz susednih oblasti Turskog carstva i Crne Gore (1873 –1877)*, Beograd 1963, 26–27.

⁵⁵⁵ М. Војводић, *Стојан Новаковић*, 40.

ноембра 1873, наводи се да је он за Самоков и околину тврдио да је реч о „српској покрајини“. Такође се наводи и то да је Бугаре искључио из словенског корпуса и прогласио их за „монголски народ“. За такав научно неутемељен став Новаковић и Кујунџић наводе да је „небратско и неполитично поступање са најблиским народом на истоку“.⁵⁵⁶ У Милојевићевом тротомном делу „Путопис дела Праве-Старе Србије“, изнети су и закључци да су све земље које су у време средњовековне државности балканских народа улазиле у састав српских држава биле српске, без обзира на структуру становништва у њима. Милојевић је ишао дотле да је у српске земље укључио залеђа Једрена и Солуна.⁵⁵⁷

Идеолози оснивања Бугарске егзархије као независне цркве у што ширим територијалним оквирима брзо су Милојевића прогласили за шовинисту и непријатеља. У листу „Македонија“ (Македонија), који је излазио у Цариграду, објављивани су чак и прилози сарадника, Бугара из Београда, који су тврдили да су од њега лично добијали налоге да децу из „западне Бугарске“, односно Македоније, уче да су по народности Срби. Тако је један од Бугара настањених у Београду указао на пример породице из Крушева која је желела да школује децу у Србији, али је Милојевићев услов био да то буде на српском језику. Аутор тог текста није потписан.⁵⁵⁸ Из поменутог текста није јасно на ком би то другом језику, сем српског, у Београду настава тада уопште била могућа, али је у бугарску јавност послата негативна порука. Милојевићева делатност била је помињана и у извештајима бугарских првака из Македоније.⁵⁵⁹ Милојевић је по објављивању шизме 1872. био још гласнији у својим тврдњама, сматрајући да њено

---

⁵⁵⁶ Ст. Новаковић, М. Кујунџић, *Радња Српског ученог друштва : састанак одсека философског и филолошког 1. фебруара 1873*, Гласник СУД XXXVIII, Београд 1873, 329–348; В. Божинов и др., *Македонија*, Сборник от документи и материали, Софија 1978, док. 135, 277–278; М. Войнов и др., *Документи и материали за историјата на българския народ*, Софија 1969, док. 150, 182–183. У истом реферату истиче се Милојевићева тврдња да Срба има 11.650.000, што је више од половине броја становника које је имало Османско царство 1881, три године по окончању Велике источне кризе, када је установљен број становника од приближно 20.000.000. Резултати Пописа становништва су приведени крају тек 1893. П. Димон и др., *Историја Османског царства*, Београд 2002, 654–655.

⁵⁵⁷ М. С. Милојевић, *Путопис дела Праве-Старе Србије*, 1, passim; Исти *Путопис дела Праве (Старе) Србије*, 2, passim; Исти, *Путопис дела Праве (Старе) Србије*, 3, Београд 1877, passim; М. Вемић, *Етничка карта дела Старе Србије : Према путопису Милоша С. Милојевића 1871–1877*, Београд 2005, 41–72.

⁵⁵⁸ *Македонија*, бр. 22 од 26. алрила (8. маја) 1869, Цариград 1869; В. Божинов и др, *Македонија*, Сборник от документи и материали, Софија 1978, док. 100, 244–245.

⁵⁵⁹ Ст. Райчевски, *Архив Јурдан Атанасов : Възраждането в Македонија – материали от българския Възрожденски периодичен печат*, Архивите говорят 57, Софија 2009, passim.

проглашавање иде у прилог његовим ставовима. На то је реаговао и Љубен Каравелов, који је са бројним Србима одржавао блиске пријатељске и родбинске везе (супруга Наталија била је Српкиња) а опробао се и као прозни писац на српском језику.⁵⁶⁰ У листу „Независност“, који је излазио у Букурешту, у броју 19 од 23. фебруара (7. марта) 1874. године, Каравелов оптужује Милојевића и „архимандрита“ Пелагића, кога Милорад Екмечић описује као „социјалисту који се свог архимандритског звања присећао по потреби“⁵⁶¹, да распирују сукоб два братска народа и раде у корист „грчких безумника“, односно словенских непријатеља који су све Бугаре прогласили шизматицима.⁵⁶² И касније, 1875. године, још један утицајан Бугарин, Христо Ботев, послао је одговор београдском листу „Исток“, у коме је објављен текст под насловом „Шпијунлуци и инквизиције бугарске“, побијајући тврдње о Протобугарима (*Бугаро-Татари*) које су у њему изнете, и позивајући на дијалог представника два народа како би се избегао непотребни расцеп између њих. У тексту објављеном у „Истоку“ на који је Ботев реаговао, изнети су ставови које је пре свега заступао Милош С. Милојевић. Ботев га је оптужио да по бугарским областима у Македонији шаље учитеље и школске књиге.⁵⁶³ Милош С. Милојевић остао је све време доследан ставовима које је заступао.

Други човек на кога се у добијању информација ослањала Кнежевина Србија био је Стефан Верковић. Рођен 1821. у Угљарима у Босни, рано је остао без родитеља, и као сироче је васпитаван у фрањевачком манастиру Краљева Сутјеска, у коме је приступио Фрањевачком реду. У Загребу је уписао теологију 1837, и ту се упознао са Људевитом Гајем, али је студије напустио и отишао у Кнежевину Србију 1843. Српска влада га је убрзо почела да шаље у различите мисије по Далмацији, Црној Гори, Македонији и Албанији. Године 1850. послат је у Македонију да би извештавао о тамошњим приликама. У тим годинама, 1855,

---

⁵⁶⁰ Каравелов је на српском језику написао једно своје прозно дело, под насловом „Је ли крива судбина“. Љ. С. Каравелов, *Је ли крива судбина*, Нови Сад 1869.

⁵⁶¹ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, 2, Београд 1989, 322.

⁵⁶² В. Божинов и др., *нав. дело*, док. 141, 290–292; док. 142, 293–295; М. Войнов и др., *Документи и материјали за историјата на бугарски народ*, док. 158, 193–195. У српским дипломатским круговима лист „Независност“ посматран је као гласило „које подстиче слогу Бугара и Срба“, али да има „призрења према Србији“. Букурешт, 21. децембра 1874, *Милан Петронијевић министру спољних послова Јовану Мариновићу*, АС, МИД, ПО, р. 30, година 1874, ф. I, д. 4, I/359.

⁵⁶³ М. Войнов и др., *нав. дело*, док. 171, 212–214; В. Божинов, *нав. дело*, док. 155, 310–312.

прешао је у православље. Године 1862, у време када је већ почела борба за стварање аутономне бугарске цркве, поново је ступио у службу српске владе, у којој је остао све до 1873. Живео је у Серезу, важном центру збивања у време патријаршијско-бугарске црквене распре.⁵⁶⁴

Верковићева делатност се, за разлику од Милојевићеве, одвијала у Османском царству. У том погледу му је било теже, јер није имао пуну слободу отвореног деловања. Међутим, са контактима које је имао и међу османским чиновницима и међу бугарским активистима, уз добар увид у делатност Патријаршије, он је извлачио добре и корисне закључке. Грчку јавност је пратио преко цариградских листова на грчком језику, пре свега „Омоније“.⁵⁶⁵ Стефан Верковић је преко својих веза помагао да се неки Бугари пуне из затвора, а старао се да појединцима омогући безбедно слање писама у Кнежевину Србију, и преко ње даље у Русију. Његова сачувана преписка, која се директно не односи на комуникацију са Владом у Београду, садржи низ података од значаја за привредну и друштвену историју области у којој је боравио. У тој средини он је сматран и антикваром (*старинар*), што је такође био, а локални становници су му се обраћали како би му продали или поклонили антиквитете до којих су дошли. Верковић им је излазио у сусрет, створивши на тај начин мрежу која му је послужила за прикупљање информација. Наклоност средине стекао је и чињеницом да је објавио књигу „Народне песме македонски Бугара“, која је распрострањена по Македонији.⁵⁶⁶

У Серезу и Македонији било је познато да Верковић одржава везу са Кнежевином Србијом, што указује на то да је тамошње словенско становништво пре него што су профилисани максимални бугарски захтеви очекивало помоћ од Београда. Пример за то је писмо Христодула Божикова из села Висока, који се Верковићу обратио с молбом да им за школу и цркву пошаље неопходне књиге. А у то време, Верковић је могао да им пружи помоћ само у књигама штампаним у

---

⁵⁶⁴ Ј. Вељковски, *Верковић, Стеван И.*, Српски биографски речник 2, В–Г, Нови Сад 2006, 152.

⁵⁶⁵ А. Райкова, *Стефан Веркович и българите : доклади до сръбското правителство*, София 1978, док. 12, 96–99; док. 13, 99–100.

⁵⁶⁶ Д. Велева, Т. Вълков, *Документи за българско възраждане от архива на Стефан И. Веркович, 1860–1893*, София 1969, док. 1, 19;

Србији.⁵⁶⁷ Потврда да се знало за кога Верковић ради је и чињеница да су поједини локални прваци у преписци с њим за ширу област око Скопља користили име „Стара Србија“.⁵⁶⁸

Верковић је, међутим, временом изашао из домена повереног мандата, посебно када је покушавао да измири сукобљене бугарске фракције око Неврокопа, Сереза и Солуна, отварајући тако још један канал за прикупљање информација. Такође је отпочео непосредну комуникацију и са егзархијским Светим синодом, који није доводио у питање његову поузданост.⁵⁶⁹ У октобру и новембру 1870, у време када је Бугарска егзархија са привременим органима власти већ била заживела, Верковић у својим извештајима наводи примере грчког, односно патријаршијског притиска на Бугаре у погледу литургијског језика и црквене аутономије, чврсто заступајући бугарску позицију.⁵⁷⁰ Локални бугарски прваци стекли су у њега пуно поверење, сами му саопштавајући своје мишљење, чак и тражећи савете, о чему је Београд бивао брзо обавештен. Лично, Верковић је своју мисију делом доживљавао као такву да „македонски Словени не постану пленом еленизма“, и истицао да је у томе успео.⁵⁷¹

Када се сагледају чињенице о повереницима српске владе и њиховим активностима, јасно је због чега добија на значају подршка коју је Србима у Османском царству, али и Кнежевини Србији, својим ангажовањем, новцем и информацијама давао руски конзул Иван Степанович Јастребов. За Србе, он је био више од дипломате пријатељске државе. Активно је подржавао српске интересе, сарађујући са српском научном елитом тог времена. Јастребов је прво боравио у Царираду (1866), па у Скадру (1868–1870), да би потом постао вицеконзул у Призрену 1870. На тој дужности остао је до 1874, у неколико наврата замењујући и скадарског конзула. Његови ставови као човека са терена нису били попут оних које је имао генерал Игњатијев, али ни солунски конзул Леонтијев. Јастребов је помагао да се српски интереси профилишу, и подржавао отварање Призренске богословије 1871, која је требало да има наставни кадар формиран у Београдској

---

⁵⁶⁷ Исто, док. 9, 27.

⁵⁶⁸ Исто док. 7, 24; док. 14, 33.

⁵⁶⁹ Исто, док. 12, 96–99.

⁵⁷⁰ Исто, док. 16, 108–109.

⁵⁷¹ Исто, док. 18, 112–114.

богословији.⁵⁷² Већ 1872. године он је указивао на то да су различити интереси Бугара и Срба реалност. И касније, осамдесетих година 19. века, Јастребов је подржавао Србију и истицао да су словенски становници Старе Србије и Македоније Срби, а не Бугари. У циљу остваривања њихових планова у Старој Србији, пре свега просветних, Јастребов је Србе помагао чак помагао и новцем, а његова подршка била је стабилна, без обзира на званичну политику Русије. Може се рећи и да је његово држање било својеврстан преседан у деловању једног дипломате, али он никада тиме није угрозио руске државне интересе.⁵⁷³

И када су међу Бугарима већ постојали различити ставови према Кнежевини Србији, она је и даље на делу показивала своју добронамерност, а српска јавност им је остала наклоњена. Поред школовања бројних ђака и студената, управо у време када је трајала борба око стављања фермана у дејство и формирања мреже егзархијских епархија, у Београду је 1870. штампано дело црквене провенијенције „Служба Јована Рилског“ (Служба Йоанна Рилскога). О томе да је подршка Бугарима стизала и са врха државе, сведочи импресум те књиге. У њему се наводи да је књига објављена са дозволом Кнеза Милана Обреновића и благословом митрополита Србије и архиепископа Београда Михаила Јовановића. Исте године штампана је и књига „Златни извор“ (Златний извор), коју је са грчког превео Христо Крантов.⁵⁷⁴

По преовлађујућим ставовима у српској јавности, формираним како на основу информација из Цариграда и балканских области под османском влашћу, тако и вести добијених од сопствене и страних дипломатија, може се закључити да у прве две године патријаршијско-бугарске распре по издавању Фермана о успостављању Бугарске егзархије није било дубљих анализа тог питања из позиције

---

⁵⁷² А. Марковић Новаков, *Православна српска богословија у Призрену*, Ниш 2011, 69.

⁵⁷³ А. Новаков, *Јастребов, Иван Степанович*, Српски биографски речник 4, И – Ка, Нови Сад 2009, 324–326; Иста, *Стубови српске просвете : српске средње школе у Османском царству 1878–1912*, Београд 2017, 54–55.

⁵⁷⁴ Ђ. Игњатовић, *Штампање бугарских књига и листова у српским штампаријама 1833–1878*, Београд 1980, 191. Велики број примерака књиге *Служба Јована Рилског* османске власти су задржале у Нишу, због тога што су на првој страни штампана имена српског кнеза и митрополита. Митрополит Михаило је замолио Јована Ристића да се питање ових књига реши, јер је њихова заплена представљала штету како за Рилски манастир тако и за саму Кнежевину Србију, јер се могло десити да више нико са подручја Османског царства неће хтети да штампа књиге у Србији. Београд, 3. марта 1872, *Митрополит Михаило Јовану Ристићу*, АСАНУ, ЈР, инв. бр. 26/900, XXVI/13.

српских интереса, и да је преовладавао став о словенској солидарности. „Српске новине“, званични лист Кнежевине Србије, добар су пример како је то изгледало.

Година 1872. била је преломна за Православље, у ком се десио раскол, први пут после црквених реформи које је у Московској патријаршији спровео патријарх Пимен, уклањајући из књига и из литургијске праксе нетачне интерполације које су временом настале.⁵⁷⁵ Тај раскол је овај пут био изазван етничким и политичким, а не теолошким спорењима. Када је о „Српским новинама“ у том периоду реч, прво што се може видети је одсуство континуираног извештавања о патријаршијско-бугарској распри. То питање је, од 153 броја која су изашла током 1872, заступљено само у њих 37, и то често у веома кратким информацијама. Примера ради, знатно више пажње посвећено је Хрватском питању у Угарској после нагодби 1867. и 1868, када је Аустро-Угарска установљена као унија. У готово сваком броју „Српских новина“, међу вестима из иностранства постојао је део посвећен збивањима у тој држави, при чему се посебно истицао поднаслов „Троједна краљевина“. Стање Краљевине Хрватске и Славоније у Угарској праћено је преко заседања Угарског сабора, избора за Хрватски сабор, расправа угарских и хрватских регниколарних депутација и покушаја ревизије Угарско-хрватске нагодбе из 1868. Притом су „Српске новине“ у потпуности подржавале хрватске тежње. Питање изузетног интересовања за Краљевину Хрватску и Славонију, односно за положај хрватског народа у Угарској, још више чуди с обзиром на то да је Војна граница, у којој су у највећем броју живели Срби, и даље постојала, па је самим тим и број Срба у областима под управом Загреба био знатно мањи него касније. О положају Срба како у Краљевини Хрватској и Славонији, тако и у Војној граници, не говори се готово ништа. Нешто више података објављено је о стању у Карловачкој митрополији, саборима који су одржавани у њој, као и иступањима Срба у Угарском сабору, попут дебате поводом хапшења Светозара Милетића, али то ни изблиза није било заступљено у истој мери као Хрватско питање. О доброј обавештености уредништва и давању широких информација читаоцима сведоче бројни текстови о француско-немачких односима, стању у Шпанији и заседањима њених Кортеса, заседањима пруског и баварског ландтага, положају папе у

---

⁵⁷⁵ Dž. Bilington, *Ikona i sekira*, Beograd 1988, 175–178.

Италији, парламентарном животу у Великој Британији. Неке од вести посвећене су и Сједињеним Америчким Државама, од односа са њиховим северним суседом, Великом Британијом, до навода да су у једној од савезних држава бивши робови спречени да остваре своја бирачка права. Има и вести о руско-кинеским споровима и о Персијском царству. Вести из Османског царства такође су биле присутне, посебно када је реч о сменама на месту великог везира или војним припремама за обрачун са Црном Гором. Положају Срба у суседном Босанском пашалуку посвећене су само три краће вести, а о стању у коме су се они налазили у Старој Србији ниједна.

И када је у питању извештавање о патријаршијско-бугарској распри, вести које су објављиване у „Српским новинама“ биле су неуједначеног обима, више у зависности од извора из ког су преузете него од значаја самих догађаја. Будући да се став митрополита Михаила Јовановића и Православне цркве у Кнежевини Србији знао, и да је подразумевао очување црквеног јединства уз уважавање бугарских интереса, као и наглашено подржавање све теже остваривог словенског јединства, време и обим објављених вести о томе пажљиво је бирано.

Занимљиво је и то што су вести из руских новина, пре свега „Московских вједомости“ дословно преношене, док су из других страних новина најчешће даване сажето. У почетку је писано са пуно разумевања за став Русије, која је покушавала да максимално подржи Бугаре, све до захтева који би могли бити пут у раскол, који је гроф Игњатијев по сваку цену покушавао да избегне. У „Српским новинама“ је по том питању истицано да су Русију за неуспехе својих планова окривљавале и грчка (патријаршијска) и бугарска егзархијска страна.⁵⁷⁶

Вести објављиване током јануара и фебруара 1872. биле су засноване на телеграфским информацијама из Цариграда или на писању појединих страних новина, попут бечког „Пресеа“ и „Вандерера“, и „Левант херода“. У првим месецима оне су објављиване уз ретке коментаре, али се из њих ипак може приметити да су Бугари дискретно подржавани од Београда. Тако је вест о Богојављенској служби 1872, која је била узрок нове напетости у односима између

---

⁵⁷⁶ *Српске новине*, 10. фебруар 1872, бр. 18, 91.

Патријаршије и Бугара наклоњених Егзархији била неуобичајено кратка, са основним информацијама о самом догађају, укључујући и слање три митрополита Бугарина у заточење. Ипак, наглашена је „навала народа“ на службу, што је указивало на то да је реч о свенародном бугарском покрету.⁵⁷⁷ Међутим, како је време одмицало а распра се све више компликовала, отворено подржавање бугарских ставова као праведних тежњи блиског словенског народа било је све очигледније. То се јасно видело и у ставу око појединих, тада учесталих манифестација Грка и Бугара у Цариграду. Тако су Бугари окупљени око Егзархије, приликом Богојављенске службе на којој је изостављено помињање имена васељенског патријарха, у „Српским новинама“ описани као *благочастиви народ*⁵⁷⁸, док су Грци, који су демонстрирали тражећи заштиту интереса Велике цркве и ауторитета патријарха такође описани истим речима, али под знацима навода. Поред тога, Грци су описивани и као „светина коју је морала да разјури полиција“.⁵⁷⁹ Поменути вест о нередима објављена је у време када се очекивало да буде изречен суд помесног сабора Велике цркве који је расправљао о Бугарској егзархији и проглашавању шизме због непослушности према њој. „Српске новине“ су пренеле текст из „Московских вједомости“ о томе, у коме се већ назирала одлука помесног сабора. У том тексту наведено је да је против прогласа шизме био не само јерусалимски, већ и антиохијски патријарх, као и кипарски архиепископ. Због таквог њиховог става грчка популација у Цариграду је организовала велике демонстрације против јерусалимског патријарха. Жртва чистке од људи у црквеној структури који су били препрека јединству у прогласу шизме, био је и анхијалски митрополит Антим, који је смењен са дужности ректора Духовне академије на Халки, оставши без другог намештења, а самим тим и прихода. После њега, смењена су и два угледна професора те академије, Илија Тандалидис и Јован Анастасијадис. Отпор проглашавању шизме је сломљен, а Србија, као ни Православна црква у њој, нису могли да учине ништа.⁵⁸⁰ „Жалосни плодови шизме“ су у „Српским новинама“ приписани Патријаршији. Нико није озбиљно обраћао

---

⁵⁷⁷ *Српске новине*, 27. јануар 1872, бр. 12. 1.

⁵⁷⁸ *Српске новине*, 16. мај 1872, бр. 58, 338.

⁵⁷⁹ *Српске новине*, 1. август 1872, бр. 92, 537.

⁵⁸⁰ *Српске новине*, 13. октобар 1872, бр. 110, 651.

пажњу на то какве последице формирање Бугарске егзархије и њено потпуно измицање контроли Васељенске патријаршије може имати по српске интересе.⁵⁸¹

О одлуци којом је Егзархија проглашена за шизматичку цркву „Српске новине“ нису објавиле никакву информацију. То упадљиво ћутање свакако није било резултат недостатка информација, јер су вести у Београд телеграфски одмах стизале из Цариграда, као и из других престоница Европе. Православна црква у Кнежевини Србији о томе је, као канонски неодвојиви део Васељенске патријаршије, морала бити одмах обавештена, па је и то био пут којим је та информација из Цариграда дошла до Београда. Међутим, резерве Московске патријаршије према одлукама Васељенске патријаршије допринеле су да званична Србија буде што је могуће више дистанцирана од било какве оштре осуде Бугара. Прећуткивање нечега тако важног што се догодило, као што је реч о шизми у православном свету, о чему се углавном све знало, практично је била прећутна подршка бугарским настојањима за стварање посебне, народносно одређене цркве, чиме се ушло прво у етнофилетизам, а потом и у шизму.

Прва вест која се односила на то питање, објављена 5. октобра 1872, била је кратка и тицала се одлуке Светог синода Јерусалимске патријаршије, која се оградилa од уздржаности њеног патријарха Кирила, противника брзог кажњавања Бугара одлучењем од цркве. Кратка информација о томе да се Свети синод у Јерусалиму дистанцирао од патријарха није потицала из Русије, јер би у том случају била дата у интегралном облику као и у новинама из којих је преузета, већ из Цариграда. То је, уједно, била и прва вест да се у Цариграду на Сабору десило нешто важно, и то са негативним последицама.⁵⁸² Писано је, такође, и о повлачењу анхијалског митрополита, који је био против проглашавања целог једног народа за шизматички, и сукобу који се десио после *Ороса* од 16. септембра 1872. у Јерусалимској патријаршији у којој је, сем по линији поделе на присталице и противнике патријарха Кирила II, дошло до поделе епископата по етничкој припадности на грчке и арапске архијереје. Први су били знатно више наклоњени одлуци Помесног сабора у Цариграду.

---

⁵⁸¹ На истом месту.

⁵⁸² *Српске новине*, 5. октобар 1872, бр. 119, 714.

Наклоност српских институција и јавности према Бугарима није увек праћена идентичним одговором са бугарске егзархијске стране. У времену до проглашења шизме 1872. су се, по питању Србије и односа према њој, коначно формирале две бугарске струје. Прва струја је била за чвршће повезивање са Кнежевином Србијом и аутономном Православном црквом у њој, али до граница које не би значиле превише бугарских уступака. Друга струја имала је прво резервисан, а потом и негативан став према Кнежевини Србији, идући толико далеко да је претњу по интересе Егзархије видела чак и у сеоским учитељима и свештеницима који су школовани у Београду.

У записницима са седница Светог синода Бугарске егзархије од 1870. до проглашавања шизме 16. септембра 1872. године, нема ниједног помена Кнежевине Србије и Православне цркве у њој у негативном смислу. Егзарх Антим I, бивши видински митрополит, који је као секретара уз себе имао студента Сорбоне Лазара Јовчева (будућег егзарха Јосифа I), схватао је значај црквене дипломатије и вредност и најмање подршке која се могла добити како би се остварили циљеви за добијање црквене самосталности. Сем тога, у структури Бугарске егзархије било је митрополита и архимандрита који су школовани у Србији и у њој су живели. Школовање бугарских питомаца у Србији никада није довођено у питање, а бугарске општине су се по проглашавању шизме чак и директно обраћале митрополиту Михаилу за помоћ.⁵⁸³

О томе колико је тој струји у Бугарској егзархији било важно мишљење Кнежевине Србије, и с каквом је пажњом приступала српско-бугарским односима, говоре и вести о њиховом учешћу у свечаностима поводом пунолетства и ступања на престо кнеза Милана Обреновића. У Галати је тим поводом у цркви Светог Николе служена свечана литургија. Литургију је служио српски свештеник Сава, уз присуство чланова српског дипломатског представништва. Црква је била окићена „зеленом шумом“ и пуна људи, међу њима и бројних цариградских Бугара. Потом је српски дипломатски агент Филип Христић примао честитања.⁵⁸⁴

---

⁵⁸³ М. Лачев, М. Новакова, *Тештер на делата : протоколна книга на Видинската църковно-народна община 1870–1880*, Видин 2010, 50.

⁵⁸⁴ *Српске новине*, 2. септембар 1872, бр. 105, 621.

Још свечаније било је у Букурешту, где је у пуном смислу исказана српско-бугарска блискост. И поред добрих односа Србије са Румунијом, свечаност није уприличена у некој румунској цркви, већ у скромној бугарској капели. Уз присуство особља српског дипломатског представништва, свечану службу вршио је бугарски митрополит Панарет, уз саслужење архимандрита Теодосија Мраовића, каснијег митрополита Србије. Свечаној литургији присуствовали су високи румунски званичници, од којих су многи били грчког порекла (Маноси, Палеолози), затим руски и грчки генерални конзули, као и службеници других конзулата. Митрополит Панарет је, са великом делегацијом Бугара настањених у Румунији, изразио најбоље жеље и честитке српском дипломатском агенту.⁵⁸⁵

Међутим, било је Бугара који су према Кнежевини Србији и Србима имали потпуно супротан став, од чланова Мешовитог савета до новинара појединих листова који су на бугарском језику излазили у Османском царству или у емиграцији. По њиховој активности могуће је пратити еволуцију погледа који су имали на црквено питање, од употребе литургијског језика до црквене самосталности, али и однос према суседним народима, од којих је један, српски, био словенски. У почетку, они су тражили употребу „словенског језика“ (*славјански език*), касније се све више помиње „матерњи“ или „родни“ (*мајчински език, роден език*), а затим конкретно бугарски језик (български език). У то време постојао је један литургијски словенски језик (црквенословенски), и није било дилеме да ће га користити и Бугарска егзархија. Али, црквена аутономија је повлачила за собом и низ других питања, попут школовања, и на том плану се дошло до тога да се афирмише говорни бугарски језик, и да се на њему воде записници свих бугарских црквених тела, од црквених општина до Светог синода.

Средином шездесетих година 19. века школовање Бугара у Србији посматрано је као потребно и пожељно. Поред тога, набавка уџбеника из Србије, у којој је још увек повремено коришћен неререформисан правопис, близак бугарској фонетици, била је уобичајена. Међутим, већ тада су се јавиле одређене резерве

---

⁵⁸⁵ На истом месту.

према доласку учитеља или учитељица из Србије у области које су сматране бугарским.

Занимљиво је да су локални носиоци бугарске националне пропаганде, који су се у својим ставовима највише ослањали управо на Стојана Чомакова, Драгана Цанкова и Петка Славејкова, после Грка највећи проблем видели у српским учитељима, а не у свештеницима Србима школованим у Кнежевини Србији, који су служили у парохијама за које су они тврдили да су по структури верника бугарске. У њихову активност били су укључени и бугарски листови који су излазили у Османском царству, али и у Кнежевини Румунији (Турција, Македонија, Право, Независимост). У деловању локалних бугарских емисара против Србије, која је већ у другој половини шездесетих година 19. века оптуживана за покушај србизовања бугарских земаља, активно су сарађивале редакције тих бугарских листова, креирајући вести онако како им је одговарало. Вести су, најчешће, биле без потписа, или је навођен анониман извор у једнини. Тако међу бројним вестима постоје и оне које су потписали „један Бугарин из Београда“ (един българин от Белград), „један Велешанац“ (един велешанец), али и „један сељак“ (един селянин) или „један грађанин“ (един гражданин). Вести које су имале јачи одјек, и у којима је отворено помињана српска државна пропаганда, потписиване су као „белешка редакције“ (редакционна белешка).⁵⁸⁶ Строго се, међутим, водило рачуна о томе да се од стране бугарских званичних органа (црквених општина, потом Бугарске егзархије и њених појединих митрополита) за пропаганду директно не оптужи Православна црква у Кнежевини Србији, као и Влада Кнежевине Србије. Њихова подршка у време сукоба са Васељенском патријаршијом око добијања црквене самосталности била је веома важна.

Више је градова и села, посебно у Македонији, у којима су учитељи, па и учитељице у женским школама, оптуживани за српску пропаганду, наметање српског језика, и покушаје посрбљавања Бугара. Аутори тих текстова оптуживали су и Владу Србије, још у време док није почета систематска акција слања учитеља и свештеника у Стару Србију од стране „Одбора за школе и учитеље у Старој

---

⁵⁸⁶ Зина Маркова у свом делу као релевантне изворе користи и те текстове, без неопходне унутрашње критике извора, што је методолошки недостатак целине која се односи на Бугарску егзархију и њене односе са Србијом и Србима. З. Маркова, *нав. дело*, 281–290.

Србији, Македонији и Босни и Херцеговини“.. Ни чињеница да су неки учитељи долазили на позив локалних општина и да су као појединци били немоћни да без њихове подршке било шта значајније ураде, посебно не на бугарску штету, није их умиривала. Вести таквог садржаја стизале су у редакције тих новина из Велеса, Кратова, Криве Паланке, Куманова, Охрида, Прилепа, Ресена и Скопља. Српски учитељи у Нишу и околини већ су постали опште место у поменутим новинама. Такве вести постепено су преобликовале бугарску јавност када је у питању однос према Кнежевини Србији.

Предмет напада бугарских новина била је и Марија Недева (вероватно Недовић или Недић), учитељица у Велесу која је, како су из тог града јављали, учила децу да читају „по српском начину“. Тако је у цариградском престоничком листу „Турција“ 1865. објављена вест да је група угледних чорбација из Велеса пронашла и довела учитељицу за женску децу из Београда. Иако су услови под којима је пристала да дође из престонице Кнежевине Србије финансијски били прихватљиви (скромна плата, смештај и исхрана), део хришћанских словенских становника Велеса се томе успротивио, али је она ипак стигла у тај град.⁵⁸⁷ Три године касније се у *Македонији* поводом њеног рада огласио још један анонимни аутор, потписан као „један Велешанац“ (един велешанец). Он се није удубљивао у проблем наставе, нити у питање да ли је учитељица знала добро бугарски, већ му је сметала чињеница да је радила „по српском начину“, чему је и редакција тих новина посветила пажњу. Учитељица је предавала по тада уобичајеном програму основних (нормалних) школа, често организованих по српском узору, на језику и по начину како је једино знала, али је и у њој виђена опасност по бугарски идентитет.⁵⁸⁸ Њој нису оспоравали знање јер је већ раније писано да добро ради свој посао, али су тврдили да отворено спроводи „посрбљавање деце“. Много опаснији за односе два народа, пре свега за став Бугара према Србима, био је закључак да се „србоманска зараза“ јавља у Врању и у Пироту, а знатно више у Нишу и Лесковцу, и да „већ даје плодове“.⁵⁸⁹ Поменута учитељица била је тема и бугарске емигрантске штампе. Тако је 1868. у „Дунавској зори“, листу који је

---

⁵⁸⁷ *Турција*, бр. 47 од 12. јуна 1865; Ст. Райчевски, *нав. дело*, 100–101.

⁵⁸⁸ *Македонија*, бр. 29 за 1868.

⁵⁸⁹ *Македонија*, бр. 44. за 1867; Ст. Райчевски, *нав. дело*, док. 83, 106–107.

излазио у Браили, објављено писмо редакцији у коме је указано на то да у настави користи српске књиге. У истом тексту отишло се још даље: Влада Кнежевине Србије оптужена је да шири утицај на све области које дефинише као „Стара Србија“.⁵⁹⁰ И нов српски учитељ који је 1871. дошао у тај град је, по речима анонимних Велешана, вршио исту српску пропаганду.⁵⁹¹ О томе колико је тај став био лишен упоришта у реалности говори чињеница да је поменути учитељ био Ђорђе Милетић, отац родоначелника бугарске научне филологије Љубомира Милетића, који је прихватио бугарски идентитет и наставу држао на бугарском језику.

„Македонија“ је у броју 31. од јуна 1868. објавила податак о српској просветној активности у Врању, тада делу Скопске митрополије, где је у школи пронађено 1.680 књига и карта Старе Србије које су, по тим наводима, били поклон српске владе. Тада је чак организовано њихово јавно спаљивање.⁵⁹² „Македонија“ је, убрзо потом, објавила и памфлет под насловом „Шта раде Срби“ (Ето що правят сѣрбите), у коме је иницијална тема био нови учитељ Србин у Башином селу. Међутим, главни део поново се односио на српску пропаганду, уз позив да се од ње заштите врло широке области (Елбасан, Каваја, Дебар, Тетово, Скопље, Врање, Лесковац и Ниш, као и цело „Бугарско Поморавље“⁵⁹³ чији су становници „Бугари а не Срби“). Стање бугарске пропаганде по том памфлету било је лоше, а ђаци у школама нити су научили добро српски, нити су сачували бугарски језик.⁵⁹⁴ У истим новинама, у броју 14 за 1869. објављен је и памфлет „Шта саблажњава Србију“ (Какво ги блазни Сѣрбия) у коме се полемише о томе да ли Срби треба да утичу на оне који су Бугари да славе Видовдан са истим разлогом као и они, и ставља замерка што је град Ниш посматран као део Старе Србије, а не Бугарске „како га цео свет зна“.⁵⁹⁵ Занимљиво је да су у присуству појединих Срба или употреби српских књига тадашњи бугарски новинари видели српску пропаганду у Охриду и околини, који је за тадашње прилике био знатно удаљен од границе

---

⁵⁹⁰ *Дунавска зора*, бр. 31 од 24. јуна за 1868. годину. Учитељица Недева је из Велеса уклоњена после упорне активности пробугарских кругова у општини 1869. Ст. Райчевски, *нав. дело*, док. 95, 123.

⁵⁹¹ *Македонија*, 22. јуна 1871, бр. 25; Ст. Райчевски, *нав. дело*, док. 95.

⁵⁹² *Македонија*, 29. јуна 1868, бр. 31.. Ст. Райчевски, *нав. дело*, док. 87, 113.

⁵⁹³ Слив Јужне Мораве.

⁵⁹⁴ *Македонија*, 8. фебруара за 1869. бр. 11; Ст. Райчевски, *нав. дело*, док. 106, 135–136.

⁵⁹⁵ Аутор тог текста потписао се као „Бугарин из Беча“. *Македонија*, 29. марта за 1869. бр. 18.

Кнежевине Србије. У тој области словенско становништво није имало чврсту идентитетску основу, па је инсистирало на употреби локалног наречја користећи различите називе за њега (бугарски, српски, македоно-бугарски). Први пут је један учитељ у том граду учио децу на бугарском 1856, чиме је почела озбиљнија бугарска акција, али је упоредо постојао и српски утицај, што је одмах посматрано као проблем.⁵⁹⁶ Године 1864, објављено је да су се појавиле српске књиге, пре свега буквари, али није било негативне реакције из самог града.⁵⁹⁷ Касније, ситуација се променила, а било какво присуство српске књиге или учитеља у Охриду и околини негативно је описивано. У тексту иза ког је стала редакција, од 24. децембра 1869. године, „Македонија“ је писала о потпуно српском расположењу у селу Моловиште код Ресена, указујући на то да су његови житељи имали снажне привредне везе са Србијом.⁵⁹⁸

Градови у којима су носиоци егзархијске идеје видели највеће присуство српске пропаганде били су Скопље и Куманово. Утицај Србије у тим центрима био је јак због географске близине, снажног присуства српске традиције и чињенице да је Скопска митрополија припадала Пећкој патријаршији до њеног укидања 1766. године. Исто тако, на примеру Скопља се види брза еволуција става дела бугарске јавности према Кнежевини Србији и српском утицају уопште. Године 1857. „Цариградски вестник“ објавио је вест да је учитељ Јордан, који је био поштован у граду и спроводио наставу по моделу српских школа, под притиском прогрчке партије напустио Скопље и отишао у Србију. Дописник из Скопља јавио је да ће он „као учен човек“ брзо наћи подршку у Београду, а да су и Бугари и Срби у Скопљу на губитку због његовог одласка.⁵⁹⁹ Међутим, већ 1866. бугарска штампа пише о оштрој подели на гркомане, Бугаре и Србе, с тим што говори о покушајима усаглашавања две словенске фракције у граду.⁶⁰⁰ У истом броју „Турске“, али из пера другог аутора, говори се о српској пропаганди и панславизму уопште као штетним за бугарске интересе. Иако је образованих Бугара било мало, истицано је

---

⁵⁹⁶Ст. Райчевски, *нав. дело*, док. 305, 413–414.

⁵⁹⁷ Исто, док. 307, 418–419.

⁵⁹⁸ *Македонија*, 24. децембра за 1869. бр. 12.

⁵⁹⁹ *Цариградски вестник*, 6. априла 1857. бр. 323. Вест је преузета из цариградског листа на француском језику *Pres d' Orient*.

⁶⁰⁰ *Турција*, 27. августа 1866, бр. 10; Ст. Райчевски, *нав. дело*, док. 405, 554–555.

да они немају никакве потребе за српским учитељима, који су били „оруђе за ширење панславизма“. Као и у случају других критички писаних текстова, и иза тог је потписана редакција, а не конкретан, па чак ни анониман аутор.⁶⁰¹ Појава српског учитеља одмах је забележена и у Куманову. У тексту потписаном од редакције наводи се да су владикини људи до тада протерали четири учитеља, да деца губе часове, и да ће доћи нов учитељ Србин, који ће плату примати од Кнежевине Србије.⁶⁰² О успеху српске просветне акције „Право“ је известило и 15. јуна 1870, поново у непотписаном тексту, у коме се наводи да „српски језик царује“ и „да се деца посрбљавају“.⁶⁰³

Српске школе су тако постале незаобилазна тема различитих бугарских листова, било да је реч о престоничким, или оним који су штампани у емиграцији. О учитељима Србима, које су често тражиле саме црквене општине, писано је углавном негативно, што ће после 1872. бити још видљивије. Толико интересовање за рад учитеља Срба, од малих сеоских средина па до већих градова, попут Скопља, Ниша и Куманова, није могло бити случајно. Максимални захтеви групације око Чомакова и Цанкова, којима на другој страни није представљао проблем ни да разговарају о унији, показују да је њихов став према Кнежевини Србији већ тада био негативан. У раду учитеља Срба они нису видели могућност бољег стицања знања ученика, већ само српску пропаганду.

Први који је уочио да је бугарска пропаганда у областима које су у Кнежевини Србији сматрани за Стару Србију била систематска, и по својој суштини антисрпска, био је Милош С. Милојевић. Иако су његови научни ставови када је реч о територији Старе Србије с разлогом оспорени, он је увидео размере бугарске акције и њену антисрпску компоненту. Милојевићеви ставови брзо су уочени од тог бугарског крила, и он је био оштро нападнут. Још 1869. Милош С. Милојевић је у листу „Македонија“ био оптужен да спроводи акцију „посрбљавања Бугара у западним бугарским областима“.⁶⁰⁴ Није прошло незапажено и Милојевићево дело „Путопис дела Праве – Старе Србије“. Милојевића су због њега

⁶⁰¹ Ст. Райчевски, *нав. дело*, док. 406, 555–556.

⁶⁰² *Право*, 29. новембра 1869, бр. 40.

⁶⁰³ Ст. Райчевски, *нав. дело*, док. 250, 340.

⁶⁰⁴ Милојевић је већ тада, као и касније у бугарској историографији, био проглашен за најизразитијег носиоца српског шовинизма. *Македонија*, од 15. априла 1869.

називали фалсификатором, а његово понашање окарактерисали „небратским“.⁶⁰⁵ Српској влади упућивана су и отворена писма, објављивана у „Братству“, „Македонској дружини“ и „Праву“, у којима је истицано како Милојевић и Пелагић „лудостима“ и „измишљеним конструкцијама“ од браће по крви и вери праве непријатеље, као и то и да је Милојевић у погледу Бугара био злонамеран. Такође се изражава и „нада да његово деловање неће укаљати часно име српског народа“.⁶⁰⁶ Међу текстовима против Милојевића, који су лично потписани, било је и писмо једног од најугледнијих бугарских „апостола слободе“ Христа Ботева, упућено у Београд листу „Исток“. Ботев Милојевића такође оптужује за „шовинизам према бугарском народу“, због полемике о томе које земље су бугарске, а које су део Старе Србије, и узимајући за пример управо град Велес и развој школског питања у њему. Ботев се у писму позива на стране научне ауторитете, Феликса Каница и Александра Гиљфердинга, желећи да, у предвечерје Велике источне кризе, својом аргументацијом оспори Милојевићеве тврдње.⁶⁰⁷

У томе да је Милојевић претерао били су сагласни и неки српски научни ауторитети тог времена, попут Стојана Новаковића. Новаковић је и сам имао одређене резерве према стварању и начину одређивања граница Бугарске егзархије. Једна кратка сачувана Новаковићева белешка настала 1870. или 1871, из времена када јача бугарска активност на оснивању и учвршћивању егзархијских институција и њеном територијалном ширењу гласи: „Плебисцит можемо понудити ми, а може нама бити понуђен. Ломити организацију Егзархата. Ако би се уклонила организација Егзархата, кажу ми да би се смело ризиковати и на плебисцит. Иначе би било – опасно.“⁶⁰⁸ Из приложеног документа не види се којом приликом је настао, али тај Новаковићев став био је без континуитета све до после 1873. Јер, и он је, заједно са Миланом Кујунџићем, у реферату поднетом у Српском ученом друштву оптужио Милојевића да својим ставовима сеје раздор међу два најблискија народа, на тај начин индиректно подржавајући ставове Бугара о њему.

---

⁶⁰⁵ В. Божинов и др., *нав. дело*, док. 132, 277–278.

⁶⁰⁶ Исто, док. 142, 291–294.

⁶⁰⁷ Исто, док. 155, 310–312.

⁶⁰⁸ А. Раствојић, Б. Миљковић Катић, Б. Стојић, Ј. Блажић Пејић, *Стојан Новаковић : изабрана документа*, Београд 2017, док. 4, 41.

⁶⁰⁹ Тек касније, Новаковић ће постати критичан у погледу Бугарске егзархије, у чему ће нова геополитичка реалност после 1878. имати одлучујући утицај.

Разумевање за бугарске тежње показивали су и српски листови из Хабзбуршке монархије, односно Аустро-Угарске. Новосадски „Српски дневник“ је 1858. са великим еланом јављао о успеху Бугара у њиховом националном раду у Велесу, у коме су потом настали проблеми са српским учитељима. У том наративу, патријаршијски (*фанариотски*) митрополит Антим описан је као човек који је преокупиран својом материјалном коришћу, док је за „пробуђену Бугарску и њен народни језик“ показано пуно разумевање. Војвођански Срби видели су Велес не као део Старе Србије, већ као стару бугарску земљу. Бугарски просветни рад подржан је у потпуности.⁶¹⁰ Исте новине су 1860. писале о томе да су „Бугари из Охрида“ тражили да им се за митрополита одреди Бугарин, а ако патријарх Јоаким II опет пошаље Грка да му се по сваку цену спречи улазак у град, и да ће у том случају од папе тражити да им он пошаље владику.⁶¹¹

Део бугарске интелектуалне елите такође је био ненаклоњен Кнежевини Србији и Србима уопште. У томе је најдаље отишао Стојан Чомаков, који је покушавао да утиче и на научне и на савремене политичке ставове. У својим сећањима на време бугарске борбе за црквену самосталност, Чомаков наводи да су „браћа Срби“ у почетку подржавали право Бугара на Македонију и друге области северно од ње, али да се то брзо променило, и да је српско дипломатско представништво у Цариграду радило на томе да области западне Бугарске и Македоније прикаже као српске земље.⁶¹² Чомаков је свесно запостављао важну чињеницу да су се те области граничиле са Кнежевином Србијом, и да је узајамна комуникација била природна и интензивна. Сем тога, школовање у Београду свакако је било јефтиније него у другим иностраним центрима, што је такође намерно занемаривао. Још 1862. године, у време када се појавила прозелитска делатност у намери да део Бугара прими унију или римокатоличанство, Чомаков је

---

⁶⁰⁹ Ст. Новаковић, М. Кујунџић, *Радња Српског ученог друштва : састанак одсека филозофског и филолошког 1. фебруара 1873*, Гласник СУД XXXVIII, Београд 1873, 329–348.

⁶¹⁰ Српски дневник 8. јун 1858, бр. 44.

⁶¹¹ Српски дневник 13. март 1860, бр. 21; В. Божинов и др., *нав. дело*, док. 135, 277–278; М. Войнов и др., *нав. дело*, Софија 1969, док. 33, 164.

⁶¹² И. Тодев, *Д-р Стојан Чомаков (1819–1893), живот, дело, потомци*, 2, Софија 2003, док. 131, 295.

контактирао са пољским емигрантима, истичући да није против уније, према којој је, по сопственим речима, „осећао одређену слабост“. Међутим, реално је увидео да она нема плодно тло, јер су је Иларион Макариопољски и Авксентије Велешки одлучно одбили. У комуникацији са Пољацима занимљив је још један детаљ: Чомаков им је ставио до знања и то да је добро упућен шта раде Срби, односно Кнежевина Србија, јер је информације добијао од Ранова, службеника српског дипломатског представништва у Цариграду, који је био Бугарин.⁶¹³

Чомаков се трудио да максимално истакне разлике између Бугара и Срба, како у менталитету тако и у циљевима. У брошури под насловом „Бугарско питање“ (Българския въпрос), која је штампана у Цариграду у штампарији листа *Courie d'Orient*, Чомаков потенцира мирољубивост и марљивост Бугара, који су временом постали знатно различити од суседних народа, па и Срба. Док за Бугаре наводи да су лојални поданици Османског царства, и да је адреса на коју се обраћају за сва отворена питања Порта, Чомаков Србе описује речима да „наоружани до зуба очекују коначни обрачун на Косову Пољу са својим тренутним господарима“. У даљем тексту указује се на то да Бугари живе у највећем делу европске територије Османског царства, да су на његовом најплоднијем земљишту и да Османско царство има пуно разлога да им изађе у сусрет када су у питању њихове умерене молбе. Анализирајући савремени моменат у решавању бугарског питања, Чомаков се позива и на традицију Охридске патријаршије као бугарске, износећи и идеју да би успостављање самосталне бугарске цркве заправо требало да буде њена обнова.⁶¹⁴ Његове анализе и мишљења нису биле намењене само домаћој јавности, већ и у иностранству. У писму упућеном лондонским новинама „Пал Мал Газет“ (*Pall Mall Gazette*) под псеудонимом *Коприштенски* (Коприщенски), он је покушао да стекне симпатије за Бугарско питање и у британској јавности. Његов чланак под насловом „Бугари имају сопствени карактер и циљеве“ (*Distinctiveness of Bulgarian Character and Objects*), садржи већ поменуте ставове у сажетом, али јаснијем облику. У том чланку Чомаков истиче да, иако су Бугари без сумње Словени као и Срби, са којима их везује заједничко порекло и језик, између њих постоји значајна разлика јер „Срби имају бунтовничке планове“. Словенско порекло за њега је

---

⁶¹³ Исто, док. 141, 317.

⁶¹⁴ Исто, док. 157, 37–427.

широк појам, а скоро све друго је сасвим различито и производ околности и географских одлика простора на којима живе. Чак ни већинска припадност православној вероисповести од њега није посматрана као чињеница од великог значаја.⁶¹⁵ Чомаков је у писмима и објављеним брошурама већ тада правио дистанцу према Русији и њеним геополитичким циљевима на Балканском полуострву. У том смислу, Кнежевину Србију представљао је као њено оруђе у обрачуна са Османским царством. О руској политици према балканским Словенима такође је у „Пал Мал Газету“ износио негативно мишљење, истичући да су они за ту велику силу „ниже вредни од Руса“ и да, по мишљењу Санкт Петербурга, треба да служе руским интересима. Чомаков је и у том смислу истицао разлику између Срба и Бугара, наводећи да су се разликовали утолико што Бугари за разлику од Срба нису били склони да се одазову позивима на устанке и преврате, а који су у кризним моментима долазили управо из Русије.⁶¹⁶

Добро образован, полиглота, уз то политички прагматик коме верска припадност није била на првом месту, Стојан Чомаков је те особине успешно користио како би у утицајним европским центрима представио Бугарско питање и тражио подршку за решавање спора са Великом црквом у складу са бугарским већинским ставом. Идеје за реализацију свог циља је мењао, али не и простор за који је сматрао да треба да буде бугарски, док би Срби по њему требали да остану што северније и на што мањој територији. Еволуција става једне од великих сила, Аустро-Угарске, у односу на формирање Бугарске егзархије (од одбијања њеног стварања као вештачке панславистичке творевине до њеног прихватања као оптималног решења за интересе те државе), указује на то да је упорност Стојана Чомакова дала одређене резултате. Чомаков је на тај начин ушао у директан конфликт са руским послаником у Цариграду, грофом Игњатијевим, а њихови односи су дошли и до личне нетрпељивости.⁶¹⁷ Међутим, преовлађујући став Бугара, од егзарха Антима преко Светог синода и већине епархијских митрополита био је сарадња са Кнежевином Србијом, уз очекивање одређене подршке Православне цркве у Кнежевини Србији, посебно њеног поглавара, митрополита

---

⁶¹⁵ Исто, док. 162, 450–454.

⁶¹⁶ Исто, док 163, 455–465.

⁶¹⁷ И. Годев, *Д-р Стојан Чомаков (1819–1893), живот, дело, потомци*, 1, 323–324.

Михаила Јовановића. Све до краја 1872, ставови Чомакова и Цанкова нису се значајније видели чак ни у Мешовитом савету, у коме су они имали подршку и значајно утицали на његове одлуке.

Када је реч о интересима у подручјима које су иницијално припале Бугарској егзархији, као и областима које су јој путем двотрећинског изјашњавања верника могле бити припојене, може се закључити да је бугарска страна, иако није имала било какав облик државности, била отворенија у афирмацији националних интереса него када је реч о Кнежевини Србији. Чињеница да су готово све бугарске земље, као и оне на које су заговорници формирања Бугарске егзархије претендовали, биле у Османском царству, је била околност која им је ишла у прилог. Међу Бугарима су постојале различите фракције, које нису увек биле блиске руском виђењу ситуације, али је чињеница да су се они са остваривања заједничких словенских (бугарских и српских) интереса брзо фокусирали на уже, националне, и да у њиховом остваривању нису били лимитирани постојањем званичне дипломатије. Иако је већина била ослоњена на подршку Русије, и следила инструкције грофа Игњатијева, руског посланика у Цариграду, један број Бугара показивао је до тада невиђену прагматичност у погледу преласка на унију или у римокатоличанство, па чак и комуникације са различитим протестантским вероисповестима. Идеја да се у стварању посебног црквеног округа иде чак и у верски синкретизам такође је била до тада незапамћена у православном свету. Бугарски интелектуални лаички кругови, окупљени око Стојана Чомакова и Драгана Цанкова, такође нису сматрали да су обавезни на било какву верност руским погледима већ су, искористивши иницијалну руску подршку у почетку, брзо потражили разумевање и у другим државама, у чему су имали успеха. Чак су и поједини свештеници примали унију, да би је потом напустили. Проблеми који су произашли код дела Бугара који нису били спремни да буду посматрани као шизматици, доћи ће тек касније. Заговорници стварања Бугарске егзархије нису се ослањали на традицију постојања старих патријаршија које су биле укинуте (Трновска, Пећка), сем делимично Охридске, што им је омогућило да не буду лимитирани у максималним територијалним захтевима. У погледу њиховог односа према Кнежевини Србији, као и аутономној Православној цркви у њој, у бугарском покрету формирала су се два главна правца. Први, преовлађујући до краја 1872, био

је предвођен црквеним личностима на челу са егзархом Антимом I и члановима Светог синода, којима је била важна подршка Православне цркве у Кнежевини Србији, као и Карловачке митрополије у Аустро-Угарској. Њихово избегавање учешћа у Помесном сабору на коме је шизма проглашена било је високо цењено, а подршка и даље била неопходна.

Друго крило бугарског покрета, који су предводили радикални чланови Мешовитог савета Бугарске егзархије, Стојан Чомаков и Драган Цанков, било је активније. Њих није обавезивала никаква конвенција нити дипломатски такт, а Чомаков је био спреман да уђе у сукоб и са руском дипломатијом. Они су као велику опасност по бугарске интересе посматрали било какву активност српске државе у Старој Србији и Македонији, посебно када је било речи о свештеницима и учитељима школованим у Кнежевини Србији. Чињеница да су многе од њих позвале локалне црквене општине није их умиривала. То крило бугарског покрета имало је под контролом и листове који су излазили на бугарском језику како у Цариграду, тако и у емиграцији, пре свега у Румунији, преко којих су активно радили на дискредитовању српских учитеља или свештеника у појединим срединама, све до њиховог протеривања. Случај спаљивања српских књига у Врању, где се становништво већински изјашњавало као српско, пример је до које границе су припадници тог бугарског крила били спремни да иду, тим пре очигледан јер се претежно радило о букварима.

Крило које је предводио Стојан Чомаков имало је и добру комуникацију с Портом, која је ценила чињеницу да се оно удаљило од Русије. И однос који је показиван према Србији и Србима у Османском царству, а који је у деловима Старе Србије и у Македонији ишао до њиховог потпуног народносног негирања, такође је могао бити генерисан од Порте, која је већ Ферманом о формирању Бугарске егзархије 1870. неке српске области практично предала Бугарима, спретно створивши темеље будућих бугарско-српских неспоразума.

И револуционарна струја, која је заговарала не само стварање посебне бугарске цркве, већ и обнову бугарске државности (Хитов, Ботев, Каравелов), такође је имала резерве према српском утицају, сматрајући да се просветном и црквеном подршком из Кнежевине Србије врши србизовање Бугара, али њени

припадници нису имали никакву баријеру да се обрате за помоћ Београду када су то њихове потребе захтевале, све до оружаног организовања 1876, па и ступања у редове српске војске. Та струја још увек је имала и одређене пансловенске елементе, уз ослањање на Русију, а после неуспеле Тимочке буне 1883. у Кнежевини Србији постала је ослонац Николи Пашићу и сарадницима, који су у Бугарској припремали пуч против краља Милана Обреновића.⁶¹⁸

Код свих поменутих бугарских праваца деловања постојала је заједничка црта. Захтеви у погледу црквене самосталности и територије коју је Бугарска егзархија требала да обухвата били су максимални, а спремност на уступке било коме минимална. Та искључивост делом је допринела да се очува структура Васељенске патријаршије на значајном делу словенских простора у европском делу Османског царства, јер проглашавањем шизме 16. септембра 1872. Бугари више нису били посматрани као део јединственог православног милета, па је Патријаршија могла да задржи значајан део епархија, док је на истом простору Бугарска егзархија створила паралелну епархијску структуру.

Православна црква у Кнежевини Србији, као аутономна структура у оквирима Васељенске патријаршије, и дипломатија Кнежевине Србије, аутономне државе у оквирима Османског царства и под заштитом Концрта великих сила, нису увек имале идентичан став у погледу бугарских планова. Михаило Јовановић, архиепископ Београда и митрополит Србије, руски ђак и словенофил, имао је разумевања за бугарске тежње. Он је неке од бугарских митрополита који су школовани у Русији као и он лично познавао, укључујући и егзарха Антима I, а његово држање по страни у погледу учешћа на помесном сабору на коме је шизма проглашена одговарало је бугарским интересима. Митрополит је сматрао да Бугари не треба да буду искључиви како не би дошло до раскола у православној хришћанској васељени, али није био задовољан ни ставом Васељенске патријаршије по питању постављања словенских митрополита на чело епархија које су некада биле део Пећке патријаршије. Он је подржавао школовање Бугара у Београдској богословији, као и у другим школама, и излазио им је у сусрет када су му се

---

⁶¹⁸ А. Шемјакин, *Никола Пашић у емиграцији (1883–1889), Бугарска, Румунија, Русија*, Никола Пашић – живот и дело, Београд 1997, 219–220.

обраћали са молбама за подршку. Дискретну подршку митрополит Михаило давао је Бугарима и после проглашавања шизме, а са појединим егзархијским митрополитима био је у редовној комуникацији, попут нишког митрополита Виктора Чолакова, раније старешине хиландарског метоха у том граду.

Влада Кнежевине Србије све до формирања „Одбора за школе и учитеље у Старој Србији, Македонији и Босни и Херцеговини“ 1868, није показивала значајнији интерес за већину македонских области, али и део Понишавља. Тек после тога почиње акција слања учитеља у те крајеве, уз подршку отварању Призренске богословије 1871. Када је реч о циљевима државе, у време Намесништва 1868–1872. приоритет је била стабилизација прилика у земљи и припрема новог кнеза Милана Обреновића да преузме владарске дужности по стицању пунолетства. У погледу националних интереса изван граница Кнежевине Србије, приоритет су биле Босна и Херцеговина, затим делови Старе Србије (Рашка област, Косово, Метохија), док су Понишавље и Македонија били у значајној мери занемарени. Недостатак конзулске мреже на том простору због вазалног статуса Кнежевине битно се осетио, а показало се да повереници који нису били у формалном односу са њеном владом нису увек поуздани. Размере бугарске активности у областима које су биле близу границе нису препознате благовремено, што је допринело да се бугарска национална идеја учврсти у Македонији, али и у Нишавској митрополији. Примедбе које су у одређеним ситуацијама изношене руским дипломатским представницима нису биле јавне, а идеје да се од Васељенске патријаршије тражи црквена надлежност над српским епархијама поново су одбачене у интересу словенског јединства. И припрема за будући рат за независност против Османског царства такође је захтевала да се са Бугарима не компликују односи, јер се очекивао њихов устанак и подршка војсци Кнежевине.

У интелектуалној елити Кнежевине тек су почела да се развијају научна знања из области историје, географије, антропогеографије, етнологије и науке о језику и књижевности, док су удаљени европски научни центри доносили закључке који нису увек одговарали чињеницама на терену. За империјалне историографије тачне границе између два народа нису биле од интереса, а није их ни било могуће одредити због широких прелазних области. Так касније, државне границе ће то

највећим делом дефинисати. Македонија, делови Старе Србије и Понишавље дуго времена су сматрани за бугарске области, с тим што између Бугара и Срба није прављена битна разлика, док су њихова имена некад коришћена и као синоними.

Прва озбиљна сазнања о бугарској пропагандној активности у Старој Србији и Македонији није дао врх тадашње српске политичке и научне елите, већ људи који су били у, условно речено, другом плану, попут Милоша С. Милојевића, затим натурализованог поданика Кнежевине Стефана Верковића, али и руског конзула у Призрену Ивана Степановића Јастребова, који је имао прилику да се на терену упозна са реалним стањем. Нешто касније, пажњу на то усмерио је и Стојан Новаковић, који је још 1873. оптуживао Милојевића да ради на расколу између два блиска народа. Њихови научни и друштвени ауторитети још увек су били у изградњи.

И јавно мњење у Кнежевини Србији није било добро упућено у проблем српско-бугарских односа, посебно у питање бугарске пропаганде и делатности против српских интереса. Иако су се у појединим београдским новинама, попут „Световида“ и „Истока“, појављивале вести о покушају истискивања српске традиције из области у којима је била присутна, њихови мали тиражи и ограничен број читалаца нису битно утицали на јавност. „Српске новине“, званични лист Кнежевине Србије, који је излазио три пута недељно и имао велики утицај, о томе није доносио никакве вести, већ је потпуно заступао пробугарску позицију. За редакцију су била важнија питања положаја Краљевине Хрватске и Славоније у Угарској него права Срба на простору за који се интересовала и Бугарска егзархија.

Кнежевина Србија није успела, а ни озбиљније покушала, да међу егзархијским митрополитима, викарним епископима и људима у нижим свештеним чиновима (архимандрити, игумани, јеромонаси), који су школовани у Београдској богословији створи стабилно језгро на које може да рачуна, а које би подржало неке од српских интереса у областима у којима је, по одредбама Фермана из 1870, предстојало изјашњавање становништва о томе којој цркви желе да припадају. Они су у Бугарској егзархији били мањина, а њихов утицај брзо сведен на најмању могућу меру.

Неколико примера говоре управо о томе. Врачански митрополит Аверкиј Петровић, који је у Београду завршио Богословију, а затим као стипендиста српске владе био школован у Русији, по повратку у Кнежевину Србију постао је професор школе у којој је формиран. Он се одазвао позиву да пређе у Бугарску егзархију, што је за њу било веома важно јер је без довољног броја митрополита била у провизорном стању које су османске власти могле да пониште. Он је, међутим, и поред универзитетског теолошког образовања добио малу епархију, која је до оснивања Егзархије била део Трновске митрополије. Знајући све о добро уређеном поретку у Православној цркви у Кнежевини Србији, и узимајући у обзир искуства из Русије, он је неопрезно предлагао реорганизацију егзархијске структуре у складу са својим сазнањима, што је одмах одбачено. И покушај да донесе Устав Врачанске митрополије такође је осујећен, а он је 1874. уклоњен са положаја. Потом је послат у Цариград као старешина метоха Св. Стефана, са скромним надлежностима и примањима, у средину у којој су били егзарх, Свети Синод, али и антисрпски оријентисани чланови Мешовитог савета Драган Цанков и Стојан Чомаков.⁶¹⁹ Други српски ученик, ловечки митрополит Дионисије Антонов Помаков, умро је већ 1875.⁶²⁰ Митрополит Кирил белоградчки, викарни епископ егзарха Антима I у Видинској митрополији, ученик Богословије у Сремским Карловцима, није имао пуну слободу деловања ни у епархији, а самим тим ни у органима Бугарске егзархије. Поједини архимандрити, игумани и јеромонаси који су имали везу са Србијом и једно време живели и школовали се у њој, нису изабрани за митрополите иако су били квалификовани за то, и утицај им је био слаб.

Било је митрополита који су са Кнежевином Србијом и Православном црквом у њој имали развијену комуникацију, иако нису школовани у њој, попут вишедеценијског старешине хиландарског метоха у Нишу, архимандрита Виктора Чолакова, који је 1872. постао нишки егзархијски митрополит. Он је, по реорганизацији црквене управе после 1878, остао у Нишу и вратио се у православно канонско јединство приступивши Православној цркви у Кнежевини Србији. Према

---

⁶¹⁹ 201. *Засъдание на Святый синодъ*, 17. октобар 1874, Протокол на Св. синодъ 1874–1877. ЦИАИ Софија, фонд. 1, оп. 1 а. е. 2 в, 112; 208. *Засъдание на Святый синодъ*, 23. новембар 1874, Протокол на Св. синодъ 1874–1877. ЦИАИ Софија, фонд. 1, а. е. 2 в, оп. 1, 127; И. И. Калиганов, *Аверкиј (Петровић)*, Православная енциклопедия, том 1, Москва 2007, 130.

⁶²⁰ З. Маркова, *нав. дело*, 142.

њему је све време у Светом синоду постојала одређена резерва због директне комуникације са митрополитом Србије Михаилом Јовановићем, а Синод га је у више наврата упозоравао да је та врста комуникације недозвољена, и да се она може одвијати једино посредно, преко Егзархије и српског дипломатског представништва у Цариграду. На другој страни, у Београду је једно време услед недовољних и нејасних информација постојало мишљење да је митрополит Виктор противрпски настројен, што није било тачно.

У Русији је било знатно више Бугара на школовању него у Кнежевини Србији, а међу митрополитима Бугарске егзархије било је доста ученика руских духовних академија, институција факултетског ранга који у Србији, што се теолошке науке тиче, још увек није постојао. И важан део бугарске световне интелигенције школован је у престижним страним институцијама. Стојан Чомаков завршио је студије медицине у Паризу.⁶²¹ Будући егзарх Јосиф I (Лазар Јовчев) такође је занимљив пример. Он је студирао права на Сорбони, користећи стипендију бугарских општина, али и Порте.⁶²² Утицај људи који су школовани у Теолошкој академији на Халки, руским духовним академијама или у Европи и Османском царству је у структури Бугарске егзархије био доминантан.

Вешта дипломатија Османског царства је до прогласа бугарске шизме на Помесном сабору у Цариграду 1872. не само створила тешко премостив неспоразум између Бугара на једној и Грка и других народа у Царству на другој страни, који су остали лојални Васељенској патријаршији. Нетрпељивост до које је дошло доводила је чак до физичких обрачуна и људских жртава, што ни утицајна руска дипломатија, у почетку знатно наклоњенија Бугаима, није успевала да спречи. Каснији догађаји који су уследили показале да је Порта сличан однос као према Васељенској патријаршији у целини креирала и када је реч о њеном канонском, али аутономном делу, Православној цркви у Кнежевини Србији. Границе те црквене аутономије биле су ограничене границама аутономне српске државе, како се ширила она и њена помесна црква добијала је канонско признавање тог проширења. Бугарска егзархија је, насупрот њој, деловала у Османском царству. Члан 10

---

⁶²¹ И. Годев, *Д-р Стојан Чомаков (1819–1893), живот, дело, потомци*, 1, 83.

⁶²² Хр. Темелски, *Дипломатът в расо : егзарх Йосиф I, живот и дейност*, 16–20.

фермана о њеном оснивању омогућавао је спровођење „истиљама“, практично акламацијског изјашњавања становништва о томе да ли жели да уђе у састав Бугарске егзархије, цркве основане на принципу народности (етнофилетизам), коју православни канони, као ни хришћански уопште, не препознају као легитимно. У деловима Старе Србије и у Македонији је управо због намерно остављеног нејасног члана 10 у ферману морало доћи до неспоразума Срба и Бугара. Крајње радикално крило бугарског покрета (Чомаков, Цанков, Славејков), које је за циљ имало државност, а црквеним питањем се служило у његовој реализацији, добило је могућност неограничене пропаганде у словенским областима Османског царства, како би преко Бугарске егзархије и оне који нису себе сматрали Бугарима укључили у бугарски национални корпус. Максимални захтеви у једном тренутку су се морали суочити са српским интересима, јер је Кнежевина Србија, иако са закашњењем, показивала све више интереса за српско наслеђе јужно од њених граница. Од стране османске државне политике је у темеље односа два најближа јужнословенска народа практично постављена бомба са одложеним дејством, која ће експлодирати по Санстефанском мировном уговору 1878. Карта тадашње краткотрајне санстефанске Бугарске незнатно се разликовала од егзархијских граница. Потпуна штета по српске интересе спречена је, парадоксално, управо чињеницом да је радикално бугарско крило свесно ушло у шизму, чиме је дошло до краћег колебања османске политике према Егзархији, што је било довољно да се на територијама које су биле спорне очува структура Васељенске патријаршије, преко које ће Србија касније делимично успевати да реализује своје интересе.

Школовање Бугара у Кнежевини Србији

У потрази за стицањем квалитетног образовања, Бугари поданици Османског царства су се у времену Танзимата кретали широм Европе, од Русије на истоку, до Француске на западу. Неки од њих били су и османски државни питомци, као што је то био случај са писаром егзарха Антима I, Лазаром Јовчевим који је, прво као студент књижевности помаган од општине Калофер и бугарске цариградске колоније, а потом је као државни стипендиста студирао право на универзитетима Сорбона и Колеж де Франс. Лазар Јовчев је, у брзо по ступању у

службу бугарске егзархије примио монашки чин, да би 1877. био изабран за новог егзарха, под именом Јосиф I.⁶²³

Скупо школовање у државама које су биле удаљене, а без њихове финансијске подршке, чинило га је доступним само оним Бугарима који су имали снажну породичну или црквеношколску општинску финансијску основу. Међутим, и на том плану су постојали одређени изузеци. Русија је пружала веће могућности за школовање припадника хришћанских народа из Османског царства, посебно Словена, међу којима је највише било Бугара. Поред Русије, у којој су словенофилски кругови имали важну улогу у прихватању и помагању бугарских ученика и студената, пажњу треба усмерити и на суседне државе, Србију, Румунију и Грчку. Хабзбуршка монархија такође је пружала одређене могућности, пре свега у српским гимназијама које су имале признату јавност рада, као и у престижној Карловачкој богословији.

Две аутономне државе, Кнежевина Румунија и Кнежевина Србија, ипак су биле најприступачније Бугарима, јер се њихов етнички простор наслањао на њихове границе. Поред географске близине, важни чиниоци у опредељивању Бугара да се школују у њима били су религијска истоветност и присуство бугарских заједница у њима, што је било израженије у Румунији, као и етничка и језичка блискост са Србима, које су биле важна предност уколико би се ученици определили да уче или студирају у Кнежевини Србији. Многи угледни Бугари су у Кнежевину Србију дошли у дечјем узрасту, пратећи своје родитеље који су у њу стигли као занатлије или трговци. Опис тог стања најбоље је сажео Симо Соколов, Бугарин из Трна који је у Србији завршио основну школу, гимназију и Филолошко-историски факултет Велике школе следећим речима: *тада није било Софије, већ само Србије* (тогава не беше Софија, а само Сърбия).⁶²⁴ Симо Соколов, одликовани официр – добровољац у српској војсци током Српско-османског рата 1876–1878,

---

⁶²³ Български екзарх Йосиф I, *Дневник*, текст, коментари бележки Хр. Темелски, София 1992, 54–55; Хр. Темелски, *Дипломатът в расо*, София 2015, 16–17.

⁶²⁴ Н. В. Радосављевић, *Симо Соколов и српска емиграција у Бугарској 1883–1886*, Мешовита грађа 24, Београд 2013, 235. Н. Илиев, *Капитан Симо Соколов, трънското въстание от 1877. г.*, София 2000, 38.

по формирању Кнежевине Бугарске вратио се у Трн, у свој завичај, оставши у контакту са многим Србима, укључујући и генерала Ђуру Хорватовића.⁶²⁵

Кнежевина Србија је пријемом и школовањем Бугара, као и штампањем књига на бугарском језику, значајно помогла бугарски национални препород. А то је почело знатно раније од оснивања Бугарске егзархије. Међутим, број Бугара у српским школама, посебно у Богословији и на Великој школи, није био увек исти. Он је временом растао или опадао, у зависности од политичких прилика, материјалних могућности и кандидата и српске државе, као и тренутних односа Кнежевине Србије са представницима бугарског народа и сизеренског османског двора. Како би се то питање боље разумело, неопходно је утврдити динамику школовања Бугара у Србији пре формирања Бугарске егзархије, и узети у обзир друге специфичне околности тог периода. У том смислу, анализираћемо школовање Бугара који су долазили из области које су у Кнежевини Србији сматране за неспорно бугарске, на које она у спољнополитичким плановима није имала територијалне аспирације. Помоћ у школовању тих питомаца заправо је била директна помоћ српске државе бугарском народу и његовом националном препороду (взраждане). Школовање кандидата из области које су од српске политичке елите посматране као српски етнички простор, односно из Старе Србије⁶²⁶ (Ниш, Врање, Лесковац, Пирот, део Македоније), овом приликом неће бити довођено у везу са школовањем Бугара. У неким од тих области је свест о етничкој припадности тамошњег словенског становништва била флуидна, самим тим и подложна политичким злоупотребама. На другој страни, области Ниша и Врања биле су несумњиво српске, па се у случају школовања ђака који су потицали из њих не може говорити о помоћи бугарском народу.⁶²⁷

---

⁶²⁵ Н. В. Радосављевић, Српски документи из фонда „Симо Соколов” Бугарског историјског архива Софија, Споменик СХЛП, Одељење историјских наука, 15, Београд 2009, 125–140.

⁶²⁶ Појам Стара Србија ушао је у употребу 40–их година XIX века. Овај назив коришћен је углавном за потребе истицања историјског права Кнежевине Србије на територије које су у средњем веку биле део српске државе, а биле су под влашћу Османског царства. У Кнежевини Србији није постојало јединствено гледиште о њеној територији. За северну границу углавном се сматрала јужна граница Кнежевине Србије, а на југу би то могла бити линија Прилеп-Велес-Кратово-Ћустендил. М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868), наслеђе на југу*, Београд 2016, 25, 36.

⁶²⁷ У Другом одељењу основаном за Србе који живе у Османском царству школовали су се питомци из Ниша, Прокупља, Лесковца, Врања, Трна, Охрида, Скопља, Тетова, Велеса, Кратова, Дебра, Куманова, а било је чак и питомаца из Видинске нахије, иако је велики део ових области био под

Изградњом просветних установа, Кнежевина Србија постала је привлачно место за школовање Словена који су остали под непосредном османском влашћу, међу којима је највише било Срба и Бугара. Већ 1830. године отворена је „Виша школа“ у Београду, која је 1833. премештена у Крагујевац. У то време, она је била у рангу гимназије. Године 1837. отворене су Богословија у Београду и Војна школа у Пожаревцу. Крагујевачка гимназија је 1838. претворена у Лицеј, претечу Универзитета, који је 1841. године премештен у Београд.⁶²⁸ Поред тога, ученици са простора изван Кнежевине Србије су у „Књажеско-српској типографији“ изучавали занатске вештине штампе и гравире.⁶²⁹

У Кнежевину Србију су на школовање долазили ученици из Босне, Црне Горе, Бугарске, Старе Србије и Македоније. Од стварања Кнежевине Србије 1830, до стицања државне независности на Берлинском конгресу 1878. године, током смењивања различитих влада и министарстава просвете, мењали су се и начини примања страних питомаца и одређивања њиховог статуса, али је школовање оних који су долазили из словенских области Османског царства у Кнежевину Србији било присутно у континуитету, са стипендијама и државном помоћи или без тога.

Када је реч о бугарским ученицима, стање се разликовало од случаја до случаја. Неки ђаци долазили су у Србију и школовали се о свом трошку, често радећи различите послове да би преживели и чекајући да им се одобри стипендија, док су други примали стипендију српске владе. За поједине питомце је из државног буџета редовно издвајана одређена сума, која је покривала и трошкове њиховог доласка у Србију, живота и школовања у њој.⁶³⁰ Бугари су на школовање у Србију најчешће долазили уз препоруке које су добијали од својих црквених општина, угледних духовних лица, бугарских трговаца, али и појединих српских политичара и државних службеника. Препоруке бугарских интелектуалаца који су се раније већ школовали у Кнежевину Србији такође су им биле од помоћи, јер су они обично

пкрвеном влашћу Бугарске егзархије. Они су учили заједно са Србима из Црне Горе и Босне. V. Vojvodić, *nav. delo*, 24, 27, 37, 43, 58.

⁶²⁸ V. Vojvodić, *nav. delo*, 3–4.

⁶²⁹ Б. Игњатовић, *Школовање Бугара у Србији 1830–1878*, Историјски Гласник 2, Београд 1972, 44, 66.

⁶³⁰ V. Vojvodić, *nav. delo*, 6.

имали добру комуникацију са српским властима.⁶³¹ По истраживањима Ђорђа Игњатовића, од успостављања Кнежевине Србије 1830. до Берлинског конгреса 1878. године, кроз српске школе, семинарију и факултете (гимназије, Богословија, Велика школа) прошло је више од 140 бугарских ученика и студената.⁶³² Међутим, може се претпоставити да тај број није коначан, како због неистражених архивских фондова српске и бугарске провенијенције, тако и бројних ученика који су у Србији завршили само основну школу, да би потом стицали различите занатске вештине. Ипак, Игњатовићев списак до сада је најпоузданији. Из њега се види да су се, поред Београда, Бугари школовали и у унутрашњости Србије. У овом периоду и у Крагујевцу је било ђака из Бугарске, али о њима нема више детаља.⁶³³

Осим школовања Бугара, Србија је издвајала средства и за штампање бугарских књига. Године 1833. штампана је прва бугарска књига у Србији, и од тада па до 1877. године у Крагујевцу и Београду је штампано преко 130 издања на бугарском језику.⁶³⁴ Једно Јеванђеље штампано на бугарском језику, без критичке провере превода од стране Васељенске патријаршије, пренето је у бугарске земље, а део њеног тиража стигао је и у Рилски манастир. Реч је о преводу на тада прихваћен бугарски правопис, сачињен од стране угледног бугарског архимандрита Неофита Рилског, али су према том издању из Патријаршије исказане велике резерве. У његовој дистрибуцији учествовао је и српски учитељ из града Враца, Константин Огњановић⁶³⁵, који је само у Самоков упутио сто примерака. Патријарх Антим IV обратио се тим поводом митрополиту Србије Петру Јовановићу, са захтевом да се то Јеванђеље не распрострањује, и да Православна црква у Кнежевини Србији у томе не учествује ни на који начин. Исто

---

⁶³¹ Ђ. Игњатовић, *нав. дело*, 50, 62.

⁶³² Тај број је базиран пре свега на истраживањима Ђорђа Игњатовића, као и на другим изворима и литератури. Ипак документа која садрже тачан број ученика из Министарства просвете или из школа нема. Сем тога, многи од њих, попут већ поменутог Сима Соколова, нису ни евидентирани као Бугари, јер су као деца кретали у српске основне школе и брзо и рано се стапали са локалном средином. Многима од њих презимена су србизована, додавањем завршетка „ић“, па као Бугари у изворима нису ни препознатљиви, сем уколико сами то нису наглашавали.

⁶³³ Ђ. Игњатовић, *нав. дело*, 83.

⁶³⁴ V. Vojvodić, *нав. дело*, 4; Више о штампању бугарских књига у Србији видети: Ђ. Игњатовић, *Штампање бугарских књига и листова у српским штампаријама 1833–1878*, Београд 1980, 191.

⁶³⁵ Константин Огњановић, Србин рођен у Панчеву 1798, био је учитељ у Враци од 1824, а бавио се књижевним и преводилачким радом, ослањајући се на угледну и богату породицу Хаџи Тошевих из Враца. В. Тарашоева, *Константин Огњановић (1798–1858)*, Известия на музеите в северозападна Бугарија 28, Видин-Враца-Монтана-Ловеч 2000, 123–144.

писмо упућено је и игуману Рилског манастира.⁶³⁶ У Крагујевцу је 1835. штампана и једна „Граматика“ бугарског језика, чији је аутор био управо Неофит Рилски⁶³⁷, а 1843. у Београду и „Свеопшта географија за децу“ (Всеобща география за децата) Ивана Богорова.⁶³⁸

За време прве владе кнеза Милоша Обреновића (1830–1839) питомци из суседних области Османског царства долазили су на школовање неорганизовано, јер су у питању били поједници.⁶³⁹ И сам кнез Милош Обреновић се бавио тиме како да се штампају књиге и шаљу у Бугарску. Страни ђаци, који су се за време Кнеза Милоша у Србији школовали, углавном су остајали у Србији и радили у њеној администрацији.⁶⁴⁰ Неки од њих били су карактеристични примери по избору школе или заната које су стицали у Кнежевини Србији. Анастас Јовановић из Враца, који је тридесетих година 19. века у Србији изучио типографски занат и успешно се њиме бавио, добио је новчану помоћ од кнеза Милоша да настави усавршавање у Бечу.⁶⁴¹ У списку ученика Београдске гимназије из 1832. године, за њих шест се изричито наводи да су Бугари, од којих је један, Филип Христић, био из околине Софије.⁶⁴² Сви они су по завршетку школовања остали у Кнежевини Србији.⁶⁴³ Школске 1837/38. године, у Крагујевачкој гимназији било је неколико бугарских ученика из Трнова, Татар-Пазарцика (данас Пазарцик) и Видина.⁶⁴⁴

Ствари су се у значајној промениле током владе Уставобранитеља и кнеза Александра Карађорђевића (1842–1858), када је дошло до даљег напретка на пољу образовања, а оживеле су и идеје уједињења са Србима ван Србије и склапања

---

⁶³⁶ Д. Алексијевић, *Прилози за историју Српске цркве*, Весник Српске цркве за 1911, Београд 1911, 30–32.

⁶³⁷ БИА НБИВ, Специални фондове 35, 1а.

⁶³⁸ Исто, 42, 2а.

⁶³⁹ V. Vojvodić, *nav. delo*, 5.

⁶⁴⁰ Ђ. Игњатовић, *Школовање Бугара у Србији 1830–1878*, 44. V. Vojvodić, *nav. delo*, 3–5.

⁶⁴¹ Касније, постао је близак породици Обреновић, која га је помагала у даљем образовању и док је била изван Србије. По повратку на престо Кнеза Милоша и он се вратио у Београд. Био је човек од поверења кнеза Михаила Обреновића, који га је 1861. поставио за управитеља двора, што је остао све до његове смрти 1868. О Анастасу Јовановићу опширније: М. Тодић, *Јовановић, Анастас*, Српски биографски речник 4, Нови Сад 2009, 447–450; Ђ. Игњатовић, *Школовање Бугара у Србији 1830–1878*, 44–45; Ђорђе Игњатовић, *Школовање Бугара у Србији 1830–1878*, 44–45.

⁶⁴² Ђ. Игњатовић, *Школовање Бугара у Србији 1830–1878*, 45.

⁶⁴³ На истом месту.

⁶⁴⁴ Исто, 45–46.

савеза са осталим словенским народима на Балкану.⁶⁴⁵ И у Гарашаниновом „Начертанију“, изнет је став о школовању Бугара у Србији, мада тај документ никада није постао званичан план спољне политике Кнежевине Србије. Осим стварања политичких веза два народа, у „Начертанију“ се предвиђа и штампање бугарских књига, школовање Бугара у Србији и давање стипендија у те сврхе, с обзиром на то да Бугари нису имали ни довољно школа ни довољно бугарских свештеника.⁶⁴⁶ Међутим, овај пут је план био да се Бугари по завршетку школовања врате у своју земљу, а не да остају у Србији, где више не би могли да добијају државну службу.⁶⁴⁷ Године 1846. Кнез Александар ишао је у посету сизеренском двору у Цариград, којом приликом се, пролазећи кроз бугарске области, сусрео са виђенијим представницима Бугара и обећао да ће, по одобрењу Државног савета, бити примљено више нових бугарских ученика да се школују, и то уз финансијску помоћ српске државе.⁶⁴⁸

Ученици из свих крајева Бугарске су долазили и уписивали се у основну школу или гимназију, а потом у Лицеј (Велику школу) пре свега на Филозофско-историски факултет, или у Богословију.⁶⁴⁹ Кнежевина Србија је неке Бугаре стипендирала и када су школовање настављали у иностранству, као што је то био случај са Атанасом Јовановићем и Филипом Христићем.⁶⁵⁰ Ипак, то су били усамљени случајеви, јер није била пракса да се државна каса оптерећује школовањем страних студената у иностранству.⁶⁵¹ Године 1844. у Србију је на школовање дошао и ђакон Хрисант Јовановић, ученик Неофита Хиландарског. Хрисант Јовановић је, на препоруку Аврама Петронијевића, министра иностраних дела, прво похађао Лицеј, потом и Богословију, уз финансијску помоћ, бесплатан стан и храну. Касније, он је на бугарски језик превео књигу Матије Бана „О

---

⁶⁴⁵ V. Vojvodić, *nav. delo*, 5.

⁶⁴⁶ „Начертаније“ је било непознато већини политичара доба у ком је настало, као и јавности уопште, тако да се не може сматрати да је његов утицај био велики, нити је оно икада било званичан план српске спољне политике. Такође, остао је непознат и став кнеза Александра Карађорђевића према том документу. На његовом остваривању радио је заправо само председник владе, Илија Гарашанин. Р. Љушић, *Књига о Начертанију : национални и државни програм Кнежевине Србије (1844)*, Београд 1993, 71, 102, 159.

⁶⁴⁷ Ђ. Игњатовић, *Школовање Бугара у Србији 1830–1878*, 46.

⁶⁴⁸ Исто, 53.

⁶⁴⁹ Исто, 63, 65.

⁶⁵⁰ Исто, 47.

⁶⁵¹ Исто, 49.

југословенству“. Архимандрит Хрисант Јовановић ставио се на располагање Бугарској егзархији и активно доприносио бугарској националној пропаганди у „мешовитим“ митрополијама⁶⁵², пре свега у Македонији.⁶⁵³ Међу бугарским питомцима значајно је поменути и име Аверкија Петровића. И он је 1845. године добио бесплатан стан и храну од митрополита Петра Јовановића, а наредне године, одлуком кнеза Александра Карађорђевића, и новчану помоћ. Године 1846. рукоположен за ђакона, да би се 1848. вратио у свој завичај, али је наставио да долази у Србију. Потом је у Београдској богословији радио као професор. Када је установљена Бугарска егзархија, архимандрит Аверкиј Петровић ставио јој се на располагање, и убрзо постао врачански митрополит.⁶⁵⁴ У Београду се у исто време уз државну помоћ школовао и Никола Прванов, који је прво завршио Гимназију, а касније и Филозофско-историски факултет Велике школе.⁶⁵⁵ Један од најпознатијих питомаца Београдске богословије, чија улога у бугарској историографији није била јасна све до блиске прошлости (крај 20 – почетак 21. века), свакако је био и Крстјо Тотев Поп-Никифоров, близак сарадник бугарског „апостола слободе“ Васила Левског. Никифоров је у Београдској богословији учио у време када је у српској престоници формирана Прва бугарска легија, формација која је у будућим плановима кнеза Михаила Обреновића требала да буде језгро војске која би ослободила своју земљу. Њено ватрено крштење било је у време бомбардовања Београда од османске војске 1862, и борбама које су уследиле после тога. Никифоров се по завршетку Београдске богословије 1862. вратио у свој завичај, радивши кратко време као учитељ у Врацама. У бугарској историографији дуго времена је владала претпоставка да је он био човек који је османским властима

---

⁶⁵² Мешовите епархије – епархије које су имале такву структуру становништва да су и Патријаршија и Бугарска егзархија инсистирале да буду у њиховим границама.

⁶⁵³ На истом месту. *Егзарх Антим I архимандриту Хрисанту 17. августа 1873*. Протокол на екзархиските писма 1872–1876, ЦИАИ Софија, фонд.1, оп. 1, а. е. 6, 107–108.

⁶⁵⁴ Ђ. Игњатовић, *Школовање Бугара у Србији 1830–1878*, 50; 61. *Засъдание на Святѣй синодъ*, 23. февруариј 1873, Св. кодикъ на синодалнитѣ дѣяния на Бълг. екзархия, ЦИАИ Софија, Фонд 2, оп. 1, а. е. 2. 201. *Засъдание на Святѣй синодъ*, 17. октобар 1874, Протокол на Св. синодъ 1874–1877. ЦИАИ Софија, фонд. 1 оп. 1, а. е. 2 в, 112–113

⁶⁵⁵ Никола Прванов (Вукова Слатина, Лом 1837 – Беч, 1872) био је један од најбољих ученика Гимназије, потом и међу најбољим студентима Филозофско-историјског факултета. Одржавао је блиске везе са организаторима Прве бугарске легије, пре свега Георгијем Раковским. Организовао је штампање књига за шире читалачке кругове „Български книжици“, био писац и преводилац. Најзначајнија дела су му из области бугарске филологије. Био је добар пример какво образовање Кнежевина Србија може да пружи Бугарима. Ж. Колева, *Първанов, Никола, Кой кой е сред българите XV–XIX в.*, Софија 2000, 230–231.

издао Васи́ла Левског, који је потом осуђен на смрт и обешен. По најовијим истраживањима, међутим, то није била истина, већ се радило о стицају случајних околности.⁶⁵⁶

Повратак кнеза Милоша Обреновића на српски престо 1858. године није пореметио процес школовања Бугара у Србији. Бугарски ученици су у њу и даље долазили. По доласку кнеза Михаила Обреновића на власт 1860, почео је рад на стварању чвршћих веза са суседним балканским народима у циљу могућег стварања Балканског савеза, у који би били укључени и Бугари. Због тога је интензивирана и активност на пољу просветне и културне делатности.⁶⁵⁷ Бугарских ученика у Србији било је све више, како због активне спољне политике кнеза Михаила Обреновића, тако и због похвалних вести о школовању у Србији које су ширили бугарски учитељи и свештеници, који су се по стеченом образовању у њој вратили у бугарске земље.⁶⁵⁸

Највише бугарских ученика долазило је из суседних бугарских крајева.⁶⁵⁹ Осим ученика који су долазили на препоруку општина, виђенијих Бугара из Бугарске или Србије, или појединих утицајних Срба, у Кнежевину су стизали и монаси, попут чланова братства Рилског манастира, како би научили типографски занат или похађали Богословију.⁶⁶⁰ То је било време када су се у Кнежевини Србији школовали Симо Соколов и његов брат Аранђел. С обзиром на то да су се њихови родитељи као дунђери настанили у Тополи у време када су они били предшколског узраста, у том месту су завршили основну школу, и нису били посматрани као странци. Симо Соколов, у српским документима уредно уписиван као Симо Соколовић, уписао се 1865. године као редован ученик у Гимназију у Београду. По

---

⁶⁵⁶ *Ръкописите на Поп Кръстю*, прир. С. Колева и Г. Мишев, София 2002, 6–14; К. Мирчева, *Поп Кръстьо Тотев Никифоров*, Кой кой е сред българите 15–19. в, София 2000, 223–224.

⁶⁵⁷ Р. Љушић, *нав. дело*, 112; С. Недељковић, *Србија и Косово и Метохија: културно-просветни инационални рад од 1856. до 1897*, Ниш 2012, 71. То је посебно подстакнуто постављањем Илије Грашанина за председника владе. К. Цамбазовски, *Схватање Илије Гарашанина о сарадњи са Бугарима за ослобођење од турске власти*, Илија Гарашанин (1812–1874), зборник радова са међународног научног скупа, Београд 1991, 325.

⁶⁵⁸ Ђ. Игњатовић, *Школовање Бугара у Србији 1830–1878*, 61–62.

⁶⁵⁹ Исто, 65.

⁶⁶⁰ Београд, 9. октобра 1865, *Митрополит Михаило Јовановић игуману Рилског манастира*, ЦДА, РМ, фонд 1281, оп. 3, 442; Београд, 4. (18) децембра 1865, *Митрополит Михаило Јовановић игуману Рилског манастира*, ЦДА, РМ, фонд 1281, оп. 3, 443. Ђ. Игњатовић, *Школовање Бугара у Србији 1830–1878*, 67; Исти, *Културно-просветне везе Рилског манастира са Кнежевином Србијом у току XIX века*, Глас САНУ, Одељење историјских наука, књ. 1, Београд 1974, 203.

завршетку Гимназије уписао је Филозофско-историски факултет Велике школе. Током студија финансијски му је помагао ђакон Дионисије Антонов Помаков, који је у исто време био у Богословији.⁶⁶¹ Дионисије Помаков је 1873. године постао ловечки егзархијски митрополит.⁶⁶²

У време борбе за Бугарску самосталну цркву, бугарски митрополит Иларион Макариополски лично је разговарао са Јованом Ристићем, српским капућехајом у Цариграду, да се ученици из Бугарске приме у Србију на школовање. У циљу успешног решавања тих молби, Ристић је деловао у договору са Илијом Гарашанином. На основу њихових препорука у Кнежевини Србији је шездесетих година 19. века примљено неколико ученика у Гимназију, Богословију као и на Филозофско-историски факултет Велике школе.⁶⁶³

Млади Бугари су своје молбе за школовање у Србији преко Јована Ристића слали и кнезу Михаилу Обреновићу. Ристић је саветовао Кнеза да би било добро да се такве молбе услише и на тај начин остави добар утисак код бугарског народа.⁶⁶⁴ Некада су сличне молбе упућиване и непосредно директору Богословије, Јакову Павловићу. Једна од њих стигла је преко Панајота Хитова, човека донекле резервисаног према Србији, али са ипак добрим везама у српским круговима. Занимљив је био његов предлог како би у случају позитивног одговора директора Богословије Бугари узвратили. У затвору у Дијарбекиру налазила се група Бугара, али и један Србин, Милош Лекић, који је био у тешком стању и лишен било какве помоћи из матичне земље. Бугари су преко Хитова нудили да посредством њихових људи помогну да Лекићева породица, уколико је има, ступи у везу с њим, као и да наставе да му пружају помоћ, што су већ чинили колико су им могућности допуштале.⁶⁶⁵

---

⁶⁶¹ Н. Илиев, *нав. дело*, 44; Н. В. Радосављевић, *Српски документи из фонда Симо Соколов Бугарског Историјског архива Софија*, Споменик СХЛП, одељење историјских наука 15, Београд 2009.

⁶⁶² З. Маркова, *нав. дело*, 142–144.

⁶⁶³ Ђ. Игњатовић, *Школовање Бугара у Србији 1830–1878*, 68.

⁶⁶⁴ Цариград, 28. априла 1867, *Јован Ристић министру спољних послова Милану Петронијевићу*, АС, МИД, ИО, р. V, 15.

⁶⁶⁵ Таргу Муреле, 25. марта 1876, *Д. Хр. Попов Панајоту Хитову у Београд*, Фонд 87, Панајот Хитов, БИА, НБКМ, Па, док. 8. 633.

Осим мушкараца, шездесетих година 19. века су у Србију на школовање долазиле и девојке из Бугарске, слате од својих породица или на предлог црквеношлолских општина.⁶⁶⁶ Једно од таквих сведочанстава, издато је Ани Евгенији Ивановој Бојацијевој девојци из Пловдива која је у Кнежевини Србији школована од 1867. до 1872. године у Вишој женској школи. Образац сведочанства је штампан, а подаци су унети идентично као и када се радило о девојкама из Србије. Очигледно је била реч о девојци из имућне породице, из трговачког или занатлијског слоја који је у том граду био развијен. Та породица је могла да приушти да је школује у Београду, али не и у неком другом, тада значајнијем европском центру.⁶⁶⁷

По оснивању Бугарске егзархије примећује се појава да постоји мање података о броју бугарских ученика у Србији. У том периоду погледи званичне Србије делимично су се променили, јер је брзо постало извесно да интереси Кнежевине са интересима Бугарске егзархије нису били идентични, мада се са сигурношћу може рећи да је до неспоразума долазило због мањинске, али радикалне струје у њеним оквирима, предвођене Драганом Цанковом и Стојаном Чомаковом. Тако је Стојан Новаковић, научник, али и дипломата, још 1871. године о могућем плебисциту верника у Македонији (истиљам) експлицитно изјавио: „ломити организацију Екзархата. Ако би се уклонила организација Екзархата, кажу ми да би се смело ризиковати и на плебисцит. Иначе би било – опасно.“⁶⁶⁸ Међутим, ауторитет Стојана Новаковића, у том тренутку само професора Београдске гимназије, није био довољан да се везе са Бугарском егзархијом прекину. Јер, на другој страни подршку сарадњи пружао је митрополит Михаило Јовановић, ослоњен на руске словенофилске кругове, док је српска дипломатија ограничених капацитета била под утицајем руског посланика у Цариграду, грофа Игњатијева. Сличне ставове имао је и Милош С. Милојевић, који је указивао на то да се нагло развија бугарска пропаганда у Македонији и Старој Србији, и да то може бити у потпуној супротности са интересима Кнежевине Србије. Он сам

---

⁶⁶⁶ Ђ. Игњатовић, *Школовање Бугара у Србији 1830–1878*, 71–73; К. Цамбазовски, *Школовање бугарских девојака у Вишој женској школи у Београду*, *Balkanica XIII–XIV*, Београд 1983, 197–203.

⁶⁶⁷ *Диплома Више женске школе издата Ани Бојацијевој 1872. године*. БИА, НБ „Иван Вазов“, Пловдив, Фонд 71, Ана Евгения Иванова Бояджиева, оп. 1, а. е. 1, док. 3.

⁶⁶⁸ Ст. Новаковић, *Изабрана документа*, Београд 2017, док. 4, 41.

покушавао је да домете те пропаганде умањи, и од Владе је тражио подршку за то.⁶⁶⁹

Утицај на смањење броја Бугара у српским школама имала је и смрт кнеза Михаила 1868. године, када је Кнежевина Србија морала да се више окрене унутрашњим питањима, док јој је уместо јаког владара какав је Кнез Михаило несумњиво био, на челу државе било Намесништво малолетног кнеза Милана Обреновића. Поред тога, надлежност за додељивање стипендија прешла је у руке самих школа, па је у документима о раду Министарства просвете бележено и мање података о стипендистима.⁶⁷⁰ Међутим питомци из бугарских земаља су и даље примани у Београдску гимназију, Богословију, Филозофско-историски и Правни факултет Велике школе, најчешће са стипендијама, а девојке су уписивале Вишу женску школу.⁶⁷¹ Бугарски ђаци су све време по оснивању Егзархије несметано живели и школовали се у Србији, у којој су имали и своје удружење – Бугарску ђачку дружину. Дружина је, између осталог, организовала и свечаности поводом значајних датума за бугарски народ, као што је Дан Светих Ћирила и Методија.⁶⁷² Православна црква у Кнежевини Србији одржавала је контакте са Бугарима који су се школовали у иностранству. Митрополит Михаило Јовановић је, тако, преносио вести Панарету Рашеву, егзархијском митрополиту погонијанском, да је његов синовац Киро, који се школовао у Кијеву добро, и да му школовање добро иде.⁶⁷³

По смрти кнеза Михаила, српске припреме за могуће ратне активности смањене су. Међутим, просветна делатност међу Словенима у Османском царству појачана је, на шта је гледано као на посебан вид националне пропаганде. У те оквире улазило је и ширење просветне активности у Македонији и Старој Србији.⁶⁷⁴ Оснивање „Одбора за школе и учитеље“ 1868. године поново је подстакло долазак словенских питомаца на школовање у Кнежевину Србију.⁶⁷⁵

---

⁶⁶⁹ М. Јагодић, *Милојевић, Милош С.*, Српски биографски речник 6, Мар–Миш, Нови Сад 2014, 595.

⁶⁷⁰ Б. Игњатовић, *Школовање Бугара у Србији 1830–1878*, 80.

⁶⁷¹ Исто, 81–82.

⁶⁷² И. Конев, *Българо-србски и българо хрватски книжовни взаимотношения, материали и документи*, София 1966, док. 30, 62.

⁶⁷³ Београд 15. маја 1876, *Митрополит Михаило Панарету Рашеву*, БИА, НБКМ, фонд 8, Панарет Рашев, а. е. 2, 108, 108а–109.

⁶⁷⁴ V. Vojvodić, *nav. delo*, 12.

⁶⁷⁵ Исто, 13, 19.

Већина њих били су Срби из области под непосредном османском влашћу. С обзиром на то да су имали неједнако претходно образовање, али и на то да су у Кнежевини морали да буду припремљени за национални рад у областима из којих су долазили, донета је одлука да се школују одвојено од ученика из Србије.⁶⁷⁶ Тако је 1873. основано Друго одељење Богословије у Београду, или такозвана *Странацка (Странска богословија)* које је радило све до рата 1876 године.⁶⁷⁷ При избору питомаца за Друго одељење било је веома важно мишљење Милоша С. Милојевића.⁶⁷⁸ У овом периоду под његовим утицајем забрањено је за да Бугари уче у Другом одељењу којим је лично руководио, али су и даље примани у Прво одељење.⁶⁷⁹ Милојевић, који је имао добар увид у деловање Бугарске егзархије у областима сматраним за српске, очигледно се држао става да Бугари не треба да уче у Другом одељењу, већ само Срби који су долазили из области под непосредном Османском влашћу, односно из Босне, Херцеговине и Старе Србије. Школовање Бугара у Првом одељењу богословије је настављено, и они су у њему били заједно са ученицима из Кнежевине Србије. Милојевић је, користећи очигледно широка овлашћења, некада сам давао процену о томе ко припада којој народности, и у складу с тим неке питомце премештао. Тако је септембра 1873. из Другог одељења преместио у Прво два ученика, Кузмана Бацовића и Наума Јевровића, сматрајући их Бугарима. У исто време и ђакон Мелентије, Бугарин, примљен је у Прво одељење богословије. Последњи Бугарин, Иван Димитријевић, напустио је Друго одељење 1873. године.⁶⁸⁰

Бугари нису удаљавани из Богословије већ су, због ставова Милоша С. Милојевића, премештани из Другог одељења у Прво, у коме су заједно са Србима из Кнежевине Србије, настављали школовање. Српска влада је и даље примала Бугаре на школовање, како у Богословију, тако и у остале школске институције.⁶⁸¹ Ђорђе Игњатовић тврди да смањења броја ученика није ни било.⁶⁸² Од оснивања Кнежевине Србије до 1870, године када је утемељена Бугарска егзархија, у Србији

---

⁶⁷⁶ Исто, 19.

⁶⁷⁷ Исто, 21.

⁶⁷⁸ Исто, 24.

⁶⁷⁹ Ђ. Игњатовић, *Школовање Бугара у Србији 1830–1878*, 80.

⁶⁸⁰ V. Vojvodić, *nav. delo*, 26-27.

⁶⁸¹ Ђ. Игњатовић, *Школовање Бугара у Србији 1830–1878*, Историјски Гласник 2, 79–80.

⁶⁸² Исто, 80

је школовано 96 бугарских ученика. Од 1870. до 1878. године школовано је њих 45, међу којима су били и они који су већ раније уписани у српске школе. Јуна 1869. године у Србији је било око 30 питомаца из бугарских области који су се школовали о трошку српске владе, а чега и две калуђерице, једна девојка у Вишој Женској школи и једна девојчица у Нижој женској школи.⁶⁸³ По једном извору од 28. марта 1872. године, бугарских ђака у Србији било је најмање петнаест. Реч је о њиховој колективној представци министру унутрашњих послова, којом су изразили забринутост због вести о протеривању Јованче Стефанова, кројача из Бугарске који је радио у Београду.⁶⁸⁴

Представници српских власти оджавали су контакте са бугарским егзархом, при чему је, између осталог, предмет те комуникације било и школовање Бугара у Србији. Како се ради о духовним лицима, реч је најчешће била о школовању питомаца у Београдској богословији. Међутим, ту је постојао проблем сукоба Бугарске егзархије са Васељенском патријаршијом и шизме која је проглашена на Помесном сабору у Цариграду 1872. године. Како је Београдска богословија била повезана са духовним властима у Кнежевини Србији, а Православна црква у њој била аутономни део Васељенске патријаршије, требало је наћи начина да се Бугарима изађе у сусрет, а да Патријаршија то не тумачи као противљење одлукама сабора, што би могло имати значајне последице. У томе су важну улогу имале црквеношколске општине, које су слале молбе митрополиту Србије, и у којима Бугарска егзархија није била непосредно видљива. Видинска црквеношколска општина била је добар пример таквог поступања. Године 1872, 17. септембра, дато је сведочанство за Косту Дамјанова, ученика Београдске гимназије, адресирано на митрополита Михаила Јовановића, с молбом да настави школовање, уз закључак да

---

⁶⁸³ А. Райкова, *Стефан Веркович и Българите, доклади до срѣбското правителство (1868–1875)*, София 1978, док. 7, 80; За њихово стипендирање и наставак школовања у Београду залагао се лично Митрополит Михаило. Београд, 5. августа 1869, *Митрополит Михаило Јовану Ристићу*, АСАНУ, ЈР, инв. бр. 26/848, XXVI/13.

⁶⁸⁴ Међу потписанима су, осим правника Георгија Прванова били и Никола Сукнаров, Симо Соколов, богослови ђакон Дионисије, ђакон Јоаникије и ђакон Антим, Иван Станчев, Илија Годоровић, Иван Попов, Георгије Крцијев, гимназијалци Никола Панов, Димитрије Маринов, Коста Дамјанов, Младен Павлов, Вељко Абацијев. И. Конев, *Българо-срѣбски и българо хрватски книжовни взаимоотношения, материали и документи*, София 1966, док. 27, 58–59; Ђ. Игњатовић, *Школовање Бугара у Србији 1830–1878*, 80.

му је обезбеђено одређено „благодејаније“.⁶⁸⁵ Одлука да се пише митрополиту Михаилу Јовановићу донета је 17. (29) септембра 1872, само дан по издавању *Ороса* којим је Бугарска егзархија проглашена за шизматичку цркву и искључена из васељенског православља. Иста општина опремила је Косту Д. Велкова, питомца кога су септембра 1872. године послали у Кнежевину Србију, писмом адресираним на митрополита Михаила Јовановића лично, којим га моли да послати ученик буде уписан у неку од српских школа. Иако се не наводи конкретно о којој школи је реч, с обзиром на то да је пропратно писмо адресирано на митрополита Михаила, може се претпоставити да се радило о Београдској богословији.⁶⁸⁶

Јануара 1873. Јован Ристић обавестио је српског дипломатског агента у Цариграду Филипа Христића да ће имати на уму молбу егзарха Антима I за школовање четири питомца, а потражиће и егзарховог питомца Маринова који се већ школује у Београду и извести га о његовом напретку.⁶⁸⁷ Маја 28. 1873. Ристић је поново писао Христићу о питомцима бугарског егзарха, обавештавајући га да би егзарх Антим требало да му преко њега јави колико питомаца планира да пошаље у Кнежевину Србију, у које школе би требало да буду уписани, и да ли ће ти питомци, осим ослонца на државну помоћ, имати још неки извор прихода. Том приликом навео је и податке о ученику Богословије Маринову, егзарховом рођаку, за кога је истакао да је добар ђак и да ће од следеће школске године добити државно „благодејаније“. Иначе, Ристић је Маринова лично препоручио министру просвете.⁶⁸⁸ Чињеница да је егзарх Антим I школовање свог рођака поверио једној српској просветној институцији указује на то колико је било његово поверење у образовање у Кнежевини Србији, али и на наклоност српске владе и њену жељу да се егзарху изађе у сусрет. Пријем бугарских ученика у Београдску богословију по

---

⁶⁸⁵ М. Лачев и М. Новакова, *Тештер на делата : Протоколна книга на видинската църковно-народна община 1870–1880*, Видин 2010, 50.

⁶⁸⁶ Н. В. Радосављевић, *Писмо Видинске црквене општине српском митрополиту Михаилу (Јовановићу) из септембра 1872. године*, Мешовита грађа 28, Београд 2007, 161–163.

⁶⁸⁷ Г. Јакшић, *нав. дело*, 190–191. Молбу за поменути четири питомца егзарх Антим I је претходно, преко српског дипломатског представништва у Цариграду, послао митрополиту Михаилу, с молбом да помогне да буду примљени у Гимназију. Бугарски егзарх Антим I Митрополиту Михаилу, 27. август 1873, АСАНУ, ЈР, инв. бр. 26/921, XXVI/13.

⁶⁸⁸ Исто, 230.

препоруци егзархијских структура могла је довести до спора са Васељенском патријаршијом, али је Кнежевина Србија ипак тако поступила.

Међутим, то је било у потпуној супротности са поступцима неких Бугара на просторима датих Бугарској егзархији, који су били недобронамерни према Србима, попут тежњи за протеривањем српских учитеља, на чему је посебно инсистирао Драган Цанков.⁶⁸⁹ У време посете егзарха Антима I српском кнезу Милану Обреновићу, уприличеној 15. (27) маја 1874. приликом његовог боравка у Цариграду, српски министри и дипломатски агент (Мариновић, Ристић, Христић), као и сам Кнез Милан, показали су разумевање за бугарске ставове, примивши с одређеним резервама мишљење бугарских представника да је реч о борби између панславизма и јелинизма, али обећавајући да ће се о бугарским питомцима у Кнежевини Србији водити посебна брига. Истичући да је реч о два братска народа, који имају заједнички интерес и циљеве, српски министри нису пропустили прилику да искажу и чуђење због, како су навели, „повике“ на српске учитеље који су се налазили у варошима и селима која су припала Бугарској егзархији, а који су тамо радили по жељи њихових становника. Иако је то речено бираним дипломатским тоном, радило се о упозорењу Бугарима да то више не чине. Тиме им је стављено до знања да у Кнежевини Србији добро знају шта се у појединим местима дешава. Када је разговор изашао из крутих дипломатских оквира, представницима Егзархије јасно је речено да Србија на такве поступке може да гледа само као на показану велику незахвалност.⁶⁹⁰

Поред школовања Бугара у Србији, седамдесетих година настављена је и делатност штампања бугарских књига. Године 1870. штампана је „Служба Св. Јована Рилског“ (Служба Св. Йоанна Рилскога), што је учињено са дозволом кнеза Милана Обреновића и благословом Митрополита Михаила Јовановића.⁶⁹¹ Те

---

⁶⁸⁹ 165. *засѣданіе на Св. синодѣ*, Цариград, 28. април 1874, Протокол на Св. синодѣ 1874–1877. ЦИАИ Софија, фонд. 1оп. 1, , а. е. 2 в, 28–29.

⁶⁹⁰ Български екзарх Йосиф I, *Дневник*, 65.

⁶⁹¹ Борђе Игњатовић, *Штампање бугарских књига и листова и српским штампаријама 1833–1878*, 103.

године у Београду је штампана и књига под насловом „Златний извор“, а 1874. одштампан је и додатак за ову књигу.⁶⁹²

Просветне везе Бугара са Кнежевином Србијом биле су снажне и развијене од њеног формирања 1830, без обзира на чињеницу што бугарски народ у то време није имао ни своју државу ни аутономну цркву. Бугарски ученици долазили су у Србију из различитих крајева.⁶⁹³ У Кнежевини Србији примани су с разумевањем и указивана им је државна помоћ, без икаквих притисака да се изјашњавају као Срби, мада су у школској евиденцији, посебно тамо где су боравили као појединци и у малом броју, њихова презимена уписивана са обавезним завршетком Иван Вазов „ић“ на крају. Међутим, и у бугарским земљама владао је обичај да се поједини Бугари потписују на сличан начин (Стојановић, Поповић, Крстивић), што указује на то да поменути обичај у српским школама није био у функцији асимилације. Долазак Бугара у Кнежевину Србију био је добровољан, што потврђују њихове молбе, или молбе црквеношколских општина из којих су потицали. У њихово образовање новац је улагала и Кнежевина Србија, јер су често добијали стипендије. И неки истакнути бугарски национални радници, школовани су у Србији (Никифоров, Јовановић, Прванов, Соколов...). Међу првим јерарсима тек успостављене Бугарске егзархије нашла су се три ђака која су завршила српске Богословије. Аверкиј Петровић Врачански и Дионисије Помаков Ловечки, завршили су Београдску богословију, док је Кирил, викарни епископ егзарха Антима у Видинској митрополији био ученик Богословије у Сремским Карловцима. Врата бугарским ученицима била су отворена од основног школског образовања, до факултета Велике школе, као и Ниже и Више женске школе. Осетљиво питање школовања у Београдској богословији због чињенице да се од 1872. године Бугарска егзархија нашла у стању шизме, превазиђено је тако што су се митрополиту Михаилу Јовановићу у име кандидата обраћале бугарске црквеношколске, односно црквенонародне општине. Своје питомце у њој имао је и бугарски егзарх Антим I, бивши видински митрополит. У Кнежевини Србији

---

⁶⁹² На истом месту.

⁶⁹³ Трново, Видин, Бургас, Михајловград, Радомир, Враца, Габрово, Босилеград, Софија, Казанлук, Калофер, Карлово, Пловдив, Копривштица, Кула, Љасковец, Ловеч, Лом, Пазардик, Рилски манастир, Рушчук, Самоков, Свиштов, Силистра, Сливен, Стара Загора, Трново, Трн, Плевен, Тулча и Шумен. Исти, *Школовање Бугара у Србији 1830–1878*, 49–50.

бугарски ђаци имали су своја удружења, и могли су да изразе своје ставове, као што је то радила и српска омладина. Део њих узео је активно учешће у Првој бугарској легији и борбама у време бомбардовања Београда 1862, и касније, у добровољачком бугарском корпусу Српске војске у рату за независност 1876–1878. Блиске везе два народа на просветном плану нису могле да битно наруше антисрпски испади неких бугарских првака, попут Драгана Цанкова, који су били уперени против српских учитеља у Старој Србији и Македонији. У томе је словенофилско опредељење митрополита Михаила Јовановића имало одлучујућу улогу.

У ВРЕМЕНУ ШИЗМЕ

Ново стање – помесне цркве и бугарска шизма

Патријаршијским указом, *Оросом* од 16. септембра 1872, проглашено је да се Бугарска егзархија, до тада још увек и територијално и по надлежностима недовољно дефинисана аутономна црквена област, ставља у стање шизме. Главне кривице за које је оптужена биле су јерес етнофилетизма и нарушавање православне хришћанске васељене у целини. У новијој историји Православне цркве није постојао такав преседан. Да би се на најбољи начин сагледао настали проблем, мора се имати у виду чињеница да се радило о судару две искључиве идеје. Прва је подразумевала пуно канонско и административно црквено јединство у оквирима Васељенске патријаршије. Иза те идеје стајала је потпуна грчка надмоћ у њеним структурама. На супротној страни била је тежња већине Бугара за независним црквеним животом која је, онако како је реализована, неминовно водила ка етнофилетизму. Резултат је био раскол.

Одлучење од цркве највећег дела једног народа додатно је продубило већ тешко нарушене односе између Грка и Бугара. Бугари су и пре 1870. отворено иступали са максималним захтевима у погледу статуса Егзархије, а од издавања фермана о њеном оснивању и када је реч о њеном територијалном опсегу. Заједно са грчком искључивошћу, ти захтеви нису доприносили решењу спора. Порта је тако Ферманом из 1870. успешно креирала црквени сукоб два најбројнија православна народа под османском влашћу на Балканском полуострву, али и изазвала низ неспоразума у Православљу уопште. По проглашавању шизме на Сабору 1872, у јавност су изашли бројни неспоразуми унутар помесних цркава и појединих народа у њиховим оквирима, од којих су неки опстали и до краја 20. века.

У православној хришћанској васељени дошло је до оштрих подела на оне који су сматрали да је тако морало и требало да буде, и других, чије је мишљење било да је донесена одлука пренагљена и преоштра, и да треба што пре да буде исправљена преговорима, у којима би обе стране показале попустљивост. Могућност за договор требало је да постоји јер није било никаквих теолошких разлика између две стране, нити су се водиле христолошке распре као у

средњовековној Византији или Русији 17. века.⁶⁹⁴ Бугари су остали одани православљу, што је од њих у опоруци тражио и један од родоначелника борбе за црквену аутономију, митрополит Авксентије Велешки, захтевајући чврстину у поштовању православних догмата и одлука Седам васељенских сабора једноставним речима „не бѣдете лиге“ (не будите слаби). У „Посланици Бугарима“ од 7. (19) јануара 1865, после које је убрзо преминуо, он је као опасност за њих посебно поменуо унију.⁶⁹⁵ Тиме је, готово у потпуности, спречено унијаћење Бугара, чега у бугарским земљама раније није било, али и у римокатоличанство, које је међу Бугарима имало одређену традицију (Ћипровци, околина Пловдива).

Васељенска патријаршија се у процени деловања државних власти ослањала на милетски систем, до кога је такође много држала и сама Порта. По том правном схватању, ако су Бугари били православни, били су под духовном власти васељенског патријарха, који је био на челу свих православних поданика. Из берата издатог васељенском патријарху Јоакиму III јасно се види да је православни милет био један, да је обухватао све четири старе патријаршије и простор бивших помесних цркава, Пећке и Охридске патријаршије, као и аутономне цркве у трибутарним кнежевинама. Штавише, у османској администрацији у времену танзимата, Васељенска патријаршија називана је и „Грчком црквом“, а васељенски патријарх грчким патријархом, па је тако именован и цео православни милет, мада је било јасно да се то односи на вероисповест, а не на етничку припадност. „Грчки народ“ је у поменутом берату Јоакима III изједначен са Румским милетом (Rum milletі).⁶⁹⁶ Из тога је произилазило да би Бугари, у случају да откажу послушност патријарху, и за Васељенску патријаршију и за државу престали да буду православни, и постали би нешто друго, али није било јасно шта. За оне који би

---

⁶⁹⁴ У време московског патријарха Тихона, учињени су напори да се из богослужбених књига и литургијске праксе уклоне грешке које су временом настале, у чему је учешћа узели јерусалимски патријарх Пајсије и пећки патријарх Гаврило I Рајић. То је, међутим, довело до низа распри и учења која нису била у потпуности у складу са канонима Православља. Неки су, под прогонима власти, уточиште нашли на руском северном приморју. Међу тим учењима издвајају се „Староверци“, који су опстали до модерног времена. Дž. Bilingrton, *Ikona i sekira*, Beograd 1988, 169–178.

⁶⁹⁵ К. Марков (патријарх бугарски), *Авксентий Велешки (по случај 100 години от смъртта му – 2. февруари ст. ст. 1865. г.)*, Духовна култура XLV, 5–6, София 1965, 16; *Посланица митрополита Авксентија бугарима од 7. јануара 1865*, Бугарски исторически архив Пловдив, Специални фондове, Народна библиотека „Иван Вазов“, Пловдив, 153.

⁶⁹⁶ Хр. Арнаудов, *Пълно събрание на државнитѣ законы, уставы, наставленія и високи заповеды на Османската имперія, преведены от турскы 1*, Цариград 1871, 17–30.

прешли на унију или у римокатоличанство био је предвиђен статус посебног милета, али не и за оне који хоће да остану православни, али не желе да буду део Патријаршије.⁶⁹⁷ Егзархијском свештенству забрањено је да носе одећу исту као патријаршијски свештеници, а није им дата ни сагласност да носе одећу руских свештеника, која је предлагана као компромисно решење. Власељенска патријаршија се противила томе с обзиром на чињеницу да је Московска патријаршија била неупитна и канонски призната. Све је морало да укаже на разлике Бугара од остатка православних, и да оне буду што више наглашене.⁶⁹⁸ На тај начин Бугари би могли да буду дефинисани као посебан, али не и православни милет. Тако је, када су немуслиманске вероисповести у питању, створена нова, до тада непозната ситуација у пракси османског законодавства. Било је нарушено њихово јединство, што држава раније није допуштала.

Сукоби око приступа гробљима у појединим местима, у којима је било и жртава, а интервенисала је и полиција, показали су да је политика Порте *divide et impera* била успешна. Питање да ли Ферман из 1870. важи уколико се прекрши један од његових чланова, попут обавезе да се признаје духовна власт патријарха и његово име помиње на службама, такође је Васељенској патријаршији послужило да сузбије бугарске тежње и део простора који би можда ушао у Бугарску егзархију (Бугарски црквени округ) сачува под непосредном контролом. Томе је допринела искључивост дела бугарске елите, посебно Мешовитог савета, у коме су преовладавали лаици са Стојаном Чомаковим на челу. Бугарски световни кругови, па и кругови националних револуционара, су у пуном остваривању територијалних захтева по члану 10 Фермана из 1870. пре свега видели територијални зачетак модерне бугарске државности.⁶⁹⁹ Све то добро је знао бугарски егзарх Антим I, претходно патријаршијски видински митрополит, који је после Богојављенске службе 1872, у којој није учествовао, показивао велику упорност да дође до патријарха и са њим постигне споразум, и то ако је могуће без осуде тројице

---

⁶⁹⁷ Порта је признала бугарску унијатску општину у Цариграду, и то потврдила бератом њиховом епископу Рафаилу од 2. децембра 1865. Исто, 15–17.

⁶⁹⁸ И. Тодев, *Д-р Стоян Чомаков (1819–1893), живот, дело, потомци, 1*, Софија 2003, 367.

⁶⁹⁹ Исти, *Екзархијата – фактичко начало на модерната бугарска државност*, Држава и Црква – Црква и држава в бугарската историја, Сборник по случай 135-годишнината от учредяването на Бугарската екзархија, Софија 2006, 235–241.

владика који су Богојављенску службу предводили. Његово деловање било је у великој мери супротно Чомаковљевом, који је радио на што већем удаљавању од Васељенске патријаршије на свим могућим странама, што је посредно довело до неповерења према егзарху чак и у његовој, Видинској митрополији.⁷⁰⁰

По проглашењу шизме, однос других аутокефалних и аутономних цркава зависио је од државних оквира у којима су деловале. Четири старе патријаршије (Васељенска, Антиохијска, Јерусалимска, Александријска) са неким црквеним полуаутономним областима (Кипарска архиепископија, Синајска архиепископија) биле су у Османском царству. Александријска патријаршија била је у аутономном Египту али је, будући да су њени припадници углавном били египатски Грци, стала иза одлуке Помесног сабора. У вазалним државама, Кнежевини Србији и Кнежевини Румунији, постојале су аутономне цркве (Православна црква у Кнежевини Србији и Православна црква у Кнежевини Румунији). Оне су биле канонски неодвојиви део Васељенске патријаршије, и морале су пажљиво поступати у тој ситуацији, како не би себе довеле у ситуацију да буду изложене сличној мери као и Бугарска егзархија. Међутим, разлика је ипак постојала, јер је њихова аутономија била утемељена на датим томосима и другим актима.⁷⁰¹

Иако у историографији постоје различита мишљења о томе да ли је и у којој форми прихваћена одлука о проглашењу Бугарске егзархије за шизматичку структуру, чињеница је да после тога више ништа није било исто. У делима бугарских историчара том питању је поклањана посебна пажња, при чему су радови Ивана Снегарова и Зине Маркове најисцрпнији, и засновани на изворима првог реда. Оба аутора су питању односа других цркава према Бугарској егзархији после *Ороса* од 16. септембра 1872. приступила на сличан начин, анализирајући и ставове појединих аутокефалних и аутономних цркава према њој.

Када је реч о црквама које су биле или грчке или под јаким хеленским утицајем, Иван Снегаров их дели на две групе. У прву групу, која је безрезервно подржала проглашавање шизме, он убраја Александријску патријаршију, Еладску

---

⁷⁰⁰ Кирил Марков, патријарх бугарски, *Екзарх Антим : 1816–1888*, Софија 1956, 332–336.

⁷⁰¹ J. Musset, *La Serbie et son Église*, Paris 1938, 19–23.

цркву у Краљевини Грчкој и полуаутономну Кипарску архиепископију.⁷⁰² Александријска патријаршија била је у Египту, који је *de jure* и даље био део Османског царства, па је и њена одлука била очекивана. Такође је био сасвим очекиван и став Кипарске архиепископије, неодвојивог дела Васељенске патријаршије. И Еладска црква јој је све време пружала подршку, а о еуфорији која је наступила у Атини по прогласу шизме сведоче и брошуре о томе штампане у великим тиражима. Цариградска штампа на грчком језику, попут листова „Неологос“, „Трака“ и „Константинуполис“, одржавала је грчко и пропатријаршијско јавно мњење у активном стању, и могла је брзо да га покрене.⁷⁰³ О другим црквама на истоку, патријаршијама Антиохијској и Јерусалимској, Снегаров износи мишљење да су биле неодлучног става. Антиохијска патријаршија то стање је пресекла на сабору у Бејруту, на коме су они умеренији, попут бејрутског митрополита Герасима, остали у мањини, а бугарска шизма била потврђена. У Јерусалимској патријаршији дошло је до смене патријарха Кирила II и његове интернације у Јафу, док је нови патријарх Прокопије, инсталиран из Цариграда, шизму подржао. Кратковидост и острашћеност грчких кругова на које Снегаров указује су чињеница, аналогна бугарској непопустљивости и максималним територијалним захтевима.⁷⁰⁴

Ставовe Ивана Снегарова потврђује и Зина Маркова, која није посветила већу пажњу источним црквама, али је своје интересовање усмерила на Московску патријаршију, Православну цркву у Кнежевини Србији, Православну цркву у Кнежевини Румунији и Еладску цркву.⁷⁰⁵ Маркова став Еладске цркве поистовећује са ставом Васељенске патријаршије, стављајући акценат на политички мање видљиву, али веома значајну заједничку културну политику, која се организовала преко „силогоса“, културних кругова различитог профила. Она посебно издваја „Грчки филолошки силогос“, основан у Цариграду 1861. са циљем афирмације грчке културе, који је временом постао део напора да се супрематија Патријаршије одржи, и да се Грци успешно супротставе тежњама у којима су

---

⁷⁰² И. Снегаров, *Отношенията между Българската църква и другите православни църкви след провъзгласяването на схизмата*, Църковен вестник III–V, София 1929, 2–3.

⁷⁰³ Исто, 3.

⁷⁰⁴ Исто, 4.

⁷⁰⁵ З. Маркова, *Българската екзархия 1870–1878*, София 1989, 271.

препознавали панславистичке идеје, међу њима и настојање да се формира аутономна Бугарска црква. Силогоси су били оснивани по целом Балканском полуострву под османском влашћу, укључујући и Македонију. Маркова говори и о заостравању грчко-словенских неспоразума, пре свега када су у питању становници територија на које су претендовали и једни и други. За све бројније неспоразуме између две популације унутар једне цркве, Маркова највеће кривце види у грчким националистичким круговима, без обзира на то да ли је реч о онима у Османском царству или онима који су деловали у Краљевини Грчкој.⁷⁰⁶ Она, међутим, није дала одговор на питање каква је била сврха „борбе за територије“ у моменту када је цео тај простор био под потпуном влашћу Османског царства, и без назнака да ће се нешто битно променити. Међутим, по Илији Тодеву, постојање одређене територије је било важно за нову црквену организацију, али и будућу државу, па би у том смислу неспоразуме око надлежности у питању припадности појединих области требало и посматрати.⁷⁰⁷

У погледу става Православне цркве у Кнежевини Румунији мишљења Снегарова и Маркове готово су идентична. Снегаров указује на чињеницу да је Православна црква у Кнежевини Румунији декретом државних власти по уједињењу Влашке и Молдавије проглашена самосталном, што није признао нико. Трагајући за решењем тог питања, митрополит Румуније сматрао је да не треба бити супротстављен Васељенској патријаршији. На другој страни, бугарски свештеници служили су у Румунији слободно међу Бугарима и другим Словенима. Православна црква у Кнежевини Румунији је, како Снегаров исправно закључује, у питању Бугарске шизме остала по страни и без било каквог активног учешћа. Ње није било на помесном сабору у Цариграду 1872, али није постојало ни канонско општење са Бугарском егзархијом по проглашавању шизме.⁷⁰⁸

Зина Маркова истиче да је, још од Фермана 1870, румунска влада утицала на Православну цркву у Кнежевини Румунији да заузме позицију пуне

---

⁷⁰⁶ Исто, 272. У објашњавању појма „национализам“ који и Маркова и други бугарски историчари често користе, треба имати у виду да у бугарском језику тај појам нема негативну конотацију, и да би се најприближније могао превести као „национални/национално“.

⁷⁰⁷ Територија, народ, власт, компоненте су и црквене, али и државне самосталности. И. Тодев, *Екзархијата – фактичко начало на модерната бугарска државност*, 238.

⁷⁰⁸ И. Снегаров, *нав. дело*, 45.

неутралности, и да се ни у ком случају не понаша супротно руским интересима. Румунска дипломатска агенција у Цариграду, на челу са генералом Гиком, пратила је збивања на Сабору 1872, док су у Букурешту утицајни Бугари, попут Евлогија Георгијева, покушавали да дознају какав ће бити став Румуније уколико шизма буде проглашена. Православна црква у Кнежевини Румунији је, одбијањем да учествује на Сабору у Цариграду 1872, објективно помогла Бугарима, а њен поглавар, угровлашки митрополит Нифон, на патријархова писма одговарао је вешто избегавајући да се изјасни у име цркве, чинећи то само „као хришћанин који с дубоким жаљењем преживљава непотребни раскол“.⁷⁰⁹ Потпуна подршка Бугарима из Кнежевине Румуније изостала је не само из разлога који се односе на потребу добијања сагласности за решавање румунског црквеног питања. Румунија је пажљиво пратила однос Бугарске егзархије према Власима на њеном простору, који су у неким местима били толико заострени да је било и људских жртава, на шта је преко дипломатске агенције у Цариграду реаговала, сматрајући их својим сународницима.⁷¹⁰

У бугарској историографији посебна пажња била је посвећена односу словенских држава и православних цркава у њима према Бугарској егзархији. По том питању су, све до најновијег времена, готово у целини прихваћени ставови које су у својим делима изнели Иван Снегаров и Зина Маркова. У пракси, радило се о две словенске државе и три помесне цркве. Поред Руске царевине и Московске патријаршије, пажња је посвећена и ставовима Кнежевине Србије и аутономне Православне цркве у њој према Бугарској егзархији. Улога и значај става Карловачке митрополије из угарског дела Аустро-Угарске, међутим, није детаљније сагледана.

У случају Русије и њене политике према Бугарима и њиховим тежњама за стварање аутокефалне цркве, Снегаров је истакао да је државни разлог битно утицао на став Светог синода Московске патријаршије. Он је добро анализирао промену става према Бугарском питању, од уважавања интереса Васељенске патријаршије и потребе да се бугарски интереси реализују без нарушавања њеног

---

⁷⁰⁹ З. Маркова, *нав. дело*, 291–293.

⁷¹⁰ Исто, 294–295.

канонског јединства, све до подршке стварању Бугарске егзархије као аутономне цркве под утицајем руских словенофилских кругова.⁷¹¹ Питање које је постављано од високих руских црквених кругова о томе како је могуће да су Московска патријаршија и Еладска црква добиле аутокефалност од исте мајке цркве, а да се Бугарима ускраћује право на црквену аутономију, био је њихов најзначајнији, али не и довољно чврст аргумент.⁷¹² Руска дипломатија одредила је какав ће став по питању Сабора у Цариграду 1872. заузети Московска патријаршија, односно да на њему неће учествовати.

Свети синод Московске патријаршије је, уважавајући државне интересе, покушавао да делује помирљиво између две стране. Међутим, и његови ставови били су контрадикторни и, као што је то приметио руски посланик у Цариграду, гроф Игњатијев, изазвали су супротно дејство од очекиваног помирења. У првом писму упућеном на адресу Васељенске патријаршије, наведено је да ће сви они који покушају да без њене сагласности заснују црквену аутономију бити сматрани расколницима, да би у следећем акту, вероватно насталом под утицајем неких кругова из власти, било подржано издавање Фермана о оснивању Бугарске егзархије, што је само заострило патријаршијско-бугарски спор.⁷¹³ Ни касније сугестије Патријаршији да ферман прихвати с тим да инсистира на тачном одређењу граница Бугарске егзархије, односно да се промени члан 10 који то регулише, није допринео решавању спора.⁷¹⁴ Чињеница да је Московска патријаршија 1871, заједно са Еладском црквом, дала подршку предлогу Григорија VI којим се Бугарима дају 23 митрополије, такође није допринела решењу, јер такав предлог у Патријаршији не би био прихваћен, а сам патријарх дао је оставку. Мишљење које је у круговима Васељенске патријаршије владало било је да је Русија 1872. коначно пропустила прилику да буде одлучујући чинилац у решавању црквеног спора.⁷¹⁵ Колебљивост Московске патријаршије која је, без обзира на снажан утицај државе, постојала, увидео је и Иван Снегаров, износећи мишљење

---

⁷¹¹ И. Снегаров, *нав. дело*, 6–7.

⁷¹² Исто, 7.

⁷¹³ Граф Н. П. Игнатијев, *Дипломатически записки (1864–1874) : Донесения (1865–1876); Том втори : Записки (1871–1874) – Донесения (1865–1876)*, прир. И. Годев, София 2009, 619–621.

⁷¹⁴ Исто, 611.

⁷¹⁵ Исто, 607–609.

да је та помесна црква покушавала да очува достојанство васељенског патријарха, али да је сматрала да би по Православље био далеко већи проблем уколико би се, због грчке искључивости, велики број Бугара определио да прихвати Унију или пређе у римокатоличанство. Министар-председник Толстој је, у намери да Московска патријаршија не улази у унутрашња питања Васељенске патријаршије, додатно допринео нејасном ставу који Снегаров формулише на следећи начин: „патријарх је у праву, а делимично и Бугари“. Међутим, утицај цара Александра II допринео је да став Светог синода у Москви постепено све више постаје пробугарски. По том ставу, коначно формираном 1871, било је неопходно да „у циљу решавања спора који унутар цркве није могао да буде решен, државна власт предузме одређене мере, да би Бугари имали иста права као и Грци.“⁷¹⁶

Московска патријаршија је, својим неучествовањем на Сабору у Цариграду 1872, одбила да пружи легитимитет шизми, и није је одмах прихватила. Руска штампа објављивала је текстове о томе да црква у Османском царству није слободна и да патријарх покушава да се понаша као римски папа, оптужујући Грке за, како се наводило, „језуитске методе“. За руско јавно мњење Грци су били једини кривци, а шизма није морала да буде безусловно прихваћена од других цркава. Руски црквени ауторитети такође су покушавали да дају одговор на питање њене правне ваљаности. Прво што је уочено била је чињеница да нема догматских, већ само управних неслагања, а то не би могао бити довољан разлог за шизму. Исто тако, дат је одговор на спорење Фермана од стране Васељенске патријаршије, истичући да дејствујућа власт патријарха и њених архијереја проистиче из ферману дипломатички врло сличних исправа, султанових берата. Архиепископ Макариј био је мишљења да тако проглашена шизма никога не обавезује, а свакако не оне који са Сабору нису учествовали.⁷¹⁷

Зина Маркова такође истиче да је став Московске патријаршије у почетку био колебљив, да је 1870. профилисан и потом заступан доследно, све до проблема који су настали услед погоршања односа са појединим бугарским првацима, пре свих Стојана Чомакова и Драгана Цанкова. У Москви није случајно 1870.

---

⁷¹⁶ И. Снегаров, *нав. дело*, 4–5.

⁷¹⁷ Исто, 9–10.

обележавана хиљадугодишњица Бугарске цркве. Словенофилска акција давала је резултате. Међутим, неприхватање шизме проглашене 1872. није смело да угрози руске интересе, попут односа са хришћанским народима у Османском царству, приступа Светој Земљи и Светој Гори. Бугарски максимални ставови допринели су да званичан руски став буде да Бугари имају право на црквену аутомонију, и да је мера за њу аутономна црква са широким овлашћењима, сопственим поглаваром и Светим синодом, као и јасно одређеном територијом, али под духовном влашћу васељенског патријарха.⁷¹⁸ Сличан положај имала је Православна црква у Кнежевини Србији, с тим што је она постојала у аутономној држави, коју Бугари нису имали.

Руска државна и црквена дипломатија у значајној мери је помогла Бугарима тако што је утицала на Православну цркву у Кнежевини Србији и Православну цркву у Кнежевини Румунији да не учествују на Сабору 1872, и да се од одлуке којом се цео један народ ставља у стање шизме дистанцирају у мери у којој је то било могуће. Руски утицај видео се и касније, јер је међу бугарским митрополитима било оних који су школовани у руским семинаријама и духовним академијама.

Утицај Кнежевине Србије и Кнежевине Румуније на црквене аутономије на њиховој територији такође је у почетку био присутан, али су оне морале да поступају у складу и са црквеним правом и државним разлогом. А то је било веома сложено јер су црквене аутономије биле део Васељенске патријаршије, док су аутономне државе у којима су деловале биле су под јаким утицајем Русије. Те цркве шизму нису одмах прихватиле, али су морале да је спроведу. То је, на крају, учинила и Московска патријаршија, коначно после 1885, када је дошло до компликовања руско-бугарских односа, што је решење тог питања одложило чак до 1945. Став Ивана Снегарова да Московска патријаршија није признала шизму само је делимично тачан. Њен однос са Бугарском егзархијом он је дефинисао као „сарадњу све до заједничког служења“, што говори да је и у њеним круговима, бар на највишем званичном нивоу, она морала бити прихваћена.⁷¹⁹

---

⁷¹⁸ З. Маркова, *нав. дело*, 267–268.

⁷¹⁹ И. Снегаров, *нав. дело*, 10.

Кнежевина Србија и бугарска егзархија у новим околностима

Од проглашавања шизме 16. септембра 1872, у односима Кнежевине Србије према Бугарима, и Православне цркве у Кнежевини Србији према Бугарској егзархији, више ништа није могло бити исто као раније. Тада су настале и разлике у ставовима државе и цркве по том питању. Кнежевина Србија изашла је из периода владавине Првог намесништва (1868–1872), која је трајала до пунолетства кнеза Милана Обреновића. Власт је била консолидована, а везаност за руску спољну политику наглашена. Средином октобра 1871, пре пунолетства, Кнез Милан је у пратњи првог намесника, генерала Миливоја Петровића Блазнавца, посетио руског цара у Ливадији. Идеја да се код цара Александра II затражи пријем за српског кнеза и првог намесника потекла је од грофа Игњатијева, а чињеница да је реализована указује на то да је донета на инстанци вишој од оне на којој се као посланик у Цариграду налазио.⁷²⁰ То је код сила које су биле гаранте Париског уговора изазвало незадовољство, јер је прекршена конвенција која је подразумевала да српски и румунски кнежеви, као и египатски кедив, при ступању на владарски трон прво посете сизеренски двор.⁷²¹ И тај чин демонстрирао је српску везаност за руску источну политику, које се Кнежевина Србија држала све до склапања Санстефанског мировног уговора 3. марта 1878. Нарасла моћ Русије, која је одбацила ограничења наметнута Париским миром 1856. у погледу питања Црноморске флоте, а потом и склапање Тројецарског савеза, доприносили су јачању уверења у Србији да ће уз руску помоћ решити питање своје државне независности и ослобођења сународника који су још увек били под непосредном османском влашћу. Утицај Русије на српску политику био је толики да је гроф Игњатијев својим интервенцијама, а на захтев бугарских егзархијских првака, успевао да издејствује повлачење захтева Васељенској патријаршији за постављање митрополита српске народности у Старој Србији.⁷²² Српска држава није крила своју спремност да помогне Бугарима, а њена суздржаност по питању бугарских активности које су штетиле српским интересима имала је одређено

⁷²⁰ Ч. Попов, *Србија 1868–1878*, Историја српског народа V/1, Београд 1981, 361–362.

⁷²¹ Исто, 362.

⁷²² Гроф Игњатијев је, на своје инсистирање, дознао од Филипа Христића да су патријарху послата 203 дуката, али као помоћ Великој цркви, без икаквих услова. У Београду је код српске владе по његовом налогу интервенисао руски генерални конзул. И. Снегаров, *нав. дело*, 36.

упориште у државном разлогу. Јер, у случају покретања рата за независност и ослобођење балканских Словена, озбиљно се рачунало на Бугаре. Чињеница о великом броју бугарских добровољаца у српској војсци у османско-српском рату 1876–1878. то делом потврђује.⁷²³

О ставу који је према Бугарској егзархији по проглашавању шизме имао српски државни и црквени врх, у бугарској и српској историографији не постоји потпуна сагласност. Ђоко Слијепчевић истицао је словенофилско опредељење митрополита Михаила Јовановића и његову наклоност према тежњама Бугара за сопственом јерархијом. Поред тога, такође је нагласио и митрополитов став да ауторитет патријарха и углед Васељенске патријаршије морају бити сачувани „да се снага цркве не би двојила“. Митрополит Михаило Јовановић је још раније, одговарајући на бугарске молбе за подршку, али и на захтеве патријарха Антима VI да се изјасни по питању сазивања Васељенског сабора, позивао обе стране на договор. На патријархово питање о сазивању васељенског сабора био је јаснији. У одговору је навео да подржава сазивање васељенског сабора ако то подразумева да ће Бугари добити своју јерархију. Уколико то не би било тако, а већина гласова у Васељенској патријаршији на то указује, митрополит Михаило навео је да ће онда Ферман од 1870. још више добити на значају, и да у том случају није за сазивање Сабора.⁷²⁴ Поред коментара о захтевима Бугара и њиховој утемељености, митрополит Михаило није пропустио прилику да од патријарха затражи за вернике у Босни и Херцеговини и Старој Србији архијереје Србе, али је патријарх остао при ставу да вера не познаје народност, и да је једно питање да архијереји знају језик средине, а друго да буду одређене етничке припадности.⁷²⁵ И поред свих проблема у којима се због Фермана из 1870. нашао, Патријаршија није била спремна да према својим српским верницима покаже да разуме њихове жеље. Вероватно имајући и то у виду, митрополит Михаило дискретно је подржао Бугаре, а Православна црква у Кнежевини Србији на Сабору у Цариграду није учествовала, што им је такође ишло у прилог. Ипак, епархијским архијерејима издао је упутства у погледу свештеника Бугарске егзархије који би дошли у Кнежевину Србију с намером да у

---

⁷²³ Н. В. Радосављевић, *Симо Соколов и српска емиграција у Бугарској 1883–1886 (документи)*, Мешовита грађа 34, Београд 2013, 236–238.

⁷²⁴ Ђ. Слијепчевић, *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије*, Минхен 1981, 565–569.

⁷²⁵ Исто, 569–570.

њој остану. Став изнет у писму од 30. маја 1872. Тимочком епископу Евгенију (Симеоновићу) био је веома јасан: „донде док се не уреде одношаји наши према јерархији бугарској, држимо да није умесно примати и давати ухлебије свештеницима из Бугарске“.⁷²⁶ Тај став настао је после писма бугарског егзарха и патријархове посланице која је примљена почетком маја 1872, у време када је одржавање Помесног сабора у Цариграду било извесно. Он није значио одустајање од подршке захтевима Бугара за које је сматрао да су праведни, али је у осетљивом тренутку на тај начин заштитио пуну неутралност коју је Православна црква у Кнежевини Србији заузела у патријаршијско-бугарској распри.

Филип Христић, српски дипломатски агент у Цариграду, је октобра 1871. предлагао митрополиту Михаилу Јовановићу да се на један од меморандума бугарских митрополита који му је упућен не одговара, већ да се он прихвати само као њихово саопштење, указујући на то да је, без обзира на јасне српске симпатије према Бугарима, у питању био Ферман као „невернички акт који задире у једно свето право што само црквеним властима припада“.⁷²⁷ Христић је навео да је од грофа Игњатијева сазнао да ће и став Светог синода Московске патријаршије бити сличан митрополитовом ставу. Поред Игњатијева као неизбежног учесника у решавању бугарског црквеног питања, Христић је био у контакту и са патријархом, који је обећао да ће учинити неке уступке. Међутим, из других извора митрополит је добијао вести да Бугари не показују да су било чим задовољни сем потпуном црквеном самосталношћу, и да ће се Порта „кајати за све што им да, јер ће после црквене тражити и државну независност“.⁷²⁸

Почетком 1873. још увек је постојала мала могућност помирења Патријаршије и Бугара. Јануара 2. (14) те године, егзарх Антим I посетио је Филипа Христића у Цариграду. Честитајући му Нову годину, изјавио је да је спреман на сарадњу у решавању спорних питања.⁷²⁹ Његов следећи састанак са Христићем био је већ наредног дана, а присуствовао му је и гроф Игњатијев. Егзарх је Христићу и Игњатијеву објаснио да су претходна дешавања плод настојања да се стечено право

---

⁷²⁶ Исто, 577.

⁷²⁷ Исто, 572.

⁷²⁸ Исто, 573–574.

⁷²⁹ Цариград 2. јануара 1873, *Филип Христић министру иностраних дела Јовану Ристићу*, АС, МИД, ПО, р. 28, година 1873, ф. I, д. 3, 1/118.

Бугара одбрани и да, и поред свега, он остаје „веран цркви староставној до гроба“. Такође је истакао да би „и сада радо пристао на помирење са патријархом, само на основу Фермана“. Христић је том приликом од егзарха добио и уверавања да се, што се тиче српских интереса у Нишу и Старој Србији у целини, ништа неће променити.⁷³⁰ На та писма Ристић је Христићу одговорио 17. фебруара 1873, наводећи да се нада да је егзарх, кога назива „свети отац“, био искрен, и да би у будућности био могућ споразум на основу кога би се у Старој Србији за митрополите и учитеље поставили Срби, а да би као доказ искренности Егзархија могла да за нишког владуку постави Србина по препоруци српске владе. Такође му је поновио и став Владе да би најбоље решење било измирење Васељенске патријаршије и Бугарске егзархије.⁷³¹

Иван Снегаров потврђује да је митрополит Србије Михаило Јовановић позивао и Васељенску патријаршију и Бугаре на обостране уступке како би се спор решио, јер су Срби са Бугарима били повезани „пореклом, крвљу и суседством“, и због тога са њима не могу једноставно прекинути те везе.⁷³² Снегаров је и у намери митрополита Михаила да за Србе под непосредном османском влашћу издејствује добијање архијереја српске народности видео могућност да Православна црква у Кнежевини Србији шизму призна уколико јој се учине неки уступци.⁷³³ У то време неразјашњене и непотврђене информације и полуистине кружиле су и у дипломатским круговима, али је наклоност митрополита Михаила бугарским тежњама била неупитна. Чињеница да ни он лично ни Влада нису оштро и истрајно реаговали на члан 10 фермана, којим се Нишка митрополија укључује у Бугарску егзархију као неспорна, то потврђује. То стратешки важно подручје је без већег протеста препуштено Бугарској егзархији, што је тешко објашњив став из перспективе српских државних и националних интереса.

---

⁷³⁰ Цариград 3. јануара 1873, *Филип Христић министру иностраних дела Јовану Ристићу*, АС, МИД, ПО, р. 28, година 1873, ф. I, д. 3, 1/120.

⁷³¹ Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 585.

⁷³² И. Снегаров, *нав. дело*, 36.

⁷³³ Гроф Игњатијев се о томе распитивао код Филипа Христића, српског дипломатског агента у Цариграду, коме је саопштио да је добро да Кнежевина Србија и митрополит Михаило у сваком смислу следе руску политику. Исто, 37.

Јавност у Србији, од академских до црквених и политичких кругова, пратила је збивања у вези проглашене шизме. После упадљивог ћутања, „Српске новине“ већ од јануара 1873. доносе низ информација везаних за то питање. У трећем броју од 4. (16) јануара те године, преносе се опширне вести преузете из „Московских вједомости“ о збивањима у источним патријаршијама, у којима је дошло до подела управо на питању Бугарске шизме, а које су грчки кругови приписивали руским агентима. Пажња је посвећена и судбини смењеног јерусалимског патријарха Кирила II, јер су верници арапске народности тражили да буде враћен на трон. Важна вест била је и та да је министар спољних послова Халил Шериф-паша саопштио егзарху Антиму I да је могућа измена Фермана управо због шизме, и да ће свештенство Егзархије носити другачију одећу од патријаршијског. Међутим, титула егзарха Антима у „Српским новинама“ није довођена у питање, чиме је такође на одређен начин изражена српска солидарност са Бугарима. Он није називан ни „бившим“, ни „такозваним“, већ је титулисан као „преосвештени Антим бугарски“.⁷³⁴ У том броју српских новина налази се и занимљив податак о томе како је Порта улагала напоре у то да правно одреди Бугаре у смислу милета, јер је шизма то питање додатно усложнила. По предлогу Халил Шериф-паше, они би се називали „православним, али у расколу“, при чему би, новим ферманом, егзарх постао „Бугарско-цариградски патријарх“. Егзарх је, међутим, остао непоколебљив у одлуци да је бугарски народ прихватио Ферман, али да га не може примити у новом, измењеном облику, што је у наведеном тексту само констатовано, без детаљнијег улажења у то питање.⁷³⁵

„Српске новине“ су писале и о активностима грофа Игњатијева, који је на Порти инсистирао да Бугари морају бити безусловно прихваћени као православни, на шта му је одговарано да се власти строго држе закона. Није промакла ни чињеница да се Османско царство, увиђајући шта се дешава у његовом окружењу, додатно наоружава, чиме је желело да обесхрабри потенцијалне противнике.⁷³⁶ Пансловенска уверења и подршка Бугарима веома је наглашена у још једном тексту објављеном у „Српским новинама“, у време када Порта почиње да увиђа последице

---

⁷³⁴ *Српске новине*, 4. јануар 1873, бр. 3, 9.

⁷³⁵ Исто, 10.

⁷³⁶ *Српске новине*, 8. јануар 1873, бр. 5, 17.

које по њен ауторитет може да има чак и њихова црквена самосталност, тим пре јер је Игњатијев и даље, и поред лошег личног односа са појединим бугарским првацима, штитио њихов став. У тексту се истиче да је бугарско питање старо преко 1.200 година, да су примили Хришћанство знатно пре Руса, да су миран и лојалан народ који вековима никоме није нанео никакво зло, и да би подршка Грцима и Порти заправо била противсловенска манифестација.⁷³⁷ У „Српским новинама“ такође је указивано на наклоност страних посланика према Грцима и Васељенској патријаршији, уз осуду лошег односа према бугарском егзарху Антиму I, који је стране дипломате посетио ради честитања Нове године по Грегоријанском календару, али га нису сви примили, што је довело до еуфорије у цариградској грчкој штампи.⁷³⁸ У српској јавности Бугари су подржани у време када је притисак на њих за време владе Халил Шериф-паше, који је заговарао строге мере према њима, био велики. Тај притисак попустио је тек његовом сменом марта 1873, када је преовладала група министара која је сматрала да према Бугарима треба бити умеренији.

У међувремену је Васељенска патријаршија, помогнута Еладском црквом, консолидовала своје позиције, учврстила подршку у источним патријаршијама, и умирила дисидентске ставове по бугарском питању у својим редовима. И митрополит Крфа, члан Светог синода Еладске цркве, до тада сматран словенофилом, јавно је подржао проглашавање шизме, што је у Кнежевини Србији, као и у руској јавности, изазвало разочарење.⁷³⁹ Политичка ситуација на Балканском полуострву је у то време по Бугаре постала неповољнија, јер је дошло до приближавања Грчке и Османског царства, а грчки интелектуални кругови правили су планове за конфедерацију којој би на челу био султан. Репутација грчког краља странца, Ота I Вителсбаха Баварског, била је лоша, Васељенска патријаршија и Еладска црква му нису биле наклоњене због идеје да владар буде надређен цркви, што је био одраз неких протестантских традиција, па је султан, под чијом непосредном влашћу су живели милиони Грка, постао и са те стране прихватљив.⁷⁴⁰ Русија није могла да допусти да буде искључена из тих збивања, и

⁷³⁷ *Српске новине*, 12. јануар 1873, бр. 9, 33–34.

⁷³⁸ *Српске новине*, 20. јануар 1873, бр. 20, 79.

⁷³⁹ *Српске новине*, 1. фебруар 1873, бр. 25, 97–98.

⁷⁴⁰ С. Терзић, *Србија и Грчка 1856–1903 : Борба за Балкан*, Београд 1992, 24.

невољно је прихватила промене у Јерусалимској патријаршији, док је Свети синод Московске патријаршије настојао да задржи свој утицај у посредовању између Васељенске патријаршије и Бугарске егзархије, како би спор могао да буде превазиђен.

Кнежевина Србија пратила је шта се збива по питању проглашавања Бугарске егзархије за шизматичку цркву. То исто је чинила и Православна црква у Кнежевини Србији. У томе је посебна пажња посвећивана ставу Русије. Став Кнежевине Србије прилагођавао се руским ставовима и пре шизме, попут њеног привременог одустајања од захтева да Патријаршија на чело Скопске митрополије постави Србина⁷⁴¹, док је аутономна Православна црква у њој пратила активности Московске патријаршије све до граница до којих је могла да иде, а то је отворено стајање на страну Бугара и званично признање Бугарске егзархије. То би могло и њу да одведе у раскол, што она није желела да допусти, нити би се са тим сложио османски сизеренски двор.

Руска дипломатија, као и Московска патријаршија, су и по прогласу бугарске шизме задржали јак утицај у Бугарској егзархији, и поред постојања непријатељски настројених појединаца, какав је био Стојан Чомаков. За разлику од Московске патријаршије, Православна црква у Кнежевини Србији, као и Кнежевина Србија као држава, могле су Бугарима да пруже само подршку на плану националног рада. Дипломатски, војни, црквени и финансијски ресурси Кнежевине Србије, били су неупоредиво скромнији од руских, и самим тим је већ 1873. изостао успех на том плану. Српска држава и црква биле су ограничене статусно и територијално, јер су правно дефинисане као аутономије, а не као независни чиниоци. Егзархијски митрополити, викарни епископи и архимандрити који су образовање стекли у Кнежевини Србији или у Карловачкој митрополији у Аустро-Угарској, цркви српске традиције, нису се по том принципу организовали како би у Бугарској егзархији могли да активније раде на афирмацији српско-бугарске сарадње. Неки од њих, попут митрополита Аверкија Врачанског, неопрезно су покушавали да своје епархије уподобе уређењу Православне цркве у Кнежевини

---

⁷⁴¹ На томе је преко руског генералног конзула у Београду инсистирао посланик у Цариграду, гроф Игњатијев. Исто, 36.

Србији, што је био повод да брзо буду смењени. Међутим, у томе се не може тражити узрок само у намери да се Бугарска егзархија што више дистанцира од Србије и њене аутономне цркве, већ у чињеници да су таква настојања била супротна Органском уставу Егзархије, потврђеном од султана.⁷⁴²

Бугарска егзархија и српски интереси 1873–1875.

У бугарској историографији, укључујући и њена најважнија дела која се баве Бугарском егзархијом, пажња је преваходно била усмерена на однос других држава и цркава према Егзархији, али не и на њен однос према другима. Када је реч о ставу Бугарске егзархије према Православној цркви у Кнежевини Србији, као и према српској држави, он се може добро сагледати кроз изворе првог реда, који омогућавају увид у њену делатност на одређеним просторима у погледу српских интереса. То су пре свега акта егзархијске провенијенције, проистекла из деловања њеног Светог Синода и Мешовитог савета. Реч је о записницима са заседања тих тела, али и о деловодним копијалним протоколима преписке које је Егзархија имала са подручним митрополитима или црквеношколским општинама. Они на први поглед нису били сасвим у складу једни са другима, што може да изазове забуну код истраживача.

Када је реч о Мешовитом савету Бугарске егзархије, он је био конституисан тек крајем 1873, а његова прва седница одржана је 27. децембра те године (8. јануара 1874). Мешовити савет је попуњен у складу са Органским уставом, лакше него Свети синод, јер је поред егзарха и три митрополита у свом саставу имао и четири световна лица. Поред егзарха Антима I, који је председавао и овим утицајним телом, из реда митрополита су у његовом саставу били Симеон Варњанско-Преславски, Евстатиј Димитракијев Пелагонијски и Натанаил Охридски. Представници из грађанства били су Христо Тапчилештов, Георгаки-беј Чалоглу, Стојан Чомаков и Драган Цанков.⁷⁴³ У случају Мешовитог савета радило се о групацији митрополита и световних личности који су заступали максималне бугарске захтеве, због чега су ушли у сукоб и са грофом Игњатијевим. У складу с

---

⁷⁴² 201. *Засъдание на Святый синодъ*, 17. октобар 1874, Протокол на Св. синодъ 1874–1877. ЦИАИ Софија, фонд 1, а. е. 2 в, оп. 1; З. Маркова, *нав. дело*, 148.

⁷⁴³ 1. *Засъдание на Смесенен Съветъ*, 1873. 27. декемвриј, ЦИАИ Софија, фонд 1, оп. 1, а.е. 12, 12.

тим изграђен је и њихов став према Православној цркви у Кнежевини Србији, али и самој Кнежевини. У њему после 1873. није било пуно позитивног. У записницима са заседања Мешовитог савета, као и у случају Светог синода, односи са Кнежевином Србијом нису били прва тема. Много више пажње усмеравано је на припајање или поделу *мешовитих епархија*⁷⁴⁴, консолидовање финансија Бугарске егзархије, и утицај на духовне послове из домена Светог синода. Митрополити који су били чланови овог тела имали су и проблем легитимитета, јер једно време нису имали берате. Евстатиј Пелагонијски, изабран од стране Бугарске егзархије, није ни ступио на дужност све док 1874. није добио Нишавску митрополију, јер је питање истиљама у Битољској митрополији 1873. још увек било нерешено. Натанаил Охридски такође је тек 1874. био потврђен бератом од султана, пошто је на подручју до тада јединствене Охридске митрополије успостављена паралелна егзархијска структура, уз задржавање структуре Васељенске патријаршије. Једино је митрополит Симеон Варњанско-Преславски био потврђен бератом, али само као митрополит преславски, јер је Варна остала у оквиру Патријаршије. Пун легитимитет када је реч о изборности имао је једино егзарх Антим I.

У погледу световних чланова Мешовитог савета њихов избор није био споран, а радило се о личностима које су имале добар однос са османским властима, пре свега када је реч о Стојану Чомакову и Драгану Цанкову. Ово тело бавило се бројним питањима, и често улазило у деловање Синода, учествујући у његовом раду до те мере да је Стојан Чомаков чак износио своје мишљење о томе да ли је нешто у складу са канонима православља или није.

Свети синод је у током 1873. примао информације о присуству српских учитеља на просторима на које је Бугарска егзархија претендовала или су већ били у њеном саставу. Међутим, на синодским седницама нико није износио оштре и негативне ставове по том питању. То су, међутим, радили утицајни појединци који су учествовали у јавном животу и имали приступ штампи на бугарском језику, углавном изношењем негативних ставова. Кнежевина Србија имала је интерес да шири своју просветну делатност, што се у тим областима и знало. Тако је од Трајка

---

⁷⁴⁴ Епархије са верницима различитих народности који су били подељени по питањима припадности Васељенској патријаршији или Бугарској егзархији.

Христова, Бугарина из Солуна, Егзархији стигла молба двадесет два бугарска села у Маврову да им се хитно пошаље „добар бугарски учитељ кога ће сами издржавати“. Уколико се то не би остварило, Христов је навео да ће узети учитеља „од српске пропаганде“, која преузима и све трошкове у вези њега. Ни у овом случају није било никаквог коментара у Светом синоду.⁷⁴⁵ Синод Бугарске егзархије од те године је са митрополитом Србије Михаилом Јовановићем комуницирао новим каналом, преко Српског дипломатског представништва у Цариграду. Ставови две цркве, једне аутономне и канонски признате у Кнежевини Србији, и друге, непризнате и стављене под шизму, тако су делом усаглашавани. Занимљива је чињеница да је у то време секретар српског дипломатског представништва у Цариграду био Бугарин Бозовић, који је могао да буде још један канал комуникације, али и информатор Бугарске егзархије о томе шта српска дипломатија у Цариграду ради.⁷⁴⁶

Нишка митрополија, у којој су српски интереси били стратешки, већ на почетку 1873. одражава званичан став Светог синода Бугарске егзархије у односу према њима, који у великој мери одудара од става појединих новина на бугарском језику, које у времену постојања и цензуре и аутоцензуре нису самостално креирале своје ставове. На 54. заседању Светог синода прочитан је одговор нишког митрополита Виктора Чолакова о предлогу С. Костовича да се у ту митрополију „упути један добар проповедник“. Одговор митрополита Виктора био је на српском језику, и није остављао места никаквој дилеми. Као такав унет је и у записник седнице: „има и свештенство прилично воспитано, и учитељи који су богословске школе посештавали и науке учили, и они сваку недељу и сваки празник у цркви народу проповедају како у одношенију церковне, тако и историчне науке“. Због тога је закључено да је сувишно да се тражи други човек који би дошао са стране.⁷⁴⁷ Синод је добро знао шта такав одговор митрополита Виктора, који је дословно наведен, значи, посебно због тога што се поред богословских помињу у „историчне

---

⁷⁴⁵ 166. *Засѣданіе на Свѣтій Синодѣ, 1874. 2. май*, Протокол на Св. синодѣ 1874–1877, ЦИАИ Софија, фонд. 1, а. е. 2 в, оп. 1, 33.

⁷⁴⁶ 203. *Засѣданіе на Свѣтій Синодѣ, 1874, 31. октомвриј*, Протокол на Св. синодѣ 1874–1877. ЦИАИ Софија, фонд. 1, а. е. 2 в, оп. 1, 118–119.

⁷⁴⁷ 54. *Засѣданіе на Свѣтій Синодѣ, 1873. 1. февруарій*, ЦИАИ Софија, Св. кодикъ на синодалнитѣ дѣѣния на Бѣлг. екзархія, Фонд 2, оп. 1, а. е. 2.

науке“, али није било ни жеље ни интереса да се око тога у том тренутку прави питање. На седници је закључено да у епархији већ постоји такав проповедник, „економ поп Станој“, али и да се митрополит Виктор замоли да у егзархијску ризницу (ковчег) уплати 50–60 лира. Такође му је напоменута и могућност да Порта може да промени Ферман, и да препис таквог новог документа никако не прима, јер за Егзархију он може да има штетне последице. На истој седници указано је и на тешко стање у Врањанској епархији. У тој епархији, до тада у саставу Скопске митрополије, дошло је до несигурности коју је проузроковало проглашење шизме. Због збуњености која је око тога у Врању и околини владала чак је дошло и до преласка појединих верника у ислам.⁷⁴⁸ Сем тога, Доротеј Скопски, егзархијски митрополит који је управљао и Врањем, још увек није имао довољно ауторитета, а и његова епизода са краткотрајним прихватањем, а потом и одбацивањем уније, верницима је била позната.⁷⁴⁹ Поменутом седницом Светог синода председавао је бугарски егзарх Антим I, који је био наклоњен Србији. Српска дипломатија и Православна црква у Кнежевини Србији такође су имали позитиван став о њему. Егзарх Антим I је знао да Бугарска егзархија као црква још увек није имала заокружену административну структуру и територију, и схватао је да би покушај смене Виктора Чолакова и наметања другог митрополита на његово место највероватније значио и повратак Нишке митрополије у оквире Васељенске патријаршије. Митрополит Доротеј Скопски имао је сасвим другачије ставове. Он је нешто касније изјавио Светом синоду да су на челу појединих митрополија архијереји „недостојни свог чина“, отворено помињући нишког митрополита Виктора Чолакова.⁷⁵⁰ То је био пример лоших односа у новој црквеној структури која се изјашњавала као православна. Доротеј Скопски, човек који је у биографији имао контакт са унијатима, оптуживао је Хиландарца Виктора Чолакова да је недостојан митрополитског чина, али то Свети синод није прихватио. Имајући у виду његову каснију делатност, може се претпоставити да је напад на митрополита Виктора Чолакова могао бити мотивисан и његовим добрим односом са верницима Србима, али и са митрополитом Србије Михаилом Јовановићем. Доротеј Скопски

---

⁷⁴⁸ На истом месту.

⁷⁴⁹ М. Георгиева, *Доротеј Софийски*, кој кој е сред българите XV–XIX в., София 2000, 88–89.

⁷⁵⁰ 79. *Засъданіе на Святий Синодъ, 1873. 10 май*, ЦИАИ София, Св. кодикъ на синодалнитѣ дѣянія на Бѣлг. екзархия, фонд 2, оп. 1, а. е. 2, 178.

се у изношењу лоших ставова није зауставио само на нишком митрополиту Виктору. За врачанског митрополита Аверкија Петровича је, уз све похвале за његову спрему и знање, навео да није имао довољно искуства као архијереј⁷⁵¹, а инсистирао је да се зворнички митрополит Дионисије Илијевић, Бугарин, позове у структуру Бугарске егзархије. Такви ставови указују на то колико неки утицајни људи у Егзархији нису добро схватили реалност, јер је Дионисије Илијевић чврсто стајао на позицији васељенског православља и ни у једном тренутку се није поколебао у томе. Његово приступање Бугарској егзархији као шизматичкој структури због тога је било потпуно искључено.⁷⁵²

Уздизање у митрополијски ранг Врачанске епископије и избор Аверкија Петровића за врачанског митрополита такође указују на то какав је у почетку био став према кандидатима на које је Кнежевина Србија могла да има утицај. Аверкиј Петровић био је српски ђак, потом професор Београдске богословије. На 61. синодској седници, одржаној 23. фебруара 1873, закључено је да кандидат поседује изузетне квалитете, и да је познат и по просветној и књижевној делатности. Када је реч о његовом избору, занимљива је чињеница да га је препоручио Панарет Пловдивски, један од три митрополита који су били учесници Богојављенске службе. Аверкиј Петровић изабран је једногласно између четири кандидата, међу којима је био и архимандрит Нил, још један кандидат који је школован у Србији.⁷⁵³ Три дана касније, на 62. седници Светог синода, само је примљена к знању информација од нишког митрополита Виктора да жали због оскудице у којој се налази Бугарска егзархија, али да не може да много помогне, јер није успео да прикупи владичанске приходе.⁷⁵⁴ Виктор Нишки касније је тражио да му се да допуштење за прикупљање петиције и неопходни формулари са егзархијским меморандумом, како би се верници изјаснили против доласка патријаршијског владике.⁷⁵⁵ Свети синод је то подржао, јер је та могућност била реална.

---

⁷⁵¹ На истом месту.

⁷⁵² Н. В. Радосављевић, *Шест портрета православних митрополита 1766–1891*, Београд 2009, 115–116.

⁷⁵³ 61. *Засѣданіе на Свѣтій Синодъ, 1873. 23 февруарій*, ЦИАИ Софиа, Св. кодикъ на синодалнитѣ дѣянія на Бѣлг. екзархія, Фонд 2, оп. 1, а. е. 2, 124.

⁷⁵⁴ 62. *Засѣданіе на Свѣтій Синодъ, 1873. 26. февруарій*, ЦИАИ Софиа, Св. кодикъ на синодалнитѣ дѣянія на Бѣлг. екзархія, Фонд 2, оп. 1, а. е. 2, 128.

⁷⁵⁵ 73. *Засѣданіе на Свѣтій Синодъ, 1873. 14 априлъ*, ЦИАИ Софиа, Св. кодикъ на синодалнитѣ дѣянія на Бѣлг. екзархія, Фонд 2, оп. 1, а. е. 2, 161–162.

Патријаршијски нишки митрополит је 1872. био изабран, а Патријаршија га је могла, позивајући се на своја права и на проглашену шизму, припремити за одлазак у Нишку митрополију и затражити султанов берат за њега. Занимљиво је било и обраћање Синоду ђустендилског митрополита Илариона од 30. марта (11. априла) 1873, који је тражио да се преко призренског валије спречи деловање три свештеника у Вели-Кочанима и Кривој Реци, које је рукоположио скопски патријаршијски митрополит. Поводом тога закључено је да ће егзарх Антим I писмено обратити валији када дође у Призрен.⁷⁵⁶

На већ поменутој седници Светог синода од 14. (26) априла 1873, на дневни ред је први пут у синодском мандату дошло и питање српске пропаганде. Радило се о писму Кумановске општине, којим се егзарх обавештава о томе да се преко учитеља који долазе из Србије шири „српска пропаганда“. Такође се тражило да се у град што пре пошаље „архипастир“ (вероватно викарни епископ или администратор) и да се за радове на кумановској цркви од Владе затражи ферман којим се они дозвољавају. Занимљив је закључак који је по питању писма Кумановске општине, коју је у том тренутку контролисала струја ненаклоњена Србији, донео егзархијски Свети синод. Закључено је да се, преко цариградске бугарске колоније и угледних првака у њој затражи ферман за обн ову цркве и да се, чим то могућности допусте, у Куманово пошаље викарни епископ. Када је реч о поменутој „српској пропаганди“, у закључку по тачки дневног реда која се односи на Куманово није поменуто ништа. Егзарх и Свети синод нису уопште званично реаговали. Антим I очигледно је, као човек са дипломатским тактом, препознао да би било потпуно непотребно реаговати на нешто што је било нејасно саопштено, и вероватно није одговарало реалности. Подршка Православне цркве у Кнежевини Србији, као и српске дипломатије, Бугарима је тада била неопходна, а Бугарска егзархија била је слаба, још увек недовршена црквена организација, притом и изопштена из васељенског Православља. Због тога њено највише тело није могло да допусти сукоб са Кнежевином Србијом, од које је очекивана помоћ. Међутим, појединци који су заговарали радикалне методе у реализацији максималних бугарских захтева понашали су се сасвим супротно.

---

⁷⁵⁶ На истом месту.

Када је реч о комуникацији митрополита Србије Михаила Јовановића са Нишком митрополијом или њеним општинама, занимљив је пут којим је то остваривано. Независно од односа двеју цркава или нишког митрополита са поглаваром Православне цркве у Кнежевини Србији, појављивали су се спорови из домена свакодневног живота верника, који су мигрирали са две стране границе. Међу њима се посебно издваја брачно право, односно разводи и питања женидбе и удаје, односно испита пред закључење брака. Митрополит нишки Виктор известио је Синод о томе да је раније (вероватно 1872. пре прогласа Шизме) митрополит Михаило Јовановић тражио да се испита једна грађанка Ниша о томе да ли ће да дође код мужа који је прешао у Кнежевину Србију, или ће да му да развод и сагласност да се он поново ожени. Године 1873. митрополит Михаило Јовановић се по том питању обратио Нишкој црквеношколској општини, а не директно митрополиту Виктору Чолакову, о чему је он обавестио егзархијски Свети синод. По речима Виктора Чолакова, разлог за такво поступање била је чињеница да од Православне цркве у Кнежевини Србији он није сматран за канонског архијереја.⁷⁵⁷ Односи митрополита Михаила са Виктором Чолаковым брзо су се поправили, али је из тог догађаја постало јасно да је Православна црква у Кнежевини Србији невољно већ прихватила став Васељенске патријаршије о проглашавању шизме, и формално прекинула канонско општење са Бугарском егзархијом. Заобилазни пут комуникације је, међутим, већ постојао. Он је ишао преко црквеношколских општина, као и српског дипломатског представништва у Цариграду. Свети синод Бугарске егзархије није у томе видео проблем, јер је егзарх Антим I схватао нову реалност, а није било ни противљења директној комуникацији Православне цркве у Кнежевини Србији са црквеношколским општинама. Нешто касније, на 90. заседању Светог синода, то питање је и појашњено тако што је решено да се са митрополитом Србије комуницира преко српског дипломатског агента у Цариграду.⁷⁵⁸

Контакти појединих егзархијских митрополита нису у потпуности прекинути чак ни са Васељенском патријаршијом. Метоси светогорских манастира,

---

⁷⁵⁷ 82. *Засѣданіе на Свѣтій Синодъ, 1873. 28. май* ЦИАИ София, Св. кодикъ на синодалнитѣ дѣянія на Бѣлг. екзархія, Фонд 2, оп. 1, а. е. 2, 189.

⁷⁵⁸ 90. *Засѣданіе на Свѣтій Синодъ, 1873. 25. юній*, ЦИАИ София, Св. кодикъ на синодалнитѣ дѣянія на Бѣлг. екзархія, Фонд 2, оп. 1, а. е. 2, 209.

пре свега Хиландара и Зографа, који су остали на подручју Бугарске егзархије, били су још један канал комуникације, и са њима су чак и локални митрополити, попут Виктора Чолакова, Кирила Белоградичког (викарног епископа у Видинској митрополији) или Евстатија Пелагонијског, нишавског митрополита 1874–1878, одржавали везе. Братство манастира Хиландара директно је контантирало Кирила Белоградичког у вези једног крста и светих моштију које су се налазиле у Видинском метоху, а Синод му је наложио да испуни хиландарске захтеве.⁷⁵⁹ О томе да је преко светогорских манастира и њихових метоха постојала одређена комуникација између Васељенске патријаршије и Бугарске егзархије, говори и синодско писмо манастиру Хиландару, којим се његов старешина, архимандрит Герасим, моли да сагласност да се метох у Врацама уступи Врачанској црквеној општини како би се изградила школа, а да им се на име тога додели један други објекат.⁷⁶⁰

Митрополиту Виктору Чолакову је са 94. заседања Светог синода наређено да не комуницира непосредно ни са митрополитом Србије ни са српским дипломатским агентом у Цариграду, већ да се прво обрати Синоду, који ће их потом контактирати. Тада постаје видљива брига о томе какву комуникацију са Србијом развија нишки митрополит, с обзиром на то да су верници у великој већини опредељени као Срби, и да је сама Нишка митрополија на граници Кнежевине Србије.⁷⁶¹

Од средине 1873, у Бугарској егзархији показују више сигурности када је реч о заступању неких ставова према другим помесним црквама, али и државама, попут Кнежевине Србије или Кнежевине Румуније. Тада је постало извесно да ће помесне цркве, и поред дотадашњег противљења, једна за другом прихватити одлуку Сабора Велике цркве из 1872. којим је Бугарска егзархија проглашена за шизматичку и неканонску. Схватајући да се то неће битно одразити на митрополије

---

⁷⁵⁹ 121. Засѣданіе на Свѣтій Синодѣ, 1873. 20. октомвриј, ЦИАИ Софиа, Св. кодикъ на синодалнитѣ дѣянія на Бѣлг. екзархия, Фонд 2, оп. 1, а. е. 2, 280.

⁷⁶⁰ Цариград, 20 марта (1. априла) 1873, *Свети синод манастиру Хиландару*, ЦИАИ Софиа, Протокол на екзархиските писма, фонд 1, а. е. 5, оп. 1, № 105, 400.

⁷⁶¹ 94. Засѣданіе на Свѣтій Синодѣ, 1873. 11. јулиј, ЦИАИ Софиа, Св. кодикъ на синодалнитѣ дѣянія на Бѣлг. екзархия, Фонд 2, оп. 1, а. е. 2, 219; Н. В. Радосављевић, *Шест портрета православних митрополита 1766–1891*, 94–95.

које је бугарска егзархија већ добила, њен Свети синод наставио је да делује на даљем проширењу. Тако су спроведени истиљама (изјашњавање верника о приступању Егзархији) у Охридској и Скопској митрополији, које је Porta овај пут прихватила. Такође је дошло и до одбацивања неких идеја које су изнели митрополити који су школовани у Србији. На 98. седници Светог синода спречено је усвајање „Привременог устава Врачанске епархије“, за који је наведено да је противан како црквеним канонима, тако и Органском уставу и Ферману из 1870. Аутор тог нацрта, који никада није заживео, био је митрополит Аверкиј Петровић, несумњиво наклоњен Кнежевини Србији, а спречавање да епархијски устав заживи био је први корак ка његовој смени.⁷⁶² Ипак, услед недостатка свештеничког кадра, људи школовани у Кнежевини Србији и даље су примани у Егзархију. Тако је архимандрит Хрисант, школован у Србији, позван да дође у Егзархију пошто је изразио ту жељу, али без обећања да ће му бити поверена нека конкретна дужност. Тај нејасан став био је последица чињенице да је са собом носио сва документа која су потврђивала његов пут током школовања и боравка у Кнежевини Србији, али не и писмо митрополита Михаила Јовановића којим би га препоручио за било какву дужност. А то писмо није дато управо због проглашене шизме.⁷⁶³

Крајем 1873, први пут се отворено указује на наводну српску пропаганду на подручју Бугарске егзархије. Нишавска митрополија била је током 1873. оптерећена неспоразумима Пиротске општине и митрополита Партенија Хацитризовског. У међусобном оптуживању нису постојале границе, при чему је, за разлику од Пирота, митрополит имао упориште у Трну, другој по важности општини у епархији. На 135. заседању Светог синода, одржаном 8. (20) децембра 1873, о томе је вођена дуга расправа, јер су анализирани извештаји егзархијских емисара који су боравили у Нишавској митрополији. У записнику са тог заседања наведено је да је митрополит Мелетије Софијски, као егзархијски изасланик, стао у заштиту неких свештеника којима су одузете парохије, и да је оптужио Партенија Нишавског да је, заједно са градским првацима, деловао са просрпске позиције. Мелетије Софијски је Партенија Нишавског и поједине пиротске прваке назвао

⁷⁶² 98. Засѣданіе на Святій Синодѣ, 1873, 30. јулі, ЦИАИ Софиа, Св. кодикъ на синодалнитѣ дѣянія на Бѣлг. екзархія, Фонд 2, оп. 1, а. е. 2, 227–228.

⁷⁶³ 101. Засѣданіе на Святій Синодѣ, 1873. 11. августѣ, ЦИАИ Софиа, Св. кодикъ на синодалнитѣ дѣянія на Бѣлг. екзархія, Фонд 2, оп. 1, а. е. 2, 236.

„бунтовницима српским“, и претио им прогонством у манастир уз помоћ заптија.⁷⁶⁴ Наступ Мелетија Софијског на поменутом синодском заседању једини је чврст и отворен антисрпски став изнет на највишем телу Бугарске егзархије током 1873. Синодски закључак по овој тачки био је кратак: „решено је да остане без одговора“.⁷⁶⁵ Синод није реаговао на други начин јер је расправа по питању опозива нишавског митрополита била у току, а вести о његовом понашању биле су опречне, у зависности од тога да ли долазе из Трна или из Пирота. Сем тога, није било основа да за та збивања буде оптужена српска акција. На тој седници митрополит Мелетије Софијски јавно се легитимисао као противсрпски настројен.

Деловодни протокол писама Бугарске егзархије (Протокол на Екзархиските писма), вођен у времену од 1871, када су устројени органи Бугарске егзархије, сем Мешовитог савета, даје нешто другачију слику од синодских записника. У том протоколу се, пре избора и рукоположења у епископски чин, Виктор Чолаков једноставно помиње као „поп Виктор“, док се митрополиту нишавском, Партенију Хацитризловском, постављају питања о неспоразумима које је имао са Пиротском црквеном општином.⁷⁶⁶ Синод се 9. (21) марта 1872. обавестио Нишку црквену општину о томе да је за митрополита изабран „архимандрит Виктор, који представља вашу жељу, и он сам може да вас увери какву ће бригу показати за добро свих православних хришћана Бугарске егзархије у сваком погледу. Он сматра за своју дужност да заувек отклони све разлоге који би могли, посредно или непосредно, да проузрокују неспоразуме и незадовољства“.⁷⁶⁷ Нишкој црквеној општини такође је писано да су у Егзархију стигле вести да економ Иван, рођени Нишлија, ради против Бугарске егзархије у сагласју са патријаршијским митрополитом Калиником, и да се од општине тражи да се постара да и он поштује Ферман.⁷⁶⁸ Када је реч о одговору који је митрополит Виктор Чолаков упутио Светом синоду на предлог да му у митрополију пошаљу

---

⁷⁶⁴ 135. *Засѣданіе на Свѣтій Синодъ, 1873. 8. Декемврий*, ЦИАИ София, Св. кодикъ на синодалнитѣ дѣянія на Бѣлг. екзархія, Фонд 2, оп. 1, а. е. 2, 318.

⁷⁶⁵ На истом месту.

⁷⁶⁶ Цариград, 8. фебруара 1872, *Свети синод Партенију Нишавском*, ЦИАИ София, Протокол на екзархиските писма, фонд 1, оп. 1, а. е. 5, № 90/00, 23.

⁷⁶⁷ Цариград, 9. марта 1872, *Свети синод Нишкој црквеној општини*, ЦИАИ София, Протокол на екзархиските писма, фонд 1 оп. 1, а. е. 5, № 117/30–31, 42.

⁷⁶⁸ Цариград, 9. марта 1872, *Свети синод архимандриту Виктору Чолакову*, ЦИАИ София, Протокол на екзархиските писма, фонд 1, а. е. 5, оп. 1, № 127/38–39, 47.

учитеље и проповеднике, забележеном у Записнику са синодског заседања, у Протоколу писама Бугарске егзархије сачуван је препис одговора Синода од 6. (18) новембра 1873. Његов садржај био је следећи: „са великим задовољством прочитали смо писмо које сте нам написали 20. прошлог [месеца] и са великом радошћу смо разумели да имате достојне свештенике и учитеље црквене и да није потребно да их узимате из других места што је, како сте исправно приметили, и опасно, да се то не би разумело као прогон месног наречја. Наша је намера била, када смо питали има ли достојних људи, не да их шаљемо са стране, већ да дознамо да ли уопште имате такве људе, који су неопходни да поучавају народ и да га одврате од грчких интрига.“⁷⁶⁹ „Месно наречје“ које се помиње заправо је означавало српски језик.

Циркуларно писмо, упућено 1872. свештенству и верницима Нишке митрополије, указује на то да се у Егзархији добро знало какво је стање у њој што се етничке слике тиче, и да у несигурном времену не треба покушавати ништа што би вернике окренуло ка Патријаршији. Притом се свакако водило рачуна и о томе да се сачува наклоност Православне цркве у Кнежевини Србији, као и државних власти Кнежевине. У писму је истакнуто да је архимандрит Виктор изабран „јер је много година провео у Нишкој епархији, која је постала његова отаџбина“, и да је „најспособнији да се стара о пастви својом очинском бригом“.⁷⁷⁰

Тадашња слабост егзархијске структуре била је очита. Поред сталних молби за новчану помоћ, слатих свим митрополитима, из једног писма упућеног митрополиту Партенију Хаџитризовском у Пирот помиње се и могућност да је Васељенска патријаршија одредила новог нишавског митрополита, и да је Егзархија Влади упутила молбу да јој то не буде допуштено.⁷⁷¹ Када је реч о Нишкој митрополији, изгледа да је било брзо схваћено да митрополит Виктор Чолаков није превише заинтересован да притиском на вернике прикупи новчану помоћ за егзархијски ковчег, и поред објашњења да је то неопходно, да средства

---

⁷⁶⁹ Цариград, 6. фебруара 1873, *Свети синод митрополиту нишком Виктору Чолакову*, ЦИАИ Софија, Протокол на екзархиските писма, фонд 1, оп. 1, а. е. 6, № 54, 16.

⁷⁷⁰ Цариград, 26. јуна 1872, *Свети синод свештеницима и верницима Нишке митрополије*, ЦИАИ Софија, Протокол на екзархиските писма, фонд 1, оп. 1, а. е. 6, № 128/129–151, 192.

⁷⁷¹ Цариград, 16. априла 1873, *Свети синод митрополиту нишавском Партенију Хаџитризовском Зографском*, ЦИАИ Софија, Протокол на екзархиските писма, фонд 1, а. е. 6, оп. 1, № 141, 53.

још увек нису довољна, и да постоје препреке за нормално функционисање цркве пошто Порта још увек није потврдила Органски устав, којим су сва административна питања требала да буду уређена. Како је митрополит Виктор одговарао на начин који Бугарску егзархију није задовољавао, Свети синод почео је да се обраћа непосредно Нишкој црквеној општини и да тражи материјалну помоћ од ње, која је стизала у малим износима и после више ургенција.⁷⁷² У исто време, нишавском митрополиту Партенију саопштено је да мора да стави у дејство Органски устав Егзархије, иако он још није био потврђен од Владе, али је у цркви већ примењиван. Неповерење према њему које је временом расло било је видљиво и у наговештају да треба да има једног помоћног епископа, „способног и достојног“, што је управо доказивало све присутније мишљење да он не може водити Нишавску митрополију онако како Синод жели, и да уз њега треба да буде архијереј који ће следити упутства из Цариграда. Иза таквог става Светог синода, могло је да стоји и мишљење да је, више него што је био случај са другим митрополитима, подложен српском утицају.⁷⁷³

Неповерење у митрополита Виктора Чолакова огледало се и у томе што је у Нишку митрополију послат посебан изасланик, протосинђел Јосиф, који је требао са сагледа стање у њој и да Нишкој црквеној општини непосредно, а не преко митрополита, изда одређене наредбе о томе шта и како треба да ради. Митрополиту Виктору саопштено је да протосинђела Јосифа дочека, обезбеди му пристојан смештај и помогне око путних трошкова.⁷⁷⁴ Нишка црквена општина такође је непосредно упозорена да не комуницира директно са митрополитом Србије, док је нишком митрополиту на то поново указано као на кршење правила да се свака комуникација са Кнежевином Србијом и Православном црквом у њој обавља преко српског дипломатског агента у Цариграду, без обзира на значај питања.⁷⁷⁵

---

⁷⁷² Цариград, 19. априла 1873, *Свети синод митрополиту Нишкој црквеној општини*, ЦИАИ Софија, Протокол на екзархиските писма, фонд 1, оп. 1, а. е. 6, № 147, 56–57.

⁷⁷³ Цариград, 14. маја 1873, *Свети синод митрополиту нишавском Партенију Хаџитризовском Зографском*, ЦИАИ Софија, Протокол на екзархиските писма, фонд 1, оп. 1, а. е. 6, Но 169, 65.

⁷⁷⁴ Цариград, 4. јуна 1873, *Свети синод митрополиту нишком Виктору Чолакову*, ЦИАИ Софија, Протокол на екзархиските писма, фонд 1, оп. 1, а. е. 6, № 197, 73.

⁷⁷⁵ Писма митрополиту Виктору са сличним упозорењем у погледу комуникације са Православном црквом у Кнежевини Србији повремено се понављају, што значи да став Синода није увек поштовао. Ово писмо било је најјасније што се тога тиче. У њему је, између осталог, било наведено и следеће: „Што се тиче тога што нам јављате да имате потребу да пишете Српском духовном суду за неке

Пут ка његовој смени полако се отварао. Став митрополита Виктора према верницима у Нишкој митрополији био је јасан, као и његов позитиван став према Кнежевини Србији и митрополиту Србије Михаилу Јовановићу, што је највероватније био један од разлога због чега је у Ниш послат протосинђел како би Синод известио о тамошњем стању. Међутим, због угледа у Нишкој митрополији Виктор Чолаков је имао чврсту позицију. За разлику од њега, нишавски митрополит Партениј Хацитризловски био је у другачијем положају. Његов сукоб са Пиротском општином није му ишао у прилог, а без подршке верника лако је могао бити смењен, што се на крају и десило. И њему је саопштено је да ће, због неспоразума са Пиротском општином, у његову митрополију доћи протосинђел Јосиф, заједно са митрополитом Иларионом Ћустендилским.⁷⁷⁶ Партениј је био пореклом Мијак из Македоније, припадник дела народа традиционално везаног за Кнежевину Србију, и због тога је перотивсрпски настројеним круговима могао бити сумњив. Сем тога, оба поменута митрополита били су Светогорци, и питање је са колико искренности су уопште прихватили припадност цркви која је проглашена за шизматичку.⁷⁷⁷ Како и у случају нишког митрополита Виктора Чолакова, нишавски митрополит Партеније Зографски такође је заобилажен када је у питању комуникација са Пиротском црквеном општином, од које се тражила и финансијска подршка, као и вести о спору који је са њим имала. С обзиром на то да је имао лоше односе са Општином, митрополиту Партенију то није ишло у прилог.⁷⁷⁸

Постепено дистанцирање Светог синода Бугарске егзархије, како од Православне цркве у Кнежевини Србији, тако и Кнежевине Србије уопште, види се и по томе што није одмах у своју структуру примила архимандрита Хрисанта.

духовне тужбе, као што Српски духовни суд тражи оно што му треба преко дипломатског представништва и Егзархије, тако ћете и ви да пишете нама, а Свети синод ће преко Агентства тражити потребне ствари, све док се не установе прави, непосредни односи између српског суда и вас.“ Цариград, 16 јула 1873, *Свети синод митрополиту нишком Виктору Чолакову*, ЦИАИ Софија, Протокол на екзархиските писма, фонд 1, оп. 1, а. е. 6, № 203, 75–76.

⁷⁷⁶ Цариград, 4. јуна 1873, *Свети синод митрополиту нишавском Партенију*, ЦИАИ Софија, Протокол на екзархиските писма, фонд 1, оп. 1, а. е. 6, № 198, 73.

⁷⁷⁷ N. V. Radosavlevich, *Partenius of Zograf, Metropolitan of Nishava (of Piro)*, (*Supplement to a Biography*), *Bulgarian Historical Review/Revue bulgare d’Histoire* XXXIX, 3–4 (Sofia 2010) [2011], 43–45; П. Божинов, *Партениј Зографски*, у: *Кой кой е сред българите XV–XIX в.*, Софија 2000, 207–208; Ф. Томовъ, *Животъ и дейностъ на Хаджи Партения, архимандритъ зографски, епископъ кукушко-полянски и митрополитъ нишавски*, Македонски преглед X, 1–2, Софија 1936, 36–45.

⁷⁷⁸ Цариград, 4. јуна 1873, *Свети синод митрополиту нишавском Партенију Хацитризловском Зографском*, ЦИАИ Софија, Протокол на екзархиските писма, фонд 1, а. е. 6, оп. 1, № 202, 74–75.

Хрисант је школован у Београду и живео је у Србији, али се обратио Егзархији са намером да се врати у бугарске земље, и приступи јој. Синод је у одговору навео да је Бугарска егзархија млада црква, да су јој школовани свештеници и монаси потребни, али да је неопходно да он претходно стекне нека практична искуства, укључујући и да разликује „своје од туђих и туђе од својих“ и по одећи коју свештеници носе. Саопштено му је да је најбоље да путује преко Ниша, где би се једно време задржао код митрополита Виктора у неком од манастира, а потом наставио ка Софији. За разлику од Дионисија Антонова Помакова, митрополита Ловечког, и Аверкија Петровића, митрополита Врачанског, архимандрит Хрисант није одмах примљен у Бугарску егзархију, и није му поверена епархија на управу, а такође није препоручен ни за викарног епископа.⁷⁷⁹

У записницима Светог синода за 1873. српска акција, пропаганда и утицај се не помињу, сем у два случаја, али и тада су само убележена мишљења оних који су их изнели (Доротеј Скопски, Мелетиј Софијски), док коментара и гласања о томе те године нема, сем у случају софијског митрополита Мелетија на чији је оштар коментар Синод осетио потребу да се на одређен начин дистанцира, наводећи јасно да је решено да се на то не одговара.

Анализирајући записнике Светог синода, и упоређујући их са Деловодним протоколом егзархијских писама, уочава се разлика. У том деловодном протоколу заведена су писма иза којих није стајала одлука Светог синода. Када је реч о митрополитима које су неки чланови Светог синода, или други архијереји, означили као људе који су наклоњени Кнежевини Србији и српским интересима, из Бугарске егзархије слата су им писма којима је тражено објашњење за неке њихове поступке, а слање посебних егзархијских изасланика који су требали да утврде стање у њиховим митрополијама, посебно Нишкој и Нишавској, али и Врачанској, био је одређен притисак на њих.

---

⁷⁷⁹ Београд, 16. августа 1873, *Архимандрит Хрисант Светом синоду – Свети синод архимандриту Хрисанту (одговор)*, ЦИАИ Софија, Протокол на екзархиските писма, фонд 1, оп. 1, а. е. 6, № 277, 106–107.

Продубљивање разлика

У години 1874, активност Бугарске егзархије може да се прати не само по записницима Светог синода, већ и по Деловодном протоколу Мешовитог савета, успостављеном крајем 1873, али и још једном врстом извора првог реда изузетне вредности, „Протоколу писама Егзархијског и Мешовитог савета“ (Протоколъ на писма-та испроводены отъ Екзархийскія и Смѣсенїиїя Сѣвѣтъ).⁷⁸⁰ Из наведених извора не само да се може видети став према Кнежевини Србији и њеним интересима, већ и разлика која је по том питању постојала између егзарха Антима I, Светог синода и Мешовитог савета, у коме су Стојан Чомаков и Драган Цанков значајно деловали на коначне одлуке. Србија, српски интереси и српска национална акција нису били најзначајнија тема ових тела, јер је много више било проблема у разграничењу са Патријаршијом, истиљамима и стављању у пуно дејство Фермана, посебно члана 10. Селективан приступ Бугарске егзархије огледао се у занемаривању чињенице да његова пуна примена подразумева и уважавање ауторитета патријарха и припадност Васељенској патријаршији, али је чињено све да се, и по проглашавању шизме, добије што више. То је било опште место деловања Бугарске егзархије, као и неспоразуми са Грцима, Цинцарима, Власима и делом Бугара који је желео да остане веран Патријаршији. Ови извори указују и на немоћ Бугарске егзархије, која се посебно видела управо у „мешовитим епархијама“ у којима су патријаршијски митрополити успевали да сачувају утицај и црквену структуру. Тешкоће су се огледале и у формирању Светог синода по Органском уставу који је потврдила Порта, јер није било довољно митрополита (најмање четири) који су бар пет година самостално управљали митрополијом. Синод је због тога деловао као привремен орган.

На 157. синодском заседању, одржаном 18. (30) марта 1874, у поводу расправе о избору нових чланова Светог синода, отворено је питање да ли Аверкиј Петровић, митрополит врачански, и Партеније Хадитризовски, митрополит нишавски, могу бити кандидати за чланове тог црквеног тела, јер је вођена одређена истрага у оквирима цркве због њихове делатности, мада сасвим различитим

---

⁷⁸⁰ „Егзархијски савет“ је синоним за „Мешовити савет“ у првим годинама његове делатности.

поводима.⁷⁸¹ То је био изговор, јер они наставили да буду митрополити и да служе у својим епархијама. На крају је ипак преовладало мишљење да они могу бити кандидати за чланове Синода, исто као и митрополити који још увек нису били потврђени бератима, нити су епархије за које су изабрани потврђене као егзархијске (Доротеј Скопски, Натанаил Охридски, Евстатиј Пелагонијски).⁷⁸² О том питању су се водиле озбиљне расправе, а егзарх Антим I остао је у мањини и био је прегласан. Међутим, он ипак није допустио да се ситуација отме његовој контроли. По саопштењу неких чланова Светог синода да ће напустити заседање, одговорио је да ће у том случају наставити да ради са Мешовитим саветом уместо Синода.⁷⁸³ Заседању су присуствовали и мирски чланови Мешовитог савета, Стојан Чомаков и Драган Цанков, који су мимо сваког протокола узели учешћа у његовом раду, инсистирајући на праву да Партеније Нишавски буде у каталогу кандидата. Међутим, митрополит Аверкиј Врачански с њихове стране није поменут. То указује да су о њему већ имали формиран став као о просрпски оријентисаном човеку. Избор је извршен на тој седници. Међу десет кандидата, а то су били сви митрополити изузев Аверкија Врачанског, изабрана су четири: Иларион Трновски (14 гласова), Панарет Пловдивски (14 гласова), Симеон Варњанско-Преславски (9 гласова) и Иларион Ћустендилски (8 гласова). То су, заједно са егзархом Антимом, били нови чланови сталног састава Светог синода Бугарске егзархије.⁷⁸⁴ Занимљиво је како су на овим важним изборима прошли кандидати који су или имали неку личну везу са Кнежевином Србијом, или су били блиски српским црквеним круговима. То су били Виктор Чолаков, нишки митрополит, и Дионисије Антонов Помаков, ловечки митрополит. Оба поменута кандидата добила су само по један глас, и поред тога што су поседовали важне квалитете за ту функцију. Виктор Чолаков имао је за собом дуг монашки живот и чврсто утемељену репутацију и ауторитет у епархији, док је Дионисије Антонов Помаков, поред тога,

---

⁷⁸¹ 147. *Засъданіе на Свѣтій Синодъ, 1874. 18. мартъ*, Протокол на Св. синодъ 1874–1877, ЦИАИ София, фонд. 1, оп. 1, а. е. 2 в, 11–12.

⁷⁸² Исто, 12–13. Филип Христић је 26. марта 1874. послао нетачну информацију Јовану Мариновићу да су Натанаил Охридски и Доротеј Скопски већ добили берате. Пера, 26. марта 1874, *Филип Христић министру иностраних дела Јовану Мариновићу*, АС, МИД, ПО, р. 30, година 1874, ф. I, д. 6, 1/561.

⁷⁸³ 158. *Засъданіе на Свѣтій Синодъ, 1874. 19. мартъ*, Протокол на Св. синодъ 1874–1877, ЦИАИ София, фонд. 1, оп. 1, а. е. 2 в, 15.

⁷⁸⁴ 165. *Засъданіе на Свѣтій Синодъ, 1874. 28. априлий*, Протокол на Св. синодъ 1874–1877, ЦИАИ София, фонд. 1, оп. 1, а. е. 2 в, 29.

имао добро, систематски стечено образовање у Београдској богословији. Сем њих, један глас добио је и Дамаскин Велешко-Струмички. Сви остали кандидати који нису изабрани имали су више гласова. Изостављање кандидатуре Авекрија Врачанског, који је покушао да донесе епархијски устав по угледу на Православну цркву у Кнежевини Србији, и јавно критиковао поделу митрополија на три класе као „папистичку“ и супротну канонима Православља, уз ускраћивање подршке двојици митрополита који су добро вршили своју мисију у епархијама, говори о томе да је на одређен начин почело веће дистанцирање од било каквог утицаја Србије који није био и у интересу Бугарске егзархије. Избегавање избора митрополита Виктора Чолакова, чија је искључива заслуга била што се верници нису поново окренули Васељенској патријаршији, указује на то да се таквим мерама и поред одређених ризика свесно приступало.

Митрополит чију активност је Мешовити савет све време пратио био је Виктор Чолаков. Нишком митрополиту Виктору су готово сви чланови овог тела, изузев егзарха Антима I, били ненаклоњени, а посебно Стојан Чомаков. Тон обраћања Мешовитог савета митрополиту Виктору био је оштар. По пријему Викторовог писма, послатог из Ниша 16. (28) маја 1874, којим обавештава Мешовити савет да не може да прикупи по 6 гроша за „венчанице“⁷⁸⁵, а самим тим ни да их уплати у егзархијску касу, донета је одлука „да му се пише строго“ да је лично одговоран за суму коју је епархија дувала Бугарској егзархији.⁷⁸⁶ Виктору Чолакову тада је написано да дуг за 1873, у износу од 38.724,00 гроша према Егзархији измири, јер „црква треба да се издржава од сопствених верника, а не са страном помоћи“.⁷⁸⁷ Нишки митрополит није се пуно обазирао на ставове Мешовитог савета, и обавестио је то тело да може да даје само 5.000,00 гроша годишње, те да су му неки митрополити дужни, од којих могу да наплате потраживања уместо њега до износа који су захтевали. После тога, стигло је ново писмо Мешовитог савета, у коме се наводи да митрополит Виктор не разуме своју одговорност и не користи свој утицај како би са Нишком општином прикупио

---

⁷⁸⁵ Венчанице – таксе за венчање које су непосредно ишле у Егзархијску касу.

⁷⁸⁶ 20. дѣслово. Редовно заседание на Смѣсенный съвѣтъ, 1874, 31. май, ЦИАИ София, 128.

⁷⁸⁷ Ово писмо, које је било умерено, потписао је егзарх Антим I, који је председавао и Мешовитим саветом. Цариград, 6. маја 1874, *Мешовити савет митрополиту Виктору*, Протокол на писма-та испроводени отъ Екзархийскіяяъ и Смѣсенѣнніяяъ Съвѣтъ, ЦИАИ София, бр. 10, 11–12.

тражена средства. Овај пут је упозорен да, сем духовних власти коју има, Бугарска егзархија може искористити и друге методе у циљу реализације својих права.⁷⁸⁸ Од нишког митрополита такође је тражено да се, по одлуци егзархијских власти, у црквама уведе дискос за сиромашне школе.⁷⁸⁹ О томе да ли је та одлука спроведена нема података, али је занимљива чињеница да исти захтев није упућен Партенију Хадитризловском у Пирот, вероватно из разлога што због сукоба са Пиротском општином не би ни могао да га спроведе.

Лични моменат неких чланова Савета према митрополиту Виктору, формиран због начина његовог рада у епархији, дошао је до изражаја неутемељеним оптужбама да се она „налази у растројству“. Одлуком да се митрополит Григорије Доростолско-Червенски припреми да оде у Ниш како би утврдио разлоге тог наводног стања, додатно је потврђен резервисан став Мешовитог савета према њему.⁷⁹⁰ Нешто касније, Мешовити савет је примио информацију од митрополита Мелетија Софијског да је као посебан изасланик у Ниш стигао скопски митрополит Доротеј.⁷⁹¹

Једна окружница Мешовитог савета, која се више тицала просветног и научног него црквеног деловања Бугарске егзархије, послата је у тринаест митрополија. У њој је наведено да је један од основних задатака Егзархије установљавање и уређење школског живота, развој бугарске књижевности, школовање најбољих ученика, постављање најбољих учитеља. У том циљу требало је, у току распуста, „без шума“ сазвати сабор најбољих учитеља, како би се из епархија добили одговори на следећа питања:

1. На који начин и којим средствима могу да се шире основне школе.
2. Како може да се поправи положај и организација посотјећих.

---

⁷⁸⁸ Цариград, 3. јуна 1874, *Мешовити савет митрополиту Виктору Чолакову*, Протокол на писмата испроводени отъ Екзархийскіяяъ и Смѣсенѣнніяяъ Съвѣтъ, ЦИАИ София, бр. 39, 33–34.

⁷⁸⁹ Цариград, 3. јуна 1874, *Мешовити савет митрополиту Виктору Чолакову*, Протокол на писмата испроводени отъ Екзархийскіяяъ и Смѣсенѣнніяяъ Съвѣтъ, 1874, ЦИАИ София, бр. 39, 61.

⁷⁹⁰ 26. дѣсловоъ. *Редовно заседание на Смѣсенный съвѣтъ*, 21. јуниа 1874, ЦИАИ София, фонд. 1, а. е. 1, оп. 12, 160–161.

⁷⁹¹ 32. дѣсловоъ. *Редовно заседание на Смѣсенный съвѣтъ*, јулій 1874, ЦИАИ София, фонд. 1, а. е. 1, оп. 12, 181.

3. Какве мере могу да се предузму да се поставе добри учитељи и да се они контролишу.
4. Који програм је најпогоднији за наше основне школе.
5. Који уџбеници могу да се користе у њима.
6. Како може да се поправи стање просветних завода (школа).
7. Који је одговарајући и подобан програм за њих.

Наведено је да су одговори на та питања неопходни како би се на изазове на том плану могло одговорити најбољим учитељима и квалитетом наставе.⁷⁹² Сама питања нису била изван ингеренција Бугарске егзархије, будући да је још увек опстајао милетски систем по коме је школство делом било у домену верских заједница. Чињеница која је у овом случају посебно важна је та што се у поменутом Протоколу јасно наводи да је писмо упућено у све митрополије, са изузетком Нишке, Нишавске и Скопске. Битних разлога техничке природе, који би указивали на то да је у њима развијенија школска мрежа или проверено добри учитељи који раде по добрим наставним плановима и програмима, није било. Тешко је било замислити да је школска активност боље развијена у Пироту него у тада најевропскијем бугарском граду Русе, или у Нишкој митрополији у односу на Пловдив. Уколико се искључи Скопска митрополија због тога што је истиљам био завршен, али не и потврђен, разлог због кога у Нишку митрополију није послат овај циркулар свакако је било снажно присуство српских просветних утицаја, и учитеља школованих у Србији или Аустро-Угарској, што ће касније бити и отворено речено. Нишавска митрополија имала је своје специфичности, и оне су само мањим делом могле да се односе на српски просветни утицај, док је највећи проблем била ситуација у којој се та епархија налазила услед унутрашњих сукоба.

Стање у Нишкој митрополији било је јасно представницима највиших тела Бугарске егзархије, али су и они најрадикалнији настојали да се на њеном подручју избегне отворен сукоб са Србијом. Истовремено, и дипломатија Кнежевине Србије увидела је радикализацију бугарских кругова у погледу односа према српским интересима. Почетком 1874, Христић је из Цариграда јавио „да му се чини да је

---

⁷⁹² Цариград, 2. јула 1874, *Протокол на писма-та испроводени отъ Екзархийскіята и Смѣсенънииятъ Съвѣтъ*, , ЦИАИ София, фонд. 3, оп. 1, а. е. 1, бр. 79, 65–66.

Егзарх потпао под утицај радикалне бугарске струје, која не само Грке, већ и Србе, види као своје непријатеље⁷⁹³. Те године, када је у Цариграду у посети султану Абдул Азизу I боравио српски кнез Милан Обреновић, представници Бугарске егзархије су га замолили за пријем. До првог сусрета је дошло 22. априла (4. маја) 1874, када су кнеза Милана посетили Протосинђел Јосиф Јовчев као егзархов изасланик, са митрополитима трновнским и пловдивским, као и Стојаном Чомаковом. Пријем је био пријатељски, а српском кнезу и Филипу Христићу изјављена је захвалност због става Србије по бугарском црквеном питању. Сусрет егзарха Антима I и кнеза Милана био је 30. априла (11. маја) 1874. По страни од разговора Кнеза и егзарха, Јован Мариновић јасно је ставио до знања људима из егзархове пратње да су се неки бугарски кругови показали незахвалним према Србији. Његове речи: „ми гледамо на то како да вам помогнемо, и ви нисте требали да протестујете када би се у некој општини у Егзархији нашао српски учитељ“, биле су јасно упозорење да се добро зна шта се у Старој Србији дешава. По речима протосинђела Јосифа Јовчева, Филип Христић прихватио је да се Кнежевина Србија и даље брине о бугарским ученицима који би у њу долазили на школовање.⁷⁹⁴ У октобру исте године, српски дипломатски представник Милан Богићевић посетио је Егзарха, који се поново распитивао за бугарске ученике у Кнежевини Србији⁷⁹⁵. Егзарх је у Цариграду пре тога посетио и Косту Магазиновића, који је на њега оставио утисак човека који жели да ради на међусобном разумевању и братским везама Срба и Бугара. Упитан за бугарску пропаганду према српском народу на подручју Егзархије, Егзарх је одговорио да му је то познато. По његовим речима, највећи заговорници раздора међу Бугарима и Србима били су бивши питомци који су се школовали у Србији. Он је истакао и да постоје начини да се њихова делатност стави под контролу, а замолио је да Кнежевина Србија помогне Егзархији у случају Нишке митрополије, из које је Патријаршија желела да је истисне.⁷⁹⁶ Егзархово пребацивање кривице за бугарско-

---

⁷⁹³ Пера, 6. фебруара 1874, *Филип Христић министру иностраних дела Јовану Мариновићу*, АС, МИД, ПО, р. 30, година 1874, ф. I, д. 5, 1/468.

⁷⁹⁴ Егзарх Јосиф, *Дневник : 1868–1915*, прир. Хр. Темелски, Софија 1992, 58–59.

⁷⁹⁵ Цариград, 8. октобра 1874, *М. Богићевић министру иностраних дела Јовану Мариновићу*, АС, МИД, ПО, р. 31, година 1874, ф. I, д. 8, 1/755.

⁷⁹⁶ Цариград, 4. октобра 1874, *Коста Магазиновић министру иностраних дела Јовану Мариновићу*, АС, МИД, ПО, р. 31, година 1874, ф. I, д. 8, 1/748.

српске неспоразуме на људе који су за то могли најмање бити криви, јер нису имали свој интерес да тако поступају, а са Србијом су и даље одржавали везе, било је необично. С обзиром на његово дуго искуство у црквеним пословима оно не може да се објасни наивношћу, али није било прихватљиво, сем уколико је као пример тога Богићевићу навео неки изоловани случај. На то дипломатија Србије није посебно реаговала. Међутим, ти егзархови сусрети са Србима могли су бити разлог због чега су српски учитељи у Нишкој митрополији остављени на миру, и због чега поменута Окружница која се односила на просветни и научни рад, као и развој бугарске књижевности, није била послата у њу.

Нови проблеми у односима митрополита Виктора Чолакова са Мешовитим саветом наступили су када је у јулу 1874. ђустендилски митрополит Дионисије⁷⁹⁷ због старости затражио да буде разрешен дужности члана Светог синода.⁷⁹⁸ Пуне услове да га наследи (четири године у епархији) имао је само Виктор Чолаков, који је на изборима те године добио само један глас, али је због Дионисијеве оставке изненада постао неопходан. Имајући у виду дотадашње искуство са њим, на 41. заседању Мешовитог савета одржаном 7. (19) августа 1874. постављено је питање да ли он може да одбије да прихвати дужност члана Синода, чиме би Бугарску егзархију довео у ситуацију да нема структуру чланова тог највишег црквеног тела у складу са Органским уставом. Закључено је да то могу да учине само митрополити који имају више од 70 година, што са њим није био случај, и да он тај положај мора прихватити.⁷⁹⁹

Већ на наредној седници одлучено је да му се телеграмом саопшти да је изабран, а да митрополит Григорије Доростолско-Червенски иде у Ниш и то му лично саопшти.⁸⁰⁰ Митрополит Виктор је брзо одговорио па је на 43. заседању Мешовитог савета прочитан његов одговор „да је спреман да дође, али га је страх да због тога Егзархија не изгуби Нишку митрополију“.⁸⁰¹ Иза митрополитовог

---

⁷⁹⁷ Хр. Темелски, *Дипломатът в расо : Екзарх Йосиф – живот и дейност*, София 2015, 25–26.

⁷⁹⁸ П. Божинов, *Иларион Ловчански, Кой кой е сред българите XV–XIX в.*, София 2000, 113–114.

⁷⁹⁹ 41. дѣсловоѣ. *Извѣрѣдно засѣданіе на Смѣсенный съвѣтъ*, 7. августа 1874, ЦИАИ София, фонд. 1, а. е. 1, оп. 12, 203–204.

⁸⁰⁰ 42. дѣсловоѣ. *Редовно засѣданіе на Смѣсенный съвѣтъ*, 9. августа 1874, ЦИАИ София, фонд. 1, а. е. 1, оп. 12, 205.

⁸⁰¹ 43. дѣсловоѣ. *Редовно засѣданіе на Смѣсенный съвѣтъ*, 13. августа 1874, ЦИАИ София, фонд. 1, а. е. 1, оп. 12, 217.

одговора, датог са пуно такта, крило се ипак нешто друго. Реч је о неповерењу у чланове Мешовитог савета, у чему је препознао могућност да буде замењен у митрополији у којој је, као хиландарски таксидиот а потом и као митрополит, боравио више деценија. Он је као Хиландарац тешко подносио шизму, тим пре јер је видео на који начин органи Бугарске егзархије функционишу, као и да у Мешовитом савету има људи попут Чомакова и Цанкова, који су тај орган користили у реализацији политичких циљева.⁸⁰²

У међувремену, оставку на митрополитски положај дао је и скопски митрополит Доротеј. Мешовити савет обавестио је митрополита Виктора да ће ка Скопљу кренути привремени намесник Кирил Белоградчички, и да ће прво боравити у Врању. С обзиром на чињеницу да је Врањска каза припадала Нишком мутесарифлуку, од митрополита Виктора тражено је да му помогне и представи га мутесарифу.⁸⁰³ Убрзо је и митрополит Григорије Доростолско-Червенску послат у Ниш са преписима свих писама на које митрополит Виктор није одговорио у складу са очекивањима, и задатком да Органски устав Бугарске егзархије стави у дејство и у Нишкој митрополији. За то су му дата сва овлашћења.⁸⁰⁴ Прави разлог слања митрополита Григорија Доростолско-Червенског у Ниш види се из писма Мешовитог савета митрополиту Виктору, од кога се тражи да га прими, преда му епархију на привремену управу како би у њој уредио стање, и наређује му се да дође у Цариград да преузме дужност члана Светог синода.⁸⁰⁵ У име Мешовитог савета окружницу свештенству и верницима Нишке митрополије упутио је и Григорије Доростолско-Червенски, изражавајући „радост што може да им саопшти да је њихов архијереј изабран за члана Светог синода, због чега је неопходно да он као намесник борави међу њима и помогне да се уреде епархијски послови“.⁸⁰⁶

---

⁸⁰² Н. В. Радосављевић, *Шест портрета православних митрополита 1766–1891*, 97–98.

⁸⁰³ Цариград, 2. јула 1874, *Мешовити савет митрополиту Виктору Чолакову*, Протокол на писма-та испроводени отъ Екзархийскіяята и Смѣсенѣннията Съвѣтъ, 1874, ЦИАИ София, бр. 118, 95.

⁸⁰⁴ Цариград, август 1874, *Мешовити савет митрополиту Григорију Доростолско-Червенском*, Протокол на писма-та испроводени отъ Екзархийскіяята и Смѣсенѣннията Съвѣтъ, ЦИАИ София, бр. 140, 110.

⁸⁰⁵ Цариград 16. август 1874, *Мешовити савет митрополиту Виктору Чолакову*, Протокол на писма-та испроводени отъ Екзархийскіяята и Смѣсенѣннията Съвѣтъ, ЦИАИ София, бр. 141, 110.

⁸⁰⁶ Цариград, 16. август 1874, *Григорије Доростолско-Червенски свештенству и верницима Нишке митрополије*, Протокол на писма-та испроводени отъ Екзархийскіяята и Смѣсенѣннията Съвѣтъ, ЦИАИ София, бр. 140, 111–112.

Мешовити савет писао је митрополиту Виктору да су страховања да ће се Нишка митрополија удаљити од Егзархије због његовог одласка неоснована, и да треба што пре да дође у Цариград.⁸⁰⁷ Он, међутим, то није послушао, иако је у Нишкој митрополији остао и Григорије Доростолско-Червенски, одакле је послао више извештаја о стању у њој, као и о деловању патријаршијске пропаганде. Ти извештаји указују на праве разлоге његовог доласка. Увид у делатност митрополита Виктора била је његов примарни задатак, а патријаршијска пропаганда тек други по значају. О стављању Устава Бугарске егзархије у дејство у Нишкој митрополији у његовим извештајима није било речи.⁸⁰⁸ Без резултата када је реч о удаљавању митрополита Виктора из епархије, он је потом кренуо за Русе. Пре тога је замољен да оде и у Лесковац, у коме је бугарска национална акција донекле постојала, и известити о стању у Лесковачкој кази.⁸⁰⁹

Викторова незаинтересованост за чланство у Светом синоду показала се 1874. и 1875. У Цариград, у коме су били сви органи Бугарске егзархије, као синодски митрополит он није отишао ниједном.⁸¹⁰ Убрзо се показало да је с разлогом био резервисан. Григорије Доростолско-Червенски је 30. августа (10. септембра) 1874. из Ниша упутио веома неповољан извештај о стању у Нишкој митрополији. Тај извештај прочитан је на 50. заседању Мешовитог савета. У њему је наведено да је стање у епархији по Бугарску егзархију веома опасно, да она лако може да се отцепи од ње, и да су за то одговорни „гркоцинцарска партија и српска пропаганда, које заједно раде против бугарштине“. Он је закључио и да митрополит Виктор Чолаков ради у корист Бугарске егзархије и стара се да сачува Нишку митрополију у њеном саставу, али да се среће са препрекама разне врсте. Међутим, његов навод да је због тих препрека митрополит Виктор из епархије морао да одстрани попа Станоја, показује колико ипак није био добро обавештен. Поменути свештеник био је одан Бугарској егзархији и бугарској националној идеји. Чомаков

---

⁸⁰⁷ Цариград, 26. август 1874, *Мешовити савет митрополиту Виктору Нишком*, Протоколъ на писма-та испроводени отъ Екзархийскіяята и Смѣсенѣннията Съвьтъ, ЦИАИ София, бр. 158, 124–125.

⁸⁰⁸ Исто, бр. 159, 125–126.

⁸⁰⁹ Ниш, 12. септемврій, 1874, *Григорије Доростолско-Червенски Мешовитом савету*, Протоколъ на писма-та испроводени отъ Екзархийскіяята и Смѣсенѣннията Съвьтъ, ЦИАИ София, бр. 174, 139.

⁸¹⁰ Н. В. Радосављевић, *Шест портрета православних митрополита 1766–1891*, 99–100.

и Цанков показали су да преко својих канала имају боље информације, и тај став извештаја нису прихватили. Они су закључили да митрополита Виктора хитно треба позвати у Цариград, а у епархију послати намесника који ће ситуацију поправити у погледу проегзархијског, потом и пробугарског опредељења верника. И тада се видела разлика у самом Мешовитом савету. Том радикалном ставу поново се успротивио егзарх Антим I, наводећи да би такав поступак опстанак Нишке митрополије у Бугарској егзархији учинио још тежим.⁸¹¹ И Виктор Чолаков је после Григорија Доростолско-Червенског упутио извештај Мешовитом савету, у коме је истакао да улаже напоре за поправљање стања у епархији, и да због тога његов долазак у Цариград никако не би имао добар ефекат.⁸¹² Мешовити савет и даље је расправљао о Виктору Нишком, који је од других био денунциран по разним основама, укључујући и то да није прикупио све егзархијске дажбине. Када се поново разговарало о томе да му се одреди или заменик или наследник, митрополит Панарет Пловдивски изнео је идеју која је јасно говорила у чему је био проблем. С обзиром на то да није било лако наћи другу личност која би заменила Виктора, он је предложио да то буде Дионисије Помаков, митрополит ловечки „ако се сагласе Ловчани, јер зна српски језик и знаће да удовољи верницима“.⁸¹³ Панарет Пловдивски изговорио је оно што су сви знали, да вернике у Нишкој митрополији чине Срби који говоре српским језиком, и да би им можда Дионисије Ловечки, српски ђак из Београда, био прихватљив. Очигледно је да је у једном радикалном кругу у Бугарској егзархији, који је формирао противсрпски став, уклањање митрополита Виктора из Ниша био императив, али је преовладао став егзарха Антима I да би од тога било много више штете него користи. Касније, током новембра 1874, поново је разматрано слање намесника у Ниш, архимандрита Константина, за кога је Нишка општина већ изјавила да га неће примити. Мешовити савет тада је закључио да је „лако позвати Виктора из Ниша, али му је тешко наћи замену“, а чак су и Чомаков и Цанков прихватили чињеницу да би било који други митрополит морао да зна српски језик, и да буде обазрив према верницима које је

---

⁸¹¹ 50. *дѣсловоѣ. Редовно засѣданіе на Смѣсенный свѣтъ*, 6. септемврїя 1874, ЦИАИ София, фонд. 1, а. е. 1, оп. 12, 225.

⁸¹² 52. *дѣсловоѣ. Редовно засѣданіе на Смѣсенный свѣтъ*, 13. септемврїя 1874, ЦИАИ София, фонд. 1, а. е. 1, оп. 12, 229.

⁸¹³ 53. *дѣсловоѣ. Редовно засѣданіе на Смѣсенный свѣтъ*, 17. септемврїя 1874, ЦИАИ София, фонд. 1, а. е. 1, оп. 12, 233.

страх од њихове намере да буду бугаризовани. Савет је био добро упознат и са српском просветном мисијом која се огледала у школовању и слању учитеља, али и у објашњавању верницима да Бугарска егзархија, будући да је у стању шизме, „нема свето миро“, чиме јој је позиција додатно слабљена.⁸¹⁴

Други митрополити који су имали везе са Србијом такође су постепено удаљавани и маргинализовани. Априла 1874. су против Аверкија Петровића, митрополита врачанског, изнете оптужбе којих до тада није било, а које је оспорио и Дионисије Антонов Помаков, митрополит ловечки, послат од Синода у Врачанску митрополију да се увери у право стање. С обзиром на то да није било могуће доказати оптужбу да је наређивао да свештеници буду физички кажњавани и затварани, Драган Цанков инсистирао је на непровереним вестима да је узимао новац од верника на који није имао право. Одлука Мешовитог савета била је да се у Врачанску митрополију упуту Евстатије Пелагонијски, како би привремено управљао њоме и стекао увид у тамошње прилике, док би Аверкиј Петровић на позив Мешовитог савета боравио у Цариграду. Егзарх Антим I је покушао да ублажи тај став тиме што би се одлука одложила, а такође и тако што би Евстатије Пелагонијски у Врачанској митрополији боравио што краће време.⁸¹⁵ Дуго припремана смена митрополита Аверкија Петровића реализована је у јесен 1874. при чему је поново мишљење издвојио егзарх Антим I. На 201. заседању Светог синода закључено је да „по питању неких оптужби“, Егзархија може да га оправда код државних власти. То је, међутим, пропраћено ћутањем, да би потом митрополит Симеон Варњанско-Преславски указао на његово неискуство у управљању епархијом. Потом је наглашено да га више не желе ни верници у Врачанској митрополији, али није наведено на основу којих информација је донет такав закључак.⁸¹⁶ Нешто касније, на 204. синодском заседању изнете су нове оптужбе против митрополита Аверкија Петровића. Поново су поменуте оптужбе код власти против њега, а он лично позван је да да на њих одговори. Његов одговор био је јасан: што се њега тиче, епархијом може да управља било који епископ, а

---

⁸¹⁴ 70. *дѣсловоѣ. Редовно засѣданіе на Смѣсенный съвѣтъ*, 8. ноемврїя 1874, ЦИАИ Софиа, фонд. 1, а. е. 1, оп. 12, 298–299.

⁸¹⁵ 11. *Засѣданіе на Смесенен Съветъ, 12 априлий 1874*, ЦИАИ Софиа, фонд. 1, а. е. 1, оп. 12, 70–71.

⁸¹⁶ 201. *Засѣданіе на Святий Синодъ, 1874. 17. октомвриј*, Протокол на Св. синодъ 1874–1877, ЦИАИ Софиа, фонд. 1, а. е. 2 в, оп. 1, 112.

Свети синод може да поступи како хоће.⁸¹⁷ Из записника са 209. заседања Светог синода види се да је у међувремену митрополит Аверкиј Петровић поднео оставку, и да је постављен за управника бугарске цркве Светог Стефана у Цариграду.⁸¹⁸

И у вези Партенија Нишавског текла је активност која је неминовно водила ка његовој смени, иако са његове стране није било посебно наглашених просрпских ставова. С обзиром на то да је због сукоба са Пиротском општином био под надзором државних власти, његовим питањем бавио се углавном Мешовити савет, који је у погледу извршавања наредби власти био веома ажуран. По приспећу тескере да се, због жалби хришћана у Пироту и околини, из Нишавске митрополије уклони митрополит Партеније Хадитризовски Зографски, одлучено је да се он позове у Цариград, а потом да се реши шта да се уради с њим.⁸¹⁹ На 21. Седници Мешовитог савета питање Нишавске митрополије било је централно. Иако је пловдивски митрополит Панарет истакао да су многе оптужбе против њега без доказа, и да је потребно да сведоци дођу да сведоче у Егзархију ако их уопште има, Цанков и Чалоглу су инсистирали на томе да га верници не желе, и да је неспособан за управу над Митрополијом. Чомаков није уважавао аргументе трновског митрополита Илариона, који се успротивио намери да се Партенију Хадитризовском уместо кривице која није доказива припише неспособност, и предлагао је да буде замењен митрополитом који је ту дужност могао да боље обавља. Драган Цанков је то подржавао, истичући да епархија има право да изабере митрополита. Лоша намера према митрополиту Партенију исказана је и оптужбама да није сакупио егзархијске приходе, мада су опуномоћеници Светог синода установили да то није тачно. Одлука која је из те опширне расправе проистекла била је да не постоје канонски, али постоје административни разлози за Партенијеву смену, и да треба послати неко духовно лице које ће у Нишавској митрополији увести ред.⁸²⁰ На 24. заседању Мешовитог савета одржаном 14. (26)

---

⁸¹⁷ 204. *Засѣданіе на Свѣтій Синодъ, 1874. 2. ноемвриј*, Протокол на Св. синодъ 1874–1877, ЦИАИ София, фонд. 1, а. е. 2 в, оп. 1, 120.

⁸¹⁸ 209. *Засѣданіе на Свѣтій Синодъ, 1874. 23. ноемвриј*, Протокол на Св. синодъ 1874–1877, ЦИАИ София, фонд. 1, а. е. 2 в, оп. 1, 127.

⁸¹⁹ 11. *Засѣданіе на Смѣсенен Сѣветъ, 12 априлиј 1874*, ЦИАИ София, фонд. 1, а. е. 1, оп. 12, 69.

⁸²⁰ 22. *дѣсловъ. Извѣрѣдно засѣданіе на Смѣсенный сѣветъ*, 10. јунія 1874, ЦИАИ София, фонд. 1, а. е. 1, оп. 12, 139–143; N. Radosavljević, *Partenius of Zograf, Metropolitan of Nishava (of Piro)*, 44–45.

јуна 1874, већ се назирало решење: предложено је да Евстатије Пелагонијски оде у Пирот и да своје мишљење како да се уреде епархијски послови, док је Чомаков инсистирао на томе да епархија изабере себи митрополита, иако је њен источни део око Трна био сасвим супротних уверења од Пиротске општине, и желео је да Партеније Нишавски остане њихов владика. Остављена је и могућност да се сачека да можда дође до помирења Партенија са Пиротском општином, али су креатори одлука предвођени Чомаковом добро знали да је вероватноћа да се то деси мала.⁸²¹ Митрополит Партеније позван је у Цариград. Крајем октобра 1874, епархијске послове преузео је Евстатије Пелагонијски, који је у том тренутку контролисао стање у Врачанској митрополији.⁸²² До Светог синода је у новембру 1874. дошла информација да ће, уколико он не буде удаљен из Нишавске митрополије, Пиротска црквена општина затражити митрополита од Васељенске патријаршије.⁸²³ На синодском заседању на коме је примљена вест од оставци Аверкија Петровића, митрополит Доситеј Самоковски саопштио је да је оставку дао и Партеније Хадитризовски Зографски, и да је потребно изабрати новог нишавског митрополита.⁸²⁴

Мешовити савет је митрополита Партенија одредио за члана Управе Бугарске школе у Ортакоју у Цариграду, јер је митрополит Симеон Варњанско-Преславски имао превише обавеза због чега је на ту, готово симболичну дужност, дао оставку.⁸²⁵ С обзиром на чињеницу да је Партеније Хадитризовски у Цариграду био без прихода из епархије и живео у стању оскудице, Мешовити савет донео је одлуку да му се из Егзархијског ковчега материјално помогне, док је

⁸²¹ 24. *дѣсловоѣ. Редовно събрание на Смѣсенный съвѣтъ*, 14. јунија 1874, ЦИАИ София, фонд. 1, а. е. 1, оп. 12, 149–151.

⁸²² 68. *дѣсловоѣ. Редовно събрание на Смѣсенный съвѣтъ*, 1. ноемврија 1874, ЦИАИ София, фонд. 1, а. е. 1, оп. 12, 288; N. Radosavljević, *Partenius of Zograf, Metropolitan of Nishava (of Piro)*, 45; M. Георгиева, *Евстатий Пелагонийски, Кой кой е сред българите XV–XIX в.*, 98–99.

⁸²³ 198. *Засѣданіе на Свѣтій Синодѣ, 8. ноемвриј 1874*, Протокол на Св. синодѣ 1874–1877, ЦИАИ София, фонд. 1, а. е. 2 в, оп. 1, 108; П. Божинов, *Партений Зографски, Кой кой е сред българите XV–XIX в.*, 208; Ф. Томов, *Живот и дейност на Хаджи Партения, архимандрит Зографски, епископ Кукушко-Полянски, митрополит Нишавски*, Македонски преглед X, 1–2, София 1936, 96–98; N. Radosavljević, *Partenius of Zograf, Metropolitan of Nishava (of Piro)*, 45.

⁸²⁴ 209. *Засѣданіе на Свѣтій Синодѣ, 1874, 23. ноемвриј*, Протокол на Св. синодѣ 1874–1877, ЦИАИ София, фонд. 1, а. е. 2 в, оп. 1, 129.

⁸²⁵ Цариград, 3. фебруара 1875, *Мешовити савет митрополиту Евстатіју Димитракијеву, Протоколѣ на писма-та испроводены отъ Екзархийскіяята и Смѣсенныйиыята Съвѣтъ*, ЦИАИ София, бр. 324, 247–248.

његовом наследнику у Нишавској митрополији, Евстатију Димитракијеву Пелагонијском, наложено да провери да ли он или његов брат у епархији имају било каква потраживања, ако постоје да их прикупи, и о томе обавести Мешовити савет.⁸²⁶ На сличан начин помоћ је из Егзархијског ковчега додељена и Аверкију Петровићу који је, као настојатељ бугарске цркве Светог Стефана у Цариграду, имао врло скромне принадлежности. Два митрополита, која су имала везе са Кнежевинам Србијом, практично су у једном тренутку остала без икаквих прихода, и без било каквог утицаја на одлуке Бугарске егзархије. У јулу месецу 1875, умро је митрополит ловечки, Дионисије Антонов Помаков, пријатељски оријентисан према Кнежевини Србији, као и Карловачкој митрополији у Аустро-Угарској. Његова смрт констатована је на 224. синодском заседању.⁸²⁷ Кирил Белоградчички, карловачки ђак, викарни епископ егзарха Антима I у Видинској митрополији, извршавао је без поговора наређења која је добијао.

У Нишавској митрополији нови митрополит Евстатије Пелагонијски је за кратко време учврстио бугарске позиције не само код свештенства, већ и код верника, што ће доћи до пуног изражаја по ослобођењу града од стране српске војске. До краја 1874, могући утицај српске дипломатије или Православне цркве у Кнежевини Србији на прилике у Бугарској егзархији био је значајно смањен. Изузетак су чиниле Нишка митрополија и Врањска каза Скопске митрополије због етничке структуре верника у њима, али и односа митрополита Виктора Чолакова према егзархијском врху.

Када је реч о бугарском и српском јавном мњењу, у бугарској штампи су се истицали противсрпски текстови, што је био континуитет још од 1870, док су они који су афирмисали односе два народа били мање видљиви, јер су се на основу претходног искуства једноставно подразумевали. Оно што чини разлику између српске и бугарске штампе свакако је изостанак званичног листа који би представљао ставове бугарског народа, што је разумљиво, јер није постојала бугарска држава. Различити бугарски листови и даље су писали у складу са

---

⁸²⁶ Цариград, 17. фебруара 1875, Мешовити савет митрополиту Евстатију Димитракијеву, Протокол на писма-та испроводени отъ Екзархийскіяяъ и Смѣсенѣнніяяъ Съвьтъ, ЦИАИ Софиа, бр. 344, 259–260.

⁸²⁷ 224. Засѣданіе на Святій Синодъ, 1875, јуліј 25, Протокол на Св. синодъ 1874–1877, ЦИАИ Софиа, фонд. 1, а. е. 2 в, оп. 1, 153.

мишљењем чланова редакција, које су увек озбиљно узимале у обзир окружење у коме је одређени лист излазио. Примера ради, „Македонија“ и „Турција“ нису могли да пишу против ставова Порте, док је „Независност“ у Букурешту писала са позиција Бугарског револуционарног централног комитета. Листови који су излазили у Османском царству имали су наглашено противсрпске ставове са анонимним ауторствима, што је будило сумњу у то да иза таквих текстова заправо стоје редакције, које су се у одређеним случајевима и потписивале управо иза ставова који су највише били противсрпски настројени.

У Кнежевини Србији су „Српске новине“, њено званично гласило, почеле чешће да излазе, и оне су биле најутицајније у креирању ставова јавног мњења. Поред тога што су најчешће излазиле, оне су биле најтиражније, и са више извора из иностранства. Примера ради, „Световид“, који је објављивао вести о бугарској пропаганди, није био толико видљив, а на њега су се жалили и неки Срби, јер објављени ставови у тим новинама нису свима одговарали. Када се анализирају „Српске новине“ у погледу изношења ставова о односима Срба и Бугара, као и ставу државе према бугарској пропаганди на штету српских интереса, прво што се види је то да је у години 1874. та тема практично била скрајнута, и поред тога што је притисак Егзархије на делове српског народа у појединим областима био јачи него раније, што се из објашњене делатности егзархијских тела и види. Статистика објављених чланака у новинама које су одражавале мишљење српске владе и у случају 1874. је била непропорционална важности појединих тема за Кнежевину Србију. У 284 броја, колико је изашло током поменуте године, готово сва питања била су заступљенија од односа према Србима у областима којима је управљала Бугарска егзархија. У већини бројева, често детаљно, истичу се прилике у Угарској, а посебно у Хрватској и Славонији. Чињеница да се у Сремским Карловцима те године одржавао Црквено-народни сабор условила је да се и њему укаже пажња, али само кроз дескриптиван приказ догађаја, без било каквог јасно извученог закључка. Краљевина Хрватска и Славонија, као аутономни део Угарске, такође је била знатно више заступљена од њеног значаја за српско питање. Њој још увек није била припојена Војна граница, број Срба у њој био је мали, а Сабор је био такав да су у њему Срби имали вирилне чланове (епископи), па није јасно чиме се редакција руководила дајући положају Хрвата у Угарској и даљим покушајима ревизије

Угарско-Хрватске нагодбе толики значај. Та питања су детаљно разматрана у 23 броја, а посебну пажњу привукло је отварање Свеучилишта у Загребу 1874, за које је узет кредит од чак 400.000 форинти, што је сума која је била шестина средстава којима је располагао хрватски буџет до ревизије Нагодбе 1873.⁸²⁸ Пажња је, такође, била усмерена и на избор професора Свеучилишта.⁸²⁹ Та тема, која је за Кнежевину Србију била од далеко мање важности него положај Срба у Старој Србији, била је афирмисана у њеном званичном гласилу.

Критика понашања Бугарске егзархије према Србима у појединим областима је у њима потпуно изостала. Нема ниједног чланка у „Српским новинама“ из 1874. који би указивао на то. Међу ретким вестима које се уопште односе на стање Православља у Османском царству, а којом се такође посредно указује на то да су Бугари у својим правима ускраћени, објављена је 15. фебруара 1874. У тој висти, која је највећим делом преузета из „Московских вједомости“ се, поред чињенице да је нови васељенски патријарх обавестио Свети синод Московске патријаршије о томе да је ступио на патријаршијски трон, наводи да су Бугари из околине Солуна, подржани гувернером Митхад-пашом, затражили заштиту на Порти од британског конзула, и изразили спремност да пређу у протестантизам (у Англиканску цркву) уколико се не изађе у сусрет њиховим захтевима. Такође се помиње и да аустроугарска дипломатија подржава рад унијата и римокатоличких редова, који су деловали међу бугарским словенским становништвом, стављајући му до знања да ће њихов источни обред на словенском језику бити сачуван.⁸³⁰ Те висти, преузете из руских новина, нису коментарисане, нити су Бугари који су показивали спремност да промене вероисповест нису означени као расколници. У броју 51 наводи се да је, у циљу сузбијања акције на промени вероисповести, којој се корен налази чак у 1860. години, унијатски епископ Нил протеран из Солунске области, док је једном римокатоличком бискупу из Румуније по одлуци кајмакама из Рушчука било забрањено да долази у Свиштов.⁸³¹ Убрзо потом, изнет је и став грофа Игњатијева који је саопштио

---

⁸²⁸ *Српске новине*, 25. фебруар 1874, бр. 45, 282.

⁸²⁹ *Српске новине*, 16. мај 1874, бр. 108, 598.

⁸³⁰ *Српске новине*, 15. фебруар 1874, бр. 37, 214.

⁸³¹ *Српске новине*, 4. март 1874, бр. 51, 298.

патријарху Јоакиму III, да се стишала ситуација око прогласа шизме, и да је наступио повољан моменат да се постигне споразум и она превазиђе.⁸³²

Када је реч о Православљу у Османском царству, Српске новине више пажње су посветиле питању светогорског манастира руске традиције, Светог Пантелејмона, и неспоразуму који је наступио између Московске и Васељенске патријаршије у вези њега. То питање, услед све јачег руског утицаја и намере Васељенске патријаршије да га спречи, стварало је чак и могућност да дође до раскола између те две патријаршије.⁸³³ Те вести су преношене из новина са немачког говорног подручја, што је такође занимљиво. То питање није имало директне везе са Србима, а делимично се одразило на Бугаре, на које је почео да расте нови притисак. Цариградска штампа на грчком језику, пре свега лист „Неологос“, износио је предлог да се у Москву пошаље посебна депутација која би то питање коначно решила тако што би изнела неки предлог који би био компромисан како би се шизма превазишла, али и амбиције Московске патријаршије свеле на простор њеног деловања. То је закључио и Црквени сабор Васељенске патријаршије.⁸³⁴ Овим је, на одређен начин, због могућности ограничавања приступа Светим местима, Московска патријаршија практично била приморана да невољно прихвати стање шизме.

Током 1874. није било никакве осуде бугарске пропаганде у Старој Србији и метода којим се служила. Разлог за избегавање полемике са Бугарима о томе могао је бити у обећањима датим Кнезу Милану и српској делегацији у Цариграду 1874, односно пружање прилике Бугарима да испуне обећано. Иако је у Влади и Православној цркви у Кнежевини Србији све о томе било познато, није се са таквим информацијама излазило у јавност, највероватније из разлога да се не ствара непотребан проблем у време када је већ било извесно да ће аграрни немири у Босни и Херцеговини покренути мобилизацију хришћанског становништва у Османском царству. „Српске новине“ 1874. усмеравају више пажње ка Босни и ка Херцеговини, пишући о тамошњим збивањима. Императив словенског јединства и

---

⁸³² *Српске новине*, 28. марта 1874, бр. 71, 425.

⁸³³ *Српске новине*, 26. јун 1874, бр. 140, 739; *Српске новине*, 31. јул 1874, бр. 168, 874; *Српске новине*, 17. август 1874, бр. 3, 924.

⁸³⁴ *Српске новине*, 4. септембар 1874, бр. 210, 1052.

потреба сарадње са Бугарима знатно су у Кнежевини Србији умањили присуство негативних вести о односима два народа у Османском царству.

Борба за Ниш и Врање

Током 1875. у деловању Светог синода и Мешовитог савета Бугарске егзархије питања везана за односе са Кнежевином Србијом и аутономном Православном црквом у њој и даље су била присутна. Такође су била заступљена и различита мишљења у погледу српског наслеђа и утицаја на просторима који су били део егзархијске структуре. Године 1875, фокус органа Бугарске егзархије, пре свега Мешовитог савета и неформалне лаичке групе у њему предвођене Стојаном Чомаковом, био је усмерен на уклањање митрополита Виктора Чолакова из Нишке митрополије. Међутим, неприхватање реалности о томе да су становници те епархије, која је баштинила традицију Пећке патријаршије Срби, који говоре српски и школују се на том језику, довело их је у ситуацију уђу у сукоб са локалним становништвом због новчаних захтева од појединих општина и покушаја да се уклони митрополит.

Бугарска егзархија је у 1875. ушла стабилнија и територијално увећана епархијама чији су истиљами потврђени од власти (Скопска, Охридска), па су и неки њени ставови еволуирали. То се могло видети у антисрпској реторици неких новина, али и негативним ставовима појединих чланова Светог синода и Мешотитог савета по питању ближе сарадње са Кнежевином Србијом. До краја 1874. у епископској структури Бугарске егзархије није више било ученика из српских теолошких школа или оних наклоњених сарадњи са Србијом. Егзарх Антим I, такође познат као заговорник сарадње са Православном црквом у Кнежевини Србији, чак је у доношењу неких одлука бивао прегласаван, док је поједина решења својим ауторитетом успевао да делимично ублажи и умањи њихове штетне последице.

И поред релативне стабилизације прилика у Бугарској егзархији, стање у Нишкој митрополији било је далеко од оног које су кругови у Мешовитом савету желели. Митрополит Виктор успео је да опстане у епархији захваљујући великом ауторитету који је имао, а његово одбијање да одлази на седнице Светог синода

како не би због тога напуштао Нишку митрополију коначно је прихваћено тако што је донета одлука да се, по истеку још једне пуне године његовог мандата (1/13. март 1876), изабере његов заменик.⁸³⁵ На 218. заседању Светог синода, за његовог наследика изабран је Григорије Доростолско-Червенски. Однос митрополита Виктора према Синоду није се одликовао уважавањем. У време тог заседања је као разлог свог одсуства навео да је болестан, а потом да због велике хладноћа не може да дође, с тим што је навео „да ће доћи када буде топлије“.⁸³⁶

Свети синод и Мешовити савет су наставили да разматрају питање ограничавања утицаја митрополита Виктора Чолакова, и та настојања никада нису у потпуности престала. На 229. заседању Синода дошло је до најотворенијег напада на њега. Панарет Пловдивски, који га је својевремено 1872. и предложио за нишког митрополита, навео је да Виктор „из дана у дан постаје све непокорнији, непослушнији и грубљи“. Предлог Панарета Пловдивског био је да се он уклони из Нишке митрополије, по потреби и уз помоћ државних власти. Међутим, показало се да нема кандидата који би могао да га наследи у тој важној митрополији. Због тога је, на предлог егзарха Антима I, који је за разлику од других добро увиђао да би Нишка митрополија могла да се врати у Васељенску патријаршију уколико митрополит Виктор буде замењен, одлучено да он ипак остане на њеном челу.⁸³⁷ Чак је и Порта, имајући у виду стање на терену, посебним актом обавестила Мешовити савет да је пожељно да митрополит Виктор остане у Нишкој митрополији. Међутим, Стојан Чомаков је и даље указивао на то да „поправљања стања“ у Нишкој митрополији неће бити док он не буде смењен. Имајући у виду чврсте бугарске позиције са којих је наступао, јасно је да је мислио да би Виктором сменом било омогућено јачање бугарске националне пропаганде међу верницима, али није успео да то наметне као став већине чак ни у Мешовитом савету. Таква питања обично су остављана за наредну седницу, с тим што потом

---

⁸³⁵ 217. Засџданіе на Свѣтій Синодѣ, 1874. фебруарій 1., Протокол на Св. синодѣ 1874–1877, ЦИАИ Софија, фонд. 1, а. е. 2 в, оп. 1, 139–140. N. V. Radosavlevitch, *Viktor Tcholakov : Taxidiote de Hilendar et métropolit de Nich*, Bulgarian Historical Review /Revue bulgare d' Histoire, XXXVII, 1–2, Sofia 2009, 137–138.

⁸³⁶ 218. Засџданіе на Свѣтій Синодѣ, 1875. фебруарій 9, Протокол на Св. синодѣ 1874–1877, ЦИАИ Софија, фонд. 1, а. е. 2 в, оп. 1, 141; N. V. Radosavlevitch, *Viktor Tcholakov : Taxidiote de Hilendar et métropolit de Nich*, 138.

⁸³⁷ 229. Засџданіе на Свѣтій Синодѣ, 1875. август 26, Протокол на Св. синодѣ 1874–1877, ЦИАИ Софија, фонд. 1, оп. 1, а. е. 2 в, 164–165.

нису бивала одмах покретана.⁸³⁸ Чомаков и Цанков, међутим, нису одустајали, и инсистирали су да се питање нишког митрополита Виктора реши, што је увек изнова одлагано због осетљивог стања у епархији.⁸³⁹ Судар два ауторитета, једног колективног, Мешовитог савета Бугарске егзархије, и другог, личног, митрополита Виктора у Нишкој епархији, показао је слабост једног тела које је било устројено слично као и у Васељенској патријаршији, али је излазило из оквира своје надлежности и покушавало да црквену јерархију употреби у сврхе формирања бугарског идентитета код свих словенских верника. Неуспеху радикалног крила бугарског покрета доприносио је својим компромисним ставовима и егзарх Антим I.

Покушај да се истисне српски утицај и митрополит Виктор стави под контролу, пошто је било очигледно да би његова смена била превише ризична по интересе Бугарске егзархије, настављен је на друге начине, посредним и непосредним притисцима на њега лично. Од њега је изнова тражено да достави одређену суму новца која је следовала Егзархији, мимо владичанских прихода. Мешовити савет такође је захтевао да му се доставе тачни подаци о приходима и расходима Нишке митрополије за 1873. и 1874. годину, што је било необично јер 1873. то тело није ни постојало а тим питањима бавио се Свети синод.⁸⁴⁰ Из наредног писма које је упућено митрополиту Виктору, види се да је одбијао да прочита окружнице које су упућиване свештенству и верницима у погледу егзархијских прихода, под образложењем да ће то изазвати проблеме у епархији. Такође је опоменут и због тога што у Нишкој митрополији још увек није био изабран Епархијски савет. Митрополит је оптуживан да верницима намерно погрешно тумачи поруке из Мешовитог савета, уз формално истакнуту напомену да су у Бугарској егзархији сви верници једнаки, без обзира на порекло.⁸⁴¹

---

⁸³⁸ 94. *дѣсловоѣ. Редовно засѣданіе на Смѣсенный съвѣтъ*, 28. јануарія 1875, ЦИАИ Софиа, фонд. 1, а. е. 1, оп. 12, 94.

⁸³⁹ 95. *дѣсловоѣ. Редовно засѣданіе на Смѣсенный съвѣтъ*, 31. јануарія 1875, ЦИАИ Софиа, фонд. 1, а. е. 1, оп. 12, 96.

⁸⁴⁰ Цариград, 24. фебруара 1875, *Мешовити савет митрополиту Виктору Чолакову, Протоколъ на писма-та испроводены отъ Екзархийскіяты и Смѣсеннїиыты Съвѣтъ*, ЦИАИ Софиа, фонд. 3, оп. 1, а. е. 1, бр. 357, 265.

⁸⁴¹ Цариград, 28. априла 1875, *Мешовити савет митрополиту Виктору Чолакову, Протоколъ на писма-та испроводены отъ Екзархийскіяты и Смѣсеннїиыты Съвѣтъ*, ЦИАИ Софиа, бр. 406, 310.

Помињање порекла верника у писму Мешовитог савета управо указује на то да се у Нишкој митрополији створила јасна разлика међу њима управо по том основу.

Како није успела смена митрополита Виктора административно или посредно, путем избора за члана Светог синода, а није реализована ни идеја да му се додели викарни епископ који би на лицу места имао увид у стање у Нишкој митрополији, Мешовити савет окренуо се непосредној комуникацији са црквеним општинама у њој. У том погледу Лесковац је имао посебно место. У Егзархији се погрешно сматрало да српско опредељење верника у Лесковачкој кази није било толико изражено као у случају града Ниша, и да тамо још увек постоје изгледи да се бугарски идентитет усвоји и учврсти. Како је тамошњи намесник поднео оставку, Мешовити савет је у Лесковац упутио новог намесника, архимандрита Теодосија. Митрополиту Виктору саопштено је да се то чини и по његовој жељи и захтевима које је изнео, односно да нови намесник познаје локалну средину и обичаје, али и да „зна српски језик“. Од митрополита Виктора тражено је да му да неопходна упутства за рад, и да о његовом доласку обавести Лесковачку црквену општину.⁸⁴² Убрзо је митрополит Виктор Чолаков обавештен да је архимандрит Теодосије стигао Лесковац⁸⁴³ На заобилажење митрополита Виктора Чолакова у комуникацији са црквеним општинама и њиховим намесницима указује и писмо митрополита Панарета Пловдивског упућено архимандриту Теодосију по доласку у Лесковац. Панарет Пловдивски јавља да је егзарх Антим I добио његово писмо у коме је изнео које мере је почео да примењује да би у црквену општину увео поредак који је Мешовити савет очекивао. Имајући у виду специфичности средине и снажан српски утицај, архимандриту Теодосију поново је саветовано да се пре било каквог корака упозна са локалним приликама и очекивањима верника.⁸⁴⁴

Улога архимандрита Теодосија у Лесковцу била је да врати поверење у Бугарску егзархију и ради на успостављању бугарског идентитета становништва, што је било јасно из његових писама које је слао непосредно у Бугарску егзархију

---

⁸⁴² Цариград, 2. маја 1875, *Мешовити савет митрополиту Виктору Чолакову*, Протоколъ на писмата испроводени отъ Екзархийскіяята и Смѣсенѣннията Съвѣтъ, ЦИАИ София, бр. 413, 326–327.

⁸⁴³ Цариград, 26. маја 1875, *Мешовити савет митрополиту Виктору Чолакову*, Протоколъ на писмата испроводени отъ Екзархийскіяята и Смѣсенѣннията Съвѣтъ, ЦИАИ София, бр. 435, 333.

⁸⁴⁴ Цариград, 24. јулиј, 1875. *Панарет Пловдивски архимандриту Теодосију*, Протоколъ на писмата испроводени отъ Екзархийскіяята и Смѣсенѣннията Съвѣтъ, ЦИАИ София, 379–380.

у Цариград. У томе је потпуно заобишао канцеларију митрополита Виктора, преко које је таква врста комуникације требало да се спроводи. Већ у писму од 13. (25) августа 1875, упућеном у Георгију Груеву Цариград, он истиче да је „дух народа“ у великој већини српски, образлажући то чињеницом да многи који различитим пословима одлазе у Кнежевину Србију или у Аустро-Угарску тамо добијају сазнања да је Бугарска егзархија шизматичка црква коју нико не признаје, и која не може да даје свето миро. По њему, бугарски идентитет у граду је такође присутан, али је био мањински. Његови носиоци су били људи који су одржавали трговачке и друге пословне везе са бугарским земљама и са Цариградом. У Лесковцу су примали све бугарске новине, али се бугарски утицај даље од тога није осећао. Као пример слабог деловања Егзархије, архимандрит Теодосије је навео чињеницу да Органски устав у Нишкој митрополији није стављен у дејство, и да би прилагођавање те епархије његовим одредбама могло да траје две или три године. Већ тада, он је навео да је Ниш „сасвим посрбљен“, да је деловање учитеља Срба јако, и да му је митрополит Виктор саопштио да је епархија још увек у Бугарској егзархији само захваљујући његовом ауторитету. Теодосије наводи да су, поред Срба, за такво стање били одговорни и Цинцари. Он није био задовољан ни са платом коју је општина требало да одреди, али је она то избегавала да учини. Да је у Лесковац дошао са већ формираним мишљењем о српској пропаганди као разлогу неуспеха деловања Бугарске егзархије, потврђује чињеница да је изнео сумњу да митрополит Виктор тајно ради против добијања султановог фермана за градњу цркве Светих Ћирила и Методија у Лесковцу, само због тога што би била посвећена тим светитељима. Такво образложење у потпуности је лишено смисла, али је могуће да је он у Цариград писао све што би митрополита Виктора дискредитовало код Мешовитог савета.⁸⁴⁵ Архимандрит Теодосије дошао је потом у Ниш, и пред повратак у Лесковац, 2. (14) септембра 1875, послао је у Цариград свој извештај. У њему је навео је да је митрополит Виктор „од Егзархије“ примио писмо којим је тражено да верници буду лојални Бугарској егзархији и султану Абдул Азизу I, те да се властима пријаве сва сумњива лица која спроводе антидржавне и противегзархијске радње. У том писму, такође адресираном на Георгија Груева,

---

⁸⁴⁵ Радка Колева, Анна Аврамова, *Българската екзархия, сборник : Документи от архивните фондове на Народна библиотека „Иван Вазов“*, Пловдив 2003, 120, 201–202.

архимандрит Теодосије је био веома оштар, показујући отворену нетрпељивост према српским утицајима. О истиче да би од пријава сумњивих личности корист била мала, јер су „сумњива лица сви учитељи који су с његовом (митрополитовом) дозволом доведени из Србије, или преко Србије из Херцеговине“. Ти учитељи су вернике, по његовом мишљењу, убеђивали да су Срби. Архимандрит Теодосије, међутим, није дао никакво објашњење зашто су то они прихватили ако то већ нису били. Теодосије оптужује митрополита Виктора да је једног Цинцарина, „српског шпијуна“, поставио за школског епитропа, и да он служи као курир између Београда и њега. О митрополиту Виктору није бирао речи, истичући да су му неки Цинцари „и памет узели“, и да ће он направити проблем и Егзархији и Нишкој митрополији, јер паралелно са егзархијским властима комуницира са митрополитом Србије, од кога је тражио и добио један освештани антиминос. Такође је у службу примио и свештеника кога је рукоположио скопски митрополит Васељенске патријаршије. Као хитне мере које би требале да Нишку митрополију сачувају у оквирима Егзархије, архимандрит Теодосије предложио је да сви учитељи буду отпуштени а митрополит смењен. На крају, изнео је и тврдњу да група Цинцара подстиче митрополита да и њега уклони из Лесковачке општине.⁸⁴⁶

И поред слабог утицаја на локалне прилике, архимандрит Теодосије није одустајао од својих намера. Будући да није био смењен од митрополита, он је остао у Лесковцу. Писмом од 21. јануара (2. фебруара) 1876. обавестио је Груева о томе да су у Лесковцу, Нишу, Прокупљу и Власотинцу формиран локални савети. Значајнији део писма односио се на програм који је осмислио за бугарске школе у тим местима, који му је уз писмо проследио, али који никада није имао могућност да заживи не само због одбијања локалне средине, већ и због Велике источне кризе.⁸⁴⁷

Из писама архимандрита Теодосија виде се прави разлози због којих је послат у Лесковац. У његовом случају није било речи о било каквом раду на уређењу општинских послова, већ да се радило о контролисању и дисциплиновању митрополита Виктора. Митрополит је брзо увидео прави разлог Теодосијевог

---

⁸⁴⁶ Исто, 128, 209–211.

⁸⁴⁷ Исто, 166, 255–256.

доласка, и припремао се да га из Митрополије врати натраг у Цариград. Када је реч о Теодосијевим наводима о пореклу учитеља, они који су дошли из Кнежевине Србије нису били реткост. Занимљиво је, међутим, помињање учитеља пристиглих у Нишку митрополију из Херцеговине. Мада се не наводе њихова имена, то је вредан податак у сагледавању српске националне акције на југу. Њихово присуство и није морало да буде велико али је, услед устанка у Босни и Херцеговини, архимандрит Теодосије истицањем те чињенице можда покушао да дискредитује митрополита Виктора код османских власти и да Мешовитом савету пружи више материјала за његову смену.

На основу поменутих чињеница о приликама у Нишкој митрополији и ставу митрополита Виктора Чолакова према верницима на једној, и органима Бугарске егзархије, пре свега Светом синоду и Мешовитом савету на другој страни, као и комуникације коју је одржавао са митрополитом Србије Михаилом Јовановићем, отвара се питање његове лојалности егзархијској идеји. Она свакако није била безусловна, јер су његови поступци повремено били директно супротстављени наредбама које је добијао из средишта Бугарске егзархије, док је практично опструирао деловање опуномоћених изасланика који су требали да остваре увид у његов рад и стање у Нишкој митрополији уопште. Родом Бугарин из Калофера, Хиландарац коме је шизма свакако тешко пала, али није желео да напусти Ниш као средину са којом се сродио, он можда није потпуно затворио врата у комуникацији са Васељенском патријаршијом. Доступних извора првог реда који би то потврдили нема, али његово понашање током 1878. и брзина којом је шизму превазишао ступањем у редове канонски признате Православне цркве у Кнежевини Србији указују на то да је постојала и та могућност. Његовог сукоба са архијерејима Васељенске патријаршије у време док је био егзархијски митрополит у суштини није ни било.

Сложена ситуација била је и у Скопској митрополији, посебно у Врањској кази, односно њеном делу који је административно припадао Нишком мутесарифлуку. Врање је пре формирања Бугарске егзархије и истиљама, на основу кога је допуштено да се Скопска митрополија њој припоји, имало викарног врањанског епископа, као и епископски конак. По прихватању истиљама и

стварању егзархијске Скопске митрополије, у Врању није успостављен викарни егзархијски епископ, већ је оно непосредно подређено скопском митрополиту Доротеју. У самом Врању постојало је више струја међу православним верницима, од којих је само једна била егзархијска, а у њеном окриљу настала је и фракција везана за митрополита Доротеја Скопског. Врање је било пример места у коме су очекивања од Бугарске егзархије била велика, али су она брзо изневерена, јер се од самог почетка утицај Кнежевине Србије, али и Васељенске патријаршије, сузбијао поступцима који су били отворено непријатељски. Сви видови српског утицаја који су у Нишкој митрополији до одређене границе толерисани, у Скопској митрополији су прогањани, што је код верника изазвало реакцију супротну од очекиване, и део њих се вратио у оквире Васељенске патријаршије, мада тиме нису престали и неспоразуми Срба и Грка у Скопљу.⁸⁴⁸ Славенко Терзић је и на примеру Скопске митрополије указао да су Бугари у одредбама Фермана из 1870. видели могућност територијалног профилисања будуће бугарске државе. Борба између Бугара и Срба у Скопљу ће бити нарочито изражена после Берлинског конгреса 1878.⁸⁴⁹

Захтеви за прикупљање дажбина за Бугарску егзархију уредно су слати и у Скопље и у Врање, а у њиховој реализацији није било проблема као у случају Нишке митрополије. Један од таквих захтева, из јуна 1874, било је и увођење дискаса (пјата) у храмове за помоћ сиромашним бугарским школама.⁸⁵⁰ У Скопску митрополију, самим тим и у Врање, није стигао позив за учитељски сабор на коме је требало да буду дефинисани наставни планови и програми за бугарске основне школе, као и за Учитељски завод који је тек требало отворити. Позив је подразумевао да се дају и идеје о избору најбољих и најоданијих учитеља, као и о начинима како би их било могуће контролисати.⁸⁵¹ Изостављање и Скопске

---

⁸⁴⁸ Ст. Новаковић, *Епархијалници Рашко-призренске и Скопске епархије*, Балканска питања, Београд 1906, 527–537; С. Терзић, *Стара Србија (XIX–XX век): драма једне цивилизације*, Нови Сад – Београд 2012, 161–162.

⁸⁴⁹ С. Терзић, *нав. дело*, 162. Ту чињеницу потврђују и бугарски аутори, попут Илије Тодева, који бугарску егзархију јасно види као основу бугарске државности. И. Тодев, Тодев И., *Екзархијата – фактичко начало на модерната бугарска државност, Држава и црква – Црква и држава в бугарската историја* : Сборник по случај на 135 – годишнината от учредяването на Бугарската екзархија, Софија 2006, 238.

⁸⁵⁰ Цариград, 10. јуна 1874, *Мешовити совет Црквеној општини Врање*, Протокол на писма-та испроводени отъ Екзархийскіяятъ и Смѣсенѣнниятъ Съвѣтъ, ЦИАИ Софија, бр. 39, 61.

⁸⁵¹ Цариград, 2. јула 1874, *Мешовити совет епархијским советима Бугарске егзархије*, Протокол на писма-та испроводени отъ Екзархийскіяятъ и Смѣсенѣнниятъ Съвѣтъ, ЦИАИ Софија, бр. 79, 65–66.

митрополије и Врањанске црквене општине са списка адреса на које је тај циркулар упућен указује на несигурност Мешовитог савета Бугарске егзархије у погледу прилика у Скопљу и Врању, односно наклоњености бугарској црквеној и националној идеји, слично као што је био случај са Нишком митрополијом.

Захваљујући првобитној акцији и одређеној солидарности Бугара и Срба у погледу дистанцирања од грчког утицаја, што је била последица недовољног разумевања верника од стране Васељенске патријаршије, црква у Врању припала је Егзархији, док је епископски конак чак био оштећен у нередима од стране неких пробугарских група. Врање није било велики град као Скопље и није имало више цркава да би оне биле подељене између Патријаршије и Бугарске егзархије, већ само једну. И црквена општина у Врању се по припадности Егзархији звала Бугарска општина. Њено језгро чинили су људи који су били одани скопском митрополиту Доротеју, али је велико питање да ли су њени чланови представљали већину верника, посебно ако се има у виду њихово изјашњавање 1878. Када је скопски митрополит Доротеј дао оставку на свој положај у складу са Органским уставом, како би се посветио дужности члана Светог синода, Врањанска пробугарска општина тражила је да он остане у епархији, што није било могуће. У Скопску митрополију упућен је Кирил Белоградчички, како би умирио ситуацију и објаснио да митрополит Доротеј није смењен и да је оставка била његова воља. Чињеница да је на путу ка Скопљу Кирил прво отишао у Врање, и да је од нишког митрополита Виктора Чолакова затражио информације шта се у том граду дешава, указује на озбиљна превирања међу православним верницима.⁸⁵² Избор Кирила Белоградчичког није био случајан. Поред чињенице да је био викарни епископ егзарха Антима I, за његов избор за одлазак у Скопску митрополију, а пре свега у Врање, вероватно је од значаја и то што је образовање стекао у једној од најугледнијих српских просветних институција, Карловачкој богословији. Да је ситуација у Врању била сложена, и да је епископ са одличним знањем српског језика, познавањем српске историје и српског народа уопште, био неопходан на лицу места како се Скопска митрополија или један њен део не би вратили у оквире Васељенске патријаршије, показује и писмо упућено митрополиту Григорију

---

⁸⁵² Цариград, 2. јула 1874, *Мешовити савет Црквеној општини Врање*, Протоколъ на писма-та испроводены отъ Екзархийскіяята и Смѣсенѣнніяята Съвѣтъ, ЦИАИ София, бр. 118, 95.

Доростолско-Червенском да пошаље информације о томе како на локалне прилике у Нишу и Врању утиче скопски патријаршијски митрополит, који је чак и у Нишу узео једну кућу под закуп.⁸⁵³ Кирил Белоградчички није успевао да са питања оставке митрополита Доротеја скрене пажњу архимандрита Данила, који је био на челу Врањанске црквене општине, на друга питања. Архимандрит Данило писао је и директно Мешовитом савету, заобилазећи митрополита Кирила, поново са захтевом да се у Скопску епархију врати митрополит Доротеј.⁸⁵⁴

Мешовити савет настојао је да заштити ауторитет митрополита Кирила. Врањанској општини скренута је пажња на то да питање избора скопског митрополита није најважније. Из тог писма види се сва крхкост егзархијских позиција у Врању. У њему се, поред осталог, наводи да је Бугарску егзархију скопски Вали-паша обавестио да само у Врањанској кази има три до четири хиљаде патријаршијских кућа, и да је неопходно да се у граду једна црква уступи за њихове потребе. Вали-паша није се превише удубљивао у проблеме међу православнима и није водио рачуна о томе да у граду постоји само једна црква, што је могло да изазове нове сукобе. Због тога је Мешовити савет упозорио архимандрита Данила да интересе Бугарске егзархије у Врању Патријаршија може лако да угрози, и да због тога Врањанска општина треба да беспоговорно слуша митрополита Кирила.⁸⁵⁵ Из поменуте преписке отвара се питање ко су по етничкој припадности били верници из кућа које су се у Врању и у том времену изјашњавале као патријаршијске. У Врању је био мали број становника несловенског порекла (Грци, Цинцари), а већина оних који су изражавали оданост Патријаршији, с обзиром на то да свакако нису били Бугари, могли су само да буду Срби. Митрополит Кирил Белоградчички због тога је добијао упутства да реши сукобе не само у Врању, већ и сукоб Врањанске са Скопском општином, при чему му је сугерисано да са обе стране комуницира и постигне одржив споразум, како би га Епархијски савет

---

⁸⁵³ Цариград, 26. августа 1874, *Мешовити савет митрополиту Григорију Доростолско-Червенском*, Протоколъ на писма-та испроводены отъ Екзархийскіяята и Смѣсенѣннията Съвьтъ, ЦИАИ София, бр. 159, 125–126.

⁸⁵⁴ Врање, септембар 1874, *Архимандрит Данило Мешовитом савету*, Протоколъ на писма-та испроводены отъ Екзархийскіяята и Смѣсенѣннията Съвьтъ, ЦИАИ София, 181–182.

⁸⁵⁵ Цариград, 16. децембар 1874, *Мешовити савет архимандриту Данилу*, Протоколъ на писма-та испроводены отъ Екзархийскіяята и Смѣсенѣннията Съвьтъ, ЦИАИ София, бр. 279, 215–216.

предложио за новог скопског митрополита.⁸⁵⁶ Изложени догађаји показују колико је структура Бугарске егзархије у неким митрополијама које нису биле етнички потпуно хомогене заправо била слаба, и то до те мере да би неспоразуми унутар једне црквене општине могли да је са тог простора уклоне.

Појавом устаничких чета у бугарским земљама, а пре свега Априлским устанком 1876, Бугарско питање постало је део Велике источне кризе. У даљем раду како егзарха Антима I, тако и Светог синода и Мешовитог савета, идеје о успостављању бугарског идентитета код верника у епархијама које су, иницијално или истиљамом, (Нишка, Скопска), биле додељене Бугарској егзархији, више нису биле у првом плану и изгубиле су на актуелности. Главна брига била је заштита верника од неселективног одговора на устанке од османских нерегуларних трупа. Нишки митрополит Виктор Чолаков тако је, од 1872. до 1876, успео да опстане на челу епархије и поред намера мешовитог савета да га на сваки могући начин удаљи из ње. У својој решености да постепено спроведу процес бугаризације верника, световни чланови Мешовитог савета и део духовних лица превиђали су чињеницу да је њихова свест већ формирана, и да се одласком митрополита Виктора не би постигло ништа, јер би се епархија жељом верника вратила у структуру Васељенске патријаршије.

Ситуација у Врању била је слична нишкој, с тим што у Врањској кази није била успостављена епархија као до 1870. у структури Васељенске патријаршије, већ је она била директно подређена скопском егзархијском митрополиту, а по потреби су у њу слати протосинђели. Колебања верника била су стална, да би се многи по смањењу бугарског притиска у време избијања Априлског устанка 1876. вратили у Васељенску патријаршију, као у сигурно уточиште. Егзархијске власти су, попут Лесковца у Нишкој митрополији, и у Врање слали опуномоћене протосинђеле и архимандрите ради реализације својих циљева, али они нису били оствариви. На крају, то се претворило и у личну иницијативу групе људи око Мешовитог савета.

---

⁸⁵⁶ Цариград, 16. декемвриј, 1874, *Мешовити савет митрополиту Кирилу Белоградичком*, Протоколъ на писма-га испроводены отъ Екзархийскіяята и Смѣсенѣннията Съвьтъ, ЦИАИ София, бр. 280, 217.

За разлику од Нишке митрополије и Врањске казе, у Нишавској митрополији је било присутно јако бугарско осећање, које је додатно афирмисао митрополит Евстатије Димитракијев (1874–1878). Он је, по одласку Партенија Хацитризовског, стабилизовао пробугарско и проегзархијско стање у Митрополији, и већих колебања и сукоба у њој није било, све до 1878. То стање се мења увођењем српске државне и црквене управе, и одређивањем нових граница на Балканском полуострву по одлукама Берлинског конгреса.

ВЕЛИКА ИСТОЧНА КРИЗА И УСПОСТАВЉАЊЕ НОВЕ РЕАЛНОСТИ

Кнежевина Србија и Бугарска егзархија у Великој источној кризи (1876–1878)

Дефинишући Бугарску егзархију као резултат широког и легалног црквено-народног покрета, Зина Маркова указала је на чињеницу да је она од османских власти прихваћена као званични представник бугарског народа. Исто тако, Маркова је јасно указала на то да је Бугарска егзархија могла да опстане само у оквирима пуне лојалности према Порти, и да друге опције до 1878. нису постојале. Са тим је био сагласан и бугарски егзарх Антим I, човек који је на прво место стављао поштовање реда и закона, се док га околности нису приморале да у заштити Бугара од насиља нередовних османских трупа 1876. тражи заштиту од стране Русије и других европских сила.⁸⁵⁷ Подршка националној револуционарној делатности од Бугарске егзархије у почетку је била искључена, а комитске чете које су се повремено појављивале нису добијале никакву подршку из њених редова, и брзо су нестајале. Због тога су њихови чланови или одлазили ван граница Османског царства, или су бивали хапшени и потом осуђивани. Лојалност егзархијских органа је, међутим, допринела да османске државне власти у знак добре воље амнестирају неке од заточених или интернираних лица, посебно ако се радило о свештеницима или монасима оптуженим за скривање припадника тих чета.⁸⁵⁸

Велика источна криза ставила је Бугарску егзархију, пре свих егзарха Антима I и поједине митрополите, пред искушење како да поступи. Устанци у Херцеговини и у Босни довели су до афирмације идеје о ослобођењу Бугара оружаним путем, на шта су османске власти одговориле већом концентрацијом војске у бугарским земљама, посебно њеног резервног и мање дисциплинованог састава. То је довело до појава незаконитих поступака и насиља према бугарском хришћанском становништву. Егзархија је настојала да заштити вернике позивајући власти да то спрече, а Бугари су се припремали за оружани отпор. Ислеђивања нису

---

⁸⁵⁷ З. Маркова, *Българската екзархия 1870–1878*, София 1989, 200–201; Кирил (Марков), патриарх бугарски, *Екзарх Антим (1816–1888)*, София 1958, 700.

⁸⁵⁸ З. Маркова, *нав. дело*, 203.

били поштеђени егзархијски свештеници и монаси, а егзарх Антим I је, у циљу њихове заштите, инсистирао да истражни поступци који се воде буду у оквирима закона.⁸⁵⁹

О томе колико су за вернике који су припадали Бугарској егзархији биле тешке прилике у Османском царству 1876, говори и чињеница да су хапшења била масовна, да су били ретки свештеници или учитељи који нису ислеђивани, и да је сам егзарх Антим I изјавио да су због Грчког устанка 1821. Турци обесили патријарха Григорија V, и да то исто сада могу да учине и са њим.⁸⁶⁰ Чињеница да су у Солуну фебруара 1876. године нападнути и убијени страни конзули говорила је о општој несигурности. Маја 17. 1876. године извршен је дворски преврат. Са престола је збачен султан Абдул Азиз I, а за новог султана проглашен је његов синовац, Мурат V. Он није уживао популарност нити је држао контролу над ситуацијом у држави, док је утицај улеме поново порастао. Такве несигурне околности нису доприносиле стабилности црквених прилика.⁸⁶¹

Порта је 1876. тражила „добровољне“ прилоге од грађана у новцу за рат против Србије и Црне Горе, захтевајући од егзарха Антима I да по епархијама упуту циркулар (такрир) са позивом да дају новац, уз очекивање да ће бити сакупљен значајан износ. Као пример немилосрдног фискалног притиска под именом наводне добровољне помоћи може да послужи чињеница да је само на Пловдивски округ било разрезано 13 милиона гроша. Знајући у каквом стању сиромаштва се налази већина верника, посебно после гушења бугарских побуна у којима су систематски пљачкани села и градови, егзарх Антим I није одмах реаговао на то, тражећи да из свих епархија добије информације о стању у народу. У међувремену, он је митрополитима у епархијама које су биле пограничне према Србији упутуио писмо којим их је упозорио да долазе тешка времена у којима треба сачувати мир, уз уобичајене формулације о потреби пуне оданости османским властима.⁸⁶²

Велика источна криза била је нова ситуација, која је у значајној мери довела до умањивања неспоразума између Православне цркве у Кнежевини Србији и

---

⁸⁵⁹ Кирил (Марков), *нав. дело*, 698.

⁸⁶⁰ Исто, 702.

⁸⁶¹ Кирил (Марков), *нав. дело*, 709–710; И.Ортајли, *Најдужи век империје*, Београд 2004, 225.

⁸⁶² З. Маркова, *нав. дело*, 204–206; Кирил (Марков), *нав. дело*, 708–709.

државних власти Кнежевине на једној, и Бугарске егзархије на другој страни. По избијању српског устанка у Херцеговини и у Босни 1875, и немогућности устаника да забележе озбиљне успехе, било је само питање времена када ће у рат против Османског царства ући две српске државе, Кнежевина Србија и Кнежевина Црна Гора. У времену од устанка у Босанском ејалету 1875, до ступања Кнежевине Србије у рат 1876, вршене су ратне припреме и на српској и на османској страни. Бројно надмоћнија и опремљенија османска војска, са знатно више резерви, била је супротстављена оружаним снагама Кнежевине Србије које су, поред мање стајаће, биле састављене од бројне народне војске, недовољно спремне и дисциплиноване, али високо мотивисане. Судар те две војске имао је и претходне припреме, посебно када је реч о попуњавању људством. Кнежевина Србија је у том погледу рачунала на Руски добровољачки корпус генерала Черњајева, који је у рату дао значајан допринос српским ратним напорима.⁸⁶³ Мање познато у историографији било је учешће бугарских добровољаца у српској, али и у црногорској војсци, која је отворила фронт ка Херцеговини. Тада је до пуног изражаја дошла политика Кнежевине Србије која је подразумевала да се у погледу црквеног питања не улази у веће расправе са Бугарском егзархијом. Бугарски револуционарни централни комитет, са седиштем у Румунији, која у том тренутку није планирала улазак у рат, могао је стога да без превеликог оптерећења црквеним неспоразумима приступи реализацији ослободилачких планова у бугарским земљама, рачунајући управо на помоћ Кнежевине Србије. У војску Кнежевине ступили су бројни избегли Бугари, као и они који су се већ налазили у Србији. У редовима српске војске је током рата било 1.346 Бугара, официра, подофицира и војника, од оних који су у Србији стицали универзитетско образовање, до комитских елемената потеклих из чета у Македонији или на Старој Планини.⁸⁶⁴ И у војску Кнежевине Црне Горе је, прошавши у смелој акцији 1876. једним аустроугарским бродом кроз Дарданеле, ступио одред од двеста бугарских добровољаца.⁸⁶⁵

---

⁸⁶³ С. Рајић, *Спољна политика Србије : између очекивања и реалности 1876–1878*, Београд 2015, 442–445.

⁸⁶⁴ Н. В. Радосављевић, *Српски документи из фонда „Симо Соколов“ Бугарског историјског архива Софија*, Споменик СЛП, Одељење историјских наука, 15, Београд 2009, 127.

⁸⁶⁵ Већина тих добровољаца се, услед лошег третмана и организације њиховог прихвата у Црногорској војсци, временом преко Босне пребацила у Кнежевину Србију. Исти, *Сећања бугарског*

Априлски устанак Бугара био је низ оружаних покрета које је координирао Бугарски револуционарни централни комитет, успостављен од Љубена Каравелова и истомишљеника у Букурешту. Он је био мотивисан устанком у Босни и Херцеговини и све извеснијим ступањем у рат Кнежевине Србије и Кнежевине Црне Горе против Османског царства. Његова делатност била је у складу са континуитетом бугарске оружане четничке акције и устаничког деловања које заправо никада у потпуности није престало, као ни организовање војних формација у иностранству, међу којима се посебно издваја чета Христа Ботева.⁸⁶⁶ Први оружани напад устаника извршен је у Копривштици 20. априла (2. маја) 1876. а под краткотрајну власт устаника дошла су још нека места, попут Панађуришта и Карлова. Устанак је избио и у граду Батаку у Родопима, у коме су османске нередовне трупе извршиле бројне злочине над цивилним становништвом и готово га истребиле, затим у околини Трнова и на Старој Планини. Ти покрети нису били добро усклађени, због чега су били брзо угушени. Масовни устанак био је планиран са четом Христа Ботева, која се 17. маја укрцала на брод „Радецки“. Брод је ишао из Ђурђева за Кладово. Бугари су били обучени у цивиле, а потом су на броду обукли униформе и приморали капетана да пристане уз бугарску обалу западно од Козлодуја. Чета се потом пребацила у Врачански крај, где је почела деловање у близини српских граница, поред којих је концентрација османске војске била велика. Погибија Христа Ботева 20. маја 1876. довела је до слома ове акције, а већина припадника његове чете погинула је или била заробљена.⁸⁶⁷ Међутим, Бугарско питање је овим покретима отоврено, и постало је део Велике источне кризе.

Ти догађаји довели су до тога да Кнежевина Србија тежиште односа са Бугарима са Егзархије пренесе на националне револуционарне елементе, који су тежили ка оружаном ослобођењу од османске власти. О учешћу Бугара у добровољачком кору српске војске сведочи и њихова сачувана заоставштина, попут списа Димитра Поп-Георгијева Берковског из Ћустендила, блиском Георгију

добровољца Неша Брајкова на догађаје у Херцеговини 1876, Мешовита грађа 29, Београд 2008, 129–131.

⁸⁶⁶ К. Косев, *Априлското вџтание : прелудия кџм освобождението*, Софија 2000, 52–58.

⁸⁶⁷ Исти, 85–87; П. С. Цветков, *Бџлгария и Балканите : от древноста до наши дни*, Варна 1998, 349–353.

Раковском, који је са Србијом био у сталном контакту још од времена Прве бугарске легије 1862.⁸⁶⁸ У преписци са српским пријатељима поводом устанка у Херцеговини и у Босни 1875, оптимизам је делио и Љубен Каравелов. Касније, за време прекида ратних дејстава 1877, он се налазио у Београду, из кога је контактирао са архимандритом Савом Дечанским, али и Србима из Книна, у коме се налазила болница босанских устаника. Његова комуникација из Београда се одвијала и са Бугарима у Букурешту.⁸⁶⁹ Поред тога, бугарски емигранти који су у том граду живели, били су заинтересовани за предстојећу српску ратну кампању и тим поводом су се обраћали српском дипломатском представништву у Румунији, о чему је Влада у Београду одмах обавештена.⁸⁷⁰ Бугарска егзархија и сви њени органи тако су дошли у други план. Из тога треба изузети пограничне области према Кнежевини Србији, у којима су и свештенство и митрополити са њом одржавали блиске везе.

Ступањем Кнежевине Србије и Кнежевине Црне Горе у рат против Османског царства 30. јуна 1876, званична комуникација Бугарске егзархије и њених органа са њима постала је немогућа. Она се до тада службено одвијала преко српског дипломатског представништва у Цариграду, које је због рата престало са радом. Од Бугарске егзархије тако су били одсечени Бугари који су у Кнежевини Србији били на школовању, или су живели у њој бавећи се различитим пословима. Линија фронта била је препрека која је онемогућавала било какву комуникацију, коју османске војне власти не би дозволиле.

---

⁸⁶⁸ Н. В. Радосављевић, *Пет непознатих докумената за историју Срба у Босни и Херцеговини у бугарским фондовима*, Зборник за историју БиХ 6, Београд 2009, 86; Берковски, *Димитър Попгеоргиев*, Енциклопедичен речник Кюстендил (П. Ч), Софија 1988, 49.

⁸⁶⁹ Н. В. Радосављевић, *Пет непознатих докумената за историју Срба у Босни и Херцеговини у бугарским фондовима*, 88–89.

⁸⁷⁰ Већ крајем 1875. Кнежевина Србија почела је да прима пребегле Бугаре, међу којима су били и они који су радили на организацији устанка у бугарским земљама. Део њих ишао је преко Румуније, и обраћао се српском дипломатском представништву у Букурешту. Дипломатско представништво добило је инструкције како поступати у тим случајевима Београд, 9. новембра 1875, *Президијално писмо упућено М. Петронијевићу, заступнику Србије у Букурешту*, АС, МИД, ПО, р. 33, година 1875, ф. II, д. 1, II/40. То, међутим, још увек није била масовна појава, јер је постојала могућност да османска дипломатија брзо схвати о чему се ради, па је дипломатско представништво вршило озбиљне провере пре додељивања српских исправа, о чему је Министарство иностраних дела редовно информисано. Букурешт, 28. новембра 1875, *М. Петронијевић министру спољних послова Борђу Павловићу*, АС, МИД, ПО, р. 33, година 1875, ф. II, д. 1, II/52, (препис).

У намери да смањи притисак на бугарски народ услед одмазде због устанничких покрета, егзарх Антим I се 1. августа 1876. писмом обратио митрополиту новгородском и петербуршком Исидору, председнику Светог синода Московске патријаршије, обавестивши га о поступању османских трупа према православним Бугарима, и тражећи од руског цара Александра II „заштиту, покровитељство и избављење“.⁸⁷¹ Истовремено, егзархови емисари Драган Цанков и Марко Балабанов, кренули су крајем јула 1876. пут Средње и Западне Европе, како би тамо указали на Бугарско питање. Сигурности ради, Цанков је кренуо преко Варне и Румуније, а Балабанов бродом до Трста и потом ка Бечу. На том путу прва станица им је била Аустро-Угарска, у којој су по савету Феликса Каница тражили пријем код цара Фрања Јосифа I. Бугарски егзарх рачунао је на то да ће Цанков, чија је лична историја о односима са унијатима била позната, због тога имати приступ на европским дворовима. Њихово слање било је правовремено, јер су новине у европским престоницама већ опширно писале о насиљу османских трупа и полицијских органа над Бугарима. На том путовању, Цанков и Балабанов су у августу 1876. посетили Беч, Париз, Берлин и Рим, у којима су објаснили положај Бугара, што је значајно допринело закључцима касније Цариградске конференције.⁸⁷²

Од готово потпуног прекида односа Кнежевине Србије и органа Бугарске егзархије, у актима српског Министарства иностраних дела нема помена бугарског егзарха Антима I, као ни епархијских митрополита појединачно. Такво стање трајало је све до поновног ступања Кнежевине Србије у рат 15. децембра 1877. Напредовање српске војске омоћило је појединим егзархијским митрополитима и свештенству непосредан додир са српским привременим органима власти, или са руском војском, која је такође била у наступању.⁸⁷³ Ратни циљеви српске војске били су истакнути у Прокламацији од 13. децембра 1877, у којој је наглашена борба за ослобођење и независност како би се довршило дело таковских јунака, али уз „победоносне заставе цара ослободиоца“. Тиме су ратни циљеви везани за руску

---

⁸⁷¹ З. Маркова, *нав. дело*, 223.

⁸⁷² Исто, 222; Кирил (Марков), *нав. дело*, 718–719; П. С. Цветков, *нав. дело*, 356.

⁸⁷³ Ратне операције Кнежевине Србије против Османског царства обновљене су 15. децембра 1877. Ч. Попов, *Србија 1868–1878*, Историја српског народа V/1, Београд 1981, 402–403. (305-424)

офанзиву, а план операција предвиђао је офанзивна дејства у сарадњи са руском војском.⁸⁷⁴

Нису сви бугарски митрополити на терену имали идентичан приступ према руској и српској офанзиви и напредовању њихових војски. Неки од њих били су безусловно лојални Порти. Митрополити Симеон Варњанско-Преславски и Григорије Доростолско-Червенски били су најоданији властима, с том разликом што је први водио рачуна о достојанству Бугарске егзархије као институције, и преко ње је давао тражене информације, док је други комуницирао непосредно са локалним властима. Како сматра Зина Маркова, туркофилска позиција Григорија Доростолско-Червенског ће га компромитовати код Бугарског револуционарног централног комитета, али се он и по успостављању Кнежевине Бугарске није одрекао ниједног свог писма из преписке са османским властима, нити је тражио оправдања за њихов настанак, уверен да је у датом тренутку поступао исправно и у циљу заштите народа.⁸⁷⁵ Митрополит Григорије чак је обавештавао османске власти о предустаничким активностима шуменских Бугара, верујући да тако штити вернике од авантуриста чије би деловање само довело до непотребних жртава.⁸⁷⁶

Положај Бугарске егзархије у Османском царству је у времену Велике источне кризе био ослабљен и из других разлога, који су превазилазили оквире њеног деловања и поступања Бугара у целини. Како је Краљевина Грчка задржала неутралну позицију, а Васељенска патријаршија, њени митрополити и свештенство показали лојалност према властима, патријаршијске позиције су ојачале. Самим тим појавиле су се и могућности да Порта промени карту Бугарске егзархије позивајући се на нова изјашњавања верника, или да просто прихвати захтев Патријаршије да се промени садржај Фермана из 1870. Порта је такође могла и да изда нови, једнако обавезујући а по Бугаре неповољнији ферман. По окончању Берлинског конгреса 13. јула 1878, то је новом егзарху Јосифу I и стављено до знања, када је тражио подршку за спровођење у дело истиљама у неким епархијама (Пољанска, Струмичка и Дебарска), као и за именовање нових митрополита у

---

⁸⁷⁴ С. Рајић, *нав. дело*, 521–522.

⁸⁷⁵ З. Маркова, *нав. дело*, 206–208.

⁸⁷⁶ П. Божинов, *Григорий Доростолско-Червенски*, Кой кој е сред българите XV–XIX в., София 2000, 74–75.

Велесу, Скопљу и Охриду, јер су те митрополије већ извесно време биле без егзархијског архијерејског старања.⁸⁷⁷ Османске власти имале су сазнања о томе како је са још три митрополита егзарх Јосиф I у Сан Стефану јавно изразио захвалност руским војним властима, и преко тога нису прешле олако, иако су знале да је у суштини то био изнуђен гест.⁸⁷⁸ Нови егзарх више није могао да рачуна ни на помоћ страних посланика у Цариграду, који су као заступника бугарских интереса у новим околностима видели само *de facto* вазалну Кнежевину Бугарску. У писму које је 22. децембра 1878. (3. јануара 1879) упутио управнику Одељења за народну просвету и црквена дела (Народно просвещение и църковни деяния) Источне Румелије, нови егзарх је изразио посебну забринутост због положаја цркве којој је био на челу у новим околностима, јер Васељенска патријаршија није била спремна на било какав покушај помирења, које је тада Бугарској егзархији постало нарочито важно. Напротив, Патријаршија је износила чврст став да територија Бугарске егзархије, у складу са уобичајеном праксом, мора бити ограничена искључиво на територију Кнежевине Бугарске.⁸⁷⁹ Бесперспективност опстанка Бугарске егзархије у областима под непосредном османском влашћу отклоњена је промишљеном одлуком новог егзарха Јосифа I да се врати у Цариград, и седиште те цркве задржи у њему, а не да га измести у Кнежевину Бугарску.⁸⁸⁰

У Великој источној кризи видело се колико је егзархијска структура била слаба, још увек неразвијена, територијално незавршена и канонски спорна. Васељенска патријаршија, али и Кнежевина Србија, тада су појачале свој утицај у њеним појединим епархијама. Однос егзархијског свештенства према српској војсци у њеном напредовању 1876. био је пријатељски. Села у северозападној Бугарској у која је српска војска тада ушла подржала су њен ратни напор. Међутим, по повлачењу српске војске та села су спаљена од османских трупа, о чему су касније нове бугарске власти направиле попис и спровеле истрагу.⁸⁸¹ Свештенство

---

⁸⁷⁷ Османске власти су новом егзарху Јосифу I чак ставиле до знања да Ферман из 1870. због промене околности сматрају неважећим. З. Маркова, *нав. дело*, 237–239;

⁸⁷⁸ Хр. Темелски, *Дипломатът в расо : Екзарх Йосиф I, живот и дейност*, София 2015, 57.

⁸⁷⁹ *Протоколъ на Екзархийскитѣ писма*, V, (1878–1880 г. г.), 79–81.

⁸⁸⁰ Повратак егзарха у Цариград коначно је спроведен 1880. Кирил (Марков), *Екзарх Антим (1816–1888)*, София 1956, 831–832; Хр. Темелски, *Дипломатът в расо : Екзарх Йосиф I, живот и дело*, 74.

⁸⁸¹ У заоставштини патријарха Кирила Маркова налази се попис села која су страдала у рату 1876–1878. Села, њих 124, пописана су појединачно, а подаци о њима су записани од стране патријарха Кирила Маркова на засебним картонима. ЦДА, ПК, Фонд 1.318.

Бугарске егзархије се делом и повукло са српском војском. Нишки митрополит Виктор Чолаков, одавно под сумњом Мешовитог савета да је био превише близак Србији, обавестио је Свети синод да су 250 послатих потврда о венчањима са меморандумом и печатом (вула) Бугарске егзархије које је добио недовољни, јер су „преко сто вула однели свештеници који су у време последњих смутњи пребегли у Србију“. Митрополит Виктор је од Егзархије тражио да му се пошаље још петсто таквих потврда, „да свештенство не би морало да их издаје као рукописне“, што би могло да отвори пут сумњи у њихову аутентичност.⁸⁸² У записнику са исте седнице указује се на то да је, услед устаничких покрета и учешћа Бугара у рату у српској војсци, Патријаршија проценила да је наступио повољан моменат, па су у Врањској кази почела нова изјашњавања (истиљама) верника о томе да се врате у њен састав, што се на крају и догодило. Синод је извештен и о томе да „грчки (скопски) владика ради заједно са месним властима“. Извештај је поднео скопски егзархијски митрополит Кирил (бивши белоградчички). До тада незамисливе сцене обрачуна између владика, верника и свештенства кулминирале су у Самоковској митрополији нападом на митрополита Доситеја, што је указивало на то да су у Бугарској егзархији многе ствари биле постављене погрешно од самог почетка, и да су максимални захтеви Чомаковљевог крила били нереални.⁸⁸³ Нешто касније, нека села у Врањској кази накратко су се вратила у оквире Егзархије, али су је нека трајно напустила.⁸⁸⁴

Нишавски митрополит Евстатије Димитракијев је у том времену тражио инструкције како да наплати владичанске и егзархијске приходе, јер ни у Пироту ни у Трну није сакупио ништа, а на помоћ власти у томе није могао да рачуна. Пиротски мутесариф му је саветовао да прикупљање дажбина због опште ситуације одложи.⁸⁸⁵ Евстатије Димитракијев имао је велики углед међу верницима и учврстио је бугарску идеју међу њима. Међутим, за разлику од Симеона Варњанско-Преславског он није имао никаквих симпатија према османском

---

⁸⁸² 260. *Засѣданіе на Свѣтій Синодѣ*, 1877. 11. февруарій, Протокол на Св. синодѣ 1874–1877, ЦИАИ София, фонд. 1, оп. 1, а. е. 2 в, 214.

⁸⁸³ З. Маркова, *нав. дело*, 215–217.

⁸⁸⁴ 264. *Засѣданіе на Свѣтій Синодѣ*, 1877. 24. февруарій, Протокол на Св. синодѣ 1874–1877, ЦИАИ София, фонд. 1, оп. 1, а. е. 2 в, 234.

⁸⁸⁵ 264. *Засѣданіе на Свѣтій Синодѣ*, 1877. 24. февруарій, Протокол на Св. синодѣ 1874–1877, ЦИАИ София, фонд. 1, оп. 1, а. е. 2 в, 233–234.

државном поретку, што се видело кроз његово поступање у тренутку ослобођења града 1878.⁸⁸⁶ Код представника османских власти, која су свуда имале доушнике, то није могло да остане тајна, као ни чињеница да су угледни појединци, попут српског поручника Сима Соколова из села Грознатовци код Трна, прелазили линије фронта, позивали добровољце да приступе српској војсци, и потенцијалне локалне устанике опремали оружјем.⁸⁸⁷

На 264. синодској седници до пуног изражаја је дошао до тада једва контролисан сукоб између нишког митрополита Виктора Чолакова и лесковачког архимандрита Теодосија. Теодосије је био послат у епархију да би пратио шта митрополит Виктор ради, што је он брзо сазнао. Теодосијев опстанак у Лесковцу више није био могућ, а српско опредељење становништва Лесковачке казе нико озбиљан није доводио у питање.⁸⁸⁸ У датим околностима расправа између њих двојице није имала никаквог смисла. Митрополит Виктор сменио је архимандрита Теодосија са чела Лесковачке општине и о томе обавестио Синод. Убрзо потом, он је митрополиту предао рачуне и отишао за Цариград, где се јавио у седиште Бугарске егзархије.⁸⁸⁹ Свети синод је од митрополита Виктора марта 1877. добио информацију да су у Прокупачкој кази свештеници били прогоњени и затварани. Образложење које му је дао прокупачки мудир да је то због тога што „нису признавали егзарха већ Патријаршију“ било је бесмислено. Синод је исправно сматрао да су они „политички прогоњени“, као што је то било у целој Егзархији. Међутим, закључак Синода о томе био је уобичајен као и увек када се радило о неким осетљивим питањима: „решено је да остане без одговора“.⁸⁹⁰

Нови проблеми нису били отворени само у Нишкој, Нишавској и Скопској митрополији. Митрополит Натанаил Охридски обавестио је Синод да Власи из Ресена више не признају Бугарску егзархију, и да су се вратили у оквире

---

⁸⁸⁶ Ј. Н. Радосављевић, *Нишавска епархија од ослобођења до Берлинског конгреса*, Од турске касабе до модерног града преко Берлина и Версаја : Пирот 1878-1918-2018, Пирот 2018, 111.

⁸⁸⁷ Н. В. Радосављевић, *Симо Соколов и српска емиграција у Бугарској (1883–1886), документи*, Мешовита грађа 34, Београд 2013, 236.

⁸⁸⁸ 264. *Засъданіе на Свѣтій Синодъ*, 1877. 24. февруарій, Протокол на Св. синодъ 1874–1877, ЦИАИ София, фонд. 1, оп. 1, а. е. 2 в, 234.

⁸⁸⁹ 269. *Засъданіе на Свѣтій Синодъ*, 1877. 9. мартъ, Протокол на Св. синодъ 1874–1877, ЦИАИ София, фонд. 1, оп. 1, а. е. 2 в, 250.

⁸⁹⁰ 278. *Засъданіе на Свѣтій Синодъ*, 1877. 24. мартъ, Протокол на Св. синодъ 1874–1877, ЦИАИ София, фонд. 1, оп. 1, а. е. 2 в, 271.

Васељенске патријаршије.⁸⁹¹ И из Берковице и околине стигле су вести да су нека села попаљена а свештеници избегли у Србију и да су са собом, као у Нишкој митрополији, понели потврде са печатима о венчањима (вуле), те да новац који је од верника тражен није могуће сакупити. Писмо је упутио берковачки намесник, архимандрит Харитон, српски ђак који је у Кнежевини Србији живео до 1875. и остао повезан с њом. Приликом служби у црквама надлежни митрополит Мелетије Софијски више није помињан, већ само бугарски егзарх и Свети синод.⁸⁹² Мелетије Софијски оптужен је маја 1876. да је пружио подршку припадницима одреда Христа Ботева. На терет му се стављало то што је у сумњивим околностима посетио Черепишки манастир у кањону Искара, као и да је једном Ботевљевом четнику дао писмо којим га препоручује свештенству у Видинској митрополији. Мелетије је ухапшен и послат у Цариград где је оптужбе негирао, али му се није веровало и остао је притворен. Он је јавио Григорију Доростолско-Червенском за шта га оптужују, који је о томе обавестио Синод.⁸⁹³ Османски министар спољних послова одбио је молбу Егзархије да он буде враћен у Софијску митрополију, оптужујући га за саботажу и неред у том стратешки важном подручју. Синодска подршка митрополиту Мелетију у намери да се врати у Софијску митрополију због тога практично није значила ништа.⁸⁹⁴ Удар на ауторитет Мешовитог савета Бугарске егзархије био је и одговор нишког митрополита Виктора Чолакова на захтев да достави приходе по основу „венчаница“ (такса за венчања), као и своје мишљење о новим кандидатима за Свети синод. Митрополит Виктор у одговору је навео да, с обзиром на то да Нишка митрополија још увек није организована по Органском уставу Бугарске егзархије, због тога не прихвата никаква егзархијска образложења, те да ће новац уплатити само ако добије наредбу од османских власти да га прикупи.⁸⁹⁵ А наредбе државних власти да тако поступи није било. Власти су

---

⁸⁹¹ 269. *Засъданіе на Свѣтій Синодъ*, 1877. 9. мартъ, Протокол на Св. синодъ 1874–1877, ЦИАИ София, фонд. 1, оп. 1, а. е. 2 в, 249.

⁸⁹² 279. *Засъданіе на Свѣтій Синодъ*, 1877. 4. априлий, Протокол на Св. синодъ 1874–1877, ЦИАИ София, фонд. 1, оп. 1, а. е. 2 в, 274; К. Мирчева, *Мелетий Софийски – първи екзархийски митрополит в София*, Историята и книгите като приятелство : сборник в памет ма Митко Лачев, София 2007, 565.

⁸⁹³ З. Маркова, *нав. дело*, 213–214; Кирил (Марков), *нав. дело*, 705.

⁸⁹⁴ 280. *Засъданіе на Свѣтій Синодъ*, 1877. 5. априлий, Протокол на Св. синодъ 1874–1877, ЦИАИ София, фонд. 1, оп. 1, а. е. 2 в, 277; Кирил (Марков), *нав. дело*, 787. К. Мирчева, *нав. дело*, 562–565.

⁸⁹⁵ 281. *Засъданіе на Свѣтій Синодъ*, 1877. 5. априлий, Протокол на Св. синодъ 1874–1877, ЦИАИ София, фонд. 1, оп. 1, а. е. 2 в, 280.

крајем маја 1876. такође захтевале да се из Видинске митрополије uklони викарни епископ егзарха Антима I, Партеније Велички, јер се „непријатељски односио према властима и водио је свештенике у стране конзулате да се на њих жале“. И он је такође послат на испитивање у Цариград.⁸⁹⁶

Положај Бугарске егзархије у Османском царству отежавале су и наоружане формације Бугара које су одржавале везе са Кнежевином Србијом, и постепено ступале у редове њене војске. Бугарски револуционарни централни комитет у Букурешту био је 1875. обавештен о доласку Панајота Хитова у град, који је носио вести да је у близини српске границе, у околини Лома, било преко 1.500 људи под оружјем, спремним да делују у складу са ратним циљевима српске војске.⁸⁹⁷ Бугари у Ђурђеву су брзо били обавештени о почетку српско-османског рата 1876, као и о учешћу бугарских чета у њему.⁸⁹⁸ Кроз Букурешт су пролазили бугарски добровољци ка српској граници већ у току јула 1876, о чему је Иван Драсов обавестио Бугаре у Браили.⁸⁹⁹

Децембра 1876–јануара 1877. године је, после демарша Русије и Аустро-Угарске на Порти због догађаја који су тешко погодили цивилно бугарско становништво, одржана Цариградска конференција, на којој је требало да се реше спорна питања на Балкану. Бугарски егзарх Антим I је тада, у профилисању жеља Бугара, блиско сарађивао са грофом Игњатијевом, који је утицао на то да Егзархија пред представнике великих сила изађе са припремљеним *Мемоаром*, у коме би били изнети захтеви Бугара. Резултат тога био је мемоар под насловом „Жеље Бугарске нације“ (Желанията на българската нация), у коме се тражила „аутономна област у народним границама“ (Бугарска, Јужна Тракија, Македонија). Тиме је први пут отворено затражено формирање аутономне државе бугарског народа по угледу на постојеће вазалне кнежевине. Тај *мемоар* нашао се у рукама дипломатских представника свих великих сила, и вероватно је био узет у обзир када је на Берлинском конгресу профилисана бугарска аутономна држава. Карту и пројекат аутономије су направили Тодор Бурмов и Георги Груев. Егзарх Антим I,

---

⁸⁹⁶ З. Маркова, *нав. дело*, 213.

⁸⁹⁷ К. Вџвџова Теодорова, Н. Жечев, *Иван Драсов в българското църковно-национално движение 1871–1877*, Архивите говорят 44, Варна 2007, док. 316, 294–295.

⁸⁹⁸ Исто, док. 344, 313–316.

⁸⁹⁹ Исто, док 347, 319.

као и Бугарска егзархија у целини, тако су компромитовани код османских власти.⁹⁰⁰ Туркофилска струја на челу са русофобом Стојаном Чомаковим у томе није учествовала.

У раду конференције учешће су, уз представнике Порте, узели посланици Русије, Велике Британије, Аустро-Угарске, Француске и Италије. На конференцији су делимично узети у обзир бугарски интереси. Њени закључци су, пре свега захваљујући руској дипломатији оличеној у грофу Игњатијеву, подразумевали две бугарске аутономне области, источну са центром у Трнову и западну са средиштем у Софији, али нису дефинисани никакви јасни оквири територијални оквири нити њихова надлежност. Исто се односило и када је реч о аутономији Босне и Херцеговине.⁹⁰¹ Међутим, то ипак није био тријумф идеја грофа Игњатијева. Митхад-паша обавестио је на крају учеснике да је нови султан, Абдул Хамид II, донео Устав, којим је прокламована пуна равноправност свих поданика и вероисповести, уз законодавну улогу скупштине.⁹⁰² На тај начин су закључци Цариградске конференције практично поништени.

Убрзо потом, Митхад-паша сазвао је јануара 1877. Велику народну скупштину на коју су позвани изабрани представници народа, верски поглавари и државни чиновници. Егзарх Антим I у њеном раду није учествовао уз изговор да је болестан. То је додатно допринело уверењу османских власти да треба да буде смењен.⁹⁰³ Османске власти су већ раније брзо дознале да је егзарх Антим I организовао одлазак Цанкова и Балабанова у европске престонице. Ти емисари успешно су пред велике силе изнели Бугарско питање, док су кругови окупљени око Чомаковљеве „еволуционе струје“ у Цариграду, која је сматрала да се промене у положају бугарског народа могу постићи мирним путем, ту акцију називали „приватном иницијативом“, која са Егзархијом није имала никакве везе.⁹⁰⁴

---

⁹⁰⁰ З. Маркова, *нав. дело*, 224–225.

⁹⁰¹ И. Тодев, *Граф Игнатиев и раждането на савременна Българија*, Българија и Русија между признателноста и прагматизма // *Боглария и Россия между признателноста и прагматизмом*, София 2008, 96–99; З. Маркова, *нав. дело*, 226; П. С. Цветков, *нав. дело*, 357.

⁹⁰² И. Ортајли, *нав. дело*, 226.

⁹⁰³ З. Маркова, *нав. дело*, 224–226; П. С. Цветков, *нав. дело*, 358.

⁹⁰⁴ Исто, 220–213; 278. *Засъданіе на Святий Синодъ*, 1877. 24. Мартъ, Протокол на Св. синодъ 1874–1877, ЦИАИ София, фонд. 1, оп. 1, а. е. 2 в, 272.

Бугарски устанци и османске одмазде створили су узајамно неповерење. Оптужбе на рачун бугарског егзарха отвориле су пут ка његовој смени, док је унутар Бугарске егзархије био све више видљив расцеп између егзарха и Светог синода на једној, и Чомакова и Мешовитог савета на другој страни. У том случају је сукоб мишљења између егзарха Антима I и Стојана Чомакова, отвореног русофоба, постао потпуно отворен. Чомаков је чак манифестовао и крајњу мржњу према егзарху. Новом османском министру спољних послова Сафвет-паши управо је он предлагао да се у престоницу позову неки митрополити у циљу егзархове компромитације. Тај скуп под окриљем Мешовитог савета почео је са радом 12. априла 1877, у истом дану када је Русија објавила рат Османском царству, и на крају је резултирао сменом егзарха Антима I. На том скупу су била присутна само три митрополита. Мишљење канцеларије великог везира Сафвет-паше било је одлучујуће. Антим I описан је у његовом писму поменутом скупу као „оружје подстрекача побуне, који се није обазирао на упозорења Порте“, због чега мора да буде смењен јер су јој се са тим захтевом обратили управо „бугарски прваци“. Егзарх је, по одлуци Порте о његовој смени, дао оставку и на видински митрополитски трон. За избор новог митрополита одређен је рок од 40 дана.⁹⁰⁵

Наступање руске армије преко Румуније 1877. и преношење рата на бугарске земље додатно је довело до већих проблема у односима Порте и Бугарске егзархије. Учешће Бугара у руској војсци било је приметно, јер су имали важну улогу у најтежим биткама (Шипка). Упорна одбрана Плевена од Осман-паше, једног од најнеспособнијих генерала које је Османско царство имало, дуго је задржавала руски пробој, али и поновни улазак Кнежевине Србије у рат.⁹⁰⁶ Међутим, на правцу према Србији руска војска је већ крајем јула 1877. заузела Ловеч.⁹⁰⁷ Руске војне власти већ су имале привремени пројекат грађанске управе у

---

⁹⁰⁵ По уклањању са положаја, егзарх Антим I остао је да живи у својој кући у Ортакоју. Кирил (Марков), патриарх бугарски, *Егзарх Антим (1816–1888)*, Софија 1956, 784–785; Хр. Темелски, *Дипломатът в расо : Егзарх Йосиф I, живот и дело*, 46.

⁹⁰⁶ Град Плевен бранила је Друга османска армија све до 10. децембра 1877, када је исцрпљена и потпуно остављена без помоћи, предала град. Тиме је отворен широк простор за даље руско напредовање и створен предуслов за поновни улазак Кнежевине Србије у рат. П. С. Цветков, *нав. дело*, 360.

⁹⁰⁷ П. Чернева, *Знаци на благодарност и почит към освободителите*, Бугария и Русия между признателността и прагматизма //Боглария и Россия между признателността и прагматизмом, Софија 2008, 169–170.

ослобођеним бугарским областима, који је састављен од Кнеза Владимира Черкаског, а потврђен од великог кнеза Николаја Николајевича Романова, којим се регулишу основна грађанска питања. Тај пројекат настао је у Плоештију 3. јуна 1877. под називом „Проект, утвержденный великого князя Николая Николаевича (Старшего), для учреждения первоначального военно-полицейского управления в занимаемом войсками крае, составлен князем Владимиром А. Черкаским, заведывающим гражданскими делами“.⁹⁰⁸ Иза тога, низале су се друге одлуке о устројству привремене управе у бугарским земљама. По османској капитулацији Плевена 10. децембра 1877. био је отворен пут ка поновном ступању у рат Кнежевине Србије, која је овај пут имала моћног савезника, Руску царевину.

За све то време, Свети синод Бугарске егзархије није заседао, а неке епархије су што се тиче митрополита биле упражњене. У исто време, и поред руских ратних дејстава, редовно је заседао Мешовити савет, све до новембра 1877, да би свој рад наставио 1878, по склапању примирја, што се са Светим синодом није десило. Порта је подржала Мешовити савет и Стојана Чомакова као личност која јој је била одана, и притом изразито непријатељски настројена према Русији.

Уочи обнављања ратних дејстава, Влада Кнежевине Србије наредила је Филипу Христићу, дипломатском агенту у Цариграду, да представништво и његову архиву остави на чување немачком посланству. То је требао да учинио 11. децембра 1877, уочи саме објаве рата.⁹⁰⁹ Српска војска до тада је завршила мобилизацију и припремила дефанзивну стратегију према Босни, док је план ка Старој Србији подразумевао офанзивно наступање. Најважнија стратешка тачка ка којој је требало наступати био је град Ниш. Османска војска концентрисана према Кнежевини Србији припремана је за дефанзиву. Војске су биле приближно исте снаге. Кнежевина Србија у рат је ступила 15. децембра 1877, када је Плевен већ пао. Брзо су, после само три дана рата, били ослобођени Кула и Прокупље. Српска војска срела се са руском 23. децембра 1877. Пирот је ослобођен 28. децембра 1877, а Ниш, Цариброд, Трн и Лесковац 10. јануара 1878. Даље напредовање ишло је до Видина, Белоградчика, Берковице, а 30. јануара ослобођено је Врање. Руско-

---

⁹⁰⁸ В. Димова и др., *Русия и възстановяването на българската държавност (1878–1885)*, Архивите говорят 47, София 2008, док. 3, 37–40.

⁹⁰⁹ С. Рајић, *нав. дело*, 519.

османско примирје склопљено у Једрену 31. јануара 1878. обухватало је и Кнежевине Србију, Црну Гору и Румунију. Српска војска остала је на достигнутом линијама.⁹¹⁰ Српским напредовањем наступиле су нове околности у односима Кнежевине Србије и Православне цркве у њој са Бугарском егзархијом, јер се део њене територије нашао под контролом српске војске, а потом цивилних државних и црквених власти.

Успостављање управе православне цркве у Кнежевини Србији у ослобођеним крајевима 1878.

Обнављајући као савезница Русије ратна дејства против Османског царства 13. децембра 1877, Кнежевина Србија је као ратне циљеве имала државну независност и територијално проширење. Оно је, међутим, потенцијално већ било ограничено договором Русије и Аустро-Угарске у Рајхштату⁹¹¹, и било је могуће једино ка југу, а никако ка западу према Босни и Херцеговини. Операције војске Кнежевине Србије биле су у највећој мери усклађене са правцима напредовања руске војске, пре свега према Софији, Пироту, Нишу и Ћустендилу. Та српска војна кампања била је знатно успешнија него 1876. Град Пирот ослобођен је 28. децембра 1877, потом Куршумлија, а 10. јануара 1878. и стратешки најважниј циљ, град Ниш. Српска војска је и даље напредовала и ослободила Трн и Лесковац. Јануара 30. 1878. ослобођено је Врање. Тако су се области Ниша, Пирота, Трна, Куле, Врања и Прокупља, нашле под привременом управом српске војске. Потом је ступило на снагу Једренско примирје, чиме је Српско-османски рат завршен. У црквеноадминистративном погледу, области које је ослободила српска војска до тада су биле су под управом Васељенске патријаршије или Бугарске егзархије.⁹¹²

Влада Кнежевине Србије планирала је да ослобођене области буду део српских територијалних захтева када дође до преговора зарађених страна и

---

⁹¹⁰ С. Рајић, *нав. дело*, 522.

⁹¹¹ Исто, 502–504, 521, 526–527; В. Поповић, *Источно питање*, Београд 1996, 139–140; В. Jelavich, *Russia's Balkan Entanglements 1806–1914*, Cambridge 2014, 171, Врховна команда Српске војске, *Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–78. године*, Београд 1879, 13, 51, 113

⁹¹² С. Рајић, *нав. дело*, 521–522.

потписивања мировног уговора.⁹¹³ Питање нових граница Кнежевине Србије према Османском царству, али и будућој бугарској држави, тако је постало предмет међународне дипломатије, а у његовом решавању одлучујућу улогу су имале Русија и Аустро-Угарска.⁹¹⁴ За њега је, такође, била заинтересована и Велика Британија.⁹¹⁵ Време од завршетка ратних дејстава до окончања Берлинског конгреса било је неизвесно, јер се није знало на који начин ће разграничење бити извршено, односно које ће области ослобођене од српске војске ући у оквире Кнежевине Србије. Додатни проблем у међусавезничким односима изазвало је склапање мировног уговора у Сан Стефану, којим је креирана Кнежевина Бугарска у територијалним оквирима који су знатно надмашивали величину Кнежевине Србије, и у оквиру које би се нашле и неке области које је ослободила српска војска.⁹¹⁶

Убрзо по ослобођењу нових крајева, српска влада почела је да уводи привремену управу и да доноси нове законе који су се односили на њих.⁹¹⁷ Прво је 3. (15) јануара 1878. донет „Привремени закон о уређењу ослобођених предела“, којим је укинута османска административна систем, а ослобођена територија подељена на седам управа: Врањску, Прокупачку, Лесковачку, Нишку, Белопаланачку, Пиротску и Кулску.⁹¹⁸ У складу са тим законом почело је организовање нове цивилне управе, која је обухватала судство, порезе, привреду, школство, имовинске односе. Она је подразумевала уређење окружних, средњих и општинских власти. У ослобођеним територијама почела је примена закона Кнежевине Србије, а њихови становници су признати за српске поданике.⁹¹⁹ До

---

⁹¹³ М. Самарцић, *Од Сан Стефана до Сливнице, Србија против Бугарске 1878–1886*, Нови Сад 2008, 19.

⁹¹⁴ В. Хевролина, *Россия и воссоздание болгарского государства*, Болгария и Россия между признательностью и прагматизмом, София, 2008, 30–37; В. Jelavich, *op. cit.*, 171.

⁹¹⁵ М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, Београд 2018, 316–355.

⁹¹⁶ Д. М. Ковачевић, *Дипломатска борба Србије за очување тековина Другог српско-турског рата, Други српско-турски рат 1877–1878 и ослобођење Југоисточне Србије*, зборник радова са научног скупа, Београд 2001, 143–154.

⁹¹⁷ *Пирот и Срез нишавски 1801–1918, грађа, књига прва 1801–1803*, прир. И. Николић, Пирот 1983, док. 293, 240–241; В. Стојанчевић, *Прошлост Пиротског краја у периоду ослобођења 1874–1878, године*, ИЧ 27, Београд 1980, 206.

⁹¹⁸ С. Рајић, *нав. дело*, 532; М. Самарцић, *Европа и обележавање граница Србије 1878-1879*, Нови Сад 2006, 17.

⁹¹⁹ В. Стојанчевић, *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*, Београд 1986, 19. Процес изједначавања нових крајева са осталим крајевима Кнежевине Србије имао је две етапе: период привремене власти и период успостављања сталне власти. Велики део услова за правно и организационо уједначавање нових крајева створен је пре Берлинског конгреса, јер су донети неопходни закони и извршена територијална подела. У другој половини 1878, после

Санстефанског мира све османске институције власти на ослобођеним територијама већ су биле замењене српским.⁹²⁰

У време када су почињали руско-османски мировни преговори, Српска влада припремала је захтеве за територијално проширење и на простору Косовског вилајета, као и око Видина и Скопља.⁹²¹ Тај став Кнежевине Србије није се променио ни после потписивања Санстефанског мировног уговора,⁹²² иако је њиме предвиђено да области Пирота, Брезника, Трна, Куле и Врања припадну бугарској држави.⁹²³ По примљеној вести о закључењу Санстефанског мира, српска влада донела је одлуку да се њена војска неће повлачити из освојених предела све док границе не буду званично обележене, и наставила је да правно уређује освојене области. Тако је 2. (14) маја 1878, донет нов закон, по коме је од поменутих управа образовано шест нових округа.⁹²⁴

Новоосвојене области су за Кнежевину Србију биле од велике важности. Припајање неких области било је могуће, док су се уласку неких територија у оквиру Кнежевине противиле поједине велике силе. Заинтересоване стране, српска и бугарска, користиле су верску и етничку припадност становништва као аргументе којој држави неке области треба да припадну. Када је реч о дипломатији Кнежевине Србије, било је важно да покаже да је становништво неких предела који су Санстефанским миром додељени Кнежевини Бугарској, а били су ослобођени од српске војске, већински српско.⁹²⁵ На седници Владе одржаној 4. (16) марта 1878,

---

Берлинског конгреса, српска управа већ је функционисала. Друга етапа, почела је 17. децембра 1878, када је донет „Закон о подели присаједињеног земљишта на округе и срезове“. С. Стојичић, *Нови крајеви Србије 1878–1883*, Лесковац 1975, 38–40.

⁹²⁰ В. Стојанчевић, *нав. дело*, 20.

⁹²¹ С. Рајић, *нав. дело*, 523.

⁹²² Санстефански мир склопљен је између Русије и Османског царства и предвиђао је стварање бугарске државе која би имала веома широк територијални оквир, укључујући и већину области које је ослободила српска војска. Е. Kofos, *Nationalism and Communism in Macedonia*, New York 1993, 16–17.

⁹²³ С. Рајић, *нав. дело*, 532–533; М. Самарцић, *Од Сан Стефана до Сливнице, Србија против Бугарске 1878–1886*, 26; Ч. Попов, *Србија 1868–1878*, Историја српског народа V/1, Београд 2000, 407.

⁹²⁴ М. Самарцић, *Од Сан Стефана до Сливнице, Србија против Бугарске 1878–1886*, 29–30.

⁹²⁵ О етничкој структури предела ослобођених 1878. године видети: Ј. Хаџи Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX в, до српско-турских ратова 1876–78*, Београд 1928; К. Karpat, *Ottoman Population 1830–1914, Demographic and Social Characteristics*, Wisconsin, 1985; С. Терзић, *Стојан Новаковић и Балканско питање*, Стојан Новаковић, живот, дело, време, Београд 2017, 178–180.

одлучено је да се подстакне становништво да шаље народне адресе руском цару о томе да жели да остане у Србији.⁹²⁶

По ослобођењу нових области, кнез Милан Обреновић налазио се у Нишу заједно са начелником врховне команде, генералом Костом Протићем, ради остаривања бољег увида у ситуацију на терену. Српски државни врх сматрао је Ниш виталним интересом Србије. Тај град увек је истицан у српским територијалним захтевима током преговора, док је бугарска пропаганда радила на томе да припадне бугарској држави.⁹²⁷ Међутим, област око Ниша (казе Нишка, Прокупачка, Куршумлијска и Лесковачка) је и по Санстефанском мировном уговору припала Кнежевини Србији, што је потврђено одлукама Берлинског конгреса.⁹²⁸

Српска влада намеравала је да припоји западни део Видинског санцака, посебно Кулску област, како би боље осигурала границу код Зајечара. Ипак, у тој области су се ствари одвијале знатно теже него у Нишу. Мања српска војна посада налазила се у Кули, а у селима нижи органи управе. Османска власт практично је нестала после евакуације трупа из видинске и белограчичке тврђаве током фебруара 1878.⁹²⁹ Кулска област се састојала из два среза – Кулског и Новоселског. Још у фебруару 1878. до српске владе су дошле вести да део око Видина и Белоградчика неће припасти Србији већ Бугарској, с обзиром на то да је планирано да Софија, која је била близу границе, буде престоница нове бугарске државе.⁹³⁰ Ипак, по потписивању Санстефанског мировног уговора српска влада није наредила излазак српских трупа из било које ослобођене области, па ни из Кулске. Одмах по потписивању Санстефанског мира, гувернери софијског и видинског санцака почели су да траже евакуацију српских власти са ових предела. Српска влада држала се принципа *utti possidetis*. Марта 30. (11. априла) 1878. сазнало се да је Тухолка, руски гувернер Видина, послао капетана Рутинацког да запоседне Кулу и уведе бугарску управу, позивајући се на члан 4. Санстефанског уговора. Српска команда Куле јавила је да је 6. (18) априла 1878. руски командант Белоградчика

---

⁹²⁶ М. Самарџић, *Од Сан Стефана до Сливнице, Србија против Бугарске 1878–1886*, 30.

⁹²⁷ В. Стојанчевић, *нав. дело*, 32–33.

⁹²⁸ *Ослобођење Ниша од Турака 1877. године*, приредио Видосав Петровић, Ниш, 1997, 235.

⁹²⁹ В. Стојанчевић, *нав. дело*, 22–24.

⁹³⁰ *Исто*, 46.

известио да ће у свако село које је под српском управом послати по четири војника као контролу, у циљу заштите сељака од наводне „изнуде пореза“. Овоме су се српске власти супротставиле аргументима да Кулска управа добро функционише. Ипак, после договора руске и српске владе о поштовању принципа *utti possidetis*, могући погранични сукоби су избегнути. Тада се већ очекивао конгрес Великих сила која ће коначно решити ситуацију.⁹³¹ Иако је на Берлинском конгресу српска влада тражила и Видинску област, ти захтеви су због руских противљења на крају сведени на област нишког санџака. Ристићева настојања да у преговорима са Андрашијем за Србију издејствује Кулски крај нису била успешна.⁹³² Кулска област је одлукама Берлинског конгреса припала Кнежевини Бугарској. Српска влада тада је донела одлуку о повлачењу своје управе уз Кулског округа. Руски утицај на њено доношење био је одлучујући. Војна и цивилна управа напустила је Кулу 26. августа 1878.⁹³³ Потом су у ту варош ушле руске и бугарске власти, а област је постала један од срезова Видинског округа.⁹³⁴

У специфичној ситуацији налазала се и област око Пирота, односно Пиротски мутесарифлук, који је од стране српских власти формиран као Пиротска управа.⁹³⁵ Она се састојала од осам срезова: Пиротског, Ак-паланачког (Белопаланачког), Драгоманског, Трнског, Височког, Нишавског, Лужничког и Брезничког. За начелика округа постављен је Пантелија Срећковић, историчар, филолог и професор Велике школе у Београду.⁹³⁶

И Врањска каза је по Санстефанском миру требала да припадне будућој бугарској држави.⁹³⁷ То је такође била област од интереса за Кнежевину Србију, што је наглашавао и Јован Ристић.⁹³⁸ У разговорима између Андрашија и Игњатијева пред Берлински конгрес, помињала се могућност припајања Врања Кнежевини Србији. Уз то, написана је и петиција становништва Врања и околине, која је упућена руском цару. Њоме је изражена жеља да буду припојени Кнежевини

---

⁹³¹ Исто, 53–58.

⁹³² Исто, 111–112.

⁹³³ М. Самарџић, *Европа и обележавање граница Србије 1878–1879*, 65.

⁹³⁴ Исто, 90.

⁹³⁵ Исто, 84.

⁹³⁶ В. Стојанчевић, *Прошлост пиротског краја у периоду ослобођења 1874–1878. године*, Историјски часопис 27, Београд 1980, 197–207.

⁹³⁷ В. Стојанчевић, *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*, 35.

⁹³⁸ Исто, 66–68.

Србији.⁹³⁹ Коначно, одлукама Берлинског конгреса Србији је додељена Врањска каза.⁹⁴⁰ Српска војска код Врања се октобра 1878. повукла у оквире граница одређених Берлинским конгресом.⁹⁴¹

Упоредо са српском привременом војном и грађанском управом, у ослобођеним крајевима увођена је и српска црквена управа. По члану 78. Закона о уређењу ослобођених предела од 3. јануара 1878. „православни хришћани у ослобођеним пределима су под управом српског архиепископа“.⁹⁴² Увођење управе Православне цркве у Кнежевини Србији на том простору одвијало се у сарадњи са српским чиновницима распоређеним на административне и војне функције. Контролу над тим процесом имали су митрополит Михаило Јовановић и Митрополијска конзисторија (духовни суд). Они су били у комуникацији и са чиновницима и свештеним лицима из ослобођених области. У ослобођеним крајевима укинута је управа Бугарске егзархије. Такође је наређено да се у храмовима приликом служби помињу српски кнез и његова породица, као и митрополит Михаило. Помињање бугарског егзарха завбрањено је.⁹⁴³

Стање у коме су се налазиле парохије у ослобођеним крајевима било је лоше, што није било изненађујуће после две година ратовања, као и дуге османске власти. Од краја рата 31. јануара, до завршетка рада Берлинског конгреса 13. Јула 1878, српска управа и структура наслеђена од Бугарске егзархије коегзистирале су, чекајући коначно решење о разграничењу. Ипак, наслеђени проблеми на пољу црквене управе, постепено су решавани у овом периоду.

На ослобођеној територији налазиле су се две митрополије Бугарске егзархије – Нишка и Нишавска. На челу Нишке митрополије био је митрополит Виктор Чолаков, а Нишавске митрополит Евстатије Димитракијев Пелагонијски. Кулска област била је у саставу Видинске митрополије, којом је управљао епископ Партениј Велички, а Врањска област под управом егзархијске Скопске

---

⁹³⁹ Исто, 40–56.

⁹⁴⁰ Исто, 129.

⁹⁴¹ М. Самарцић, *Европа и обележавање граница Србије 1878–1879*, 105.

⁹⁴² Београд, 3. маја 1878, *Алимпије Васиљевић Митрополиту Михаилу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I–1878.

⁹⁴³ Ј. Н. Радосављевић, *Нишавска митрополија од ослобођења од османске власти до Берлинског конгреса, Од турске касаве до модерног града*, преко Берлина и Версаја, Пирот 2018, 110.

митрополије, односно Скопске митрополије Васељенске патријаршије, у зависности од одређења верника.

Једно од првих питања за нову црквену управу било је признавање митрополитских звања егзархијских митрополита. У Кнежевини Србији постојао је само један митрополит – београдски архиепископ Михаило Јовановић, који је био поглавар аутономне цркве. На челу осталих епархија налазили су се епископи. За разлику од Кнежевине Србије, у Васељенској патријаршији и у Бугарској егзархији било је уобичајено да се на челу сваке епархије налази епископ у митрополитској части. Митрополит Михаило Јовановић бавио се тим питањем, па је тражио да се пронађе и достави синђелија нишавског митрополита Евстатија Димитракијева, како би имао бољи увид у ту проблематику.⁹⁴⁴

За области у којима није било митрополита, српска управа одредила је администраторе који ће привремено управљати црквеним пословима. У Кулској области за администратора је постављен архимандрит Сава Грбовић.⁹⁴⁵ У Врању је ту дужност преузео синђел Фирмилијан Дражић, до тада професор веронауке у Београдској гимназији. У почетку, он је имао функцију владиног изасланика за црквене послове,⁹⁴⁶ да би потом и званично био одређен за администратора епархије.⁹⁴⁷

Егзархијски митрополити остали су на својим функцијама, али под надзором српских власти. Њима су послати свештеници као „помоћ“, који су у ствари контролисали њихов рад и усаглашавали га са правилима која су важила у Православној цркви у Кнежевини Србији. Они су, такође, пратили да ли постоји противсрпско деловање у дотадашњим егзархијским митрополијама. Поред тога, посредовали су у комуникацији митрополита са локалним српским властима, као и са црквеним и државним властима у Београду. У Пирот је послат Никола Ружичић, а у Ниш Иван Јефтић. Митрополиту Виктору саопштено је да изда наредбу

---

⁹⁴⁴ В. Николић Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877–1878*, Лесковац 1975, 263.

⁹⁴⁵ Београд, 22. маја 1878, *Алимпије Васиљевић Митрополиту Михаилу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I–1878. Архимандрит Сава Грбовић претходно је предавао веронауку у Београдској гимназији. Као професор је имао плату 300 талира, док је на новој дужности био плаћен 250 талира. Београд, 19. маја 1878, *Конзисторија Београдска непознатом примаоцу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I–1878.

⁹⁴⁶ В. Николић Стојанчевић, *нав. дело*, док. бр. 203, 277.

⁹⁴⁷ Београд, 22. маја 1878, *Алимпије Васиљевић Митрополиту Михаилу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I–1878.

свештенству да се Јефтићу не отежавају послови, које са њим или у његово име извршава.⁹⁴⁸ Свештеник Никола Ружичић је почетком јануара 1878. послат у Пирот.⁹⁴⁹ Митрополит Евстатије захвалио се митрополиту Србије Михаилу Јовановићу на послатој помоћи. У стварности, Ружичић је заправо остваривао увид у делатност митрополита Евстатија, о чему је редовно извештавао црквене власти у Београду.⁹⁵⁰

Од митрополита и епархијских администратора тражени су детаљни пописи епархија, као и извештаји о стању у коме се оне налазе. Пописи су извршени у складу са тренутним околностима. Бележени су подаци о свештенству, манастирима, црквама црквеним добрима, као и броју кућа по парохијама.⁹⁵¹ У областима где су били егзархијски митрополити, тај процес био је лакши јер су они добро познавали своје митрополије. Ипак, услед ратних околности није било могуће пописе у потпуности извршити. Митрополит Евстатије жалио се да нема пуно података јер „због Турске силе“ многе делове своје митрополије није ни обилазио.⁹⁵² Синђел Фирмилијан Дражић је у писму митрополиту Михаилу о томе писао следеће: „попис Епархије готов ми је више од пола, али ми овај посао врло тешко иде, јер се је наша војска повукла па је тешко знати за праву демаркациону линију а бојати се је и Турака“.⁹⁵³ Границе митрополија такође нису биле у потпуности јасне, и нису се поклапале са привременом административном поделом. Иако је српска привремена управа покушавала да то питање уреди, коначно решење граница међу митрополијама зависило је новог државног разграничења. Брезнички срез се, на пример, налазио у оквирима Пиротске управе. Али, он у структури Бугарске егзархије није припадао Нишавској, већ Софијској митрополији. Због тога је софијски митрополит долазио је у Брезник да се жали

---

⁹⁴⁸ *Пирот и Срез нишавски 1801–1918, грађа, књига прва 1801–1803*, док. 304, 249–250.

⁹⁴⁹ Ј. Н. Радосављевић, *Митрополит Евстатије и успостављање српске црквене управе у Нишавској митрополији 1878*, ИЧ 67, Београд 2018, 253. Никола Ружичић је касније, као Никанор Ружичић, постао нишки епископ (1898–1911). С. Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд-Подгорица-Крагујевац 1996, 357.

⁹⁵⁰ Ј. Н. Радосављевић, *Митрополит Евстатије и успостављање српске црквене управе у Нишавској митрополији 1878*, 253.

⁹⁵¹ Ниш, 4. фебруара 1878, *Митрополит Виктор Митрополиту Михаилу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I–1878; В. Николић Стојанчевић, *нав. дело*, док. бр. 203, 277.

⁹⁵² Ј. Н. Радосављевић, *Митрополит Евстатије и успостављање српске црквене управе у Нишавској митрополији 1878*, 253.

⁹⁵³ Врање, фебруар 1878, *Синђел Фирмилијан Митрополиту Михаилу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I–1878.

српској управи, а о том проблему писмом је обавестио и митрополита Михаила.⁹⁵⁴ Слично је било и са манастирима на ослобођеном подручју. За неке од њих се није знало у којој држави ће се на крају налазити. Тако је, на пример, тек у првој половини августа било јасно да манастир Светих Архангела код Пирота неће остати под српском управом, као ни манастир Светог Прохора Пчињског.⁹⁵⁵ И границе села, односно парохија унутар митрополија, биле су нејасне. У састав Нишавске митрополије улазила су нека села која су била у Нишком округу док су, на другој страни, нека села из Нишке митрополије била у Пиротском округу. То је стварало проблеме у црквеном животу, јер се њихови становници нису могли обраћати ближем епархијском центру због административне поделе, већ су морали одлазити у други, удаљенији. Наплата црквених прихода и извршавање свештеничких обавеза такође су били отежани због поменутог проблема. То је решено у сарадњи са оба митрополита, тако што су се сва села могла обраћати Епархији која се налазила у њиховом округу. Тада се веровало да ће Нишка и Нишавска митрополија наставити да постоје одвојено и по закључењу мира, због чега се тежило да проблеми граница буду благовремено решени.⁹⁵⁶

Митрополити Евстатије Димитракијев и Виктор Чолаков, као и епархијски администратори у Врању и Кули, добијали су од митрополита Михаила Јовановића и Конзисторије из Београда упутства о томе како да управљају митрополијама или повереним областима. Егзархијским митрополитима слати су примерци Закона о управи у ослобођеним пределима, као и књиге из којих су могли сазнати детаље о црквеној управи у Кнежевини Србији.⁹⁵⁷ Црквених књига и црквених ствари свих врста (антиминси, крстови, епитрахили) било је недовољно. Многе цркве нису имале освећене антиминсе, због чега у њима служба није била могућа. За те потребе антиминси су слати из Београда.⁹⁵⁸ Дешавало се и да свештеници немају ни одежду

---

⁹⁵⁴ Ј. Н. Радосављевић, *Нишавска митрополија од ослобођења од османске власти до Берлинског конгреса*, 113.

⁹⁵⁵ Исто, 113; Н. Макуљевић и др., *Манастир Свети Прохор Пчињски*, Београд-Врање 2015, 57.

⁹⁵⁶ Ј. Н. Радосављевић, *Нишавска митрополија од ослобођења од османске власти до Берлинског конгреса*, 114.

⁹⁵⁷ В. Стојанчевић, *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*, 90.

⁹⁵⁸ Београд, 13. октобра 1878, *Митрополит Михаило Сави Грбовићу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I-1878; Врање, 11. јуна 1878, *Синђел Фирмилијан митрополиту Михаилу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I-1878; Ниш, 19. фебруара 1878, *Митрополит Виктор митрополиту Михаилу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I-1878; Ниш, 15. јануара 1878, *Алимпције Васиљевић митрополиту Михаилу*, АСПЦ, Конзисторија

у којој би служили, па су им слате половне или нове одежде.⁹⁵⁹ У случајевима када су локални свештеници имали своје одоре, није забележено да је вршена замена егзархијских свештеничких одела оним која су била у употреби у Православној цркви у Кнежевини Србији. За такву одлуку било је важно да се прво спроведе коначно разграчење. У том смислу, добар је пример Нишавске митрополије. Тек када је у августу 1878. Нишавска митрополија званично ушла у састав Кнежевине Србије, почела је замена одела и капа код свештеника. Тада је, уместо егзархијске одеће, уведено исто одевање свештеника као што је било у осталим епархијама Православне цркве у Кнежевини Србији, јер су се они поново нашли у канонски признатој цркви, и није било потребе за одећом која би указивала на разлику од осталих православних, као што је то био случај са Бугарском егзархијом. Митрополијска канцеларија у Београду инсистирала је на томе да се овај процес спроводи добровољно.⁹⁶⁰

Митрополитима и администраторима давана су упутства и о томе како да подучавају свештенике и народ раду и понашању, посебно када је реч о литургијској пракси. Међу свештеницима је било и слабо писмених, а народ веома често није знао како да се понаша током богослужења. Митрополиту Евстатију су стигла упутства из Београда да додатно обучи свештенике који нису умели да добро служе литургију,⁹⁶¹ Никола Ружичић детаљно је описао стање у Нишавској митрополији. Он је навео да су се многи свештеници више бавили трговином него својим послом, а верници су имали обичај да причају гласно и да носе капе на глави док су у цркви. Тако су, на пример, пиротски учитељ и његови сватови на церемонији венчања носили фес на глави.⁹⁶² И из Нишке митрополије стизали су извештаји о томе да митрополит и свештенство не врше увек литургијску праксу на исправан начин.⁹⁶³ Синђел Фирмилијан известио је митрополита Михаила да су

Митрополије београдске, Ф I-1878; Београд, 2. маја 1878, *Конзисторија београдска Митрополиту Евстатију*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I-1878.

⁹⁵⁹ Врање, 22. јула 1878, *Синђел Фирмилијан митрополиту Михаилу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I-1878.

⁹⁶⁰ Ј. Н. Радосављевић, *Нишавска митрополија од ослобођења од османске власти до Берлинског конгреса*, 111.

⁹⁶¹ В. Николић Стојанчевић, *нав. дело*, 268.

⁹⁶² Ј. Н. Радосављевић, *Нишавска митрополија од ослобођења од османске власти до Берлинског конгреса*, 110.

⁹⁶³ Ниш, 3. јуна 1878, *Коста Павловић Митрополиту Михаилу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I-1878.

у граду Врању свештеници добро обављали своју дужност, али да по селима то није увек случај.⁹⁶⁴ Он је настојао да се у Врању и околини одреде тачне границе парохија и да се свештеници одвикну од тога да недељама и празницима раде пољске радове, већ да почну да се редовно баве црквеним пословима, што до тада нису чинили.⁹⁶⁵

У ослобођеним областима било је пуно цркава разрушених током рата, као и оних које нису коришћене, које су биле неосвећене а у ређим случајевима су биле претворене и у џамије. Зато се радило на томе да све оне у што краћем року буду реновиране и освећене. То се у Београду сматрало једним од најважнијих задатака за црквену управу у ослобођеним областима. Велике поправке и освећење извршено је на Саборној цркви у Нишу, као и на цркви Светог Николе, која је била претворена у џамију, па јој је са доласком српске управе враћена првобитна намена.⁹⁶⁶ Веће поправке вршене су и на манастиру Светог Стефана у Врањској области.⁹⁶⁷ Посебна ставка био је недостатак звона на црквама, па су она допремана из Београда или изливана код локалних занатлија, што је био тежи задатак с обзиром на њихове димензије и цену израде. На цркви у Пироту звона су стављена тек по увођењу српске привремене управе. Међутим, и та звона на њој била су само привремена, јер су намењена једном манастиру.⁹⁶⁸ У Врању је синђел Фирмилијан скинуо са саткуле звоно, дао ковачима да га додатно обраде, осветио га и подигао на нови дрвени звоник.⁹⁶⁹ У цркви Светог Пантелеја код Ниша и даље се користило клепало, што је била честа пракса међу православнима за време османске власти. Код цркве Светог Николе у Нишу подигнут је нови звоник и

---

⁹⁶⁴ Врање, 27. јуна 1878, *Синђел Фирмилијан Митрополиту Михаилу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I–1878.

⁹⁶⁵ Врање, 6. августа 1878, *Синђел Фирмилијан митрополиту Михаилу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I–1878.

⁹⁶⁶ П. В. Гагулић, *Црква Св. Николе у Нишу, црква, џамија и опет црква*, Ниш 1963, 36.

⁹⁶⁷ Врање, 19. августа 1878, *Синђел Фирмилијан митрополиту Михаилу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I–1878.

⁹⁶⁸ Ј. Н. Радосављевић, *Нишавска митрополија од ослобођења од османске власти до Берлинског конгреса*, 110.

⁹⁶⁹ Врање, фебруар 1878, *Синђел Фирмилијан митрополиту Михаилу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I–1878.

намештено звоно.⁹⁷⁰ И у цркви у Кули није било звона, па се очекивало да се она набаве из Вршца.⁹⁷¹

Поред освећења цркава, српске власти су доста пажње поклањале организацији догађаја којима је манифестована оданост становништва Кнежевини Србији и Кнезу Милану. У свим окружним центрима организоване су прославе ослобођења, као и већих празника попут Врбице, или дана светитеља којима су цркве биле посвећене. Током прослава служене су литургије, певана је српска химна и истицана оданост народа Кнежевини Србији, уз обавезно учешће митрополита, епархијских администратора и свештеника. Свечане литије су ишле до значајних споменика, попут Ћеле Куле. Кад је Кнез Милан долазио у Ниш, у цркви су сва три стола, за митрополита, кнеза и кнегињу била обложена чојом. Током прославе ослобођења у Врању, прво је служена свечана литургија, а затим је депутација народа на челу са синђелом Фирмилијаном посетила генерала Јована Белимарковића у Врањској Бањи.⁹⁷²

Преузевши црквену управу, српска администрација преузела је и убирање пореза у парохијама, као и решавање брачних спорова међу верницима. Такође, радило се и на томе да се уведе редовно уписивање у матичне књиге венчаних, умрлих и рођених, што до тада није била пракса. За почетак, наеђено је да се та евиденција води у тефтерима од обичног папира. Планирано је да тек касније, вероватно по закључењу мира или закључењу рада Берлинског конгреса, буду послати званични формулари матичних књига.⁹⁷³

Таксе из времена Бугарске егзархије и даље су биле на снази, и све до званичног интегрисања ових области у оквире цркве у Србији, нису мењане. Међутим, одмах је укинута такса која се наплаћивала за бугарског егзарха.⁹⁷⁴ Износ

---

⁹⁷⁰ Ниш, 3. јуна 1878, *Коста Павловић Митрополиту Михаилу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I-1878.

⁹⁷¹ Београд, 1. августа 1878, *Митрополит Михаило јеромонаху Сави Грбовићу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I-1878.

⁹⁷² Ниш, 22. маја 1878, *Митрополит Виктор митрополиту Михаилу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I-1878; Врање, Фебруар 1878, *Синђел Фирмилијан митрополиту Михаилу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I-1878.

⁹⁷³ Београд, 19. јуна 1878, *Митрополит Михаило јеромонаху Сави Грбовићу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I-1878.

⁹⁷⁴ *На истом месту.*

такси познат је из примера ценовника у Нишавској митрополији. Накнада за крштење износила је 8,00 гроша, за венчање од 100,00 до 200,00 а за опело од 90,00 до 150,00 гроша. Поред стандардног ценовника, у Нишавској епархији продаване су и посебне митрополитске „вуле“ за венчања.⁹⁷⁵ То су биле посебне потврде којим су се венчања одобравала, и без њих их није било могуће извршити. Вуле су коштале између 28,00 и 32,00 гроша.⁹⁷⁶ Начин прикупљања пореза, као и обављања услуга црквене администрације, често је био непрактичан, због нејасних граница између митрополија или појединих парохија. Било је и дажбина које свештеници нису смели да потражују, а то су поједини чинили (погача, вино, ракија). Забележени су и случајеви покушаја насилног одузимања стоке како би се намирили неки наводно заостали дугови. Те појаве посебно су честе биле у Нишавској епархији, где се дешавало и то да владика, у тренутном недостатку присуства световних власти, доноси пресуде чак и у кривичним споровима.⁹⁷⁷ Тек по Берлинском конгресу постепено је почело увођење црквених прихода у складу са српским законима. То је прво саопштано сеоским кметовима, како би помогли да до становништва дођу потпуне информације о томе.⁹⁷⁸

Свештеницима нису дељене синђелије од стране српске црквене управе све док нису биле познате коначне границе. У августу 1878. подељене су нове синђелије свим свештеницима у Врањској области, од којих су неки били први пут постављени. То је учињено зато што су у Врањској области границе међу парохијама биле најмање спорне.⁹⁷⁹ Није примећена било каква појава масовне смене локалних свештеника који су у њима служили за време Бугарске егзархије. Међутим, било је забрањено свештеницима из округа ван српске управе да служе у парохијама под српском влашћу, без обзира на дотадашње парохијске границе.

---

⁹⁷⁵ Вула: Назив потиче од грчког βούλα, који се користио за печате или потврде. Βούλλα, Ε. Κριαράς, *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόδοις Γραμματείας*, 1100-1669, Τόμος Δ', Θεσσαλονίκη 1975, 169.

⁹⁷⁶ Ј. Н. Радосављевић, *Нишавска митрополија од ослобођења од османске власти до Берлинског конгреса*, 110.

⁹⁷⁷ На истом месту.

⁹⁷⁸ Врање, 6. августа 1878, *Синђел Фирмилијан митрополиту Михаилу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I-1878.

⁹⁷⁹ Врање, 6. августа 1878, *Синђел Фирмилијан митрополиту Михаилу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I-1878.

Добаср пример за то била је Кулска област. Свештеницима из Видинског округа није било дозвољено да служе у њој, иако је било таквих покушаја.⁹⁸⁰

Егзархијски митрополити, као и народ који је живео на ослобођеним подручју, нашли су се у специфичној ситуацији. Митрополити који су годинама деловали у оквирима Бугарске егзархије покушавали су, сваки на свој начин, да наставе са радом у новим околностима. Верници су били подељени на присталице српске, односно бугарске државне идеје. Отежавајућа околност у погледу јасног разграничења била је и то што се радило о народу истог говорног језика и исте православне вере, па се јасна етничка граница није могла са сигурношћу повући. То је оставило простор за интензиван пропагандни рад обе стране, који је укључивао и потписивање петиција становника о жељама да територије које је насељавају уђу у оквире српске, или будуће бугарске државе.

На челу Нишавске митрополије од 1874. године био је митрополит Евстатије Димитракијев, познат и као Евстатије Пелагонијски.⁹⁸¹ Када је српска војска ушла на простор Нишавске митрополије, у њој је живело становништво које је, посебно у градовима, великим делом било одано Бугарској Егзархији, што је било значајно за бугарске планове и територијалне захтеве.⁹⁸²

О тачним границама епархије ни сам митрополит Евстатије није имао јасне информације, јер ниједном није успео да обиђе епархију у целини. Нишавска митрополија је у то време обухватала око 400 села са 25.000 пореских глава. У њој су постојале 72 цркве са 137 свештеника и 13 манастира са 11 монаха. Од већих манастира у њој су се налазили манастир Светог Архангела Михаила, манастир Св. Богородице Суковске, и манастир Светог Георгија код Темске.⁹⁸³

Митрополит Евстатије Димитракиев активно се залагао за бугарску државну идеју. То није било неочекивано, јер се радило о човеку који је био Бугарин и имао

---

⁹⁸⁰ Београд, 19. јуна 1878, *Митрополит Михаило јеромонаху Сави Грбовићу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I–1878.

⁹⁸¹ N. Radosavljevič, *Partenius of Zograf, Metropolitan of Nishava (of Piro), Supplement to a Biography*, *Bulgarian Historical Review* XXXIX, 3–4 (2010) 45; Н. Генчев и др., *Евстатий Зографски Пелагонијски / светско име Георги Димитракиев*, Българската възрожденска интелигенция, София 1988, 233–234; Р. Б. Буганов, *Евстатий*, Православная Энциклопедия, Том 17, Москва 2008, 307–308; З. Маркова, *Българската екзархия 1870–1879*, София 1989, 90.

⁹⁸² В. Стојанчевић, *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*, 88.

⁹⁸³ Ј. Н. Радосављевић, *Нишавска митрополија од ослобођења од османске власти до Берлинског конгреса*, Од турске касабе до модерног града, преко Берлина и Версаја, 113.

високо митрополитско звање у Бугарској егзархији. Ипак, он је у почетку сарађивао са српским властима и показао поштовање према митрополиту Михаилу. Када је српска војска ушла у Пирот, Митрополит Евстатије ју је дочекао, и служио свечану литургију у част ослобођења града.⁹⁸⁴ Том приликом је исказао задовољство што је Пирот ослобођен, нагласивши да су „православни Бугари из Нишавске епархије срећни што дочекују братску српску војску“.⁹⁸⁵ Међутим, проблеми у његовом раду по успостављању српске управе почели су врло брзо, а нарочито несугласице са Николом Ружичићем. Већ средином јануара 1878. он је напустио Пирот и отишао у Хиландарски метох, који се налазио у његовој близини.

У извештајима Николе Ружичића наводи се да је митрополит Евстатије наговарао свештенике да од верника узимају пуно новца за освештање славског колача и жита, покушавајући тако да искорени слављење крсне славе у Пиротском округу. Верници који су ипак настављали да славе славу, правдали су се да заправо прослављају „имендан“. Присталице бугарске струје састајале су се у митрополитовом дому, и слали писма руским властима у Софији. Упркос присуству српске управе, митрополит је свештеницима наставио да шаље циркуларе Бугарске егзархије, а избегавао је и да спроводи наредбу да се на литургијама помињу српски кнез, његова породица и митрополит Михаило. Покушавао је и да спречи слање „народне адресе“ кнезу Милану од стране грађана Трна и Пирота, одвраћајући од те идеје народ који се тим поводом окупио на збору у Пироту.⁹⁸⁶ Пробугарски кругови су, такође, прикупили потписе дела становника Пирота за петицију којом се тражило да град буде присаједињен Кнежевини Бугарској, у чему им је митрополит Евстатије помогао.⁹⁸⁷ После тих догађаја, из Пирота су на неодређено време удаљени митрополит Евстатије, свештеник Никола Ружичић, као и Симеон Христов, срески писар и противник српске управе у

---

⁹⁸⁴ В. Стојанчевић, *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*, 89.

⁹⁸⁵ К. Венев, *Пиротскиот митрополит Евстатий Пелагонийски и народностната борба в поверената му епархия през първата половина на 1878. година*, Известия на българското историческо дружество, XXXII, София 1978, 163; *Пирот и Срез нишавски 1801–1918, грађа, књига прва 1801–1803*, док. 295, 243.

⁹⁸⁶ Ј. Н. Радосављевић, *Нишавска митрополија од ослобођења од османске власти до Берлинског конгреса*, 112.

⁹⁸⁷ З. Маркова, *нав. дело*, 247; В. Стојанчевић, *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*, 93.

Пироту.⁹⁸⁸ Митрополит је послат у Крушевац у коме је провео петнаест дана, да би по склапању Санстефанског био враћен у Нишавску митрополију.⁹⁸⁹

За време митрополитовог одсуства, из Пирота је послата адреса захвалности Кнезу Милану, што можда не би било могуће да је митрополит био присутан.⁹⁹⁰ По његовом повратку, у Пироту су потписе за сличне адресе, намењене руским властима у Софији, прикупљали и Бугари.⁹⁹¹ Осим тога, митрополит Евстатије послао је писмо руској управи у Бугарској, жалећи се на лош однос српских власти према народу који је, по његовом мишљењу, имао бугарско народно опредељење.⁹⁹²

Берлинским конгресом Пирот са околином припао је Кнежевини Србији.⁹⁹³ Од раније Нишавске митрополије, само су Брезнички и Трнски срез припали Кнежевини Бугарској.⁹⁹⁴ Већ у првој половини августа 1878, митрополит Евстатије напустио је Нишавску епархију и отишао у Софију, где је наставио свој даљи рад. Прворазредни извори указују на то да је митрополит отишао добровољно и самоиницијативно, и да српске власти у Пироту нису очекивале да се то деси. Ипак, с обзиром на његова неслагања са српском управом, свакако је био под извесним притиском да напусти епархију. Привремену управу над Нишавском митрополијом је, под надзором архијерејске канцеларије у Пироту и митрополије Београдске, преузео пиротски протојереј Манча Нешић.⁹⁹⁵

Врањска област је обухватала 229 села, груписаних у четири округа са укупно нешто више од 15.000 пореских глава.⁹⁹⁶ До 1870. припадала је Скопској митрополији Васељенске патријаршије, и у црквеноадминистративном погледу била је организована као Врањска епархија у њеном саставу. По истиљама који је

---

⁹⁸⁸ К. Венев, *нав. дело*, 163; В. Стојанчевић, *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*, 88, 93.

⁹⁸⁹ Ј. Н. Радосављевић, *Нишавска митрополија од ослобођења од османске власти до Берлинског конгреса*, 112.

⁹⁹⁰ М. Војводић, Д. Живојиновић, А. Митровић, Р. Самарцић, *Србија 1878, документи*, Београд 1978, бр. 72, 118;

⁹⁹¹ В. Стојанчевић, *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*, 92.

⁹⁹² Н. Йонков-Владикин, *Евстатий Пелагонийски, живот и дейност* 2, *Духовна култура* 40, Софија 1929, 141.

⁹⁹³ З. Маркова, *нав. дело*, 247.

⁹⁹⁴ М. Самарцић, *Европа и обележавање граница Србије 1878–1879*, 48–51.

⁹⁹⁵ Ј. Н. Радосављевић, *Митрополит Евстатије и успостављање српске црквене управе у Нишавској митрополији 1878*, 263.

⁹⁹⁶ С. Стојичић, *Политички живот Врања после ослобођења од Турака (1878–1918)*, *Врањски гласник XXVI / XXVIII*, Врање 1993/4, 85.

потврђен 1874, организована је Скопска митрополија Бугарске егзархије, али је и Васељенска патријаршија задржала своју структуру. Као и у целој Скопској митрополији, и у Врању су верници били подељени између Патријаршије и Бугарске егзархије. До 1876. егзархијско свештенство преузело већину парохија, да би потом процес био обрнут, а повратак у оквире Патријаршије значајан. По ослобођењу Врања, скопски патријаршијски митрополит Пајсије послао је поверљивог човека у Врање да донесе његове ствари које су тамо остале.⁹⁹⁷ У самом граду постојао владичански конак, али је био у лошем стању. Тек након Берлинског конгреса, извршене су поправке на њему, да би епархијски администратор могао да га користи.⁹⁹⁸

Верски и етнички, у Врању и околини били присутни различити фактори. Како сведочи синђел Фирмилијан, у црквама се при богослужењу појало на грчком, а служило „на доват – како ко уме“. У областима Гњилана и Приштине, које је такође обилазио, језик богослужења био је црквенословенски.⁹⁹⁹ Ипак, иако је појање у црквама било грчко, Фирмилијан је у својим извештајима навео да је у Врању „бугаризам био јак“.¹⁰⁰⁰ Осим тога није пропустио да помене још један чинилац – Арнаути у околини Врања. У свом писму Митрополиту Михаилу навео је: „Арнаути око нас држе скупштине и пружају се. Ваљда ће то бити масло нашег комшије.“ Остало је нејасно да ли је под комшијама подразумевао Османско царство или бугарску егзархијску структуру, али се његов закључак највероватније односио на османски утицај.¹⁰⁰¹ Осим Врања, у Фирмилијанову надлежност спадала су подручја Гњилана и Приштине. У Гњилану је постојала црква, коју је Фирмилијан планирао да је обиђе чим је стигао у Врање, и да тамо постави свог намесника.¹⁰⁰² Народ у Врању био је подељен на две струје, које Фирмилијан у

---

⁹⁹⁷ Врање, фебруар 1878, *Синђел Фирмилијан митрополиту Михаилу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I–1878.

⁹⁹⁸ Врање, 12. октобра 1878, *Сава Грбовић митрополиту Михаилу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I–1878.

⁹⁹⁹ Врање, фебруар 1878, *Синђел Фирмилијан митрополиту Михаилу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I–1878.

¹⁰⁰⁰ Београд, 8. јуна 1878, *Синђел Фирмилијан митрополиту Михаилу*, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I–1878.

¹⁰⁰¹ Врање, 31. маја 1878, *Синђел Фирмилијан митрополиту Михаилу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I–1878.

¹⁰⁰² В. Николић Стојанчевић, *нав. дело*, бр. 208, 279.

својим извештајима назива „бугарска“ и „грчко-српска“.¹⁰⁰³ Поделе између њих су били толико изражени, да се становништво није могло да договори око неких важних питања, као што је налажење и плаћање учитеља за школу, избор свештеника или отварање одбора Црвеног крста у граду.¹⁰⁰⁴ Сукоби су ишли дотле да се дешавало да суграђани чак не иду ни на сахрану припадника супротне струје.¹⁰⁰⁵ Посебну улогу у граду имале су чорбације, које су пре доласка српске управе одлучивале и о црквеним питањима, постављању свештеника, па су чак и истерале из парохија свештенике који нису прихватили Егзархију, као и учитеље који им нису одговарали.¹⁰⁰⁶ У тој ситуацији, синђел Фирмилијан трудио се да успостави ред, и да удовољи обема струјама колико је могао. Пробугарска странка све време је протествовала против постављања патријаршијских свештеника у парохије.¹⁰⁰⁷

Етничка припадност људи је на занимљив начин испитивана у време када се одржавао Берлински конгрес. У посети Врању био је британски конзул који је питао сељаке и људе из општине којој народности припадају, и сви су му одговорили да су Срби.¹⁰⁰⁸ У народу су биле присутне чврсте немањићке традиције. Приповедало се да је Св. Прохор у ствари Краљ Милутин, да је био родом из Овчјег Поља, које се прво звало „Очи Боле“¹⁰⁰⁹, јер је ту био ослепљен, и је временом место променило име.¹⁰¹⁰ Становници Врања и околине су били религиозни, и често су сами инсистирали на обнови цркава и редовности богослужења, без претходне иницијативе од стране црквене управе. Такав пример је црква Светих

---

¹⁰⁰³ Врање, 11. фебруара 1878, *Синђел Фирмилијан Митрополиту Михаилу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I-1878.

¹⁰⁰⁴ Врање, 16. маја 1878, *Синђел Фирмилијан Митрополиту Михаилу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I-1878, 16/5 1878; Врање, 7. август 1878, *Синђел Фирмилијан Митрополиту Михаилу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I-1878; Врање, 27. јун 1878, *Синђел Фирмилијан Митрополиту Михаилу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I-1878, 27/6 1878

¹⁰⁰⁵ Врање, 16. маја 1878, *Синђел Фирмилијан Митрополиту Михаилу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I-1878.

¹⁰⁰⁶ Врање, 11. јула 1878, *Синђел Фирмилијан Митрополиту Михаилу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I-1878.

¹⁰⁰⁷ Врање, 7. јула 1878, *Синђел Фирмилијан митрополиту Михаилу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I-1878.

¹⁰⁰⁸ Врање, 11. јуна 1878, *Синђел Фирмилијан митрополиту Михаилу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I-1878.

¹⁰⁰⁹ Усмена хроника Врањског краја очигледно је уместо Стефана Уроша III Дечанског садржала традицију да је био ослепљен његов отац, Краљ Милутин.

¹⁰¹⁰ Врање, фебруар 1878, *Синђел Фирмилијан митрополиту Михаилу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I-1878.

Константина и Јелене у атару села Павловци и Катун, у којој су се налазиле свете мошти и бројне друге драгоцености. Њу су за време рата опљачкали Арнаути, одневши из ње антиминос, што је доводило у питање могућност богослужења. Житељи оба села молили су да им се пошаље нов антиминос за цркву, и сами су желели да га плате. Старешина цркве молио је да се антиминос што пре пошаље.¹⁰¹¹

Народ у Врању био је задовољан уласком српских трупа у Врање, и српску војску је дочекао као ослободилачку. Ипак, присуство нове управе, а пре свега војске је, поготово у селима посматрано уздржано, што је Фирмилијан у извештају митрополиту Михаилу Јовановићу описао реченицом: „Овде сви живе у страху и неповерењу, а надају се и нашем поласку из ови крајева.“¹⁰¹²

Сем успостављања црквене управе, у Врању је, посредством Саве Грбовића, тада војног свештеника, спровођено и прикупљање српских старина (књиге, мошти светаца).¹⁰¹³ Од њега се очекивало да свете мошти и друге драгоцености запечати печатом окружног начелника и да донесе у Београд.¹⁰¹⁴ Старе црквене књиге прикупљао је и Фирмилијан. Он је у Београд послао 24 књиге које је пронашао у манастиру Свети Прохор Пчињски. Такође је навео да у манастиру има још вредних старина, али с обзиром на то да је манастир био на неутралном земљишту, чекало се да се одреди граница како би се оне прикупиле. По осталим црквама у епархији радио је исто – прикупљао старине, које су после тога вероватно завршиле у Београду.¹⁰¹⁵ Одлукама Берлинског конгреса Врањска област је припала Кнежевини Србији, сем манастира Св. Прохора Пчињског, који је остао ван њених граница. Митрополит Михаило је одржао у Београду службу Светом Прохору Пчињском, чиме је потврђен значај овог светитеља и самог храма за Србију.¹⁰¹⁶

---

¹⁰¹¹ Врање, 27. априла 1878, *Протојереј округа Врањског Илија Лазаров митрополиту Михаилу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I–1878.

¹⁰¹² Врање, фебруар 1878, *Синђел Фирмилијан митрополиту Михаилу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I–1878.

¹⁰¹³ Београд, 18. марта 1878, *Сава Грбовић митрополиту Михаилу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I–1878; Пракса прикупљања црквених предмета у ослобођеним областима била је препоручивана свим свештеницима, с обзиром да су се ствари из поплаћених и опљачканих ратова нашле на тржишту и јефтино продаване, па су чињени напори да се оне прикупе и врате црквама. *Пирот и Срез нишавски 1801–1918, грађа, књига прва 1801–1803*, док. 317, 260.

¹⁰¹⁴ Београд, 29. јуна 1878, *Митрополит Михаило Сави Грбовићу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I–1878.

¹⁰¹⁵ Врање, фебруар 1878, *Синђел Фирмилијан митрополиту Михаилу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I–1878.

¹⁰¹⁶ Н. Макуљевић и др., *нав. дело*, 57.

За разлику од Нишавске митрополије и Врањске области, у Нишу и околини било је мање подела међу становништвом. Егзархијски митрополит Нишке митрополије, Виктор Чолаков, претходно је био хиландарски таксидиот и старешина хиландарског метоха у Нишу.¹⁰¹⁷ Према попису који је доставио српској управи, у Нишку епархију спадали су околина града Ниша, која је обухватала четири округа, затим подручје Лесковца са још четири округа, и Прокупље. У целој епархији било је укупно 18.936 кућа и 424 села. Епархија је имала 136 свештеника, и шест манастира, о којима су бринула само три калуђера.¹⁰¹⁸ Становници Ниша, заједно са митрополитом, свечано су дочекали улазак српске војске у град 11. јануара 1878.¹⁰¹⁹ Митрополит Виктор је убрзо започео редовну комуникацију са митрополитом Михаилом и трудио се да свој рад усклади са црквеном праксом у Кнежевини Србији. Становништво Ниша и околине већином је било за прукључење Србији. У Нишкој митрополији је било свештеника који су до ослобођења имали проблеме јер су остали лојални Патријаршији. Свештеник Јован Георгијевић не само да је одбијао да приступи Егзархији, већ је у својој кући скупљао вернике Васељенске патријаршије. Одмах по ослобођењу, по договору српских власти са митрополитом Виктором, поново је добио парохију.¹⁰²⁰

Издазак из стања шизме и припадање канонски признатој цркви за митрополита Виктора је, судећи по његовој ранијој делатности, било жељени исход. Виктор је имао добре односе са српским властима, и брзо је добио орден Таковског крста, као признање за његову дотадашњу делатност. Митрополит Михаило истицао је његово „мудро архипастирско понашање“.¹⁰²¹ Његовим радом био је задовољан и представник Владе при врховној команди Алимпије Васиљевић, о чему је обавестио и Кнеза Милана.¹⁰²² Митрополит Виктор је у својој преписци увек наглашавао оданост митрополиту Михаилу, Кнезу Милану и дому

---

¹⁰¹⁷ Н. В. Радосављевић, *Шест портрета православних митрополита 1766–1891*, Београд 2009, 90.

¹⁰¹⁸ У попису су детаљно наведени подаци о Нишкој, Лесковачкој и Прокупачкој области. Куршумлија у попису није поменута. АС, П.О, 64/114.

¹⁰¹⁹ Д. Ж. Миретић, *Војна историја Ниша*, Ниш 1994, 167.

¹⁰²⁰ Ниш, 13 јула 1878, *Митрополит Виктор митрополиту Михаилу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I–1878; Ниш, 31. јула 1878, *Митрополит Виктор митрополиту Михаилу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I–1878.

¹⁰²¹ Ниш, 23. марта 1878, *Митрополит Виктор митрополиту Михаилу*, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I–1878.

¹⁰²² Ниш, 22. маја 1878, *Коста Павловић митрополиту Михаилу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I–1878.

Обреновића, истичући да се моли за добро српског народа.¹⁰²³ Тврдио је да раније није био у могућности да одржава редовну комуникацију са митрополитом Михаилом, али да сада, захваљујући промењеним околностима, то са радошћу чини.¹⁰²⁴ Приликом служби редовно је помињао српску кнежевску породицу и митрополита Михаила.¹⁰²⁵ После Берлинског конгреса, први пут је позван на Свети архијерејски сабор Православне цркве у Кнежевини Србији, а та пракса се касније наставила.¹⁰²⁶ Он се одмах по ослобођењу Ниша, 18. јануара 1878. изјаснио да жели се укључи у структуру Православне цркве у Кнежевини Србији.¹⁰²⁷ Указом од 1. фебруара 1879. званично је ступио у њу.¹⁰²⁸

У делу Кулске области коју је српска војска ослободила живели су Срби, Бугари и Власи. У њој је било 24 влашка села, 21 српско, 13 села насељених Србима и Бугарима и осам само Бугарима.¹⁰²⁹ Српска Кулска управа, организована по Закону од 3. (15) јануара 1878, имала је укупно 60 села, са 7.334 дома и две среске испоставе, у Новом Селу и у Кули. Она је обухватала делове некадашњих каза, Кулске, Видинске и Белограчичке.¹⁰³⁰ На том простору формирана је и јединствена црквена управа. Било је предлога да се Кулска област, некада део Видинске митрополије, стави под управу Тимочке (Неготинске) епархије, али то није урађено, већ је у њу послат заступник из Конзисторије, јеромонах Сава, који је вршио послове црквене управе.¹⁰³¹

Од ослобођења, тамошње свештенство се за све црквене послове обраћало се јеромонаху Сави, који је имао задатак „да у свештенству и народу усељује љубав

---

¹⁰²³ Ниш, 16. маја 1878, *Митрополит Виктор митрополиту Михаилу*, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I-1878; Ниш, 11. октобра 1878, *Митрополит Виктор митрополиту Михаилу*, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I-1878.

¹⁰²⁴ Ниш, 26. јануара 1878, *Митрополит Виктор митрополиту Михаилу*, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I-1878.

¹⁰²⁵ Ниш, 23. марта 1878, *Митрополит Виктор митрополиту Михаилу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I-1878.

¹⁰²⁶ Београд, без датума, *Конзисторија Београдска епископима шабачком, ужичком, неготинском и нишком*, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I-1878; Ниш, 21. септембра 1878, *Прота Јосиф Марковић митрополиту Михаилу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I-1878.

¹⁰²⁷ Ђ. Слијепчевић, *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије*, Минхен 1980, 580.

¹⁰²⁸ Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 594.

¹⁰²⁹ В. Стојанчевић, *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*, 103–104.

¹⁰³⁰ *Исто*, 121–123.

¹⁰³¹ Београд, 15. маја 1878, *Алимпије Васиљевић митрополиту Михаилу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I-1878.

и слогу, оданост књазу српском Милану и послушност властима“.¹⁰³² Српска црквена управа функционисала је у договору са општинским одбором и судом у Кули.¹⁰³³ Постојала је и потреба за слањем српских учитеља у тамошње школе, али је то питање остављено да буде решено наредној години. Величина парохија била је неравномерна, а неке су остале без свештеника, па је рађено на томе да се стање у њима уреди.¹⁰³⁴ У тој области налазио се и један манастир Раковица. Српске власти планирале су да у њега пошаљу јеромонаха Генадија, који је до тада живео у Врању.¹⁰³⁵

Околности у Кулској управи биле су неизвесне, посебно због тога што је Кула Сантефанским миром била предвиђена као део бугарске државе, а шансе да се то до Берлинског конгреса измени биле су мале. То је, наравно, погађало и питање постојања српске црквене управе на тој територији. Током лета 1878, највероватније у време Берлинског конгреса, становници Новог Села у Кулском округу послали су молбу да, по националном принципу, буду припојени Кнежевини Србији.¹⁰³⁶ Са друге стране, видински митрополит покушавао ја да задржи црвену власт на том подручју и посећивао је Ново Село, о чему су српске власти биле обавештене.¹⁰³⁷ Због тога је изричито наређено да црквена лица из Видина и околине не могу служити у Кулској области, као и то да ће, све док Србија држи Кулу, у њој бити и српска црквена управа, а да је видински митрополит може тек када се из ње повуку српска војска државне институције.¹⁰³⁸ После Берлинског Конгреса, заједно са српском војном и административном управом, повукла се и српска црквена управа.

Државним разграничењем Кнежевине Србије према Османском царству и Кнежевини Бугарској по одлукама Берлинског конгреса 1878, наступила је нова

---

¹⁰³² Београд, 24. маја 1878, *Обавештење за свештенство Кулског округа*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I–1878.

¹⁰³³ Кула, 22. августа 1878, *Председник суда општине кулске Најдан Валчовић јеромонаху Сави Грбовићу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I–1878.

¹⁰³⁴ Београд, 19. јуна 1878, *Митрополит Михаило јеромонаху Сави Грбовићу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I–1878.

¹⁰³⁵ Београд, 1. (13) августа 1878, *Митрополит Михаило јеромонаху Сави Грбовићу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I–1878.

¹⁰³⁶ В. Стојанчевић, *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*, 103–104.

¹⁰³⁷ Ново Село, 19. јула 1878, *Аноним јеромонаху Сави Грбовићу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I–1878.

¹⁰³⁸ Београд, 1. августа 1878, *Митрополит Михаило јеромонаху Сави Грбовићу*, АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске, Ф I–1878.

геополитичка реалност. Први пут од утемељења 1870, Бугарска егзархија остала је без дела територије који јој је султановим ферманом био иницијално дат. У складу са геополитичком реалношћу, али и израженој вољи свештенства и верника, тај простор припојен је канонски признатој црквеној аутономији, Православној цркви у Кнежевини Србији. Реч је о Нишкој и највећем делу Нишавске митрополије, док су предели око Куле, Трна и Брезника поново враћени у састав Бугарске егзархије, јер су припали Кнежевини Бугарској. Део територије који је српска војска ослободила, на коме се налазио и манастир Светог Прохора Пчињског, остао је у Османском царству. Православно свештенство и верници у областима које су ушле у састав Србије су приступањем аутономној и канонски признатој Православној цркви у њој враћени у јединство са васељенским православљем, што је за њих имало велики значај не само у административном, већ и у духовном смислу. Осећај одбачености и духовне дезоријентисаности, генерисан проглашеном шизмом 1872. и активношћу радикалног крила бугарског националног покрета које је водио Стојан Чомаков, који је довео до непријатељства према Грцима и Васељенској патријаршији, а делом и према Србима, престао је да постоји. Мањи део православних становника тих простора који је био уверен у исправност ставова Бугарске егзархије, остао је доследан томе и постепено је емигрирао у Бугарску. И са друге стране српско-бугарске границе постојао је сличан процес, с тим што су Срби који су враћени у састав Бугарске егзархије у већем броју временом прихватили бугарски идентитет.

У Великој источној кризи Кнежевина Србија престала је да без резерве даје подршку Бугарској егзархији, и са остварења заједничких словенских циљева постепено је преусмерила пажњу на српске националне интересе. Деловање њених државних органа било је у потпуности усклађено са активностима Православне цркве у Кнежевини Србији, која је одлучно штитила интереса верника српског и другог порекла, који су показивали жељу да јој приступе и изађу из стања шизме у коме су се невољно налазили. Као независна држава, Кнежевина Србија створила је услове да пуним дипломатским капацитетом штити интересе сународника у Старој Србији и Македонији, док се на том простору у црквеним питањима ослањала на епархијску структуру Васељенске патријаршије.

Добијање аутокефалности Православне цркве у Кнежевини Србији 1879. била је и коначна потврда укључивања нових области у њену структуру, и изласка свештенства и верника из стања шизме. То је био још један успех српске државне и црквене дипломатије. За разлику од ње, Бугарска егзархија наставила је деловање у три државно-правна оквира: Османском царству, Кнежевини Бугарској, и аутономној провинцији Источној Румелији. Егзарх Јосиф I је дипломатски промишљеном одлуком да се врати у Цариград омогућио опстанак Егзархије у свим областима сем оних које су припојене Кнежевини Србији. Од 1878, односи два словенска народа, Срба и Бугара, издигнути су на виши, међудржавни ниво, а црквено питање, иако веома важно, престаје да буде у првом плану, изузев области које су остале под непосредном османском власти.

ЗАКЉУЧАК

У историји Балканског полуострва деветнаести век карактеристише коначно формирање модерних нација и стварање националних држава. Међутим, пут њихове афирмације није увек био исти, иако су постојале неке заједничке карактеристике. У времену од средине 15. до почетка 20. века, већина становништва Балканског полуострва припадала је православној хришћанској вероисповести. Припадност Православљу је верски и организационо обједињавала народе различитог порекла, и условила да се у одређеним правима и обавезама они разликују не само од етничких Турака, већ и исламизованих припадника свог етничког корпуса, који су се идентификовали са османском државном идејом. Као и припадници других вера које је ислам имао у својој предисторији (друге хришћанске вероисповести, Јудаизам), православни су појединачно уживали статус зимија, заштићених поданика Османског царства којима су били загарантовани лична слобода, имовина и част, као и ограничене верске слободе, све док су били лојални султану. У колективном смислу, у 19. веку је уместо старе форме *тајфе* (tayife) коначно уобличена институција *милета* (millet), која је окупљала све припаднике једне вероисповести, на челу са врховним верским ауторитетом. Када је реч о православним поданицима, то је био архиепископ Константинопоља – Новог Рима и васељенски патријарх.

У оквирима православног милета, друга половина 18. и прва половина 19. века били су обележени пуном супрематијом Васељенске патријаршије у односу на друге помесне аутокефалије. Средином 18. века под њену јачу контролу стављене су источне патријаршије (Антиохија, Јерусалим, Александрија) док су, по укидању аутокефалних патријаршија Пећке и Охридске, њихове епархије укључене у њен састав. Тиме је Православље на Балканском полуострву 19. век дочекало административно обједињено, уз изузетак три полуаутономне цркве, архиепископије Кипра и митрополија Молдовлашке и Угровлашке, као и *de facto* самосталног црквеног живота под заштитом Московске патријаршије у Црној Гори, која у том периоду од теократије еволуира у кнежевину.

Тековине Првог и Другог српског устанка (1804–1815), које су Једренским миром из 1829. довеле до стварања аутономне Кнежевине Србије 1830, за резултат су имале и стварање аутономне Православне цркве у Кнежевини Србији, чији је степен самосталности био висок, али јој је територија била ограничена границама те државе. Под утицајем османског државног разлога Васељенска патријаршија је ново стање прихватила, и учествовала у његовом креирању. Слично је било и са стварањем аутокефалне Еладске цркве у новоствореној независној држави, Краљевини Грчкој. Заједничка карактеристика те две новоформиране цркве, без обзира на разлику у степену самосталности, била је признавање ауторитета Васељенске патријаршије, као и непостојање етнофилетизма, начела које је било на граници јереси. Поменуте цркве обједињавале су све поданике православне вероисповести у обе државе, без обзира на то какво им је било етничко порекло. Међутим, у време у време Танзимата, реформског процеса покренутог у Османском царству 1839, управо је етничко порекло постало веома важно у опредељењу православних верника.

Васељенска патријаршија била је јединствен правни и црквени организам, са верницима грчког (Грци, Каракачани, хеленизовани припадници других народа), словенског (Срби, Бугари), романског (Румуни, Власи, Цинцари, Аромуни), албанског и туркофонског порекла (Турци Караманлије, Гагаузи). Патријаршија се држала начела да сви они треба да имају једнака права и да „вера не познаје народност“. Корак ка успостављању једнаких могућности за све вернике било је увођење словенског језика на патријаршијској академији на Халки, али и грчког језика у школама у словенским срединама, пре свега у бугарским земљама. Ипак, у другој половини 19. века дошло је до судара две супротстављене идеје у оквирима Васељенске патријаршије: панхеленске и, првобитно, пансловенске, која је веома брзо еволуирала у бугарску. Обе поменуте идеје биле су у супротности са обједињавајућом улогом цркве. Њихови носиоци били су споља помагани од стране других држава (Руска царевина, Аустро-Угарска, Велика Британија, Краљевина Грчка, Кнежевина Србија), али и подстрекаване од османске дипломатије, која је деловала по принципу „divide et impera“, успевши да у почетку генерише сукоб два најбројнија православна народа, Бугара и Грка, а дугорочно и два блиска словенска народа у суштини истих интереса, Бугара и Срба.

Бугарски национални препород, покренут од Пајсија Хиландарског, аутора „Историје Славјаноболгарске“ из 1762, развијан даље преко Неофита Рилског и других писмених Бугара, ослоњен и на дела људи бугарског порекла у другим земљама, познат је под именом „възраждане“ (поновно рађање). Он се развијао у специфичним околностима које су успех потенцијалног масовног бугарског устанка чиниле неизвесним, јер су бугарске земље биле сувише близу Цариграда и стратешки веома важне, са османским војним посадама у градовима, и бројним не само муслиманским, већ и туркофонским становништвом. За Бугаре је корисна страна такве ситуације била формирање економски снажног слоја трговаца и занатлија (чорбације), потом и фабриканата, уз снажну бугарску заједницу у самој престоници, која је мирним путем могла да оствари одређене успехе у домену колективних права.

Богојављенском службом 1860. у цркви Светог Стефана у Цариграду, задужбини угледног Бугарина, кнеза Стефана Богоридија, отпочела је отворена борба дела Бугара за добијање црквене самосталности. Бугарски народ је у великој већини подржао борбу за црквену самосталност, јер је она значила много више од тога. Под њом се подразумевала не само црквена, већ и школска аутономија, одређена територија, самим тим и сопствена духовна власт. Борбу су покренули активни митрополити Васељенске патријаршије бугарске народности. Мотиви су им били различити, од личних, какве је имао Авксентије Велешки, до националних, које је заступао видински митрополит, потом бугарски егзарх Антим I. Одговор Васељенске патријаршије на то био је радикалан, јер је митрополите учеснике овог догађаја послала у интернацију у Болу и Никомедију. Бугарско црквено питање тако је ушло у нову фазу, у којој је преовлађивала обострана искључивост. Грци, који су доминирали у структури Васељенске патријаршије, били су спремнији за те изазове, док је код Бугара постојало лутање у трагању за јасним идејама. Световни бугарски кругови нису добро разумели да самостална црква за коју су се залагали треба да буде православна, у складу са жељама народа и у канонском јединству са осталим помесним црквама. Вође радикалне бугарске струје, Драган Цанков и Стојан Чомаков, били су склони комуникацији са унијатима, римокатолицима и неким протестантским учењима, па чак и верском и црквеном синкретизму. Посебан чинилац био је Бугарски револуционарни централни комитет, који је

борбу за црквену самосталност посматрао само као корак у борби за пуну државну независност.

У обликовању бугарских тежњи ка црквеној аутономији или независности, важну улогу имала је руска дипломатија. Далеко од места збивања, она је била подложна утицајима пансловенских кругова у Русији, док је посланик у Цариграду, гроф Игњатијев, активно радио на профилисању аутономног Бугарског црквеног округа у договору са Васељенском патријаршијом, Бугарима, али и Портом. Поред Русије, у решавање бугарског црквеног питања биле су укључене и друге велике силе, које су у афирмацији бугарских идеја виделе могућност јачања својих и слабљења руских интереса. То је било посебно изражено по проглашавању шизме 1872. У том смислу, Аустро-Угарска и Велика Британија биле су посебно заинтересоване.

Порта је такође активно учествовала у томе. Све се дешавало у оквирима њених граница Османског царства, и она је имала могућност доношења и спровођења важних одлука по том питању. То је радила на начин који је односе Бугара и Грка довео до крајње нетрпељивости, и немогућности да се отворена питања реше. Сем тога, тренутном подршком бугарској страни створена је основа каснијих великих српско-бугарских неспоразума.

У решавању бугарског црквеног и националног питања значајну улогу имала је Кнежевина Србија, као и аутономна Православна црква у њој. Српска држава граничила се са бугарским етничким простором, а српски народ Бугарима је био културолошки и верски идентичан, истог порекла и језички близак. У време владавине кнеза Михаила Обреновића, у Кнежевини Србији настали су и наоружани бугарски одреди (Прва Бугарска легија), који су своје прве борбе са османском војском имали у одбрани Београда 1862. Кнежевина Србија Бугарима је пружала помоћ разне врсте, од школовања у њој и стипендирања бугарских студената у Европи, до збрињавања избеглица које су бежале пред османским полицијским потерама. Узајамна блискост два народа није била доведена у питање и поред деловања радикалног крила бугарског покрета, које је имало максималне територијалне захтеве.

Период од 1870. до 1878. био је формативна фаза у историји Бугарске егзархије. Он је почео издавањем Фермана 27. фебруара 1870. којим се она проглашава, са спорним чланом 10 којим је Порта вешто произвела велики неспоразум између Бугара и Грка, а касније и проглашавање бугарске шизме и бугарско-српске неспоразуме по окончању Велике источне кризе. Тај период у односима Срба и Бугара карактерише неједнакост у погледу степена дотадашње реализације националних циљева. Срби су имали аутономну државу, потврђену међународним мировним уговорима (Једренски мир 1829, Париски мир 1856), и утемељену на актима јавног права (Хатишериф из 1830, берат кнезу Милошу Обреновићу о наследности кнежевског достојанства из 1831). Поред тога, остварили су и црквену аутономију кроз Православну цркву у Кнежевини Србији, која је такође била утемељена у актима јавног права издатим како од *Мајке цркве*, Васељенске патријаршије, тако и од османских власти (Томос о додели аутономије из 1831, Хатишериф из 1830). Поред тога, од значаја за целокупни српски народ била је веома важна аутономна црква српске традиције, Карловачка митрополија у Аустро-Угарској, посебно када је реч о њеним школским институцијама.

Бугарски народ учествовао је у националним револуцијама како словенских Срба, тако и Грка, као и у ратној кампањи руске војске 1828–1829, која је довела до Једренског мира, али из тога није остварио било какву корист. Црквена аутономија такође није постојала, а само мањи број Бугара успео је да у структури Васељенске патријаршије дође до архијерејског чина. Они су махом добијали ниже рангиране епархије са словенским верницима. Однос српских државних институција и Православне цркве у Кнежевини Србији према Бугарима карактерише подршка бугарским циљевима ка националној еманципацији и црквеној аутономији. Та подршка била је у складу са ставом руске дипломатије, који је био креиран од словенофилских кругова, незваничних али утицајних.

У времену од издавања султановог Фермана 27. фебруара 1870, којим је Бугарска егзархија утемељена, до *Ороса* донетог на Помесном сабору 16. септембра 1872. у Цариграду, када је она проглашена за шизматичку структуру, Кнежевина Србија давала је подршку бугарским напорима да нову аутономну цркву учврсти и даље развије национални рад на коначном ослобођењу. Подршка се видела и кроз

отвореност српских основних и средњих школа, као и Београдске богословије и појединих факултета Велике школе за бугарске ученике и студенте, па чак и кроз њихово стипендирање. Српска држава није била лимитирана у давању такве подршке Бугарима, јер она није била у супротности са ферманом о успостави Бугарске егзархије као највишим султановим актом. Она је, такође, била у складу и са ставом Русије, посебно њеног посланика у Цариграду, грофа Игњатијева, који је по потреби интервенисао и преко дипломатских канала у Београду како би осигурао остваривање својих замисли.

Лимити српске дипломатије због вазалног статуса Кнежевине и немогућности формирања конзулске мреже у Османском царству тада су дошли до изражаја. Кнежевина Србија није на време приметила обим непријатељских поступака једног крила бугарског покрета за црквену самосталност, које је имало максималне захтеве према областима које су биле насељене Србима, или су имале традицију црквеног живота у оквирима угашене Пећке патријаршије. Указивања ретких појединаца на тај проблем, као и на чињеницу да достигнућа европске славистике у удаљеним научним центрима попут Беча или Петрограда не дају добру слику о томе које су области српске а које бугарске, и то на српску штету, нису одмах уважена. Усмереност Кнежевине Србије ка примарном циљу, ослобођењу Босне и Херцеговине, ставила је Стару Србију и Македонију у други план, а информације из тих области нису увек долазиле од поузданих извора, и доводиле су до заблуде и неких погрешних корака.

Православна црква у Кнежевини Србији је у значајној мери следила политику државе. На њеном челу био је архиепископ Београда и митрополит Србије Михаило Јовановић, који је као уверени панслависта подржавао бугарске тежње све до границе која би значила раскол. Положај цркве у односу према Бугарској егзархији био је слабији од положаја српске државе. Везе Кнежевине са Османским царством све више су биле формалне природе. То се, међутим, може рећи за однос српске црквене аутономије према Васељенској патријаршији. Ауторитет Патријаршије чији је Православна црква у Кнежевини Србији била саставни део, остао је снажан, а супротстављање њеним одлукама експлицитном подршком радикалним захтевима Бугара могло је да и њу одведе у раскол. С

обзиром на то да није била аутокефална, већ само аутономна црква, она је дошла до крајњих граница својих могућности подржавши одлуку Московске патријаршије да не учествује у Помесном сабору који је прогласио Бугарску егзархију за шизматичку, па и сама није узела учешћа на истом. Митрополит Михаило је, међутим, инсистирао на компромисном решењу по коме би било сачувано јединство цркве а Бугари добили аутономију без карактеристика етнофилетизма. Он је сматрао да је то могуће и да за раскол нема разлога јер не постоје доктринарни, већ само административни и територијални неспоразуми. Православној цркви у Кнежевини Србији су се за мишљење и подршку обратили и васељенски патријарх и бугарски егзарх, на шта је он одговарао опрезно и одговорно према Цркви којој је био на челу. Притисак Порте да учествује на Помесном сабору 1872. успео је да избегне, али је одлука о прогласу шизме морала да буде прихваћена и спроведена.

Чињеница да за разлику од Срба Бугари још увек нису имали државу и аутономну цркву свакако је била неповољна за њихов самостални развој. Међутим, управо због тога су могућности српског националног и црквеног деловања у областима под непосредном османском влашћу биле ограничене у поређењу са бугарским. Србија је била ослоњена на свог дипломатског агента у Цариграду који није имао дипломатски имунитет, и појединце сумњиве лојалности које је слала у поједине области, јер јој отворено и слободно деловање на својој територији османске власти свакако не би допустиле. За разлику од ње, Бугарска егзархија, призната од османских власти као легитимна црквена творевина, могла је да несметано развија своју пропагандну активност не само на црквеном, већ и на просветном плану, што се показало као велика предност. Представници покрета за бугарску црквену самосталност су широком акцијом припремали терен да у митрополијама које Бугарској егзархији нису иницијално дате двотрећинским изјашњавањем верника у складу са чланом 10 Фермана остваре њихово припајање.

Односи Православне цркве у Кнежевини Србији и Бугарске егзархије су у времену од 1872, до окончања Велике источне кризе 1878. и формирања модерне бугарске државе, услед проглашења шизме били битно редуковани. Тако је било и када је реч о осталим помесним црквама, укључујући и Московску патријаршију.

Тај однос се може описати као „комуникација до заједничког служења“, и био је различитог интензитета у зависности од прилика. У том периоду већ су била формирана два крила у оквирима Бугарске егзархије: умерено, на челу са егзархом Антимом I и Светим синодом, и радикално, предвођено Стојаном Чомаковом и Драганом Цанковом, који су контролисали Мешовити савет. Православна црква у Кнежевини Србији је у том периоду одржавала односе са појединим митрополитима или црквеним општинама, који су јој се обраћали по различитим питањима, налазећи начина да Бугарима изађе у сусрет, посебно када се радило о школовању будућих свештеника. Канал комуникације на коме је инсистирао егзархијски Свети синод био је српски дипломатски агент у Цариграду, што је и Православну цркву у Кнежевини Србији штитило од могућих критика да са шизматичком црквом одржава непосредне контакте. Бугарски егзарх је преко српског дипломатског агента радио на томе да се Бугари и даље школују у Србији, изражавајући такође и спремност да се носиоци антисрпске пропаганде у појединим епархијама спрече у својој активности. Кнежевина Србија омогућила му је непосредну комуникацију са појединим министрима, као и аудијенцију код кнеза Милана Обреновића.

У оквирима егзархијског синода и Мешовитог савета било је личности које су отворено исказивале непријатељски став према српској просветној акцији у Старој Србији. То радикално крило активно је радило на спречавању утицаја митрополита или архимандрита који су школовани у Србији или су са њом одржавали блиске везе, у чему је имало одређених успеха, изузимајући Нишку митрополију и део Скопске митрополије у области Врања. Такође је радило на протеривању српских учитеља или свештеника, што је у неким случајевима ишло чак и до спаљивања српских књига и карата. Док у званичној преписци са српским органима то није никада јавно испољавано, писма сачувана у деловодним протоколима Бугарске егзархије која су упућена поверљивим личностима сведоче о развијеној мрежи денунцирања Србији наклоњених људи. Кнежевина Србија је 1874. почела да озбиљније указује бугарском егзарху на те проблеме, што је обим тих активности умањило, али не и у потпуности прекинуло. Оне ће бити престати тек избијањем Велике источне кризе 1875, и српско-османског рата 1876, да би се

поново, са јачим интензитетом, јавиле по разграничењу по одлукама Берлинског конгреса 1878.

У време Велике источне кризе дошла је до изражаја стрпљива политика Кнежевине Србије да не одговара реципрочно на непријатељске поступке једног крила Бугарске егзархије. Бугари добровољци ступили су у српску војску и активно допринели њеним ратним напорима. Свештеници Бугарске егзархије су из области које су се нашле на правцу напредовања српске војске у српско-османским ратовима 1876–1878. користили могућност да у већем броју пребегну на територију под српском контролом, што је посебно било изражено у Нишкој митрополији, у којој је становништво било српско. Слично је било и у Видинској области. У то време промени се и положај Бугарске егзархије. После априлског устанка 1876. у Копривштици и суровог угушења устанка у Батаку у Родопима, као и ликвидирању Ботевљеве чете, она је била ограничена у деловању, а комуникација са другим црквама двоструко онемогућена, шизмом и линијом раздвајања ратујућих војски. Смена егзарха Антима I 1877, и долазак на њено чело Јосифа I, нису ништа битно промениле до склапања примирја, а потом и прелиминарног Санстефанског мировног уговора. Како су војске остале на достигнућим линијама по принципу „*uti possidetis*“, поред државне управе, у области које је ослободила српска војска уведена је и српска црквена управа. То је био сложен посао, јер се Православна црква у Кнежевини Србији, самим тим и њена митрополитска конзисторија, суочила како са елементима бугарске, тако и патријаршијске структуре, које су се на појединим просторима преплитале, посебно после 1876. када се део становништва вратио под духовну власт Патријаршије. Становништво је српску војску дочекало као ослободилачку, али је нову црквену управу примило са подељеним осећањима. У Нишкој митрополији и Врањској области Скопске митрополије свештенство и верници били су по опредељењу Срби, а актуелни нишки митрополит Виктор Чолаков, иако Бугарин, остварио је добру комуникацију са српским државним и црквеним властима, и одмах изразио намеру да приступи Православној цркви у Кнежевини Србији. За разлику од њега, нишавски митрополит Евстатије Димитракијев успешно је водио бугарску националну пропаганду, због чега интеграција тог простора није био брз и лак процес. Српска управа у Лому, Кули и Белоградчику, деловима Видинске митрополије, трајала је

до завршетка Берлинског конгреса, и није оставила значајнији траг. Година 1878. означила је прекид континуираног ширења Бугарске егзархије новим епархијама. У једном тренутку њена структура била је под озбиљним искушењем, јер нису биле дефинисане границе њене надлежности после Берлинског конгреса. Нова реалност наступила је за вернике Нишке, највећег дела Нишавске и дела Скопске митрополије, који су ушли у састав Кнежевине Србије. Тиме је територија Бугарске егзархије први пут од њеног оснивања смањена.

Период односа два народа карактеристичан по неравномерној заступљености, када су са српске стране постојала два чиниоца, држава са широком аутономијом и аутономна, канонски призната Православна црква, док су са бугарске стране били присутни Бугарска егзархија као црква у расколу и илегални Бугарски револуционарни централни комитет, окончан је одлукама Берлинског конгреса, који је закључио рад 13. јула 1878. Тада је успостављена још једна модерна национална држава, Кнежевина Бугарска са Софијом као главним градом, и аутономна провинција Источна Румелија са центром у Пловдиву, које су се ујединиле 1885. Од 1878. односи два народа уздигнути су на институционално виши ниво између две државе, а самим тим је улога цркава дошла у други план. То се не односи на простор који је остао под непосредном османском влашћу, где се тек развијао судар две црквене структуре, бугарске и патријаршијске коју су подржали Срби, и две државне идеје.

Последице промена које су уследиле спровођењем одлука Берлинског конгреса су вишеструке. Између два блиска народа извршено је државно разграничење, при чему су припадници њихових мањинских делова који су припали другој држави временом били асимиловани од већинског народа, у чему је и припадност цркви која је у држави била присутна имала важну улогу. Срби у Кнежевини Бугарској неминовно су могли да остану само у Бугарској егзархији, без обзира на то што је била у спорном канонском статусу. Османско царство повукло се са тих простора па је нестало и милетског система, који је омогућавао да и Васељенска патријаршија задржи своју структуру. На другој страни, православно свештенство и верници у митрополији Нишкој, делу Нишавске и делу Скопске митрополије, приступили су добровољно Православној цркви у

Кнежевини Србији. На тај начин изашли су из тешког стања шизме и враћени су у канонско јединство са православном хришћанском васељеном. За то је разумевање показала и Васељенска патријаршија.

Успостављање нових државних граница и укључивање свештенства и верника Бугарске егзархије у Православну цркву у Кнежевини Србији није био једноставан процес. Он је у неким случајевима довео и до пресељавања припадника два народа преко граничне линије у државе у којима је био већински. Град Пирот био је карактеристичан по томе што се део становника преселио у Кнежевину Бугарску, подстакнут примером митрополита Евстатија Димитракијева, који није показао спремност да напусти Бугарску егзархију. Нишавска митрополија више никада није била обновљена као епархија, већ је припојена Нишкој епархији. Њен део око Трна ушао је у састав Софијске митрополије. Потпуно заокруживање нове државне и црквене реалности уследило је Томосом Васељенске патријаршије из 1879, којом је Православној цркви у Кнежевини Србији призната аутокефалност у новим државним границама. О озбиљним последицама догађаја из времена 1870–1878, пре свега када је реч о стављању целог једног народа, Бугарског, у стање шизме, говори и податак да је она превазиђена тек 1945, када је Васељенска патријаршија дала аутокефалност Бугарској егзархији и уврстила је у диптих православних цркава. Тај податак указује колико је озбиљне и дуготрајне проблеме једним актом, ферманом о оснивању Бугарске егзархије, спретна османска администрација успела да створи и остави у наслеђе балканским народима.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

АС – Архив Србије, Београд

АС – МИД, ПО – Министарство иностраних дела, Политичко одељење

АС – МИД, ИО – Министарство иностраних дела, Инострано одељење

АС, П.О – Поклони и откупи

АС, КСА БУКУРЕШТ – Књажеско-српска агенција у Букурешту.

АСАНУ – Архив САНУ, Београд

АСАНУ, ЈР – Архив САНУ, Историјска збирка, Фонд „Јован Ристић“

АСАНУ, ПЈГ - Архив САНУ, историјска збирка, Фонд 10.086, „Президијали Јеврема Грујића“

АСПЦ – Архив Српске православне цркве

АСПЦ, Конзисторија Митрополије београдске.

ЦДА – Централен државен архив Софија

ЦДА, РМ - Централен државен архив, Фонд 1.281, Рилски манастир.

ЦДА, ПК - Централен државен архив, Фонд 1.318, Патриарх Кирил.

БИА, НБКМ – Български исторически архив, Народна библиотека
„Св. Св. Кирил и Методий“, София

БИА, НБКМ, Фонд 8, Панарет Рашев

БИА, НБКМ, Фонд 87, Панайот Хитов.

БИА, НБИВ - Български исторически архив, Народна библиотека
„Иван Вазов“, Пловдив

Фонд 71, Ана Евгения Иванова Бояджиева.

Специални фондове, Фонд 35.

ЦИАИ – Църковно-научен исторически и архивен институт, София.

Протокол на екзархиските писма 1870–1872, ЦИАИ София, фонд.1, оп. 1, а. е. 1.

Протокол на екзархиските писма 1873–1876, ЦИАИ София, фонд. 1, оп. 1, а. е. 6.

Протокол на екзархиските писма, фонд 1, оп. 1. а. е. 5.

Протоколъ на Екзархийскитѣ писма, V, (1878–1880 г. г.).

Священный кодекс на синодалнитѣ дѣяния, ЦИАИ София, фонд. 2, оп. 1, а. е. 2.

Дѣслово на Смесенень съвьтъ, ЦИАИ София, фонд. 1, оп. 12. а. е. 1.

Протокол на Св. синодъ 1874–1877. ЦИАИ София, фонд. 1, оп. 1, а. е. 2 в.

Протоколъ на писма-та испроводены отъ Екзархийскіяиятъ и Смѣсенѣннїиятъ
Съвьтъ, ЦИАИ София, фонд. 3, оп. 1, а. е. 1.

Новине

Дунавска зора, година 1868.

Македония, године 1867, 1868, 1869, 1871.

Независимост, година 1874.

Право, година 1869.

Световидъ, година 1865.

Српске новине, године 1870, 1871, 1872, 1873, 1874, 1875.

Српски дневник, године 1858, 1860.

Турция, година 1865.

Цариградски вестник, година 1857.

Објављени извори

- Алексијевић Д., *Прилози за историју Српске цркве*, Весник Српске цркве за 1910, Београд 1910,
- Исти, *Прилози за историју Српске цркве*, Весник Српске цркве за 1911, Београд 1911,
- Аноним, *Списокъ встѣхъ іераршескихъ каведръ въ святой православной цркве за 1855. год, съ именами ихъ предстоятелей*, Санктпетербургъ 1858.
- Анастасијевић Д., *Кроз једну збирку новијих аката Цариградске патријаршије о њеним епархијама*, Богословље 8, 2, Београд 1933, 109–123.
- Арнаудов Хр., *Пълно събрание на државнитѣ законы, уставы, наставленія и високи заповеди на Османската имперія, преведены от турски 1*, Цариград 1871.
- Бланки Ж. А., *Пътуване през България на 1841. година*, София 2005.
- Божинов В. и др., *Македония*, Сборник от документи и материали, София 1978.
- Възвъзова-Теодорова К., Жечев Н., *Иван Драсов в българското църковно-национално движение 1871–1877*, Архивите говорят 44, Варна 2007.
- Велева Д., Вългов Т., *Документи за българско възраждане от архива на Стефан И. Веркович, 1860–1893*, София 1969.
- Војводић М., *Стојан Новаковић*, Стојан Новаковић : живот, дело, време, Београд 2017.
- Војводић М., Живојиновић Д., Митровић А., Самарцић Р., *Србија 1878, документи*, Београд 1978.
- Войнов М. и др., *Документи и материали за историјата на българският народ*, София 1969.
- Врховна команда Српске војске, *Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–78. године*, Београд 1879.
- Γεδεών Μ., *Ἐγγραφα Πατριарχικά Περί Του Βουλγαρικού Ζητήματος (1852-1873)*, Κωνσταντινούπολη 1908.
- Граф Н. П. Игнатиев, *Дипломатически записки (1864–1874) : Донесения (1865–1871), том първи*, прир. И. Тодев, Архивите говорят 48, София 2008.

- Граф Н. П. Игнатиев, *Дипломатически записки (1864–1874) : Донесения (1865–1876); Том втори : Записки (1871–1874) – Донесения (1865–1876)*, прир. И. Тодев, София 2009.
- Димова В. и др., *Русия и възстановяването на българската държавност (1878–1885)*, Архивите говорят 47, София 2008.
- Дука Т., *Историја Славено-Срба*, превео Д. Алексијевић, приредила Ј. Ђорђевић, Панчево 2004.
- Јагодић М., *Помоћ Кнежевине Србије црквама, манастирима и школама изван Србије (1839–1868)*, Српске студије 9, Београд 2018, 50–101.
- Јакшић Г., *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу (1868–1880)*, Београд 1953.
- Кирил (Марков), патриарх български, *Принос към българския църковен вапрос : документи от австрийското консулство в Солун*, София 1961.
- Лилић Б., *Извештај изасланика Милоша С. Милојевића о стању школа у окупиранима Нишком, Пиротском, Врањском, Топличком и Ужичком*, Споменик СХЛП, одељење историјских наука, 15, Београд 2009, 75–124.
- Милојевић М. С., *Путонис дела Праве-Старе Србије, 1*, Београд 1871.
- Исти, *Путонис дела Праве (Старе) Србије, 2*, Београд 1872.
- Исти, *Путонис дела Праве (Старе) Србије, 2*, Београд 1877.
- Миретић Д. Ж., *Војна историја Ниша*, Ниш 1994.
- Миятев П., *Документи за историјата на Българската екзархия в маджарските държавни архиви*, Духовна култура ХЛП, 78, София 1962, 37–61.
- Миятев П., *Документи за историјата на Българската екзархия в маджарските държавни архиви*, Духовна култура ХЛП, 78, София 1962, 13–27.
- Николић И., *Тештер Нишавске митрополије*, Пирот 1976.
- Ослобођење Ниша од Турака 1877. године*, прир. Видосав Петровић, Ниш, 1997.
- Пирот и Срез нишавски 1801–1918, грађа, књига прва 1801–1803*, прир. И. Николић, Пирот 1983.
- Пантелић Д., *Војно-географски описи Србије пред Кочину крајину 1783. и 1784. године*, Споменик СКА LXXXII, Београд 1936, 7–56.
- Радосављевић Н. В., *Српски документи из Фонда „Симо Соколов“ Бугарског историјског архива Софија*, Споменик СХЛП, Одељење историјских наука 15, Београд 2009, 125–140.

- Исти, *Два писма српског митрополита Михаила (Јовановића) Рилском манастиру*, Мешовита грађа 28, Београд 2007, 111–116.
- Исти, *Писмо Видинске црквене општинесрпском митрополиту Михаилу (Јовановићу) из септембра 1872. године*, Мешовита грађа 28, Београд 2007, 157–163.
- Радосављевић Н. В., *Пет непознатих докумената за историју Срба у Босни и Херцеговини у бугарским фондовима*, Зборник за историју БиХ 6, Београд 2009, 83–90.
- Исти, *Два писма о прикупљању помоћи за манастир Високи Дечани из 1868*, Братство 15, Београд 2011, 107–116.
- Исти, *Симо Соколов и српска емиграција у Бугарској (1883–1886), документи*, Мешовита грађа 34, Београд 2013, 233–267.
- Райкова А., *Стефан Веркович и българите : доклади до сръбското правителство*, София 1978.
- Райчевски Ст, *Архив Јурдан Атанасов : Възраждането в Македония, материали от българския периодичен печат*, Архивите говорят 57, София 2009.
- Растовић А., Миљковић Катић Б., Стојић Б., Блажић Пејић Ј., *Стојан Новаковић : изабрана документа*, Београд 2017.
- Ръкописите на Поп Кръстю*, прир. С. Колева и Г. Мишев, София 2002.
- Семеен архив на Хаджи-Тошеви*, 1, с. В. Тарашоева, К. Мирчева, В. Харизанов, Н. Дойнов, София 1984.
- Семеен архив на Хаджи-Тошеви*, 1, с. В. Тарашоева, К. Мирчева, В. Харизанов, Н. Дойнов, 2, Враца 2002.
- Темелски Хр., *Църковно-народният събор 1871. г.*, Архивите говорят 15, София 2001.
- Тодев И., *Д-р Стоян Чомаков (1819–1893), живот, дело, потомци*, 2, София 2003.
- Христова Б., Караджова Д., Узунова Е., *Бележки на българските книжовници X–XVIII век*, том 2, XVI–XVIII век, София 2004.

Литература

Енциклопедијске јединице:

Абашидзе З. и др, *Грузинский Экзархат Русской Православной Церкви*, Православная Энциклопедия, том 13, Москва, 321–351.

Божинов П., *Григорий Доростолско-Червенски*, Кой кой е сред българите XV–XIX в., София 2000, 74–75.

Исти, *Иларион макариополски*, Кой кой е сред българите XV–XIX, София 2000, 115.

Исти, *Йосиф I*, Кой кой е сред българите XV–XIX, София 2000, 120.

Исти, *Неофит (Хилендарски) Бозвели*, Кой кой е сред българите XV–XIX в., София 2000, 186–188.

Буганов Р. Б., *Ефстатий*, Православная Энциклопедия, под редакцией Патриарха Московского и всея Руси Кирилла, Т. 17, Москва 2008, 307–308.

Вельковски Ј., *Верковић, Стеван И.*, Српски биографски речник 2, В–Г, Нови Сад 2006, 152.

Генчев Н. и др., *Евстатий Зографски Пелагоњијски / светско име Георги Димитракиев*, Българската възрожденска интелигенция, София 1988, 233–234.

Георгиева М., *Авксентий Велешки*, Кой кой е сред българите XV–XIX в., София 2000, 21

Давидова Е., *Богориди*, Кой кой е сред българите XV–XIX в., София 2000, 44–47.

Иста, *Неофит Рилски*, Кой кой е сред българите XV–XIX в., София 2000, 189.

Јагодић М., *Милојевић, Милош С.*, Српски биографски речник 6, Мар–Миш, Нови Сад 2014, 595.

Колева Ж., *Васил Левски*, Кой кой е сред българите XV–XIX в., София 2000, 154–155.

Иста, *Първанов, Никола*, Кой кой е сред българите XV–XIX в., София 2000, 230–231.

Κριαράς Ε., *Βούλλα, Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόδους Γραμματείας*, 1100–1669, Τόμος Δ', Θεσσαλονίκη 1975, 169.

- Крюков А. М. –Петрунина О. Е., *Афинская Архиепископия Эладской Церкви*, Православная энциклопедия, 4, Москва 2002, 97.
- Панагиотис В., *Јеладска црква*, Енциклопедија православља, књига друга, И – О, Београд 2002, 858.
- Поповић Р. В., *Румунска православна црква*, Енциклопедија православља, књига трећа, П – Ш, Београд 2002, 1646.
- Радосављевић Ј. Н., *Милетић, Љубомир*, Српски биографски речник 6, Мар–Миш, Нови Сад 2014, 485.
- Тодев И., *Авксентий Велешки*, Кой кој е сред българите XV–XIX в., София 2000, 21.
- Тодић М., *Јовановић, Анастас*, Српски биографски речник 4, Нови Сад 2009, 447–450.
- Тодорова О., *Пайсий Хилендарски*, Кой кој е сред Българите в., София 2000, 200–201.
- Ursinus M.O.H., *Millet*, Extract, from the Encyclopaedia of Islam, CD ROM, edition v. 1.0, 1;
- Sahen Cl., *Dhimma*, Extract of the Encyclopaedia of Islam, CD Rom edition, v. 1.0, 1.
- Црква у Русији*, Велики православни богословски енциклопедијски речник, прир. Р. Ракић, Нови Сад 2000, 386–387.
- Ћирковић С., *Рајић, Јован*, Енциклопедија српске историографије, Београд 1997, 612.
- Ч. П., *Берковски, Димитър Попгеоргиев*, Енциклопедичен речник Кюстендил, София 1988, 49.
- Шешум У., *Милетић, Борђе*, Српски биографски речник 6, Мар–Миш, Нови Сад 2014, 479–480.

Дневници, Аутобиографије, Мемоари

- Български екзарх Йосиф I, *Дневник*, текст, коментар и бележки Х. Темелски, София 1992.
- Радосављевић Н. В., *Сећања бугарског добровољца Неша Брајкова на догађаје у Херцеговини 1876*, Мешовита грађа 29, Београд 2008, 129–140.

Ръкописите на Поп Кръстю, прир. С. Колева и Г. Мишев, София 2002.

Студије и чланци

Αγγελοπούλου Α., *Η Πελαγονία στα ελληνοσερβικά σχέδια συνεννοήσεως (1867–1918)*, Χριστιανική Μακεδονία-Πελαγονία - μία άλλη Ελλάδα, Θεσσαλονίκη 2004, 65–76.

Аноним, Митрополит Кирил Видински, <http://daritelite.bg/mitropolit-kiril-vidinski-fondov%D0%B5-2/>, приступљено 13. 02. 2018.

Бонева В., *Българското църковно-национално движение и българските възрожденски институции (1856–1870)*, Държава и църква – Църква и държава, в българската история, София 2006, 217–234.

Василев Р., *Църковно-народната борба в Скопската епархия*, 100 години от учредяването на Българската екзархия, София 1971, 251–274.

Венев К., *Пиротският митрополит Евстатий Пелагонийски и народностната борба в поверената му епархия през първата половина на 1878. година*, Известия на българското историческо дружество, XXXII, София 1978, 161–171.

Екмечић М., *Место Босне и Херцеговине у Српској револуцији 1804–1815*, Први српски устанак 1804–1815. и Босна и Херцеговина, Бања Лука 2004, 37–71.

Златкова Ю., *Неовизантизъмът в руската политическа идеология през втората половина на XIX в. до Първата световна война*, История, религија и политика, София 2016, 64–69.

Игњатовић Ђ., *Школовање Бугара у Србији 1830–1878*, Историјски Гласник 2, Београд 1972, 43-84.

Исти, *Културно-просветне везе Рилског манастира са Кнежевеном Србијом у току XIX века*, Глас САНУ, Одељење историјских наука, књ.1, Београд 1974, 197–215.

Йонков-Владикин Н., *Евстатий Пелагонийски, живот и дейност 2*, Духовна култура 40, София 1929, 134–157.

Калев И. Д., *Българският църковно – народен във Охридска епархия*, 100 години от учредяването на Българската екзархия, София 1971, 294–310.

Калиганов И. И., *Аверкий (Петрович)*, Православная энциклопедия, том 1, Москва 2007, 130.

- Кирил (Марков), патриарх български, *Авксентий Велешки*, Духовна култура XLV, 5–6, София 1965, 1–29.
- Κολιόπουλος, Ι. Σ., *Η Μακεδονία στο επίκεντρο των εθνικών ανταγωνισμών (1870–1897)* : Η Νεότερη Και Σύγχρονη Μακεδονία, *Α τομος*, Θεσσαλονίκη 1990, 450–505.
- Κοσεв Д., *Идеологията на Георги Стойков Раковски*, Георги Стойков Раковски, Възгледи, дейност и живот, 1, София 1964, 9–40.
- Кудрявцева Е., *Консулската сеть России на территории Османской империи в первой половине XIX века*, Русия между истока и запада XVIII – началото на XXI век, София 2011, 73–82.
- Маждракова-Чавдарова О., *Българските възрожденски общини под знака на църковно- националната борба*, Държава и църква, църква и държава в българската история Сборник по случай на 135-годишнината на Българската екзархия, София 2006, 196–216.
- Маджуров Н., *Кукуш и българският църковен въпрос*, 100 години от учредяването на Българската екзархия, София 1971, 239–250.
- Мирчева К., *Мелетий Софийски – първи екзархийски митрополит в София*, Историята и книгите като приателство, сборник в памет на Митко Лачев, София 2007, 541–582.
- Митев П., *Създаване и дейност на Привременния смесен съвет на Българската екзархия*, Държава и църква – Църква и държава в българската история, София 2006, 269–280.
- Миятев П., *Документи за историята на Българската екзархия в маджарските държавни архиви*, Духовна култура XLII, 7–8, София 1962, 37–63.
- Исто, *Документи за историята на Българската екзархия в маджарските държавни архиви*, Духовна култура XLII, 9, 13–28.
- Ναζίδου Ε., *Η Βουλγαρική Εξαρχία και η Εκκλησία της Ρωσίας (1868-1872)* : ΚΘ΄ *Πανελλήνιο ιστορικό συνέδριο*, Θεσσαλονίκη 2009, 147–172.
- Новаковић Ст., Кујунџић М., *Радња Српског ученог друштва : састанак одсека философског и филолошког 1. фебруара 1873*, Гласник СУД XXXVIII, Београд 1873, 329–348.
- Пантев А., *Българският църковен въпрос като дипломатическа дискусия*, Държава и църква – Църква и държава в българска история, София 2006, 185–195.

- Пантелић Д., *Прилози уз расправу „Ухођење Србије пред кочину крајину“ у „Гласу“*, Споменик LXXIV, други разред 57, Београд 1933, 113–124.
- Първанова З., *Православие, етнонационализъм и османизъм, Българската екзархия и младотурският режим (1908–1912)*, История, религија и политика, сборник със студии и статии, Софија 2016, 79–116.
- Радосављевић Ј. Н., *Нишавска епархија од ослобођења до Берлинског конгреса*, Од турске касабе до модерног града преко Берлина и Версаја : Пирот 1878-1918-2018, Пирот 2018, 108–115.
- Радосављевић Ј. Н., *Митрополит Евстатије и успостављање српске црквене управе у Нишавској митрополији 1878*, Историјски часопис LXVII, Београд 2018, 247–269.
- Radosavljevich N. V., *Bulgarian Metropolitans in the Ortodox Eparchies in Bosnia and Herzegovina (1766–1878)*, Etudes Balkaniques XLIV, 3, Sofia 2008, 121–142.
- Radosavljevich N. V., *Viktor Tcholakov. Taxidiote de Hilendar et métropolitaine de Nich*, Bulgarian Historical Review 37, 1-2, Sofia 2009, 127–142.
- Radosavljevich N. V., *The Serbian Revolution and the Creation of the Modern State: The Beginning of Geopolitical Changes in the Balvcan Peninsula in the 19th Century*, in: Empires and Peninsulas, Southeastern Europe between Karlowitz and the Peace of Adrianople, 1699-1829. - Berlin : Lit Verlag, 2010, 170–177.
- Исти, *Partenius of Zograf, Metropolitan of Nishava (of Pirot), (Supplement to a Biography)*, Bulgarian Historical Review/Revue bulgare d’Histoire XXXIX, 3–4, Sofia 2010, 32–49.
- Исти, *Антим Зепос, ужичко-ваљевски митрополит 1802–1814*, ИЧ 60, Београд 2011, 271–288.
- Радосављевић Н. В., *Авксентије III Петров Чешмеџијев, херцеговачки митрополит*, Истраживања 24, Нови Сад 2013, 267–284.
- Исти, *Кирил Живковић, епископ пакрачко-славонски (прилози за биографију)*, ИЧ LXIII (2014), 59–76.
- Исти, *Аутономија Православне цркве у Кнежевини Србији и арондација епископија*, Истраживања 25, Нови Сад 2014, 233–248.
- Исти, *Антим, епископ врачански, ловечки и митрополит београдски*, Црквене студије 14, Ниш 2017, 299–315.

- Стамболов А., *Учредяването на Българската екзархия – успех или провал*, Християнство и култура 9, бр.7, София 2010, 101–110.
- Стојанчевић В., *Бугари у Београду и Крагујевцу у време кнеза Милоша*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867, Београд 1970, 365–371.
- Стојанчевић В., *Прошлост Пиротског краја у периоду ослобођења 1874–1878, године*, ИЧ 27, Београд 1980, 197–208.
- Стојичић С., *Политички живот Врања после ослобођења од Турака (1878–1918)*, *Врањски гласник XXVI / XXVIII*, Врање 1993/1994, 81 – 92.
- Тарашоева В., *Константин Огнянович (1798–1858)*, Известия на музеите в северозападна Българија 28, Видин-Враца-Монтана-Ловеч 2000, 123–144.
- Темелски Хр., *Ферманът – схизмата, Екзархијата – Патриаршијата и Османската држава*, Држава и црква – Црква и држава в българската историја, София 2006, 247–258.
- Тодев И., *Екзархијата – фактичко начало на модерната българска државност*, *Држава и црква – Црква и држава в българската историја* : Сборник по случай на 135 – годишнината од учредяването на Българската екзархија, София 2006, 235–246.
- Тодев И., *Константин Леонтиев и раждането на современна Българија*, Българија и Русија меѓу признателноста и прагматизма / Болгарија и Русија меѓу признателноста и прагматизмом, София 2008, 96–101.
- Токушев Д., *Екзархијата и уставът за управление на Българската црква од 1871. (државно-правни аспекти)*, Држава и црква – Црква и држава, в българската историја, София 2006, 281–290.
- Томовъ Ф., *Животъ и дейностъ на Хадџи Партенија, архимандритъ зографски, епископъ кукушко-полянски и митрополитъ нишавски*, Македонски преглед X, 1–2, София 1936, 33–102.
- Хаџи Василевић Ј., *Милош С. Милојевић : Његов национални рад*, Братство 25, Београд 1931, 1–10 (сепарат).
- Хевролина В., *Проблема „Русија и славјанскиот мир“ в руској общественной мисли второй половины XIX века*, Русија меѓу истока и запада XVIII – началото на XXI век, София 2011, 92–98.

Христов Хр., *Руско-турската война от 1828–1829. г. и освободителните борби на българите*, *Однинският мир от 1829. г. и балканските народи – Балкани* 5, София 1981, 11–20.

Чернева П., *Знаци на благодарност и почит към освободителите*, България и Русия между признателността и прагматизма // *Боглария и Россия между признателността и прагматизмом*, София 2008, 169–180.

Цамбазовски К., *Школовање бугарских девојака у Вишој женској школи у Београду*, *Balkanica XIII–XIV*, Београд 1983, 197–203.

Исти, *Схватање Илије Гарашанина о сарадњи са Бугарима за ослобођење од турске власти*, Илија Гарашанин (1812-1874), зборник радова са међународног научног скупа, Београд 1991, 319–330.

Шемјакин А., *Никола Пашић у емиграцији (1883–1889), Бугарска, Румунија, Русија*, Никола Пашић – живот и дело, Београд 1997, 215–226.

Монографије

А. А. Αγγελόπουλος, *Αι ζένοι Προπαγάνδαи εις την επαρχίαν Πολυανής κατά την περίοδον 1870–1912*, Θεσσαλονίκη 1993.

Bilington Dž., *Ikona i sekira*, Beograd 1988.

Бранковић Ђ., *Хронике Славеносрпске 1–2*, приредила А. Кречмер, Београд 2008.

Васиљевић Хаџи Ј., *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у 19. в (до српско-турских ратова 1876–78)*, Београд 1928.

Вемић М., *Етничка карта дела Старе Србије : Према путопису Милоша С. Милојевића 1871–1877*, Београд 2005.

Vojvodić V., *Školovanje nacionalnih radnika za rad van Srbije 1873–1877 : zavod u Beogradu za školovanje pitomaca iz susednih oblasti Turskog carstva i Crne Gore (1873–1877)*, Beograd 1963.

Вуковић С., *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд-Подгорица-Крагујевац 1996.

Гавриловић М., *Милош Обреновић 3*, Београд 1912.

Гагулић П. В., *Црква Св. Николе у Нишу, црква, џамија и опет црква*, Ниш 1963.

Грујић С., *Како је постала бугарска егзархија*, Београд 1897.

Despot I., *The Balkan Wars in the Eyes of the Warring Parties : Perceptions and Interpretations*, Bloomington 2012.

Детрез Р., *Не търсят гърци, а ромеи да бъдат : Православната културна общност в Османската империя, XV – XIX в.*, София 2015.

Димон П. и др., *Историја Османског царства*, Београд 2002.

Дринов М., *Български летописен расказот края на XVIII век*, Избрани съчинения, том 2, София 1971.

Ђурђевић В., *Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda*, Sarajevo 1964.

Екмечић М., *Српски народ у Турској од средине XIX века до 1878*, Историја српског народа V/1, 449–526.

Исти, *Стварање Југославије 1790–1918*, 1, Београд 1989.

Исти, *Стварање Југославије 2*, Београд 1989.

Живојиновић Д. Р., *Успон Европе 1450–1789, треће, допуњено издање*, Београд 1995.

Иванов Ђ., *Българи – дейци в Сърбия*, Избрани произведения, том I, София 1982.

Игњатовић Ђ., *Штампање бугарских књига и листова у српским штампаријама 1833–1878*, Београд 1980.

Илиев Н., *Капитан Симо Соколов : трънското въстание от 1877. г.*, София 2000.

Илић А., *Петар Јовановић, митрополит београдски, његов живот и рад 1833–1859*, Београд 1911.

Јагодић М., *Србија и Стара Србија (1839–1868) : наслеђе на југу*, Београд 2016.

Jelavich V., *Russia's Balkan Entanglements 1806–1914*, Cambridge 2014.

Каниц Ф., *Дунайская Болгарія и Балканскій полуостров : Историческія, географическія и этнографическія путевые наблюдения*, Санкт Петербург 1876.

Karpat K., *Ottoman Population 1830–1914, Demographic and Social Characteristics*, Wisconsin, 1985.

Катић С., *Јеген Осман-паша*, Београд 2001.

Каравелов Љ., *Је ли крива судбина*, Нови Сад 1869.

Кирил (Марков), патриарх български, *Граф. Н. П. Игнатиев и българският църковен въпрос : изследвания и документи*, София 1958.

Исти, *Екзарх Антим (1816–1888)*, София 1956.

- Ковачевић Д. М., *Дипломатска борба Србије за очување тековина Другог српско - турског рата*, Други српско-турски рат 1877–1878 и ослобођење Југоисточне Србије, зборник радова са научног скупа, Београд 2001, 143–154.
- Ковић М., *Дизраели и Источно питање*, Београд 2018.
- Конев И., *Българо-срѣбски и българо хрѣватски книжовни взаимоотношения, материали и документи*, Софија 1966.
- Косев К., *Априлското въстание : прелюдия към освобождението*, Софија 2000.
- Kofos E., *Nationalism and Communism in Macedonia*, New York 1993.
- Љушић Р., *Вожд Карађорђе 1*, Смедеревска Паланка 1993.
- Исти, *Књига о Начертанију*, Београд 1993.
- Исти, *Историја српске државности : Србија и Црна Гора*, Београд 2001.
- Исти, *Кнежевина Србија 1830–1839*, Београд 2004.
- Макуљевић Н. и др., *Манастир Свети Прохор Пчињски*, Београд-Врање 2015, 57.
- Маркова З., *Българската екзархия 1870–1879*, Софија 1989.
- Марковић Г., *Дневник српско-бугарских добровољаца на Тимоку 1876*, Београд 1906.
- Маркович Н. К., *Очерк деятельности Киевского славянского благотворительного общества за 25 лет его существования*, Киев 1894.
- Матић Д., *Јавно право Княжества Србије*, Београд 1851.
- Meininger Th. A., *Ignatiev and the establishment of the bulgarian exarchate 1864 / 1872, a study in personal diplomacy*, Madison 1970.
- Милићевић Ј., *Србија 1839–1868*, Историја српског народа V/1, 251–301.
- Михаиловић К., *Кратак опис свете и најславније царске лавре Хиландара*, приредио П. Станојевић, Нови Сад 1998.
- Musset J., *La Serbie et son Église*, Paris 1938.
- Мутафчиева В., *Крѣжалијско време*, Софија 1977.
- Недељковић С., *Србија и Косово и Метохија: културно-просветни и национални рад од 1856. до 1897*, Ниш 2012.
- Неофит (Рилски), *Описание българскаго священаго манастира Рилскаго*, Софија 1879.
- Ников П., *Възраждане на българския народ : Църковно-национални борби и постижения*, Софија 1929.

- Новаков Марковић А., *Православна српска богословија у Призрену*, Ниш 2011.
- Новаков А., *Стубови српске просвете : српске средње школе у Османском царству 1878–1912*, Београд 2017.
- Новаковић Ст., *Цариградска патријаршија и православље у европској Турској*, Београд 1895.
- Исти, *Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву*, Београд 1906.
- Орбин М., *Краљевство Словена*, Београд 1968.
- Ортајли И., *Најдужи век империје*, Београд 2004.
- Орфелин З., *Петар Велики 1–2*, Београд 1970.
- Острогорски Г., *Историја Византије*, Београд 1993.
- Пајсије, српски патријарх, *Сабрани списи*, приредио Т. Јовановић, Београд 1993.
- Павић М., *Барок, Историја српске књижевности 2*, Барок, Београд 1991.
- Паисий Хилендарски, *История славянобългарска : предадена на новобългарски език от П. Динев*, София 2003.
- Пантелић Д., *Београдски пашалук пред Први српски устанак 1794–1804*, Београд 1949.
- Печикан О. и др., *Историја Румуна*, Београд 2015.
- Попов Н., *Краткий отчет о десятилетней деятельности (1858-1868) Славянского благотворительного комитета в Москве*, Москва 1868.
- Попов Ч., *Србија 1868–1878*, Историја српског народа V/1, Београд 1981, 305–421.
- Isti, *Građanska Evropa II (1770–1871) : politička istorija Evrope*, Novi Sad 1989.
- Поповић В., *Источно питање*, Београд 1996.
- Радкова Камбурова Р., *Рилският манастир през възраждането*, София 1972.
- Радкова Р., *Неофит Рилски и нова българска култура*, София 1983.
- Иста, *Рилският манастир през възраждането*, София 1972.
- Радосављевић Н. В., *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831, управа Васељенске патријаршије*, Београд 2007.
- Исти, *Шест портрета православних митрополита 1766–1891*, Београд 2009.
- Раичъ И., *Исторія разныхъ славянскихъ народовъ, наипаче Болгаръ, Хорватовъ и Сербовъ, 1*, Виенна 1794.

- Исти, *Исторія разныхъ славянскихъ народовъ, наипаче Болгаръ, Хорватовъ и Сербовъ*, 2, Виенна 1794.
- Исти, *Исторія разныхъ славянскихъ народовъ, наипаче Болгаръ, Хорватовъ и Сербовъ*, 3, Виенна 1794.
- Исти, *Исторія разныхъ славянскихъ народовъ, наипаче Болгаръ, Хорватовъ и Сербовъ*, 4, Виенна 1795.
- Рајић С., *Спољна политика Србије : између очекивања и реалности 1876–1878*, Београд 2015.
- Рилски Н., *Описание българскаго священнаго монастыра Рилскаго*, София 1879.
- Runciman St., *The Great Church in captivity*, Cambridge 1968.
- Самарцић М., *Европа и обележавање граница Србије 1878-1879*, Нови Сад 2006.
- Исти, *Од Сан Стефана до Сливнице, Србија против Бугарске 1878–1886*, Нови Сад 2008.
- Самарцић Р., *Мехмед Соколовић*, Београд 1975.
- Исти, *Срби у ратовима Турске до 1683*, Историја српског народа III/1, Београд 1993, 117–424.
- Исти, *Српска православна црква у 16. и 17. веку*, Историја српског народа III/2, Београд 1993, 7–102.
- Слијепчевић Ђ., *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије*, Минхен 1980.
- Исти, *Историја Српске православне цркве 1*, Београд 1991.
- Исти, *Историја Српске православне цркве 2*, Београд 1991.
- Снегаров Ив., *Отношенията между Българската църква и другите православни църкви след провъзгласяването на схизмата*, Църковен архив, книга III, 5, София 1929.
- Исти, *Исторически вести за търновската митрополия*, Годишник на Университета „Св. Климент Охридски“, Богословски факултет, XX, 5, София 1942–1943, 1–139.
- Исти, *История на Охридската архиепископия, том 1 : от основаването ѝ до завладяването на Балканския полуостров от турците*, София 1995.
- Исти, *История на Охридската архиепископия-патриаршия, том 2 : От падането под турците до нейното унищожение (1394–1767)*, София 1995, София 1995.

- Средојевић А., *Герасим Ђорђевић и његово доба*, Београд 2004.
- Стојанчевић В., *Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. до париског конгреса 1856. године*, Београд 1971.
- Исти, *Српска национална револуција и обнова државе од краја XVIII века до 1839*, Историја српског народа V/1, Београд 1981, 7–158.
- Исти, *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*, Београд 1986.
- Стојанчевић Николић В., *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877–1878*, Лесковац 1975.
- Темелски Хр., *Из црковното ни минало*, Софија 2009.
- Исти, *Дипломатът в расо : Екзарх Йосиф I, живот и дейност*, Софија 2015.
- Терзић С., *Србија и Грчка 1856–1903 : Борба за Балкан*, Београд 1992.
- Исти, *Стара Србија (XIX–XX век) : драма једне цивилизације*, Нови Сад-Београд 2012.
- Тодев И., *Българско национално движение в Тракия 1800–1878*, Софија 1994.
- Исти, *Д-р Стоян Чомаков (1819–1893), I, живот, дело, потомци*, Софија 2003.
- Тодорова О., *Православната црква и българите XV–XVIII век*, Софија 1997.
- Тютюнджиев И., *Търновският епископат XII–XXI в.*, Велико Търново 2007.
- Стојичић С., *Нови крајеви Србије 1878–1883*, Лесковац 1975.
- Ђоровић В., *Историја Срба 2*, Београд 1989.
- Исти, *Историја Срба 3*, Београд 1989.
- Унбегаун Б., *Почеци књижевног језика код Срба*, Београд 1995.
- Хаџи Васиљевић Ј., *Скопље и његова околина*, Историјска, етнографска и културно политичка излагања, Београд 1930.
- Исти, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у 19. в (до српско-турских ратова 1876–78)*, Београд 1928.
- Цветков П. С., *България и Балканите : от древността до наши дни*, Варна 1998.
- Цвијић Ј., *Балканско полуострво*, Београд 2000.
- Џамбазовски К., *Културно-политичке везе Бугара са Кнежеввином Србијом*, Београд 1982.

БИОГРАФИЈА АУТОРКЕ

МА Јелена Радосављевић, истраживач сарадник

Рођена је у Ужицу 1989. Основну школу завршила је у Косјерићу 2004, а Гимназију у Пожеги 2008. Дипломирала је 2012. на Одсеку за историју Филозофског факултета у Новом Саду. Мастер рад *Богослужбена књига, даривање и откуп на прелазу векова (18–19. век) у епархијама под јурисдикцијом Васељенске патријаршије*, одбранила је 2013. на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду. Студент је докторских студија историје на истом факултету. Као стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја, а затим и као истраживач сарадник, била је ангажована на пројекту Балканолошког института САНУ „Историја политичких идеја и институција на Балкану у 19. и 20. веку“ у периоду од 2014. до 2018. године. Као истраживач сарадник запослена је у Историјском институту, у коме је ангажована на пројекту „Европа и Срби (1804–1918), подстицаји и искушења европске Модерне“. Објавила је више научних радова и учествовала на неколико научних скупова од међународног и водећег националног значаја. Говори енглески, персијски и грчки језик, служи се бугарским и руским. У више наврата вршила је истраживања у архивима и библиотекама у Републици Бугарској и у Републици Грчкој. Као стипендиста Аристотеловог универзитета у Солуну и Националног универзитета у Атини боравила је у Републици Грчкој, ради усавршавања грчког језика. Била је и стипендиста Међународног универзитета Имам Хомеини у Газвину, ИР Иран, ради усавршавања персијског језика.

Област истраживања: Историја Православне цркве у 19. веку; Бугарска егзархија и помесне православне цркве; Историја Балкана у 19. веку.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора _____ Јелена Н. Радосављевић _____

Број индекса _____ 5И130007 _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Кнежевина Србија и Бугарска егзархија 1870–1878.

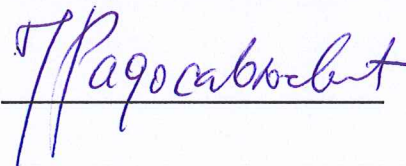

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 1. новембра 2019.

_____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора _____ Јелена Н. Радосављевић _____
Број индекса _____ 5И130007 _____
Студијски програм _____ Докторске студије историје _____
Наслов рада _____ Кнежевина Србија и Бугарска егзархија 1870–1878. _____
Ментор _____ проф. др Сузана Рајић _____

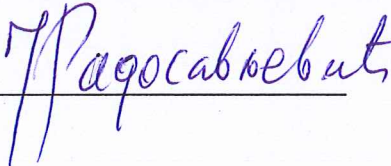
Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____ 1. новембра 2019. _____

_____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Кнежевина Србија и Бугарска егзархија 1870–1878.

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 1. новембра 2019.

Јелена Радосављевић

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.